

КЪМ КОРЕНИТЕ НА
БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В ТРАКИЯ
(XV–XVIII ВЕК)

Том I
Изследвания

Sofia University “St. Kliment Ochridski”
Bulgarian Academy of Sciences,
Institute for Historical Studies

TOWARDS THE FOUNDATION
OF THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL
IN THRACE, 15TH – 18TH CENTURY

Volume I
Studies

Editors:

Krastyo Yordanov, Milena Petkova,
Paulina Andonova, Stefan Dimitrov, Stefka Parveva

Reviewers:

Assoc. Prof. Dr Rossitsa Gradeva
Assoc. Prof. Dr Svetlana Ivanova

Sofia • 2026
St. Kliment Ochridski University Press

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките

КЪМ КОРЕНИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В ТРАКИЯ (XV–XVIII ВЕК)

Том I
Изследвания

Съставители:

Кръстьо Йорданов, Милена Петкова,
Паулина Андонова, Стефан Димитров, Стефка Първева

Рецензенти:

доц. д-р Росица Градева
доц. д-р Светлана Иванова

София • 2026
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

*Изданието е осъществено по проект:
„Към корените на Българското възраждане в Тракия (XV–XVIII в.)“,
КП-06-Н70/3, Конкурсна сесия ВХ. № BG 175467353-2022-04-0122, тип 1*

ФОНД
НАУЧНИ
ИЗСЛЕДВАНИЯ

Министерство на образованието и науката

- © 2026 Георги Ковачев, Димитър Ницов, Кръстьо Йорданов,
Милена Петкова, Паулина Андонова, Стефан Димитров,
Октай Алиев, Стефка Първева, автори
© 2026 Борислав Иванов Къосев, художник на корицата
© 2026 Университетско издателство „Климент Охридски“, 2026
ISBN 978-954-07-6370-5
<https://doi.org/10.60053/KKBVT.2026.6370.428>

Съдържание

Предговор	7
Стефан Димитров. Възникване и историческо развитие на някои селища в Тракия през XV–XVI в.: случаят с градовете Елхово и Свиленград.....	11
Октай Алиев. Саруханбейлю – основаване и заселване (до средата на XV век).....	46
Стефка Първева. Населението на град Ямбол и селата от региона през XV – първите десетилетия на XVIII век: демографски и социално-икономически облик.....	64
Кръстьо Йорданов. Пловдивският край през XVI–XVII в. или как османският град Филибе се превърнал във възрожденския Пловдив.....	138
Милена Петкова. Предвъзрожденска Стара Загора – промени в икономическата активност на населението, XVI–XVIII век.....	247
Паулина Андонова. Към корените на Българското възрождане и пътят към оформяне на възрожденския облик на селищата в каза Пазарджик. Социално-икономически промени в селата в контекста на вътрешните миграции по време на войната на Османската империя срещу Свещената лига (1683–1699).....	281
Георги Ковачев. Сливенската Света гора от XIV до XVI век.....	362
Димитър Ницов. Поглед върху социално-икономическата история на манастирите в Созополския залив през XV–XVIII век.....	370
Библиография	381
Терминологичен речник	404
Географски речник	412

Contents

Foreword	7
Stefan Dimitrov. Establishment and Historical Development of some Settlements in Thrace During the 15 th – 16 th Centuries: the Case of the Towns of Elhovo and Svilengrad	11
Oktay Aliev. Saruhanbeylu – Foundation and Settlement (Until the Mid of the 15 th Century)	46
Stefka Parveva. The Population of the Town of Yambol and the Villages of the Region in the 15 th – First Decades of the 18 th Century: Demographic and Socio-economic Profile	64
Krastyo Yordanov. The Plovdiv Region in the 16 th – 17 th Centuries, or How the Ottoman Town of Filibe Was Transformed into Plovdiv during the Bulgarian National Revival	138
Milena Petkova. Pre-Modern Stara Zagora – Changes in the Economic Activities of the Population, 16 th – 18 th Centuries	247
Paulina Andonova. Towards the Roots of the Bulgarian Revival and the Path to Shaping the Layout of the Villages in the Pazardzhik District. Socio-economic Changes in the Villages in the Context of the Migration Waves during the War of the Ottoman Empire against the Holy League (1683–1699).....	281
Georgi Kovachev. Sliven's Holy Mountain from the 14 th to the 16 th century	362
Dimitar Nitsov. A Look at the Socio-economic History of the Monasteries in the Sozopol Bay in the 15 th – 18 th Centuries.....	370
Bibliography	381
Glossary of Terms	404
Glossary of Geographic Names	412

ПРЕДГОВОР

Този сборник от студии и статии е плод на изследователските усилия на участниците в научния проект на тема „Към корените на Българското възраждане в Тракия (XV–XVIII в.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ през периода 2022–2026 г. (КП-06-Н70/3). Членове на изследователския екип са утвърдени учени, както и студенти от Института за исторически изследвания при Българската академия на науките и Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Основните цели на проекта са насочени към проучване на историята на населението и селищата в районите на Тракия в днешните предели на българските земи. Изследванията са осъществени на базата на новоиздирени и непубликувани извори, съхранявани в архивохранилищата на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София и Османския архив в Истанбул¹. Издирвателската работа на учените в архивните сбирки в София и Истанбул доведе до натрупването на сериозен масив от османски документи, които им позволиха да предприемат изследвания върху непроучени или слабоосветени в историографията теми и проблеми, отнасящи се до историята на Тракия от Предвъзрожденския период. В тях е прилаган основният изследователски принцип, а именно да се търси връзката и взаимното влияние на историческия контекст и основните черти на формиращите се и развиващи се явления и процеси сред населението на изследваните земи.

Основните приноси на учените могат да се обобщят в няколко направления.

Въведен е в научен оборот голям масив от непубликувани извори – тапу тахрир, авариз, джизие дефтери, единични документи и др., които позволяват изследването на различни аспекти от демографската, икономическата и социалната история на Тракия през XV–XVIII в.

¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.

На базата на информацията, почерпана от тях, е осветена ранната история на политическия и демографския преход на селищата от казите Пловдив, Пазарджик, Стара Загора и Ямбол след завоеванието на тракийските земи от османците.

Реконструирани са поселищните мрежи на създадените нови административни структури – кази и нахии (Пловдивска с нахиите Коюн тепе, Гьопса, Аладжа даг, Конуш и Рупчос, Пазарджишка, Старозагорска, Ямболска, Нахиите на Ямбол). Проследени са промените, които са настъпили с тях в хода на столетията.

Възстановени са общите числови показатели на градското и селското население и е проучена динамиката в тяхното възходящо или низходящо движение през вековете.

Изследвани са демографските истории на старите средновековни градове (Пловдив, Ямбол, Стара Загора) и села. Наред с това е установено и анализирано раждането на нови селища, които с времето прерастват в градове и административни центрове (Свиленград, Елхово) или се превръщат в знакови места през епохата на Българското възрождане (Копривщица, Карлово, Клисуре, Калояр и др.).

Възстановени са етнорелигиозните и социалните структури на селищата. Изследвани са характеристиките на немюсюлманската рая – българи, гърци, евреи, арменци: глави на домакинства и неженени мъже; и на мюсюлманите – османлии, кримски татари: рая и аскери; глави на домакинства, неженени мъже и вдовици. Проследени са промените, настъпили в техния абсолютен и относителен брой в рамките на изследвания период.

Проучени са професионалните характеристики на градското и селското население. Очертани са икономическите профили на градовете, както и на множество големи села, в които освен земеделие и животновъдство са практикувани и редица занаяти. Реконструирани са еснафските организации на занаятчиите немюсюлмани в гр. Пловдив от края на XVII в.

С особено внимание са проучени и миграционните потоци, формирани от активното преселническо поведение на населението, движещо се към съседни или по-отдалечени села и райони, както и към градските центрове. Изследвани са многопосочните резултати от това механично движение на данъкоплатци, изразяващи се в напускане на селищата и

промяна на обитаваната поселищна мрежа, изменения в демографските показатели на градските селища, поели в махалите и чаршиите си големи групи от хора, нарушаване и загуба на данъчни постъпления за султанската хазна и пр.

Изследвано е и поведението на населението спрямо османската власт в периоди на засилен и неправомерен данъчен натиск. То показва активна позиция на данъкоплатците, чиито действия се изразявали в опити за преговори с властимащите, както и в бунтовни прояви и неподчинение.

Не са оставени без внимание духовното и стопанското развитие както на манастирите от Света гора Сливенска през XIV–XVI в., така и на тези, разположени по островите на Созополския залив през XV–XVIII в.

За улеснение на читателите томът е снабден с терминологичен и географски речник.

В заключение имаме пълното право да твърдим, че след изследванията от учените, които осъществиха този проект, както и на приносите на част от участниците на проведената в неговите рамки конференция, е направена сериозна крачка към постигане на по-задълбочено и по-пълно познание на историята на Тракия през XV–XVIII в. Това неизменно води до намаляване на „белите полета“ в научните дирения за тази българска област.

Стефка Първева

ВЪЗНИКВАНЕ И ИСТОРИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА НЯКОИ СЕЛИЩА В ТРАКИЯ ПРЕЗ XV–XVI В.: СЛУЧАЯТ С ГРАДОВЕТЕ ЕЛХОВО И СВИЛЕНГРАД¹

гл. ас. д-р Стефан Димитров,
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките
ORCID IDM 0009-0009-0805-4373
stefandimitrov@ihist.bas.bg

ESTABLISHMENT AND HISTORICAL DEVELOPMENT OF SOME SETTLEMENTS IN THRACE DURING THE 15TH – 16TH CENTURIES: THE CASES OF THE TOWNS OF ELHOVO AND SVILENGRAD Stefan Dimitrov

Summary: This article examines the establishment and historical development of two settlements in Thrace, now the towns of Svilengrad and Elhovo, based on unpublished Ottoman Tax Registers preserved in the Ottoman Archives in Istanbul. It has been established that both settlements emerged in close proximity to two major thoroughfares. Svilengrad (Mustafa Pasha, Cisir-i Mustafa Paşa) was established in the 1520s on the Diagonal Road (Orta kol) connecting Istanbul and Edirne with Western Europe, as a result of the construction activities of the *vakıfs* of Mustafa Paşa, grand vizier during the reign of Sultan Suleiman I, and of Haseki Sultan, wife of the same sultan. There is indirect evidence of the existence of a settlement in Elhovo (Kızıl Agaç) during the Second Bulgarian Kingdom, which was conquered in the 1370s and incorporated into the Ottoman military-administrative system.

Data from a summary Ottoman tax register from 1454, one of the earliest known for the Bulgarian lands, were used to establish the ethno-religious char-

¹ Настоящото изследване е финансирано от Фонд „Научни изследвания“ към МОН по проект „Към корените на Българското възраждане в Тракия (XV–XVIII в.)“, Договор № КП-06-Н70/3, за което изказвам благодарност!

acteristics of Elhovo. According to this and other documents, the Kızıl Agaç was a typical Muslim town. Around 1570, the first non-Muslim households were registered, and their number gradually increased. In the case of the other settlement, Svilengrad, the first information from the Ottoman chancellery dates back to 1572, according to which the settlement was a mixed with a predominantly Muslim population. In both settlements, there were Muslim religious functionaries who served the mosques, people belonging to the „*askeri*“ class, craftsmen, merchants, and those engaged in agriculture, the latter being in the majority. The main livelihood of these settlements is agriculture, with Svilengrad benefiting from the proximity of the large city of Edirne and the bridge, shops, and caravanserais, where merchants, travelers, and diplomats would stay. It is their whose notes that provide an opportunity for historical reconstruction of the settlement. In Kızıl Agaç, the opposite trend is observed. From a settlement with a large Muslim community in the second half of the 15th century, there was a gradual decline and decrease in the number of households, leading to the visit of Evliya Çelebi in the 1660s, who described it as „*a pretty little town, heading towards decline*“.

Both settlements emerged near major transport arteries, with Mustafa Paşa's strategic position, the construction activities of the *vakıf* institution, and the proximity of a large consumer center influencing its economic and demographic development. The town of Elhovo developed as a settlement with a negative demographic trend, which was interrupted at the end of the 16th century by the establishment of a large number of representatives of the *Yürük*'s Corps and *Küreci* both in the settlement itself and in its surroundings.

Keywords: Elhovo, Svilengrad, Ottoman tax registers (*tapu tahrir defterleri*), continuity, population.

Историята на селищата, разположени по военния път Via Militaris или Orta Kol, и този, който минава по трасето Червен – Велики Преслав, през селищата Ямбол – Елхово – Фикел (Букелон) и достига до самия Одрин, където се слива с Диагоналния път, е слабо изследвана и твърде фрагментарна в съвременната историография. Според османската организация на главните сухоземни пътни артерии населените места по тези пътни артерии са от изключително важно значение за османската държава, тъй като осъществяват най-бързата връзка на Одрин и Истанбул със земите от средното течение на р. Дунав и Западна Европа. Необходимостта от бързо придвижване на султанската армия, от сигурност на търговските и дипломатически връзки предопределя

и големите грижи на държавата за тяхното поддържане. Важността на пътищата определя и мащабното строителство на мостове, кервансараи и имарети.²

* * *

В настоящото изследване си поставям за цел въз основа на новооткрити османотурски документи, съхранявани във фондовете на Османския архив в Истанбул (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), и постиженията на съвременната историография да разгледам въпроса за възникването и историческото развитие на две селища – Свиленград³, намиращ се на Диагоналния път, и Елхово⁴, разположен на пътя, който свързва р. Дунав с гр. Одрин и Истанбул.

Изворите, обект на настоящото изследване, са османски данъчни регистри от групата тапу тахрир дефтерлери. Подредени в хронологичен порядък, това са:

– съкратен (иджмал) регистър на хасове, зеамети, тимари, мюлкове, вакъфи и чифлици, разположени в земите, спадащи към каза⁵ Одрин.⁶ Регистърът предоставя сведения за 1454–1455 г.⁷ Основания за тази датировка дава друг регистър от този тип за град Видин и Видин-

² Антонов, Ал. Възникване и развитие на османските архитектурни комплекси по Диагоналния път в българските земи през XVI–XVII век. – В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Съст. и ред. Росица Градева. Т. 7. История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2001, 503–504; *Същият*. Кервансараите като елемент от пътната инфраструктура в балканските провинции на Османската империя през XVI–XVIII в. – В: Балканите – език, история, култура. Т. 3, бр. 1. Съст. Ан. Петрова, Кр. Мутафова и др. Велико Търново: ИВИС, 2013, с. 111.

³ Името на селището в османски документи се среща като Джиср-и Мустафа паша, Мустафа паша къопрюсю или само Мустафа паша, като първите две означават едно и също – „Мостът на Мустафа паша“.

⁴ Името на селището е записано в османски документи като Къзъл агач, Къзъл агач йениджеси или Йениджеси Къзъл агач.

⁵ Каза – административно-териториална единица, район, в чийто обсег кадията упражнявал властта си.

⁶ Този регистър е открит от проф. Айше Каяпънар, която любезно ми предостави копие от него, за което ѝ изказвам благодарност!

⁷ Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet (по-нататък MC) O.89; *Özyurt*, S. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yanbolu Şehri. – Güneydoğu Avtupa Araştırmaları Dergisi, 2008, № 14, p. 59.

ския санджак⁸, съставен през 1455 г.,⁹ чиито структура, дипломатика и палеография напълно съвпадат с тази на изследвания. Тези два регистъра са част от едно всеобхватно регистриране на румелийските земи след превземането на Константинопол (1453), направено по заповед на султан Мехмед II (1444–1446; 1451–1481). В подкрепа на това твърдение ще посоча, че в началото на регистъра за гр. Видин и Видинския санджак изрично е посочено, че е съставен по време на управлението на същия султан. Допълнителна информация за времето, през което е използван този регистър, се открива в маргиналните бележки, поместени над съответните селища. Най-ранната от тях е направена в град Одрин през средната декада на месец джемазюлеввел 861 г. по Хиджра (5–14.04.1457 г.), а най-късната – в Истанбул през средната декада на месец сафер 873 г. по Хиджра (30.08.–9.09.1468 г.). Тези вписвания показват, че регистърът отразява промяната в статута на поземлените владения в периода от 1455 до 1468 г.;

– подробен (муфассал) регистър на хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи, намиращи се на територията на нахиите от Одринската каза – Фикел, Правади, Юскюдар и Къзъл агач през 890 г. по Хиджра [18.01.1485–06.01.1486]. В този регистър са описани поименно главите на домакинствата (хане), неженените мъже (мюджерред) и вдовиците (биве), живеещи в селищата към съответните нахии;¹⁰

⁸ Санджак – военноексплоатативна единица, включваща няколко кази и нахии, подразделение на еялета.

⁹ *Boykov, Gr.* The Human cost of warfare: population loss during the Ottoman conquest and the demographic history of Bulgaria in the late Middle Ages and Early Modern Era. – In: *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates.* O. Schmitt (ed.). Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016, p. 152; *Боянич-Лукач, Д.* Видин и Видинският санджак през XV–XVI век: Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под редакцията на В. Мутафчиева, М. Стайнова. София: Наука и изкуство, 1975.

¹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (оттук насетне DABOA, İstanbul), TD 20. За датировката на регистъра вж. *Sarıay, Y.* Tahrir Defterlerinin İdari Birimleri ve Sayfa/Varak Numaraları. – In: 370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (ed.). Cilt 1, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, p. 11; *Gökbilgin, M.* XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul: İşaret yayınları, 2007, 532–533.

– подробен (муфассал) регистър на хасове, мюлкове и вакъфи по територията на Одринска каза през 925 г. по Хиджра [03.01.–23.12.1519]. Този регистър, както и предходният, съдържа поименен опис на домакинствата (хане), неженените мъже (мюджерред) и вдовиците (биве), живеещи в селищата, спадащи към споменатата каза;¹¹

– съкратен (иджмал) регистър, съдържащ рекапитулация на домакинствата (хане), неженените мъже (мюджерред) и вдовиците (биве), населявали селища, спадащи към хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи на територията на Одринска каза през 937 г. по Хиджра [25.08.1530–15.08.1531];¹²

– два подробни (муфассал) регистъра, в които са описани хасовете, зеаметите, тимарите, мюлковете и вакъфите в Одринска каза през 978 г. по Хиджра [05.06.1570–26.05.1571]. Според Махиел Кийл тези два регистъра са били две съставни части на един цял регистър. Така в първия са записани хасовете, зеаметите и тимарите, а във втория – мюлковете и вакъфите. В регистрите поименно са описани главите на домакинствата (хане), неженените мъже (мюджерред) и вдовиците (биве), населявали селищата в нахиите Чоке, Ада, Юскюдар, Къзъл агач, и тези, отбелязани с лаконичното описание, че спадат към каза Одрин;¹³

– подробен османски данъчен регистър от групата, съдържащ сведения за броя на домакинствата, неженените мъже и вдовиците, живеещи в селището Джиср-и Мустафа паша през 980 г. по Хиджра или 1572 г. по Григорианския календар;¹⁴

– подробен османски данъчен регистър, в който са описани поименно мъжете, глави на домакинства, неженените мъже и вдовиците, населяващи махалите на град Джиср-и Мустафа паша през 981 г. по Хиджра или 1573 г. по Григорианския календар;¹⁵

¹¹ DABOA, Istanbul, TD 77. За датировката на регистъра вж. *Sarınay*, Y. Op. cit., p. 11; *Gökbilgin*, M. Op. cit., 533–534.

¹² DABOA, Istanbul, TD 370. За датировката на регистъра вж. *Sarınay*, Y. Op. cit.

¹³ DABOA, Istanbul, TD 494 и 498. За датировката на регистъра вж. *Sarınay*, Y. Op. cit., 11–12.

¹⁴ DABOA, Istanbul, TD 521. В настоящото изследване използваме датировката на регистъра, направена от архивистите в Османския архив в гр. Истанбул.

¹⁵ DABOA, Istanbul, TD 651. В настоящото изследване използваме датировката на регистъра, направена от архивистите в Османския архив в гр. Истанбул.

– подробен муфассал регистър на тимари, зеамети и хасове в казите от лявото крило на санджака Паша, казите Едирне, Диметока, Фереджик, Кешан, Къзъл агач, Загра-и Ески Хисар, Ипсала, Филибе, Татар базаръ и др. 1004 г. по Хиджра [1596 г.].¹⁶

Елхово (Къзъл агач, Къзъл агач йениджеси)

Възникването на днешния град Елхово се свързва със създадената и укрепена от римляните през 72 г. пр. н. е. крайпътна станция *Orudiza ad Burgum*. През Средновековието в земите край самото селище се разиграват непрекъснати погранични военни конфликти между българи и византийци, които в споровете си за плодородните земи на Тракия довеждат до разорението на голяма част от местното население. Друг резултат от тези военни сблъсъци е частичното обезлюдяване на областта, въпреки стремежа на България и Византия да не допуснат това чрез планомерно провеждана колонизация. Към средата на XIV в. Умур бей, като съюзник на Йоан Кантакузин, на три пъти – през 1343, 1344 и 1345 г. – навлиза по горното течение на р. Тунджа, подлага на грабителски набези земите, през които минава, и достига до Ямбол.¹⁷

Според сведенията на османските хронисти Ходжа Садеддин и Кя-тиб Челеби средновековното селище при днешния гр. Елхово е превзето през 1366/7 г. от Тимурташ бей¹⁸. В съвременната българска историография е установено, че походът на Тимурташ бей за завладяването на Елхово и Ямбол е предприет през 1373 г.¹⁹ Макар че датата, която

¹⁶ DABOA, Istanbul, TD 1001. По-подробно за датировката на регистъра вж. Бойков, Гр. Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII век. София: Amicitia, 2008, 73–75.

¹⁷ Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София: БАН, 1953, с. 115; Грозданова, Ел. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – Исторически преглед, 1979, № 6, с. 110.

¹⁸ Османски военачалник по времето на Сюлейман паша и бейлербей на Румелия при султан Мурад I, умрял през 1404 г. Вж. Хаджи Калфа Мустафа бен Абдуллах. Румелия и Босна. Географско описание. Превод и обяснителни бел. Ст. Аргиров. София, 1938, с. 36. (Архив за поселищни проучвания, кн. 2.); Калицин, М. Корона на историите на ходжа Садеддин. Велико Търново: Абагар, 2000, с. 183.

¹⁹ Гюзелев, В. Ямбол в историята на Втората българска държава (XII–XIV в.). – В: История на град Ямбол. София: ОФ, 1976, 61–62; Грозданова, Ел. Промени в поселищната..., 108–110; Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – Известия на Историческото дружество, 7–8, 1928,

посочва Ходжа Садедин за превземането на града, е твърде спорна, той все пак дава информация, че османците заварват християнско население в селището, което, след като се подчинява на завоевателите, най-вероятно остава да живее в населеното място.

От средата на XV и през целия XVI в. селището Къзъл агач е център на едноименната нахия²⁰. Къзъл агач или Къзъл агач йениджеси е селище, разположено на левия бряг на р. Тунджа, в югоизточната част на Горнотракийската низина, между планините Сакар и Странджа.

Най-ранните сведения за наличието на селище през османския период датират от 1454 г.²¹ През споменатата година населеното място е записано под името „Самият Къзъл агач. Хас²² на мир-и миран²³“. Понеже тези сведения се съдържат в съкратен данъчен регистър, не разполагам с информация за именната система на жителите мюсюлмани и немюсюлмани, техните количествени характеристики и етно-религиозната им принадлежност. Интересното при този регистър е, че докато при по-късните документи от този тип в края на всяко населено място е записан общият брой на мюсюлманските и немюсюлманските домакинства и лицата, спадащи към корпоративната група „аскери“²⁴,

63–64; Бурмов, Ал. Кога е завладян Одрин от турците? – Известия на Българското историческо дружество, 21, 1945, 23–31; Дуйчев, Ив. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. – Известия на Тракийския научен институт, 2, 1970, 73–105.

²⁰ Нахия – административно-териториална единица, подразделение на казата.

²¹ Atatürk Kitaplığı, MC O.89, p. 87a.

²² Хас – държавен приходоизточник с годишен доход от над 100 000 акчета, отдаван за ползване на представители на османския военноадминистративен елит за времето на изпълняваната от тях служба.

²³ Мир-и миран – бейлербей.

²⁴ Корпоративната група на аскерите има своя вътрешна структура и йерархична подредба. Тя включва в състава си военните, улемата (лица, ангажирани в областта на съдопроизводството, образованието и мюсюлманския култ), административните служители и потомците на Пророка Мохамед. Всички те участват в управлението и в осъществяването на имперските политики на всички нива и сфери на действие. Техният статус на аскери е потвърждаван чрез султански брат или хюджет. Аскерите са издържани от хазната или с отчисления от данъчната рента, дължима от раята. Те са освободени от данъци, но не и в случаите, в които владели земи, предназначени за райетски чифлици. Повече по въпроса вж.: Inalcık, H. Capital Formation in the Ottoman Empire. – In: *Idem*. The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. London: VARIORUM REPRINTS, 1978, p. 97; Parveva,

то при него рекапитулацията е отбелязана по различен начин. Записан е само общият брой на махалите, лицата, владеещи различни по размер земи, тези от корпорацията „аскери“, представители на някои от категориите население с военни и военнопомощни задължения и приходите, които отиват в полза на хаса на бейлербея, но не е посочен общият брой на мюсюлманските и немюсюлманските домакинства.

За самия Къзъл агач е характерно, че неговите жители населяват 9 махали, като 39 от тях владеят по 1 чифт земя, 7 – половин чифт (ним) и 92-ма – по-малко от половин чифт (беннак). Също така е отбелязано наличието на служители на мюсюлманския култ, които вероятно са обслужвали петъчната джамия в населеното място. Това са двама мюезини²⁵ и един хатиб²⁶, а за 10 човека е посочено, че са освободени от данъци (мюселем). Забелязва се липсата на имам²⁷ сред лицата, полагащи грижи за духовния живот на мюсюлманите, което означава, че вероятно някой от мюезините, а може и двамата, или хатибът са съвместявали своите длъжности с тези на имам. Това не е изключение, а често срещана практика сред служителите на мюсюлманския култ при липса на кадри за определена позиция. Сред останалите жители на селището прави впечатление наличието на лице, което е свързано с функционирането на тържище (1 бадждар²⁸), по 1 мухзир²⁹, кюреджия³⁰, който обработва 1 чифт земя; и дебаг³¹, 2 джанбази³², 2 освободени роби

St. Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century. – In: *Idem. Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – mid-19th Century.* Istanbul: The Isis Press, 2009, 17–18; *Първева, Ст.* Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век.* София: Гутенберг, 2003, 244–254.

²⁵ Мюезин – служител в джамия, призоваващ от минарето мюсюлманите за молитва.

²⁶ Хатиб – проповедник в джамия, който ръководел петъчната молитва, произнасяйки две публични речи, наречени „хутба“.

²⁷ Имам – духовно лице, ръководител на молитвата при мюсюлманите.

²⁸ Бадждар – събирач на пазарни такси.

²⁹ Мухзир – прислужник в шериатския съд.

³⁰ Кюреджия – лице от категория население с производствени функции, натоварено с определени задължения във връзка с обработката на руда в пещи.

³¹ Дебаг – лице, което шави кожи; кожар.

³² Джанбаз – търговец на коне.

на някой си Иса бей, син на Хасан бей, които също са оземлени и обработват посевна площ с размер 1 чифт, и представители на корпуса на юруците (5) и мюселемите (1), 1 болен и 1 много възрастен човек.³³ Наличието на хора, обработващи различни по размер посевни площи, е признак за уседналост и практикуване на земеделие. Това се доказва и от наличието на две воденици тип долап, които се намират на брега на р. Тунджа.³⁴ Косвени податки за наличието на пазар се откриват в края на описа на населеното място, където е записано, че дял от пазара, механата и бозаджийницата на стойност 6000 акчета отива в полза на хаса на бейлербея.³⁵

Приемайки, че посочените по-горе лица са жителите на Къзъл агач, то общият им брой е 167. Вероятно броят на домакинствата е по-голям, понеже в този регистър са описани само тези, спадащи към хаса на бейлербея, и извън обсега на регистъра остава другата по-малка или по-голяма част от жителите на населеното място. Допускам, че тези записани домакинства принадлежат на мюсюлмани, имайки предвид професиите и длъжностите, които изпълняват и заемат. Възможно е една част от християните, за които споменава Ходжа Садедин, да е мигрирала в посока към все още свободните български земи по това време или да е преселена от османците към други области в Империята, а останалата да е продължила да живее в селището, приемайки исляма. Евентуалното наличие на немюсюлмани в населеното място би трябвало да е изрично посочено в изследвания регистър, както при други смесени селища, понеже те се облагат с множество и различни натурални и парични налози, които отиват в полза на фиска. Демографската картина се оказва непроменена и при следващата регистрация, извършена от османската канцелария.

През 1485 г. Къзъл агач е център на едноименната нахия под названието „самият Къзъл агач“, спадащ към хасовете на Али паша³⁶, мир-и

³³ Atatürk Kitaplığı, MC O.89, p. 87 a.

³⁴ Пак там.

³⁵ Пак там.

³⁶ Али паша – християнин, попаднал в султанския двор чрез девширмето. Впоследствие се издига в османската администрация, заемайки постовете бейлербей на Румелия и велик везир по времето на управлението на султан Баязид II.

миран на Румелия.³⁷ Селището е типично мюсюлманско, наброяващо 161 мюсюлмански домакинства и 5 неженени мъже мюсюлмани.³⁸ Тези числови стойности дават основания да посоча, че данните от 1454 г. са с голяма степен на достоверност. Повод за това твърдение са записаните през тази година 167 домакинства, които 31 години по-късно се понижават на 161 мюсюлмански домакинства. Махалите, които са отбелязани в средата на XV в., са 9, а при следващия опис са с 2 по-малко.

Таблица № 1. Население на селището Къзъл агач
в периода 1485–1596 г.

Махали	1485 г.		1519 г.		1530 г.		1570/1 г.				1596 г.		
	М ³⁹		М		М		М		НМ ⁴⁰		М		НМ
	х ⁴¹	м ⁴²	х	м	х	м	х	м	х	м	х	м	х
Якуб касап	12		10	3	7	3	21	2			28	10	
Иса факъх	29	2	14	11	7	1							
Велед-и Орджун	22	2	10	9									
Шу'айб факъх	26		13	10	20	13	26	5	7	1	31	13	11
Хаджъ Туруд	20												
Мехмеди	26		11	4									
Хатиб	26	1	9	6	13	2							
Общо	161	5	67	43	47	19	47	7	7	1	59	23	11

Мюсюлманската общност в Къзъл агач е формирана в резултат от колонизация на население и приемане на исляма от страна на някои местни или придошли от околностите на селището немюсюлмани. Сред жителите мюсюлмани се забелязва наличието на 9 глави на домакинства с презимето „син на Абдуллах“, 2 домакинства на „освобо-

³⁷ DABOA, Istanbul, TD 20, p. 101.

³⁸ Вж. Таблица № 1.

³⁹ Мюсюлмани.

⁴⁰ Немюсюлмани.

⁴¹ Хане – домакинство; глава на домакинство.

⁴² Мюджерред – неженен мъж.

дени роби“ и 24 роби. Тези числа отреждат относителен дял от 22 % на конвертитите в мюсюлманската общност. Допускам, че е възможно големият брой роби и освободени роби да са заселени от Али паша в селището вследствие на военния поход, предприет през 1484 г. от султан Баязид II (1481–1512) за превземането на градовете Килия (14 юли) и Акерман (7 август). Както е известно, тяхното завладяване е съпроводено с изселване на население към столицата Истанбул, отвеждане в робство на непокорните християни и рекрутиране на младежи като девширме.⁴³

Доказателства за ранната практика роби и освободени роби да бъдат заселвани във владенията на своя нов господар и оземлявани с различни по размер обработваеми площи се срещат в средата на XV в.⁴⁴ В село Узгаш⁴⁵, спадащо към вакъфа на медресето на Али бей и Тимурташ бей, сред раята на селото са записани и 2-ма неверници като освободени роби, принадлежащи на собственика на вакъфа.⁴⁶ В село Кара Юсуфлу⁴⁷ е записан освободен роб на Халил паша, който владее 1 чифт земя.⁴⁸ Друг пример за владееенето на земя от страна на освободени роби е от нахия Фикле, където в село Манастиър⁴⁹ са отбелязани 3-ма освободени роби на Илиас бей, които владеят по 1 чифт земя.⁵⁰ Последният пример е свързан със същата нахия и се отнася за наличието

⁴³ *Ватен, Н.* Възходът на Османците (1451–1512). – В: История на Османската империя. Под ред. на Р. Мантран. София: Рива, 2011, 120–121.

⁴⁴ *Beldiceanu-Steinherr, I.* En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqıngı. – *Revue des Etudes Islamiques*, 1969, № 1, 21–40; *Димитров, Стр.* Към демографската история на Добруджа през XV–XVII в. – *Известия на Българското историческо дружество*, 35, 1983, с. 34; *Мутафчиева, В.* Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – В: Османска социално-икономическа история. Избрани произведения. Съст. В. Мутафчиева. Т. 5. Пловдив: Жанет 45, 2008, 446–447; *Тодорова, О.* Домашното робство и робовладение в Османска Румелия. София: Гутенберг, 2021, 72–73, 106–107, 115–116.

⁴⁵ Дн. с. Узгач, вилает Одрин, Р Турция.

⁴⁶ *Atatürk Kitaplığı*, МС О.89, р. 102.

⁴⁷ Дн. с. Кара Юсуф, вилает Одрин, Р Турция.

⁴⁸ *Atatürk Kitaplığı*, МС О.89, р. 74а.

⁴⁹ Дн. с. Голям Манастир, обл. Ямбол, Р България.

⁵⁰ *Atatürk Kitaplığı*, МС О.89, р. 108а.

на 4 зеваид войнука (войнуци в резерв) в центъра на нахията, самият Фикле^{51, 52}

През втората половина на петнадесетото столетие се забелязва, че практиката на заселване на роби и освободени роби продължава. Пример в това отношение е село Хасан Бейлю⁵³, спадащо към нахия Къзъл агач. Споменатото селище е част от тимара на четири лица – Вейс, Уалид, Насух челеби и Мустафа челеби, потомци на някои си Иса бей и Мустафа челеби, които участват във военен поход като въоръжени ешкинджии.⁵⁴ В населеното място живеят 79 мюсюлмански домакинства, като 29 от тях са освободени роби, а 2-ма – роби, т.е. близо 40 % от жителите на това село са преселени военнопленници. На този етап е трудно да се определи мястото, от което са депортирани, не може да се отговори, понеже всички са записани с мюсюлмански имена. Вероятно тези бивши немюсюлмани са получили своите нови мюсюлмански имена и са заселени в поземленото владение на своя господар, след като са приели исляма.

Сред жителите на селото се забелязват занаятчии (тъкачи – 4, шивачи – 2, касапин – 1, железар – 1 и др.), но всички освободени роби се занимават със земеделие и владеят по 1 чифт земя. Що се отнася до произхода на владелците на тимара и тяхното участие във военен поход като въоръжени ешкинджии, допускам, че това вероятно са юруци, които вследствие на изпълнение на военните си задължения се сдобиват с военнопленници, които впоследствие заселват в своето владение с цел увеличаване приходите от тимара си. В останалите селища не само от споменатата нахия, но и от останалите в района на Одрин, се наблюдава наличието на различен брой роби и освободени роби, което може да се тълкува като признак за края на един процес за овладяване на пространството или белег за систематично заселване на военнопленници или мирно население от районите на бойни действия.

Наблюдава се увеличаване броя на лицата, свързани с мюсюлманския култ⁵⁵, занаятчии, търговци и такива, обработващи различни

⁵¹ Дн. с. Маточина, обл. Хасково, Р България.

⁵² Atatürk Kitaplığı, MC O.89, p. 103a.

⁵³ Дн. с. Изгрев, общ. Елхово, обл. Ямбол.

⁵⁴ DABOA, Istanbul, TD 20, p. 19–20.

⁵⁵ Седем имами, 1 хатиб, 1 мюеззин, 1 кайъм, 1 шейх, както и 1 спахийски син.

по размер посевни площи. Прави впечатление, че докато в средата на XV в. няма записан нито един имам, то през 1485 г. вече се наблюдава наличието на 7. Увеличаването на количествените характеристики на служителите на мюсюлманския култ е пряко свързано с овладяването на пространството от мюсюлманската общност и с необходимостта от задоволяване на нейните духовни потребности. Към тези служители трябва да отбележим и наличието на 1 кайъм, който отговаря за прислужниците в джамията – чистачи, водоносци, пазачи на обувки и др.

Известно е, че владелците на хасове и тимари са лица от категорията „аскери“, които вследствие на военни кампании водят със себе си военнопленници или мирно население от районите на военни действия и го заселват във владенията от тях поземлени владения с цел обработване на посевните площи и получаване на по-големи приходи. Прави впечатление, че в нахия Къзъл агач, където е една от най-големите концентрации на юруци, татари и други в каза Одрин, се намират тимарите и хасовете с най-голям брой регистрирани роби и освободени роби.⁵⁶ Възможно е земите северно от Одрин да са обект на целенасочена политика на заселване на население от страна на централната власт. Имайки предвид стратегическото положение на тези земи, които са характерни с плодородните си почви, наличието на речни долини и местоположение, което може да се използва за бъдещи военни кампании на север, запад и северозапад, допускам, че османската власт цели неговото превръщане не само във военен, но и в стопански район, който да задоволява консуматорските нужди на големия град Одрин.

През 1519 г. Къзъл агач отново е записан с названието „самият Къзъл агач“ и е център на едноименната нахия.⁵⁷ Селището е населявано само от мюсюлмани, като общият им брой намалява близо 2,5 пъти в сравнение с 1485 г. – от 161 на 67.⁵⁸

Сред населението продължават да се срещат индикации за приемането на исляма от страна на местни или придошли християни. Това са записаните 5 глави на домакинства и 1 неженен мъж с презимето „син на Абдуллах“. За други 2 глави на домакинства, отбелязани със същия

⁵⁶ През 1485 г. общият брой на регистрираните роби в хасове, зеамети и тимари е 65, а на освободените роби е 157.

⁵⁷ DABOA, Istanbul, TD 77, p. 293.

⁵⁸ Вж. Таблица № 1.

патроним, е записано, че „са изчезнали“⁵⁹. Тези данни, съпоставени с броя на наличните домакинства на конвертити от 1485 г., показват, че относителният дял на новоприелите исляма домакинства през 1519 г. намалява от 22 % на 7 %. В махала Иса Факъх се открива свидетелство, потвърждаващо етноасимилационния характер на юрушкия корпус⁶⁰. Там сред останалите жители е записан някой си „Хюсеин, син на Абдуллах – юрушки ямак“⁶¹.

В началото на XVI в., вероятно вследствие на понижаване на количествените характеристики на населението в Къзъл агач, се наблюдава реципрочност и при броя на махалите.⁶² Махалата, която не е записана в регистъра от 1519 г., е Хаджъ Туруд. Сред жителите на селището прави впечатление и по-малкият брой записани служители на мюсюлманския култ (1 хатиб, 1 имам, владеещ 1 чифт земя, 1 мюеззин, 1 кайъм). Останалите лица с отбелязани професии са 1 военачалник на азабите, обработващ 1 чифт орна земя, и 8 лица от категорията „население със специални задължения“ (2-ма юрушки ешкинджии, 2-ма синове на ешкинджии, 2-ма юрушки ямаци, 1 мюселлемски ямак и 1 кюреджия).

Сред райетските домакинства се наблюдава спад в практикуваните занаяти в Къзъл агач спрямо 1485 г. През 1519 г. като занаятчии са записани само 1 тъкач, 1 шивач и 1 чирак, обучаващ се на занаят. Няма отбелязани лица, които да се занимават с търговия, но в сферата на земеделието се наблюдава наличието на 1 воденичар и 13 глави на домакинства, които владеят по 1 райетски чифлик, и 3 домакинства по половин чифт земя.

⁵⁹ DABOA, Istanbul, TD 77, p. 294.

⁶⁰ *Димитров, Стр.* За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилаторските процеси. – Векове, 1982, № 1–2, 39–43; *Същият.* История на Добруджа. Т. 3. София: БАН, 1988, с. 33; *Грозданова, Ел.* Към въпроса за юруците в българските и някои от съседните им земи през XV–XVIII в. – Векове, 1984, № 4, 23–29; *Радунев, Евг.* Имало ли е трайно юрушко настаняване в Родопите. – В: Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Съст. Ив. Стефанов. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1988, 72–73.

⁶¹ DABOA, Istanbul, TD 77, p. 293.

⁶² Пак там, p. 293–295. Броят на махалите в сравнение с 1485 г. се понижава от 7 на 6. Единственото изменение, което се забелязва при изписването на имената на останалите махали, е, че „махала Мехмеди“ е записана като „махала Мехмедчи“.

През 1530 г. се наблюдава промяна в административния статут на Къзъл агач. Селището вече не е център на нахия, а е записано като център на каза Къзъл агач с термина „самият Къзъл агач базаръ“, а след него е уточнено, че е зеамет.⁶³ Названието базаръ най-вероятно отразява наличието на редовен пазар в селището. Друга особеност, която се забелязва, е, че в самото начало на описа на селището е използван терминът „нефс“, а в рекапитулацията на казата Къзъл агач то е записано под названието „самият град Къзъл агач“, като за обозначаването на „град“ е използван терминът „касаба“, който има значение на „малък град“.⁶⁴

В малкия град Къзъл агач живеят само мюсюлмани, чийто общ брой продължава да следва отрицателната демографска тенденция.⁶⁵ Според същия регистър населението живее в 4 махали⁶⁶ или с 2 по-малко в сравнение с предходния регистър. Махалите, които не се срещат през 1530 г., са Велед-и Орджун и Мехмеди.

Процесите на ислямизация, колонизация и миграция на население не могат да бъдат проследени, понеже регистърът е съкратен и съдържа само общия сбор на домакинствата и неженените мъже от категорията на раята и лицата, спадащи към категорията „аскери“. Единствената информация, която предоставя описът, е, че кадията на Къзъл агач базаръ получава дневно възнаграждение от 40 акчета⁶⁷ и че в махала Хатиб е отбелязано едно лице, по професия мюеззин⁶⁸. Макар че регистърът е твърде лаконичен по гореспоменатите проблемни области, в него е записано наличието на следните религиозни и обществени постройки – една джамия, един хамам и един месджид⁶⁹. Наличието на тези сгради, свързани с мюсюлманския култ, може да се тълкува като наследство

⁶³ DABOA, Istanbul, TD 370, p. 57.

⁶⁴ Пак там, р. 65.

⁶⁵ Общият брой на мюсюлманските домакинства намалява от 67 през 1519 на 47 през 1530 г.

⁶⁶ DABOA, Istanbul, TD 370, p. 57. Единственото изменение в имената на махалите в този регистър, което се наблюдава, е, че „махала Якуб касап“ е записана като „махала Якуб касап, с друго име Вайс/Вейс оглу“.

⁶⁷ Пак там.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Пак там. Месджид – малка сграда за молитва, в която не се провежда петьчна молитва с проповед.

от голямата мюсюлманска общност, която е населявала селището през втората половина на XV в., и индикатор за овладяване на социалното и жизненото пространство в „малкото градче“ и превръщането му в типично мюсюлманско селище.

През 1570 г. Къзъл агач вече не е център на каза, както е записано в регистъра от 1530 г., а е център на нахия Къзъл агач, в Паша санджак. Селището е записано под названието „самият Къзъл агач“, което е от хасовете на Хуррем бей, мир-и лива⁷⁰ на Кърк килиса⁷¹. Наблюдава се и промяна в характера на селището, което вследствие на принудително или доброволно преселване на християни в него вече е селище от смесен тип. Мюсюлманската общност включва 47 домакинства – брой, който съвпада с този от 1530 г. Сред жителите мюсюлмани отново се забелязва наличието на неофити. Това са записаните 5 глави на домакинства с презимето „син на Абдуллах“ и 2 домакинства, начело на които стоят освободени роби. Тези новообръщенци представляват 15 % от мюсюлманските домакинства в селището. Относно миграцията на мюсюлманско население се забелязва наличието на 3 домакинства, придошли от вакъфа на султан Баязид II, и 1 домакинство в махала Якуб касап, за което е записано, че се намира в махала Шу`айб факъх.⁷²

Мюсюлманското население в Къзъл агач населява 2 махали или с 2 по-малко спрямо регистъра от 1530 г. Наличните две махали са „махала Якуб касап, с друго име Вейс оглу, [която] понастоящем наричат махала Джами-и шерифе“, и „махала Шу`айб факъх“.⁷³ Допускам, че първата махала е била разположена около или в близост до джамията в селището. Ето как описва тази джамия османският пътешиец Евлия Челеби, посетил Къзъл агач през 60-те години на XVII в.: „Има една изградена от камък джамия с кръгъл купол, една баня, един хан и двадесет разнородни дюкяни. Над вратата на джамията върху един четириъгълен бял мрамор с почерка на честития шейх, духовния водител на султан Баязид Вели⁷⁴, е написано: „Създателят ѝ е Мустафа, син на

⁷⁰ Мир-и лива – санджак бей.

⁷¹ Санджак с център дн. гр. Къркларели (Лозенград), Турция. DABOA, Istanbul, TD 494, p. 384.

⁷² Пак там.

⁷³ Пак там.

⁷⁴ Султан Баязид II (1481–1512).

Елхадж Мехмед. През месец мухаррем 888 г. [9.02–10.03.1483]⁷⁵. Ако се доверим на сведенията на Евлия Челеби за строителния надпис на джамията, става ясно, че тя е била построена през 1483 г., което отговаря на записания голям брой служители на мюсюлманския култ през 1485 г. Вероятно на мястото на тази джамия е имало друга по-ранна, изградена от дърво или камък, където са служили записаните през 1454 г. 2 мюезини и 1 хатиб. По-късно с цел задоволяване религиозните потребности на увеличаващата се мюсюлманска общност старата джамия е съборена и на нейно място е построена нова по-голяма или просто годината на нейния строеж, предадена от Евлия Челеби, не отговаря на истината и храмът е построен много по-рано.

След регистрацията на мюсюлманското население в подрубриката „Неверници към споменатото село“⁷⁶ е записано християнското население. Тук прави впечатление, че Къзъл агач, макар и център на нахия, е записан като село. Това, от своя страна, отново повдига въпроса за значението на термина „нефс“, който най-вероятно откроява центъра на нахията от прилежащия ѝ хинтерланд и няма никаква категоризираща роля по връзката „село – град“.

Немюсюлманската общност в Къзъл агач се състои от 7 домакинства и 1 неженен мъж. За 4 глави на домакинства е отбелязано, че се намират в село Тамлакда⁷⁷, а за 1 домакинство и 1 неженен мъж е записано, че са в село Козлуджа⁷⁸. Също така прави впечатление и наличието на 1 хаймане.⁷⁹ Много е трудно да се определи етносът на немюсюлманското население, понеже жителите на селищата в регистрите са записани въз основа на тяхната религиозна, а не етническа принадлежност. На база имената, с които са отбелязани немюсюлманите в Къзъл агач, допускам, че те принадлежат към българската етническа група. Като доказателство за това твърдение са имената, с които са регистрирани:

„Кин Йован; Димитри Кин; Дабрино Ста[ни]слав; Стоян, негов брат; Горан Йован; Стан, негов син; Бродан Елена.

⁷⁵ *Евлия Челеби*. Пътепис. Прев. от османотурски, съст. и ред. Стр. Димитров. София: ОФ, 1972, 35–36.

⁷⁶ DABOA, Istanbul, TD 494, p. 384.

⁷⁷ Неустановено.

⁷⁸ Неустановено.

⁷⁹ DABOA, Istanbul, TD 494, p. 384.

Рало Горан⁸⁰.

В описа на мюсюлманското население в Къзъл агач се срещат следните лица, спадащи към категорията „аскери“: 1 хатиб, който съвместява функциите си с тези на имам, 1 имам, 1 мюеззин, 1 силихдар⁸¹ и 3-ма души, за които е записано лаконичното обяснение, че са извън раята. Към категорията „население с военни задължения“ е отбелязан 1 ямак, за когото не е упоменато към кой корпус спада.⁸²

Сред райетските мюсюлмански домакинства има записани 2 лица, упражняващи занаят – 1 налбант⁸³ и 1 теляк⁸⁴, като и за двамата е характерно, че успоредно с това обработват парче земя, по-малко от половин чифт.⁸⁵ Най-многобройни сред раята мюсюлмани са лицата, занимаващи се със земеделие. Всички те са глави на домакинства и представляват 79 % от цялото население на селището. За 17 от тях е записано, че владеят по 1 райетски чифлик, за 3-ма, че обработват по половин чифт земя, а за 17 е отбелязано, че владеят по-малко от половин чифт земя. В регистъра липсват сведения за професионалните характеристики на християнското население в Къзъл агач.

През 1596 г. селището отново е записано като център на нахия Къзъл агач в Паша санджак, но вече не спада към хаса на санджак бея на Кърк килиса, а към хаса на султана. Жителите му, мюсюлмани и немюсюлмани, продължават да населяват две махали, както през 1570 г., като броят на домакинствата и на двете етноконфесионални общности постепенно се повишава, а относителният дял на новоприелите исляма християни се понижава от 15 на 14 %.⁸⁶

На предходните страници представих развитието на селището Къзъл агач в периода XV–XVI в. според изследваните документи, което напълно отговаря на описанието на Евлия Челеби, направено през 60-те години на XVII в. Той споделя, че: „Къзълагач йениджеси е хуба-

⁸⁰ Пак там.

⁸¹ Силихдар – участник в едно от подразделенията на платената гвардейска конница; оръженосец.

⁸² DABOA, Istanbul, TD 494, p. 384.

⁸³ Налбант – майстор на подкови; подковач.

⁸⁴ Теляк – служител в обществена баня (хамам).

⁸⁵ DABOA, Istanbul, TD 494, p. 384.

⁸⁶ DABOA, Istanbul, TD 1001, p. 392–393.

вичко градче, вече тръгнало към упадък, разположено сред едно широко, покрито с ливади и лалета, място на брега на река Тунджа. То е във вилаета Узи, управлява се от войвода и е хас на бея на Къркклиса. Кадията му получава сто и петдесет акчета, нахията му има двадесет и пет култивирани села. Има всичко триста покрити с керемиди, използвани малки и бедни къщи. Има една изградена от камък джамия с кръгъл купол, една баня, един хан и двадесет разнородни дюкяни. [...] В селището няма други имарети освен този, обаче има много лозя и зеленчукови градини. Пътят, като мине над р. Тунджа по един дървен мост, отива за Одрин. Този изкусно направен мост е вакъф на синовете на Ибрахим хан⁸⁷–⁸⁸.

Както става ясно от тези редове, Евлия Челеби определя Къзъл агач като „хубавичко градче, тръгнало към упадък“. Друго, което прави впечатление в текста, е, че селището продължава да е център на нахия и да спада към хаса на санджак бея на Кърк килиса. Ако сведенията на османския автор са верни, то джамията и хамамът, които бяха записани в регистъра от 1530 г., към средата на XVII в. продължават да бъдат единствените сгради от този тип в Къзъл агач.

Свиленград (Мустафа паша, Джиср-и Мустафа паша, Мустафа паша кьопрюсю)

На територията на днешния град Свиленград са открити следи от човешка дейност от различни епохи. Най-ранните открити находки датират от ранната бронзова и желязната епоха (800–300 г. пр. Хр.). Това са ритуални ями, служили на някое от тракийските племена за извършване на различни религиозни обреди. Този ритуален комплекс е проучен по време на спасителни археологически проучвания на железопътната линия Пловдив – Свиленград и се намира в местността Брантиите.⁸⁹

⁸⁷ Султан Ибрахим (1640–1648).

⁸⁸ *Евлия Челеби*. Пътепис, 35–36.

⁸⁹ *Нехризов, Г.* Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Съст. В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова. Велико Търново: Фабер, 2006, 397–501.

На 1 км северозападно от Свиленград в местността Хисарлъка се намира селищна могила от края на неолита и енеолита (V–IV хил. пр. н. е.), върху която е разположено антично и средновековно селище. Според сведения от писмени извори се предполага, че това е римската крайпътна станция Бурденис, която е била разположена на главния римски път Виа Диагоналис, свързващ Рим с Константинопол. Предполага се, че първоначално на мястото е имало тракийско укрепено селище, наречено Бурдепто/Бурдипта, което впоследствие е преименувано от римляните на Бурденис. В гореспоменатата крепост е открита керамика, монети, върхове на копия, стрели, токи, фибули, пръстени и др., които показват, че животът в крепостта и нейния хинтерланд не е прекъсвал от V–IV хил. пр. н. е. до XVII в.⁹⁰

Въпреки информацията за наличието на следи от човешка дейност в околностите на Свиленград, на територията на днешния град не са открити находки или веществени доказателства, датиращи преди началото на XVI в. Създаването на града се свързва с построяването на вакъфския комплекс на Мустафа паша – везир по време на управлението на султаните Селим I (1512–1520) и Сюлейман I (1520–1566), състоял се от каменен мост, кервансарай, дюкяни и хан. След изграждането на моста за урбанизацията на селището допринася и Хюррем султан (1502–1558), съпруга на султан Сюлейман I, построявайки вакъфски комплекс, включващ баня (хамам), джамия и имарет⁹¹. Според Ханс Дерншвам преди създаването на комплекса на Хюррем султан на това място е имало лозя без къщи, свързани с павирани алеи, на които били разположени дървени колиби, дюкяни, баня и кервансарай за коне и пътници, спадащи към вакъфа на Мустафа паша. В Тезкиретю'л-ебнийе (Tezkiretü'l-ebniye)⁹² се споменава и джамията на Хюррем султан, за наличието на имарет, но не е отбелязано началното учили-

⁹⁰ Спиридонов, Т. SCAMBRIA – тракийското име на селището при Свиленград. – В: Свиленград и регионът от Древността до Новото време. Съст. К. Пеева. Велико Търново: Абагар, 2013, 36–51. В това изследване се предлага и друго име на селището до днешния Свиленград.

⁹¹ Имарет – благотворително заведение, обикновено организирано към някоя джамия, за оказване помощ на бедни и пътници. Издръжката на имаретите се осъществявала с приходи от вакъфите.

⁹² „Книга на сградите“ е написана в стихове и проза от поета Сай Мустафа Челеби, приятел на Мимар Синан, в която разказва за живота и творчеството на

ще (мектеб, мектебхане или муалимхане)⁹³, което тя основава и спада към нейния вакъф. Предполага се, че комплексът на Хюррем султан е планиран през зимата на 1557–1558 г., докато тя заедно със съпруга си султан Сюлейман I е в Одрин, точно преди смъртта ѝ в Истанбул (15 април 1558 г.).⁹⁴

Няколко указа, изпратени от султан Сюлейман до кадията на Одрин през 1559 и 1560 г., документират неговия бдителен контрол над комплекса на починалата му съпруга. Вероятно неговото изграждане е било финансирано от получения излишък от приходи на непрекъснато разрастващите се вакъфи, увеличени в периода 1556–1557 г. с двойна баня, построена от архитекта Синан близо до джамията „Св. София“ в Истанбул, придружена от множество вакъфски одаи⁹⁵ и дюкяни под наем. Мютевелията⁹⁶ на вакъфа на Хюррем султан може би е наблюдавал строежа край Одрин под ръководството на надзирателите на нейния вакъф, главния бял евнух и султана. Султанска заповед, издадена на 17

архитекта. Обхваща периода от детството до назначаването му за главен архитект, както и за изграждането на шестте от най-важните му постройки.

⁹³ Учениците (талебе) започвали да посещават тези училища обикновено между 4 и 7-годишна възраст и завършвали своето начално образование вероятно в ранна юношеска възраст. Те били обучавани от учител (муаллим, халифе, ходжа, дерсиам) да извършват ритуални молитви, да рецитират части от Корана, а в някои случаи получавали и елементарна грамотност. По-подробно вж. *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманска култура по българските земи. Съст. Р. Градева, Св. Иванова. Т. 2. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, 141–142; *Събев, О.* Османски училища в българските земи XV–XVIII век. София: Любомъдрие, 2001, 116–117.

⁹⁴ *Necipoğlu, G.* The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire. Princeton University Press, 2005, 278–280; *Akın, V.* Cısr-i Mustafa Paşa (Mustafa Paşa Köprüsü) ve Tarihten Günümüze Kadarki Önemi. – In: Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü. II. Bayram (ed.). Cilt 1. Kocaeli, 2018, 2182–2183; *Ayverdi, E.* Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Kitap IV, Istanbul Fetih Cemiyeti, 2000, 19–21; *Eyice, S.* Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü. – Belleten, 1964, Cilt XXVIII, 729–756; *Бойков, Гр., М. Кипровска.* Вакъфските села и сгради в България през османския период. – Във: Вакъфите в България. Съст. и науч. ред. В. Янчев, М. Кипровска, Гр. Бойков. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, 37–108.

⁹⁵ Одаи – помещения, които са към вакъфа и се отдават под наем като занаятчийски работилници или място за живеене на придошли мюсюлмани или немюсюлмани.

⁹⁶ Мютевелия – управител на вакъф.

юли 1559 г. и адресирана до кадията на Одрин, показва, че имаретът е построен преди джамията, която двусмислено е наречена месджид.⁹⁷

Причината за тази радикална модификация не е посочена. Планът с две минарета, одобрен преди това от султана, вероятно е създаден преди смъртта на Хюррем султан. Указът на султана за оттегляне на предварителното му разрешение за две минарета на джамията на съпругата му е издаден в критичен момент. Това се случва след края на войната на синовете му в Коня, скоро след смъртта на майка им Хюррем султан. Въпреки че Селим печели битката с военната подкрепа на баща си през юни 1559 г., неговият статут на очевиден наследник не е потвърден до екзекуцията на Баязид през 1562 г., което води и до династическа криза вследствие на липсата на посочен наследник на трона. През 1560 г. султан Сюлейман I дава безпрецедентно разрешение на Селим да построи две минарета на джамията в Кара пънар, близо до Коня, наречена Султанийе, за да се обяви като бъдещ султан. През 1559–1560 г. той поръчва собствена султанска джамия с две минарета, съседни на Мевляна Джалалад дин Руми в Коня, за да отбележи победата, предоставена от този светец. Нежеланието на Сюлейман да почита джамията на покойната си съпруга с две минарета по време на този критичен момент е разбираемо. През последните години от живота си Хюррем султан, заедно с политическите си съюзници Михримак и Рюстем паша, отстоява кандидатурата на Баязид за трона. Планът за две минарета на нейната джамия вероятно е възприеман като потенциално подривен, като се има предвид, че тя подкрепя „бунтовника“ Баязид, който все още е жив по това време. Планът може също да е преработен, за да успокои принц Селим, който изпитва неприязън към майка си и сестра си и това е забелязано от венецианския секретар през 1562 г.⁹⁸

Вероятно султан Сюлейман смята, че по този начин джамията на покойната му съпруга ще бъде по-красива и ще затвърди статута ѝ на Хасеки султан, а не като майка на бъдещия престолонаследник. Следващата му заповед към кадията на Одрин датира от 22 февруари 1560 г. и се отнася за водоснабдяването на имарета на Хюррем султан. На началника на строителството на водни канали Бали е наредено да

⁹⁷ *Necipoglu, G. Op. cit., p. 279.*

⁹⁸ Пак там.

изчисли сравнителните разходи за канал, който да пренася вода от две села – Музак⁹⁹ и Ак ова¹⁰⁰, без да се нарушава добивът на вода за питейни нужди на местните жители и приходите от вакъфа, основан от Саруджа паша, и на долап, който да доставя вода за имарета директно от р. Марица. След като инспектира двете села с комисия от експерти, кадията съобщава за противопоставяне на местното население и на администратора на вакъфа, който претендира за права върху водата там. Поради липсата на съгласие султанът нарежда да се построи по-евтин долап.¹⁰¹

Друг указ до кадията на Одрин (28 май 1560 г.) посочва продължаващото объркване относно статута на джамията. В него е записано следното:

„Изпратихте писмо, в което питате дали в близост до моста на Мустафа паша трябва да се построи петъчна джамия или месджид, съобщавайки, че нейното изграждане е отложено, защото този въпрос все още не е изяснен с императорска заповед. Заповядвам ви да го постройте като петъчна джамия“¹⁰².

Както става ясно, строителството е забавено поради неяснотата на султанските укази, които наричат молитвения дом по различен начин – „месджид“ и „петъчна джамия“. Несъмнено тя е замислена като петъчна джамия, съдейки по първоначалния ѝ план с две минарета, но кадията е длъжен да се увери, че това наистина е така. Указ от 23 юни 1560 г. му заповядва да построи наблизко „малко начално училище“ (муалимхане). Последният указ, издаден на 9 септември 1560 г., приема препоръката му да замени предварително поръчаното водно колело за канал, по който ще тече вода от новооткрит източник на разстояние 1400 аршина.

⁹⁹ Дн. с. Мезек, общ. Свиленград, обл. Хасково, което се намира на около 15 км от селището. В двата използвани източника името на селището е неправилно разчетено. В статията на Александър Антонов името е разчетено като Музак, а в транскрибирания текст от мюхимме дефтер № 3, който обхваща периода 1558–1560 г., като Мужак. По-подробно, срв. Антонов, Ал. Възникване и развитие..., с. 508 и 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560). <Özet ve Transkripsiyon>, Ankara, 1993, № 871, р. 387.

¹⁰⁰ Неидентифицирано село.

¹⁰¹ Necipoğlu, G. Op. cit., р. 279; Антонов, Ал. Възникване и развитие..., с. 508.

¹⁰² Цит. по: Necipoğlu, G. Op. cit., р. 280.

Водният канал вече бил изграден и султанът наредил да бъде завършен преди да започне зимният сезон.¹⁰³

Архитектурният план на Синан за джамията на Хюррем султан вероятно е изпълнен от някой придворен архитект, изпратен от Истанбул в Одрин.¹⁰⁴ Комплексът с джамията допълва по-рано построените от Мустафа паша дюкяни, кервансарай и мост и допринася за обслужване нуждите както на мюсюлманската общност в селището, така и на преминаващите пътешественици, търговци, дипломати и др. Образувалото се урбанизирано градско ядро е подробно описано в записките на Якоб фон Бетцек (1563–1573), който преминава през селището на 13 декември 1564 г. и споменава за наличието на тържище, „новопостроена баня“ и „нова джамия“, изградени от мрамор; два кервансарая и един имарет. Той посочва също, че всички тези сгради – джамията, имаретът и големият кервансарай – са построени от камък и покрити с олово и са дело на любимата на султан Сюлейман I руска съпруга. Друг интересен факт, който се споменава в неговите бележки, е, че мюсюлманите и немюсюлманите могат да останат за три дни в имарета, където им се сервира храна.¹⁰⁵

Посланик Якопо Саранцо, преминавайки през населеното място (1575), съобщава, че съпругата на султан Селим I, а не майка му Хюррем султан, е построила джамията, кервансарая и имарета, където той успял да ношува и да избегне неприятната миризма на кервансарая. Заради моста много пътешественици, а и не само те, приписват погрешно комплекса на Хюррем султан на Мустафа паша.¹⁰⁶

¹⁰³ Пак там, 279–280; 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560). <Özet ve Transkripsiyon>, Ankara, 1993, № 1272.

¹⁰⁴ Според документ, съхраняван в Османския архив в Истанбул (DABOA, Istanbul, AE.SMST.III 222.17574, f. 1), датиран от 29 Зилхидже 1175 г. по Хиджра [21 юли 1762 г.], джамията се обслужва от имам и хатиб, които получават дневно възнаграждение по 5 акчета, и хафъз.

¹⁰⁵ Бетцек, Якоб. Описание на няколко ... пътувания, които извърших ... в Турция, Дания и Швеция. А освен това до различни места в Римската империя (1564–1573). – В: Немски и австрийски пътешествия за Балканите XV–XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. София: Наука и изкуство, 1979, 293–294. (Чужди пътешествия за Балканите. Т. 3.)

¹⁰⁶ Necipoğlu, G. Op. cit., p. 280.

Представените сведения разкриват сложността на проблемите, свързани със строителството на нови сгради. Не е случайно желанието на османската администрация да се построи първо имарет, а след това джамия и училище, защото именно той е притегателен център за новодошлите домакинства. Строителството в близост до моста не се ограничава само с посочените по-горе постройки. Пример в това отношение е заповед от 8 август 1573 г. до кадията на Одрин и до главния придворен архитект в Истанбул – длъжност, заемана по това време от Мимар Синан. Повод за издаването на заповедта са нанасяните на моста щети от воденица, построена пред него. Вероятно тази воденица е нанасяла големи щети на моста, което е изисквало, от своя страна, и повече разходи по неговата поддръжка. Повод за това твърдение дава искане от страна на мютевелията на вакъфа на Мустафа паша Умур бей, който настоява воденицата да бъде разрушена. В заповедта изрично се посочва, че долапът, който снабдява имарета на Хюррем султан с вода, трябва да се запази.¹⁰⁷

Както става ясно от приведената информация от документи и постиженията на съвременната историография, в селището Мустафа паша се образува градско ядро, което е резултат от строителната дейност на вакъфите на Мустафа паша и Хюррем султан. От друга страна, архитектурните комплекси създават предпоставки за заселването и усядането на мюсюлманско население, което води и до увеличаване на мюсюлманската общност в населеното място. Постепенно всяка една от сградите се превръща в притегателен център за новодошлите мюсюлмани, а впоследствие и немюсюлмани, и поставя началото на нови махали в селището, които носят името на съответната сграда. По отношение името на селището е необходимо да посоча, че до Балканската война то носи името на строителя на моста – Мустафа паша, Мустафа паша кьопрюсю или Джиср-и Мустафа паша.¹⁰⁸

До днес от вакъфските комплекси на Мустафа паша и Хюррем султан са оцелели единствено мостът и банята. Годината на построяване на банята е неизвестна, но допускам, че е възможно тя да е построена през

¹⁰⁷ Антонов, Ал. Възникване и развитие..., с. 509.

¹⁰⁸ Последните две наименования в превод означават едно и също, а именно „Мостът на Мустафа паша“.

втората половина на XVI в. Липсват сведения относно корекциите, извършени в архитектурния ѝ план в периода XVI–XIX в., но най-вероятно са направени няколко поправки, следствие на пожари, или разширяване, предизвикано от задоволяване хигиенните нужди на нарастващото население в селището. Според Екрем Айверди общият брой на различните видове обществени постройки в селището Джиср-и Мустафа паша през целия османски период е следният: 3 джамии/месджиди, 3 имарета, 2 мектеба¹⁰⁹, 2 хамама и 1 каменен мост.¹¹⁰

В историографията е изказано предположение, че преди построяването на моста най-вероятно от двете страни на р. Марица е разположено селище, чиито жители си изкарват прехраната чрез превоз на хора и стоки през реката с помощта на салове.¹¹¹ Впоследствие след построяването на моста на Мустафа паша около вакъфския комплекс се развива основното ядро на града, в което живеят предимно мюсюлмани, а на противоположната страна на моста, на десния бряг на р. Марица, немюсюлманското население, което в по-голямата си част е съставено от източноправославни християни – българи и гърци.

Едно от най-ранните описания на моста е направено от Бенедикт Курипешич през 1530–1531 г. По-късно и Бенедето Рамберти, секретар на венецианския посланик при султан Сюлейман I, преминава през моста на 7 март 1534 г. и предава този момент по следния начин:

„Минахме по моста на Мустафа паша през реката Марица, с двадесет свода, много хубав и широк, целият от мрамор, в средата с един позлатен камък, върху който са написани сини турски букви, които обаждат времето, майстора и строителя на този мост и направените при това разноси ...“¹¹².

Почти двадесет години по-късно, описвайки пътуването си през България, фламандският благородник Ожие Гизлен дьо Бузбек (1553–

¹⁰⁹ Мектеб – начално училище.

¹¹⁰ *Ayverdi, E. Ayvur'da Osmanlı Mimarı...*, p. 141. Ако информацията на Айверди е достоверна, тогава на преден план излизат други въпроси, свързани с личността, изградила 1 джамия/месджид с имарет, 1 мектеб и още 1 хамам.

¹¹¹ *Разбойников, Ан., Сп. Разбойников*. Миналото на Свиленград. История на града до 1913 г. София: ОФ, 1990, 16–34.

¹¹² *Любенова, Ив.* Старите мостове в България. София: Техника, 1984, с. 38.

1562) отбелязва, че минава отново „Хебрус¹¹³ по красивия мост на Мустафа¹¹⁴“ и пристига в Одрин.¹¹⁵

Тюбингенският пътешественик Стефан Герлах (1546–1612) на два пъти преминава през Свиленград на път за Близкия изток – през 1576 и 1578 г. При второто си пътуване той говори за населението в селището и посочва, че 50 фамилии са заселени на десния бряг на р. Марица и определя моста като един от най-хубавите мостове на Югоизточна Европа. Според Герлах този мост е причината да се образува селището, от което може да се заключи, че първите жители на Свиленград са били майсторите и работниците на моста.¹¹⁶ Герлах добавя и доста интересни сведения за местоположението на мюсюлманското и немюсюлманското население.

„Мустафа паша кюпрю¹¹⁷ ... се разделя на две части от един дълъг каменен мост над реката Мерич или на български Марица. В частта към Адрианопол Мустафа паша е построил джамия, кервансарай и други пристройки, много занаятчийски и търговски дюкяни, всички покрити с олово. Там живеят само турци и ние останахме да пренощуваме. Оттатък реката и този дълъг мост, също построен от Мустафа, на когото е наречено селището, живеят само гърци и българи, които имат ниски малки колибки и продават доста хубаво вино.“¹¹⁸

Необходимо е да отбележа, че сведенията на Герлах са с доста голяма степен на достоверност. Най-ранната информация за населението в селището, макар и непълна, се съдържа в османски данъчен регистър, съставен през 1570 г., в който са описани вакъфите в провинция Румелия. В този регистър е посочено, че данъчните постъпления от 12 християнски домакинства, живеещи в село Джиср-и Мустафа паша,

¹¹³ Река Марица.

¹¹⁴ Бузбек има предвид Мустафа паша.

¹¹⁵ Бузбек, *Ожие Гизлен дьо*. Посланичества и пътувания в Турция и Амасия. – В: Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Съст. и ред. Бистра А. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975, с. 129. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 1.)

¹¹⁶ Любенова, *Ив*. Цит. съч., с. 38.

¹¹⁷ Мустафа паша кюпрюсю – дн. гр. Свиленград.

¹¹⁸ Цит. по: Герлах, *Стефан*. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар Мария Киселинчева. Предговор и редакция Бистра Цветкова. София: ОФ, 1976, с. 255.

спадащо към нахия Чирмен¹¹⁹, отиват в полза на вакъфа на султан Баязид I в Одрин.¹²⁰ Основната слабост на този регистър е, че в него не са описани всички жители на селището, а само тези, спадащи към споменатия вакъф. По тази причина не получаваме сведения за реалния брой на домакинствата и неженените мъже, мюсюлмани и немюсюлмани, в населеното място.

Според записките на Ст. Герлах през 1578 г. жителите на десния бряг на реката, т.е. днешният кв. „Гебран“, наброяват 50 фамилии, които произвеждат и продават много хубаво вино. В османски данъчен регистър от 1572 г., т.е. 6 години преди неговото преминаване, е отбелязано, че населението на града живее в 3 мюсюлмански махали – Джами-и шериф (махала при Свещената джамия)¹²¹, Атък (Старата махала) и Джедид (Новата махала), и наброява 115 мюсюлмански домакинства и 26 неженени мъже, и немюсюлманско население, за което споменава Герлах, записано като джемаат¹²² „Гебран“¹²³ и наброява 48 домакинства.¹²⁴ Сред тях се наблюдава наличието и на един свещеник на име Тодори.¹²⁵ В друг османски данъчен регистър, съставен през 1573 г., мюсюлманското население в „самия Джиср-и Мустафа паша“, който спада към хаса на санджакбея¹²⁶ на санджака Чирмен, се увеличава значително и продължава да населява споменатите по-рано 3 махали, а немюсюлманското е записано вече не като джемаат, а като махала Гебран.¹²⁷ Мюсюлманската общност наброява общо 150 домакинства и 71 неженени мъже, а немюсюлманската – 39 глави на домакинства.¹²⁸

¹¹⁹ Нахия с център дн. с. Орменио, Западна Тракия, дем Орестиада, Гърция.

¹²⁰ DABOA, Istanbul, TD 498, p. 84.

¹²¹ Вероятно тази махала е била разположена около джамията на Хюррем султан, която, както стана ясно, е била завършена около 10 години по-рано.

¹²² Джемаат – група, общност; религиозна община.

¹²³ Неверници, т.е. немюсюлмани.

¹²⁴ DABOA, Istanbul, TD 521, p. 38–41.

¹²⁵ Пак там, p. 40.

¹²⁶ Санджакбей – военен и административен управител на санджак.

¹²⁷ DABOA, Istanbul, TD 651, p. 28–31.

¹²⁸ Вж. Таблица № 2.

Таблица № 2. Етнорелигиозна принадлежност на населението в селището Джиср-и Мустафа паша в периода 1572–1573 г.

	1572			1573		
	Мюсюлмани		Немюсюл-мани	Мюсюлмани		Немюсюл-мани
Махала	X ¹²⁹	M ¹³⁰	X	X	M	X
Джами-и шериф	49	14		57	38	
Атък	30	12		46	25	
Джедид	29			47	8	
Мюсюлман	7					
Джемаат/ Махала Гебран			48			39
Общо	115	26	48	150	71	39

Когато описва града, известният османски пътешественик Евлия Челеби споменава, че мостът на р. Марица е изграден с двадесет свода, дело на Коджа Лала Мустафа паша, и е един от изкусно направените мостове в Румелия.¹³¹

Надписът на моста на Мустафа паша е преведен от Страшимир Димитров и Борис Недков. Той гласи следното:

[1] „Този мост построи по време на халифството на най-великия от султаните, султан Сюлейман хан, син на султан Селим хан – нека продължи безопасността

[2] и сигурността му, техният везир Мустафа паша – бог да го покровителства заради това, което създаде. И то [построяването на моста] бе най-дълготрайното негово добро дело през годината, за дата на която стана едно вечно добро дело“¹³².

¹²⁹ Хане – домакинство; глава на домакинство.

¹³⁰ Мюджерред – неженен мъж.

¹³¹ Цит. по: Антонов, Ал. Възникване и развитие..., 504–505.

¹³² Цит. по: Димитров, Стр., Б. Недков. Надписът на моста при Свиленград. – Археология, 1963, № 1, с. 48.

Интересното в случая е, че годината на построяване на моста е предадена с числените значения на арабските букви в последните две думи хасана абадиа, които се превеждат като вечно добро дело. Подредени с числените си значения, те дават общ сбор от 935, което представлява годината на изграждане на моста по Хиджра. Преобразувана към Григорианския календар, отговаря на времето от 15 септември 1528 г. до 4 септември 1529 г.¹³³

Съществуват няколко опита за превод на надписа на моста, изсечен върху мрамор, поставен върху специално изградена стена в левия парпет. Споменат още в описанието на Бенедето Рамберти през 1534 г., този надпис е запазен и до днес. Размерите на изградената от гладко издялани каменни блокове стена са: височина 6 м, широчина 4,40 м и дебелина 0,80 м. В горната част на тази стена, наричана от населението „тарих“, е вградена мраморната плоча със самия надпис.¹³⁴

Първоначално Константин Иречек предполага, че мостът е построен в периода 1512 или 1519 г. от Мустафа паша, велик везир по време на управлението на султаните Баязид II и Селим I (1512–1520).¹³⁵

През 1949 г. опит за превод на този надпис прави свиленградският учител Михаил Попниколов. Той предлага следния превод:

„... Този мост е построен в царуването на султаните Селим I и сина му Сюлейман – наследници на великите османски султани, от повереника им архитект от Епир и техния велик везир Кара Мустафа паша, на чието име е завещан. Бог да продължи дните му, що оставил, а също и името му да не бъде забравено“¹³⁶.

Датата на постройката на моста е означена с численото съдържание на арабските думи – хасана абадиа – вечно добро дело. Михаил Попниколов пояснява своя превод със следните бележки: „Султан Селим I се възкачва на престола в 1512 г. и царувал 8 години до 1520 г. Неговият син Сюлейман I заел престола в 1520 г. и царувал непрекъснато 40 години до 1560 г. След като окончателно покорил Балканския полуостров,

¹³³ Димитров, Стр., Б. Недков. Цит. съч., с. 48.

¹³⁴ Любенова, Ив. Цит. съч., 38–40.

¹³⁵ Разбойников, Ан., Сп. Разбойников. Цит. съч., с. 24.

¹³⁶ Любенова, Ив. Цит. съч., с. 39.

османското нашествие е настъпило първо на изток и после на запад. Султан Селим I заздравил границите на империята към Персия и Ирак против монголските нашествия и насочил завоевателските си планове на запад. Пътят Цариград – Сердика – Белград – Виена е бил пресичан от големи и пълноводни реки и се видял неудобен за пренасянето на крепостната артилерия, необходима за обсадата на големите крепости по пътя за Виена – ключът за Европа.

Мостът в Свиленград бил завършен непосредствено преди 1529 г., когато султан Сюлейман I предприел поход срещу Виена¹³⁷.

По-нататък Михаил Попниколов посочва, че мостът е построен върху специално подготвена основа, изградена от каменни блокове с различна големина, свързани помежду си с железни скоби и споени с олово. Така получената плоча се простира между двата бряга на р. Марица и върху нея стъпват устоите на моста. Мостът е с дължина 295 м и ширина 6,30 м. Парапетите от двете му страни са изградени от цели каменни блокове, високи 1,10 м, дълги 1,15–1,20 м. Общият им брой е 706. Пътното платно е застлано с гладко издялани камъни.¹³⁸

С течение на времето външният вид на моста се променя, за което свидетелстват различни видове документи. Поддържането му изисква постоянен финансов ресурс. Именно по тази причина още по време на строителството на пътното съоръжение Мустафа паша създава вакъф, в който влизат приходите от село Кара агач¹³⁹, които към 1519 г. са в размер на 5961 акчета, и мезрата Ала дереси, в чиито граници е разположена и една воденица, спадащи към санджака Чирмен. Поземлените имоти са мюлково владение на него и жена му Ханъм Хатун, известна още и като Ханъм Султан – дъщеря на султан Селим I, които по-късно са вакъфирани. През споменатата година село Кара агач е населявано от 31 мюсюлмански домакинства, 9 неженени мюсюлмани, 28 домакинства на цигани мюсюлмани и 15 немюсюлмански домакинства, чиито приходи са предназначени за поправки на моста, построен над р. Марица.¹⁴⁰

¹³⁷ Пак там, 39–40.

¹³⁸ Антонов, Ал. Възникване и развитие..., с. 507.

¹³⁹ Дн. с. Птелеа, дем Орестиада, Западна Тракия, Гърция.

¹⁴⁰ DABOA, Istanbul, TD 385, p. 313–315, *Gökbilgin, M. Op. cit.*, 516–517.

Друг интересен акцент от сведенията на Попниколов е, че при едно голямо наводнение през 1766 г. средните пет свода на моста са разрушени и по-късно (1790) от тези пет свода се изграждат четири, по-големи. Повече информация по този въпрос предоставят новооткрити османски документи, от които става ясно, че възстановяването на моста не приключва в края на XVIII в., а в началото на XIX в.

В османски документ – арзухал¹⁴¹ от кадията на селището Мустафа паша Ес-сейид Мехмед бин Саид, носещ дата 16 Зилкаде 1221 г. по Хиджра [25 януари 1807 г.], се посочва, че при наводнение преди 7 години са паднали средните 5 свода на моста.¹⁴² Така става ясно, че разрушението се е случило през 1800 г., а не през 1766 г., както посочва Попниколов. В същия документ са отбелязани и финансовите измерения на този ремонт. Посочено е, че ще струва 133 кесии акчета и поради неотложността от извършването му, част от разходите ще бъдат поети от околните градове. Сумата, необходима за железни скоби, олово, дървено скеле, дюшеме и др., възлиза на обща стойност от 66 570 акчета.¹⁴³

Ремонтът на моста се забавя и той става непроходим заради срутването на споменатите 5 свода, а 2 други са пред срутване. На 12 Сафер 1225 г. по Хиджра [19 март 1810 г.] въпросът е преразгледан и след кореспонденцията за неговия ремонт той започва с много по-висока сума.¹⁴⁴ Посочено е, че в ремонта на моста трябва да участват от града Мустафа паша¹⁴⁵ 30 човека дневно с 10 каруци, от каза Чирмен – 20 души дневно с 5 каруци, от каза Самоков да бъдат доставени 50 кантара желязо (близо 3 т), а майсторите железари, дърводелци и каменоделци да бъдат набрани от района на градовете Самоков, Одрин, Казанлък, Пловдив, Хасково и Пазарджик. Освен тези ресурси във всяка една от посочените кази трябва да бъдат събрани и изпратени следните суми, които да бъдат изразходвани за поправката на моста, както следва: от каза

¹⁴¹ Арзухал – жалба, молба.

¹⁴² В статията на Вейси Акън са неправилно разчетени и публикувани думите „yedi sene“ – „седем години“, в смисъл, че мостът е разрушен преди седем години и по тази причина тази информация не е отразена в изследването на автора. Срв. DABOA, Istanbul, C. NF 5.204, p. 1; *Akm*, V. Op. cit., p. 2183.

¹⁴³ DABOA, Istanbul, C. NF 5.204, p. 1–4.

¹⁴⁴ *Akm*, V. Op. cit., p. 2183.

¹⁴⁵ Дн. гр. Свиленград, България.

Чирмен – 3000 гроша, от каза Самоков¹⁴⁶ – 2500 гроша, от каза Одрин¹⁴⁷ – 6500 гроша, каза Хаскьой¹⁴⁸ – 4000 гроша, каза Филибе¹⁴⁹ – 5000 гроша, каза Базарджък¹⁵⁰ – 4000 гроша, каза Казанлък¹⁵¹ – 2000 гроша, а филибелията Ел-хадж Хасан ага е трябвало да даде останалите 3000 гроша и така става ясно, че целият ремонт възлиза на общо 30 000 гроша. Допълва се, че мостът ще бъде ремонтиран и възстановен от дърво въз основа на план, направен от придворния архитект Мехмед Саид Халифе.¹⁵²

Кога е завършен ремонтът на моста е неизвестно. Че мостът не е поправен към 31 януари 1818 г., свидетелства описанието на Уилям Макмайкъл, озаглавено „Пътешествие от Москва до Константинопол в годините 1817, 1818“. Движейки се по десния бряг на р. Марица през тежката зима на 1818 г., той, заедно със своята свита, преминава през днешния Свиленград и отбелязва, че са „прекарани с лодка, тъй като красивият мост [...] има 5 счупени арки и стои в това състояние на разруха от 20 години“¹⁵³. Предполага се, че поредицата от руско-турски войни през XIX в. и предстоящата Кримска война (1853–1856) са в основата на предприетото възстановяване на моста, за да може армията и обслужващите я авангардни и ариергардни военни части да преминават бързо и сигурно през р. Марица.

* * *

Селищата при днешните градове Елхово и Свиленград показват различен модел на създаване и развитие, макар че и двете са разположени на главни пътни артерии в Тракия. Докато при Къзъл агач е налице косвено свидетелство за наличието на селище през доосманския период, то при Мустафа паша липсват сведения за неговата по-ранна

¹⁴⁶ Каза с център дн. гр. Самоков, България.

¹⁴⁷ Каза с център дн. гр. Одрин, Турция.

¹⁴⁸ Каза с център дн. гр. Хасково, България.

¹⁴⁹ Каза с център дн. гр. Пловдив, България.

¹⁵⁰ Каза с център дн. гр. Пазарджик, България.

¹⁵¹ Каза с център дн. гр. Казанлък, България.

¹⁵² DABOA, Istanbul, C. NF 19.924, p. 1–4.

¹⁵³ Макмайкъл, Уилям. Пътешествие от Москва до Константинопол в годините 1817, 1818. – В: Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в. – 30-те години на XIX в.). Увод, съст. и ком. Мария Н. Тодорова. София: Наука и изкуство, 1987, с. 558. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 7.)

история. Селището се създава на Диагоналния път като крайпътна станция (мензил) в резултат на строителната дейност на вакъфите на Мустафа паша и Хюррем султан през XVI в.

В средата на XV в. Елхово е населяван от голяма мюсюлманска общност, възникнала вследствие на процесите на колонизация, миграция и ислямизация на местното и придошлото население. Активна роля в този процес до края на петнадесетото столетие играят заселените роби и освободените роби както в самото селище, така и в неговата околност. По-късно то е напуснато от голяма част от мюсюлманското население, което вероятно е мигрирало към по-големите градски центрове в Тракия или е преселено от централната власт към други краища на Османската империя. В края на XVI в. в селището се установява и малка немюсюлманска общност, която успява да привлече други нейни членове през следващите столетия. Характерно за самия Къзъл агач и неговия хинтерланд е наличието на голям брой домакинства на юруци и кюреджии, които оставят траен отпечатък върху топонимията, поселищната мрежа и стопанската активност на жителите в региона.

Свиленград възниква като селище около вакъфските комплекси на споменатите по-горе исторически личности. Постепенно около левия бряг на реката се установява мюсюлманското население, а по десния бряг – немюсюлманското, което живее в една махала, именувана Гебран. Около каменния мост на р. Марица, кервансарая, джамията, имарета и хамама се съсредоточават мюсюлманските махали, които в повечето случаи носят имената на съответната сграда. Допълнителен стимул за развитието на селището е неговото разположение на главния път за столицата Истанбул и близостта на големия консуматорски център Одрин. Крайъгълният камък в населеното място е мостът, който има стратегическа роля както за местното население, така и за Империята. Свободното придвижване на османските войски, търговци, дипломати и пътешественици се превръща в основен приоритет и за местната власт, която чрез поредица от документи информира централната власт за неговото състояние. Впоследствие всички тези фактори оказват положителна роля за икономическото развитие на селището и превръщането му в център на каза през XVII в.

Анализираната информация показва различни тенденции в урбанистичното развитие на изследваните две селища в Тракия. При Сви-

ленград основна роля има вакъфската институция, която допринася за превръщането му в притегателен център за мюсюлманско и немюсюлманско население. Допълнителни фактори за неговото развитие е разположението му на един от главните пътища в Империята и близостта му до големия градски и консуматорски център Одрин. За развитието на Елхово допринасят първоначално заселените голям брой роби и освободени роби, а впоследствие и установените там представители на различни категории население като юруци и кюреджии. Налице са два примера: за селище с приемственост между доосманския и османския период и нововъзникнало такова, като всяко едно от тях има различни модели на развитие, продиктувани от различни фактори (комуникационната структура в региона, „номадската“ периферия, ролята на вакъфа и др.).

САРУХАНБЕЙЛЮ – ОСНОВАВАНЕ И ЗАСЕЛВАНЕ (ДО СРЕДАТА НА XV В.)

Октай Алиев, студент,
МП „Християнство и ислям на Балканите“,
СУ „Св. Климент Охридски“
ORCID ID: 0000-0002-5440-783X
omaliev@uni-sofia.bg

SARUHANBEYLU – FOUNDATION AND SETTLEMENT (UNTIL THE MID 15TH CENTURY)

Oktay Aliev

Summary: The article examines the foundation and settlement of Saruhanbeylü (today Septemvri) within the framework of Ottoman colonization policies in the Balkans during the 14th–15th centuries. Following the conquest of Bulgarian lands, the Ottomans implemented deliberate strategies of relocating Turkmen nomads from Anatolia, who established new villages and contributed to the “Ottomanization” of the region. The author discusses various hypotheses about the origins of Saruhanbeylü, including the disputable view by St. Zahariev that it was founded by Akkerman Tatars in 1485. Based on Ottoman chronicles (Aşıkpaşazade, Neşri) and an akıncı register from 1472, it is demonstrated that the settlement emerged much earlier – likely around 1391–1392, following the deportation of Saruhan nomads to the Plovdiv plain. Thus, Saruhanbeylü stands as a representative case of early Ottoman colonization and the formation of Turkic-Muslim communities in the Balkans.

Key words: Saruhanbeylu, Saruhan, foundation, settlement, colonization.

Окончателното османско завоевание на българските земи в края на XIV в. води до ликвидирането на самостоятелността на Средновековната българска държава. Последиците от установяването на чужда и иноверна власт се състоят в налагането на нова административно-териториална, съдебна и данъчна уредба. Към тях трябва да се прибавят

и настъпилите социално-икономически и етнодемографски промени по българските земи. Не на последно място е необходимо да се открие и процесът на „османизация“ на градските средища, както и заселването им с тюркско-номадски компонент. Османската колонизационна политика през XIV и началото на XV в. има по-скоро характера на целенасочена политика, пряко ръководена и прилагана от управляващата прослойка на Османската държава.¹ Най-ранните и динамични движения на номадите от Мала Азия към Балканите могат да бъдат проследени единствено чрез сведенията от османските и византийските хроники. От първата четвърт на XV в. датират първите османски административно-фискални документи и регистри, които са следващият по хронология източник, към който можем да се обърнем за пълноценно изследване на темата. Благодарение на наративните източници отдавна е установено, че първите тюркменски групи, участвали в колонизацията на Балканите, са от земите на Кареси, преселили се на полуострова непосредствено след падането на Цимпе и Галиполи в средата на XIV в.² Подобни масови движения, чиито крайни цели са трайното установяване на тюркменски компонент и укрепването на все още нестабилната и несигурна османска военoadминистративна власт на Балканите, са доста чести явления. Поради благоприятните аграрни и климатични условия, които изцяло удовлетворяват нуждите на номадския и полуномадски начин на живот, българските земи успяват да привлекат различни тюркменски племена, чиято основна функция е колонизацията. Усядайки тук, те поставят началото на множество малки и по-големи селища, чиито топоними напомнят за основалите ги тюркменски групи. Като такива могат да бъдат разгледани номадите от Айдън, Мен-теше, Теке, Кареси, Сарухан и др., чиито следи се откриват в Тракия, Софийското поле, Родопите, Лудогорието, Тозлука и т.н.³

¹ *İnalcık, H.* Ottoman Methods of Conquest. – *Studia Islamica*, 2, 1954, 103–129.

² Вж. *Barkan, Ö. L.* Osmanlı İmparatorluğunda bir İşkân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. *İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler.* – *Vakıflar Dergisi*, 1942, 2, 279–386; *Aktepe, M.* XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İstîânına Dair. – *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, 299–312.

³ Вж. *Kayapınar, A., L. Kayapınar.* Anadolu Beylikleri ve Balkanlar. – In: *Anadolu Beylikleri.* İstanbul: Siyen Yayınları, 2018, 451–524. (İslam Tarihi ve Medeniyeti, 11); *Димитров, Ст.* Пътища за демографско възстановяване на Източния дял на Горнотракийската низина през XV–XVI в. – *Исторически преглед*, 2024, № 3, 7–52;

Процесите на интензивна колонизация на завоюваните земи водят до сформирването на тюркско-мюсюлмански общности на Балканите,⁴ а в повечето случаи и до създаването на редица населени места, чиито топоними често са пряко свързани с основалите ги номадски групи от Мала Азия. Предстоящият да бъде разгледан от нас Саруханбейлю (дн. гр. Септември) е отличен и показателен пример за селище, възникнало вследствие на целенасочена османска колонизация, а в конкретния случай – на депортация (sürgün) на население от Мала Азия на Балканите, чиято крайна цел е неговата „османизация“ и турцизация в демографски, културен и архитектурен план.

В настоящата статия ще се опитам да представя основаването на Саруханбейлю, както и да проследя тенденциите в развитието на селището, социално-икономическия и демографския му облик до средата на XV в. По щастливо стекли се за нас обстоятелства тюркменската група, депортирана от областта Менемен по нашите земи, е била обект на специално отношение на някои османски хронисти като Ашъкпашазаде и Мехмед Нешри, благодарение на които научаваме подробностите около основаването на селището.⁵ Впоследствие те ще бъдат разгледани и анализирани обстойно за целите и нуждите на настоящото изследване. За проследяването на етнодемографските и социално-икономическите тенденции в Саруханбейлю с известни резерви, които ще бъдат упоменати в следващите редове, се доверих на наличните у нас и в Турция новооткрити и непубликувани, но редом с тях и на преведени и публикувани османски данъчни регистри.

Петкова, М. Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век. София: Гутенберг, 2020; *Същата.* Между Анатолия и Румелия: Юруците и стопанското райониране на части от Централните Балкани, средата на XV – средата на XVI век. София: Гутенберг, 2021; *Antov, N.* The Ottoman “Wild West”: The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

⁴ *Желязкова, А.* Формиране на мюсюлманските общности и комплексите на балканските историографии. – В: Мюсюлманските общности на Балканите и в България. Исторически ескизи. София: Imir, 1997, 11–56.

⁵ *Öztürk, N.* Aşıkpaşazade Tarihi. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2013, p. 100; *Мехмед Нешри.* Огледало на света. История на османския двор. Прев., бел. и ком. Мария Калицин. София: Изток-Запад, 2016, 177–178.

* * *

Днешният град Септември е сред онези селища, за които сме от лично осведомени, че възникват през ранноосманския период. Благодарение на значимото си военностратегическо и геополитическо положение, включително и поради непосредствената си близост до Диагоналния път, селището прераства в център на нахия в края на XV в. и мензил, където потеглящите на поход към Централна Европа османски военни части отсядат. Но въпреки тези благоприятни обстоятелства въпросът за създаването на Саруханбейлю не се е радвал на задълбочен научен интерес и остава почти неизследван до наши дни. Единственият изследовател, нахвърлил някои ценни, но недоказани факти около основаването на селището, е Стефан Захариев, който на фона на общия разказ за възникването на Пазарджик (Татар Пазарджик/Татар Базаръ) включва и Саруханбейлю. Неотдавна Григор Бойков, базирайки се на сериозна по обем и съдържание документална база, с изключителна прецизност изложи в своята монография въпроса за основаването на Татар Базаръ от актавските татари през 1398 г., с което обори несъстоятелните тези на Ст. Захариев, Ив. Батаклиев и в по-ново време на Т. Балкански.⁶ Трудът на Гр. Бойков е твърде ценен и поради факта, че съдържа отделен пасаж за основаването на Саруханбейлю, върху който ще се спрем специално по-нататък.

Предпочетените от мен методи на изследване предполагат хронологически подход към конкретното събитие. Затова на първо място е необходимо да се спрем върху тезата на Ст. Захариев. Пренебрегвайки нейните слаби страни и недостатъци, които се дължат на комплексни фактори, тя все пак заслужава да бъде спомената, тъй като оскъдна-та информация и спорната фактология, която съдържа, са най-старите налични в българската историография данни за основаването на селището. Макар и некоректни, те по-нататък ще ни служат за основа при излагането на авторската теза за създаването на Саруханбейлю в края на XIV в. Тезата на възрожденския културен деец ще бъде обект на подробен анализ и документално обоснована критика в следващите редове.

* * *

⁶ *Бойков, Гр.* Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII век. София: Amicitia, 2008, 1–32.

АККЕРМАНСКИ ТАТАРИ – ОСНОВАТЕЛИ НА САРУХАНБЕЙЛЮ ПРЕЗ 1485 г.?

Книгата на Ст. Захариев за Татарпазарджишката кааза е основополагащ за времето си труд, продукт на близо петнадесетгодишни дирения и теренна работа.⁷ За историческия период, в който книгата излиза, тя представлява доста ценно, рядко и приносно издание, което в никакъв случай не е обект на подценяване от автора на тези редове. В нея са събрани разкази, истории, легенди, митове и предания за миналото на Татарпазарджишката каза. Тя включва и различни исторически сведения, чиято достоверност е подложена на сериозни научни дискусии в българската историография. Именно в нея се съдържа всеизвестният сюжет за насилствената ислямизация в района на Чепинското корито.⁸ Научният дебат за достоверността на включения в книгата на Ст. Захариев разказ, чийто първоизточник е „хрониката“ на Поп Методи Драгинов, продължава и днес да е актуална тема в българската историография и озадачава редица изследователи, част от които твърде професионално изразяват своите позиции още през миналия век. Коректно е да се отбележи, че съвременната българска историография ревностно защитава отдавна изказаните тези, които категорично опровергават некоректния разказ за насилствената ислямизация. Същите изследвания установяват, че хрониката на Поп Методий по всяка вероятност е изфабрикуван от Ст. Захариев късен фалшификат от XIX в.⁹

⁷ Бонева, В. Възрожденецът Стефан Захариев. – В: Стефан Захариев. Живот, дело, род. Научна сесия, посветена на 200 г. от рождението му и 140 г. от издаването на книгата му „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Пазарджик: Беллопринт, 2011, 7–29.

⁸ Захариев, Ст. Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Виена: Печатница на Л. Соммеръ и С-ие, 1870, 67–69.

⁹ Радущев, Евг. Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV–XVIII век (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели). – Историческо бъдеще, 1998, № 1, с. 48; Кил, М. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и миграция. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. София: IMIR, 1998, 56–126; Георгиева, Цв. За текста и контекста на приписката на Методий Драгинов. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. София: Гутенберг, 2011, 181–231.

Освен наивния разказ за насилствената ислямизация, ръководена пряко от централната власт в района на Чепинското корито, трудът на Ст. Захариев съдържа важни сведения около обстоятелствата за възникването на някои селища в района на Горна Тракия. Тезата на Стефан Захариев за основаването на Татар Пазарджик и Саруханбейлю тук ще бъде разгледана и анализирана в детайли. Още в самото начало на тезата, очевидно за да звучи по-убедително, възрожденският автор посочва изрично, че черпи информация от „старите турски ръкописи“ и твърди, че Татар Пазарджик и Саруханбейлю са основани през 1485 г. от изселени от Баязид II (1481–1512 г.) аккермански татари.¹⁰ Според разказа, който най-вероятно черпи вдъхновение от местни легенди и предания или е плод на авторовото въображение, аккерманските татари се заселили на място, където околните села се събирали на пазар, който дал и названието на новооснованото селище – Татар пазаръ.¹¹ От тук разбираме, че първо е основан Татар Пазарджик, а непосредствено след него и „Саруханбейкьой“. При внимателен прочит може да бъде установен и най-същественят недостатък на автора, а именно, че той се отнася некоректно към източниците си, върху които стъпва, за да изгради своята теза, спестявайки техните имена. Това следователно поражда допълнителни съмнения около използваните от него „турски ръкописи“, които и без това са публикувани доста по-късно. Към момента на написването на труда те са налични единствено в многотомната история на Османската империя, чийто автор е германският ориенталист Й. Ф. Хамер, чието произведение Ст. Захариев не цитира в своя труд.

За нас по-съществен в книгата на Ст. Захариев е онзи епизод, в който се появява някой си „Саръ хан бей“, на когото било поверено „управлението им“.¹² Той според автора е бил татарски пълководец, застанал начело на татарски военен контингент, с който се установил в развалините на средновековното селище Загорово, върху чиито руини възникнал „Саруханбейкьой“.¹³ Макар и незадоволителен и крайно неубедителен, разказът все пак заслужава да бъде обект на критичен ана-

¹⁰ *Захариев, Ст.* Цит. съч., с. 41.

¹¹ Пак там, с. 41–42.

¹² Пак там, с. 41.

¹³ Пак там.

лиз в светлината на наличния и неотдавна преведен османски регистър от 1472 г., обхващащ района на Горна Тракия.

Дефтерът от 1472 г., върху който ще се спрем, представлява най-ранното документално свидетелство за съществуването на сто-тици селища, намиращи се в историко-географската област Тракия, включително и за Саруханбейлю.¹⁴ По същността му изследователите го определят като прототип на по-късните авариз регистри, изготвени за извънредни данъчни събирания в Османската империя.¹⁵ Той е подробен (муфассал) и ни позволява да проследим всички вписани жители на селищата, които влизат в обсега на настоящото изследване. Султанският хюкюм (заповед), стоящ в титулната страница на дефтера, ясно посочва, че целта на регистрацията е набиране на акънджии за подготвления от султан Мехмед II мащабен поход срещу караманския бей Узун Хасан през 1473 г. Гореизтъкнатите причини красноречиво посочват защо регистърът от 1472 г. е специфичен и трудноизползваем за целите и нуждите на съвременните историко-демографски изследвания. Но той ни е крайно необходим, за да посочим, че в него откриваме първото писмено споменаване на селището Саруханбейлю, в което са регистрирани 40 жители – мъже, които са мюсюлмани, обложени с извънредния данък, чието събиране става повсеместно през XVII в. поради периодичните финансови и икономически кризи в Османската империя. Следователно в случая наличието на дефтера е предостатъчно да подкрепи твърдението, че Саруханбейлю категорично не е основано през 1485 г., както твърди Ст. Захариев, а най-вероятно доста по-рано от предложената датировка, тъй като регистърът ясно подсказва, че селището е вече сред утвърдените в района на Горна Тракия.

Ето защо разказът на Стефан Захариев, който очевидно е лишен от документална база и сведения от наративни източници, остава недостоверен на фона на данните в регистъра от 1472 г. Във връзка с него възникват още въпроси, чиито отговори днес могат да бъдат дадени

¹⁴ *Kiprovskā, M.* The military organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia. Master Thesis, 2004. За превод и коментар на регистъра вж. *Özünlū, E., A. Kayapınar.* 1472 ve 1560 Tarihli Akıncı Defterleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, 182–183; Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел, ОАК 94/73, л. 51a.

¹⁵ *Kiprovskā, M.* Op. cit., 42–43.

лаконично и достатъчно обосновано. Интересно е например да се проследи ситуацията около идентичността на „Саръхан бей“. По всяка вероятност той е енигматична фигура, с чието лично име и титла „бей“ авторът се стреми да осъществи пряка връзка с топонимията на селището. Тук ясно проличава и намерението му да придаде допълнителна достоверност на разказа си, намесвайки несъществуваща личност, която представя като основател на селището. В случая предположението му звучи логично, но историческият факт, който ни се представя, е некоректен, тъй като, както ще видим и по-нататък, името на селището е свързано с основалата го тюркменска група, а не с конкретен „татарски“ пълководец, както изрично се посочва при Ашъкпашазаде. Историческа личност с подобно име не се среща в османските и чужди наративни източници, както и в наличния ни и преведен османски регистър от 1472 г., където за първи път се появява селището Саруханбейлю. Единствената известна историческа личност с това име е основателят на бейлика Сарухан, Сарухан бей, който умира след около 40-годишно управление през 1345–1346 г.¹⁶ Но все пак, за да не останем с погрешното впечатление, че личното име „Сарухан“ не е сред употребяваните, трябва изрично да се спомене, че то се появява в по-късните тахрир регистри, които обаче не се отнасят за географския ареал, който разглеждаме¹⁷.

Следователно изложените дотук в детайли множество факти и обстоятелства ни дават пълно основание да отхвърлим тезата на Стефан Захариев за основаването на Татар Пазарджик и Саруханбейлю от аккерманските татари през 1485 г. Макар и несъстоятелна, тя е възприета и възпроизведена безрезервно от поколения изследователи, като Константин Иречек, Иван Батаклиев, както и от Махиел Кийл, който

¹⁶ *Uzunçarşılı, H. İ.* Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, p. 86; *Emecen, F.* XVI. Asırda Manisa Kazâsı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013, p. 19.

¹⁷ *Inalcık, H., E. Radushev, U. Altuğ.* Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni. Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri. Metin ve İndeks. Budapest: Research Centre for the Humanities HAS, 2018, p. 161; *Radushev, E., U. Altuğ.* 1422–1423 Tarihli Köprülü, Kastorya ve Koluna Vilâyetleri Mufasssal Defteri. Metin, İndeks ve Tıpkıbasım. İstanbul: Kitabevi, 2016, p. 37.

по-късно преразглежда и коригира вижданията си.¹⁸ Според него наказателната акция срещу саруханците в областта Менемен, за която съобщават някои османски хронисти, приключва с депортацията им в Пловдивското поле през 1395 г.¹⁹ Именно на предложението от нидерландския учен вариант за развой на събитията в Тракия се базира вторият възможен сценарий за основаването на Саруханбейлю през или непосредствено преди споменатата година.

ОСНОВАВАНЕТО НА САРУХАНБЕЙЛЮ ПРЕЗ 1395 Г.?

След като веднъж бе установено, че тезата на Ст. Захариев не се базира върху документални свидетелства и наличието на дефтера от 1472 г. я превръща в леснооборима, то следва да се потърси отговор на въпроса за установяването на приблизителната или точна дата на основаването на Саруханбейлю. Светлина върху изясняването на обстоятелствата около създаването му хвърлят османските наративни източници, в част от които депортацията на саруханските номади е описана в изключително прецизни детайли. Движението им от Мала Азия в Пловдивското поле, което днес според различните изследвания се датира в края на XIV в. или в самото начало на XV в., е добре известно и документирано събитие от ранноосманските хронисти. Пръв за него съобщава Ашъкпашазаде, а след него и Мехмед Нешри, който изрично посочва и цитира Ашъкпашазаде като свой основен източник. Този епизод от ранноосманската колонизация на Тракия остава неизвестен или най-вероятно не представлява особен интерес за по-късните османски хронисти, както и за авторите на анонимните османски хроники.

¹⁸ Вж. *Батаклиев, Ив.* Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. София: Гутенберг, 1923, 185, 392; *Kiel, M.* Tatar Pazarcık, The Development of an Ottoman Town in Central Bulgaria or the Story of How the Bulgarians Conquered Upper Thrace without Firing a Shot, 1485–1874. – In: *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren* (ed. K. Kreiser – C. K. Neumann). Istanbul, 1997, 31–67.

¹⁹ *Кийл, М.* Татар Пазарджик: развитието на един османски град в Централна България или историята за това как българите превземат Горна Тракия без нито един изстрел. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. София: Тендрил, 2017, 412–413.

Разглеждайки възможните сценарии около основаването на Татар Пазарджик, Григор Бойков смята за коректно да се спре върху една неизказана дотогава в научната литература теза, която той самият определя като неоснователна. Но все пак, за да не бъде пренебрегната, той я представя в своята монография.²⁰ Изхождайки от текста на Ашъкпашаде за депортацията на саруханските номади, Гр. Бойков съвсем предпазливо поставя въпроса дали те биха могли да бъдат разглеждани като потенциални основатели на Татар Пазарджик. Неговите разсъждения добиват пълнота с анализа на текстовете на османските хронисти и авторът стига до логичното заключение, че практически е невъзможно тази тюркменска група да стои в основата на създаването на селището.²¹ Установяването на саруханците в Пловдивското поле обаче със сигурност трябва да се свърже с основаването на Саруханбейлю, както изрично посочва авторът. Според М. Кийл това движение се е осъществило през 1395 г. и е ръководено от сина на Баязид, Орхан Челеби.²² Следователно предложената от Кийл дата трябва да се свърже и с основаването на Саруханбейлю. Но вероятно в стремежа си да представи своя версия, нидерландският изследовател очевидно неволно допуска някои фактологични грешки, поради които смятам, че датировката му следва да бъде коригирана чрез привличането на някои пренебрегнати от редица учени наративни източници.

* * *

ДЕПОРТАЦИЯТА НА САРУХАНСКИТЕ НОМАДИ И ОСНОВАВАНЕТО НА САРУХАНБЕЙЛЮ ПРЕЗ 1391/1392 Г.

В периода от 80-те години на XIV до началото на XV в. има няколко вълни на преселение на номади от Сарухан в Румелия. За тях съобщават както османските, така и част от византийските хронисти. Първото регистрирано масово преселване на номадите от Сарухан, което се е осъществило през 1385 г. в района на Серес, дн. Гърция, е

²⁰ Бойков, Гр. Цит. съч., 18–21.

²¹ Пак там, с. 18.

²² Кийл, М. Цит. съч., 412–413.

описано детайлно от Ашъкпашазаде и Орудж Бей.²³ Малко по-късно тюркменски групи, сред които изрично е споменато, че има и саруханци, са привлечени като съюзници на османците за нуждите на похода на Чандарлъ Али паша в Североизточна България през 1388 г.²⁴ Макар и да не разполагаме с документални и наративни източници, които пряко да ни подсказват за усядането им в района, то би могло да допуснем, че най-вероятно една незначителна част от тях са се установили в района на Лудогорието с оглед на значимото му стратегическо място. Обширните незаети пространства в областта също създават предпоставки на османците да заселят значителен брой номадски контингент от Анадола.²⁵

Третото и най-масово придвижване на сарухански номади според някои изследователи е осъществено в края на XIV или началото на XV в. На него пръв обръща внимание Й. Л. Баркан в обемистата си студия за формите и методите на османската колонизация на Балканите. Според Баркан депортацията на саруханците се извършила през 1400–1401 г. и била ръководена от най-големия син на Баязид I, Ертугрул.²⁶ М. Кийл пък твърди, че движението е осъществено през 1395 г. и в него участва другият Баязидов син – принц Орхан. Тук нидерландският изследовател допуска фактологична грешка, тъй като нито един исторически извор не потвърждава, че Баязид е имал син на име Орхан.²⁷ Категорични и убедителни сведения в това отношение предлагат османските хроники, които в частта за последствията от битката при Анкара изброяват всички Баязидови синове, сред които името Орхан не фигурира.²⁸

²³ *Öztürk, N. Aşıkpaşazade Tarihi*, 84–85; *Öztürk, N. Oruç Beğ Tarihi*. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2014, p. 28.

²⁴ *Калицин, М.* Цит. съч., 122–123.

²⁵ *Кийл, М.* Развитие на градовете в България през османския период. Мястото на турската архитектура в процеса. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. София: Тендрил, 2017, с. 28.

²⁶ *Barkan, Ö. L.* Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. – İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1–4, 1949–1950, 69–70.

²⁷ *Кийл, М.* Татар Пазарджик: развитието на един османски град в Централна България..., 411–412.

²⁸ *Калицин, М.* Цит. съч., 190–191; *Öztürk, N. Aşıkpaşazade Tarihi*, p. 109; *Öztürk, N. Oruç Beğ Tarihi*, p. 42; *Parmaksızoğlu, İ.* Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-Tevarih, I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999, p. 193.

Този епизод от ранната османска колонизация на Тракия привлича вниманието на редица видни учени, занимаващи се конкретно с проблематиката, като М. Актепе и М. Т. Гьокбилгин, които обаче не датират събитието.²⁹ В турската историография предложената от Й. Баркан датировка се следва безрезервно, докато в българската се приема тезата на М. Кийл. Съществува и още една датировка, която е твърде бегло спомената в научната книжнина и до настоящия момент не е привлякла специално отношение или провокирала научнообоснована критика. В случая става въпрос за внимателния прочит на събитията от М. Калицин, която в бележките си към превода на хрониката на Мехмед Нешри и по-конкретно в частта за изселването на саруханците в Пловдивското поле с право отбелязва, че въпросната депортация трябва да се датира преди 1392 г.³⁰ Тя, за съжаление, не посочва на какво базира своето предположение, но най-вероятно изглежда, че то е свързано със смъртта на Ертугрул, упомената в някои османски и една персийска хроника. За да преминем към същината на темата, трябва да прегледаме наративните източници, с които разполагаме.

ПРЕГЛЕД НА НАРАТИВНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Според Ст. Захариев трудът му, където се откриват скромни по обем пасажи за основаването на Татар Пазарджик и Саруханбейлю, се базира на „старите повести и някои турски ръкописи“³¹. Тук възниква въпросът кои са „турските ръкописи“, използвани от Ст. Захариев? Всъщност единствените османски наративни източници, където се появява разказът за депортацията на саруханските номади, са дело на Ашъкпашазаде, творил в края на XV в., и Мехмед Нешри, в чийто труд, завършен в началото на XVI в., се откриват доста заемки от по-ран-

²⁹ *Aktepe, M.* XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İstîânına Dair. – *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, 299–312; *Gökbilgin, T. M.* Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957, 13–15.

³⁰ *Калицин, М.* Цит. съч., с. 178, бел. 1.

³¹ *Захариев, Ст.* Цит. съч., с. 41.

ни османски хроники и исторически календари (таквици).³² Именно от Ашъкпашазаде Нешри заема разказа за депортацията на саруханските номади в края на XIV в. Важен за целите на настоящия текст факт, който трябва да бъде отчетен, е, че този епизод явно е непознат и не присъства в корпуса от т. нар. Анонимни османски хроники, както и при по-късните дворцови историци като Орудж бей и Ходжа Саддедин. На предполагаемите и отдавна установени преди нас причини за отсъствието на въпросния пасаж при по-късните османски хронисти ще се спрем по-нататък. Все пак трябва да се има предвид обстоятелството, че Ст. Захариев не цитира нито един пасаж от тези трудове, а по всяка вероятност, както бе отбелязано неколkokратно, съчинява своя собствена версия за създаването на Татар Пазарджик и Саруханбейлю в края на XV в. от аккермански татари.

Друг наративен източник, който е твърде значим за целите на настоящия текст, е съчинената на персийски език в края на XIV в. история на Азиз б. Ардашир „Безм-у резм“ („Празник и битка“)³³. Тя е писана по поръчка на Кадъ Бурханеддин, основал своя държава със столица град Сивас през 1381 г., надделявайки като везир във вътрешните междусобици в бейлика Еретна³⁴. Провъзгласилият се за султан Бурханеддин влиза в остра конфронтация с османците, които през това време са пряко ангажирани с военни действия на Балканите. Стълкновенията между Баязид I и Бурханеддин продължават близо десетилетие, но по-важна за целите на настоящия труд е една битка от юли 1392 г., в която последният успява да надвие османците и да убие Баязидовия син Ертугрул, който според разказа на Ашъкпашазаде и Нешри е ръководил акцията по изселване на саруханците в Пловдивското поле.

* * *

³² Вж. *Öztürk, N.* İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları. Osmanlı Tarihçileri. Ahmedî'den Ahmed Refik'e. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2018, 29–56; *Özcan, A.* Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri. İstanbul: Kronik, 2020, 13–42; *Обрешков, В.* Ранните османски хроники. Културно-исторически коментар (Ахмеди, Шюкруллах, Оруч, Ашъкпашазаде, Анонимните хроники). София: Авангард Прима, 2023, 22–30.

³³ *Öztürk, M.* Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi. Bezm u Rezm. Eğlence ve Savaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

³⁴ *Göde, K.* Eretnaoğulları. – Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XI. İstanbul, 1995, p. 296.

След като представих основните наративни източници, които ще бъдат анализирани детайлно и представляват най-ценните писмени свидетелства при разглеждането на въпроса за депортацията на саруханските номади и основаването на Саруханбейлю, нека да преминем към разказа, който ни разкрива детайлите около движението на саруханците от Мала Азия в Тракия. При Ашъкпашазаде той изглежда по следния начин:

„В Саруханската земя имало номади, зимували в полето на Менемен. В тази земя имало закон за солта, те [номадите] не зачитали този закон, [за което] известили Баязид хан. Тогава ханът пратил вест на сина си Ертугрул и му наредил: „колкото и номадски шатри да има, подчини ги и ги постави в добър ред, повери ги на верните ти роби [и] ги изсели към района на Филибе“. Ертугрул се подчинил на заповедта на баща си, така че дори направил повече, отколкото [му] бил заповядал. Пристигнал, изпратил номадите, заселили ги в полето на Филибе. Сега те са тия в Румели, на които казват Саруханбейлю. Предводител на тази група бил Паша Йигит Бей. Бил дошъл по онова време заедно с тях“³⁵.

Същият разказ, с известни корекции, се съдържа и в съчинението на Мехмед Нешри:

„Говорят, че в земята на Сарухан скитали чергари, а зимували в полето на Менемен. В тази земя имало забрана върху солта. Те не зачитали забраната. Тогава Баязид Хан пратил вест на сина си Ертугрул и му заповядал да излови всичките скитници в полето Менемен, да ги повери на свои сигурни хора и да ги засели в полето на Филибе. Ертугрул веднага изпълнил бащината си повеля и изпратил чергарите до един в полето на Филибе. Довели ги и ги оставили около Филибе, та те са сегашният народ на тази земя“³⁶.

Очевидно и двамата хронисти говорят за депортация на саруханци в Пловдивското поле, която не поставят в хронологически рамки, но най-вероятно осъществена по времето на Баязид I (1389–1402 г.). Както

³⁵ Бойков, Гр. Цит. съч., с. 19.

³⁶ Калицин, М. Цит. съч., 177–178.

бе споменато, в научната книжнина съществуват три вероятни дати, които биха могли да се отъждествят с разгледаното в детайли от нас събитие. Ако подходим хронологически от най-късната до най-ранната, то подредбата би придобила следния вид – 1400–1401 г., 1395 г. и преди 1392 г. За да се определи коя от посочените дати би било възможно да се свърже със събитието, довело до колонизацията на Пловдивското поле от саруханските номади, е необходимо да се съпоставят двата разглеждани тук текста на османските хронисти, както и да бъдат добавени нови сведения в подкрепа на авторската ни теза.

Сред причините, които накарали централната османска власт да изселят номадите от Сарухан, в наличните пасажии от наративните разкази се посочва забраната за солта, която фигурира в по-късните османски кануннамета, съставени през втората половина на XV в.³⁷ Следователно подобна забрана съществува, но тя очевидно не е основната мотивация, накарала османците да извършат наказателната акция, приключила с прехвърлянето на размирната номадска група в Тракия. Динамичните събития, разиграли се в Мала Азия към края на XIV в., достигнали кулминацията си с нашествието на Тимур в Анадола и поражението на османците при Анкара през 1402 г., активират поредица от дипломатически усилия, насочени срещу Баязид I. Част от анадолските бейлици, поставени в деликатна външнополитическа ситуация, умело лавират между двамата владетели и търсят изгоден за тях вариант, за да спасят или възстановят завоюваните от османците държави. Мнозина от тях смятат, че вече е настъпил удобният момент за отцепването им от Османската държава и решават да потърсят подкрепата и опеката на Тимур. Византийският хронист Дука съобщава, че саруханските първенци се срещнали няколкократно с Тимур и заявили готовността си да влязат в съюзни отношения с него.³⁸ Тяхната явна съпротива поражда ответна реакция на османците, които решават да ликвидират част от тях, изселвайки ги не само в Тракия, а и в най-размирните територии на Балканите като албанските земи, които са все още със слабоукреп-

³⁷ *Akgündüz, A. Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I. İstanbul: FEV Vakfı: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990, 628–629.*

³⁸ *Ангелов, В. Гръцки извори за българската история. Т. 12. Сведения за българската история в съчиненията на Дука, Лаоник Халкокондил и Критовул. София: БАН, 2015, с. 17.*

нала османска власт. Тези миграции обаче трябва да се отнесат в периода непосредствено преди и след съдбоносната Анкарска битка през 1402 г. Но въпросните изселнически акции са очевидно доста по-късни.

Основните действащи персонажи в разказа на Ашъкпашазаде са съответно принц Ертугрул и османският уджбей (военачалник) Паша Йигит бей, който не е споменат при Нешри. По-горе беше казано, че в османската наративна традиция от XV–XVI в. епизодът с депортацията на саруханците от Баязид I е частично известен. Пръв за него съобщава Ашъкпашазаде в своята история, съчинена в края на XV в. Това дава основание на В. Менаж да заключи, че сюжетът остава извън общия за „анонимните“ и османския хронист извор, а той най-вероятно научава историята по време на престоя си в Скопския удж.³⁹ До същия извод стига и Х. Иналджък, който, на основата на пълно и прецизно изследване на живота на ранноосманския хронист, намира причините за появата или липсата на отделни елементи в неговата хроника, като ги свързва с ангажираността му с определени социални слоеве от османското общество.⁴⁰ В случая те ги обвързват с близките отношения на османския хронист с Исхак бей, който е осиновен и отгледан от Паша Йигит.⁴¹ Разглежданият от британския изследовател в подробности епизод, отсъстващ в някои ранноосмански хроники, и детайлите, на които той обръща специално внимание, благодарение на които изгражда научно-обоснованото си предположение, би следвало да се приеме с известни резерви, на които ще обърна специално внимание в следващите редове.

Въпросната история, която по всяка вероятност е предадена чрез устната традиция, е инкорпорирана от Ашъкпашазаде в неговия труд. Тя по-късно е включена и в труда на Мехмед Нешри, който неведнъж се отнася критично към своите извори, поради което отхвърля водещата роля на Паша Йигит бей като предводител на саруханските номади, тъй като според него изглежда, че уджбеят е преминал в Румелия значи-

³⁹ Бойков, Гр. Цит. съч., с. 18; *Ménage, V. The Menâqib of Uakshi Faqih.* – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1, 1963, 50–54.

⁴⁰ *İnalçık, H. Âşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?* – In: *İnalçık, H. Osmanlı İmparatorluğu. II. Sultan ve Siyaset.* İstanbul: Kronik, 2018, p. 31; *Обрешиков, В.* Цит. съч., с. 12.

⁴¹ *Emecen, F. Ishak Bey.* – *TDVIA, XXII, İstanbul, 2000, p. 524.*

телно по-рано.⁴² От друга страна, както беше споменато няколкократно, Ашъкпашазаде посочва Паша Йигит бей като основния ангажиран османски пълководец по депортацията на саруханците в Пловдивското поле. Анализирайки детайлите около разказа, Гр. Бойков счита, че съществува вероятност един от т. нар. от Ашъкпашазаде верни роби/доверени хора на Баязидовия син Ертугрул да е бил в действителност Паша Йигит, който явно е бил нарочно изпратен от Румелия в Анадола и натоварен с ръководството на операцията по прехвърлянето на номадите.⁴³ Той обаче проявява склонност, че изворите по-скоро подказват за близки отношения между Исхак бей, наследил Паша Йигит, и Ашъкпашазаде от времето, когато хронистът е в Скопие, които явно довеждат до появата на името на война – гази в този разказ. В заключение, опирайки се на данните, предложени от Й. Баркан, той твърди, че в годината на прехвърлянето на саруханците Паша Йигит вече се намирал в Скопие и не би могъл да е предводителят на депортираната юрушка група през 1400–1401 г.⁴⁴

Датировката, предложена от Й. Баркан, следва да бъде преразгледана и подложена на критично преосмисляне. Значителна част от наративните извори, включително такива, съставени от съвременници на описваните събития, недвусмислено свидетелстват за активното участие на принц Ертугрул в депортацията на саруханските номади. Корекцията на Баркановата хронология е наложителна, тъй като османските и персийските хроники категорично сочат, че първородният син на Баязид загива в сражение срещу Кадъ Бурханеддин през юли 1392 г.⁴⁵ Следователно твърдението, че именно Ертугрул е ръководил преселването на саруханците в Пловдивското поле през 1400–1401 г., представлява фактологическа неточност. Успоредно с това възниква и необходимостта да се уточни времето на преминаването на Паша Йигит бей в Румелия. Византийският хронист Лаоник Халкокондил съобщава, че след смъртта на Мурад I неговият наследник Баязид I „склучил мир с владетелите на Македония и населил град Скопие с множество турци,

⁴² Бойков, Гр. Цит. съч., с. 18.

⁴³ Пак там, с. 20.

⁴⁴ Пак там.

⁴⁵ *Uzunçarşılı, H. İ. Osmanlı Tarihi*, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016, p. 277.

доведени от Азия със семействата им⁴⁶. В. Ангелов обвързва този разказ с набезите на Баязид в Босна, вероятно предприети малко преди смъртта на крал Твърдко през март 1391 г.⁴⁷ Налице са обаче категорични данни, че в резултат на интензивните османски походи в началото на 90-те години на XIV в. Скопие е завладян именно от Паша Йигит бей. Изворите предлагат различни датировки, но ясно очертават хронологическа рамка между 1390 и 1393 г.⁴⁸ Османският военачалник реорганизира града, укрепва го и го заселва с тюркско-номадски елемент, включително със сарухански номади, с което стабилизира османската власт в региона.⁴⁹

В този контекст е очевидно, че преминаването на Паша Йигит бей в Румелия не може да се сведе единствено до наказателна акция срещу саруханските номади. Изворите по-скоро подсказват, че става дума за мащабно демографско и военностратегическо прехвърляне, довело до трайното установяване на тюркменски масиви на Балканите. Горейзложените факти позволяват да се приеме, че движението на саруханците към Пловдивското поле и Скопие е осъществено в периода 1391–1392/1393 г. Депортацията следва да бъде ситуирана непосредствено преди смъртта на принц Ертугрул (1392 г.), но след окончателното покоряване на бейлика Сарухан от османците (1390 г.) и завладяването на Скопие (1390–1393 г.). Изхождайки от тази реконструкция, можем с достатъчна степен на достоверност да заключим, че възникването на селището Саруханбейлю е пряк резултат от преселението на саруханските номади, водени лично или преселени в хода на интензивните военни действия от Паша Йигит бей, в периода 1391–1392 г.

⁴⁶ Ангелов, В. Цит. съч., с. 176.

⁴⁷ Пак там, с. 176, бел. 2.

⁴⁸ Gjorgiev, D. Skopje od turskoto osvojuvanje do krajot na XVIII vek. Skopje, 1997, 18–19; Bojanić-Lukač, D. Kako turcite so prezele Skopje (1393). – Zbornik na Muzej na grad Skopje, II–III, 1965–1966, 5–18; Boykov, Gr. Reshaping urban space in the Ottoman Balkans: a study on the architectural development of Edirne, Plovdiv and Skopje (14th–15th centuries). – In: Centres and Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage. Sarajevo, 2011, p. 41.

⁴⁹ İnalçık, H. Ottoman Methods of Conquest. – Studia Islamica, 2, 1954, p. 125.

НАСЕЛЕНИЕТО НА ГРАД ЯМБОЛ И СЕЛАТА ОТ РЕГИОНА ПРЕЗ XV – ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА XVIII ВЕК: ДЕМОГРАФСКИ И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ОБЛИК

Проф. д-р Стефка Първева
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките
ORCID ID: 0009-0001-6481-5888
sparveva@ihist.bas.bg

THE POPULATION OF THE TOWN OF YAMBOL AND THE VILLAGES OF THE REGION IN THE 15TH – FIRST DECADES OF THE 18TH CENTURY: DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC PROFILE Stefka Parveva

Summary: The ethno-religious, professional and social features of the population of the town of Yambol and the villages belonging to the two *kazas* of Yambol (the *kaza* of Yanbolu and the *kaza* of *Nahiyes* of Yanbolu) during the early Ottoman period of Bulgarian history are topics that have remained little studied in historiography. A dozen of *tapu tahrir*, *cizye* and *avarız defters* compiled in the period 1454–1694, as well as numerous individual documents – sultan's *fermans*, *kadı hücets*, *arzuahals* (complaints of the population to the local and central authorities), financial documents, etc. for the period 17th – the first decades of the 18th century – provide an opportunity to contribute in this regard. These are both unpublished and published sources kept in the Ottoman archival collections in Sofia, Istanbul and Ankara.

The study consists of three parts. In the first part the town of Yambol is studied. On the basis of the information from the sources, the problems related to the dynamics in the total number concerning the town population, its ethno-religious, social and professional composition in the 15th – 17th centuries are studied.

The second part of the study focuses on issues related to the settlement structures of the two *kazas* with the administrative center of the town of Yambol; as

well as on the dynamics in the overall quantitative features of the rural population, their ethno-religious composition in the 17th century.

The third part of the study focuses on the main reasons for the state and directions of development of the urban and rural population of the region in the 17th – first decades of the 18th century. It concentrates on the reconstruction and analysis of the different forms of taxpayers' behaviour in the process of their relations with the local and central authorities and the regulation of taxation according to their capabilities.

Keywords: Yambol, villages, *kadı*, *defters*, *reaya*, *askerî*, migrations

Етнорелигиозните, професионалните и социалните характеристики на населението на гр. Ямбол и принадлежащите села на двете ямболски кази (каза Янболу и каза Нахиите на Янболу)¹ през ранния османски период от българската история са въпроси, които са останали слабо проучени в историографията.² Въвеждането в научен оборот на новооткрити османотурски документи е един от пътищата, по които може да се достигне до натрупване на ново знание, което да осветли историята на града и подведомствените на казите села. Възможност за принос в тази насока дават десетина тапу тахрир, джизие и авариз дефтери, съставени през периода 1454–1694 г., както и многобройни единични документи – султански фермани, кадийски хюджети, арзухали (оплаквания на населението до местната и централната власт), финансови документи и други за периода XVII – първите десетилетия на

¹ Гр. Ямбол е бил административен център на селата, обединени в две административни единици: едната от тях е била каза Янболу, а другата каза се наричала Нахиите на Янболу (Невахи-и Янболу). Границата между тях минавала по поречието на река Тунджа. Освен това градът е бил със статут на хас, чиито приходи са били отдадени за издръжката на наследниците на кримските ханове от династията на Гераите. *Димитров, Стр.* Ямбол по времето на османския феодализъм. – В: История на град Ямбол. Съст. Ж. Атанасов. София: ОФ, 1976, 91–93, 96.

² *Димитров, Стр.* Цит. съч., 71–110; *Грозданова, Ел.* Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989, 407–418; *Кийл, М.* Янболу (Ямбол). – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова и др. София: Тендрил, 2017, 833–837; *Özyurt, S.* XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yanbolu Şehri. – *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 14, 2008, 57–78; *Cengiz, H. A.* 1523 ve 1530 Yılları Tahrir Kayıtlarına Göre Yanbolu'daki Kiptîlerin (Romanların) Sosyo-Ekonomik Durumları. – *Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 2022, 21–34.

XVIII в. Те са както непубликувани, така и публикувани извори, съхранявани в Османските архивни сбирки в София, Истанбул и Анкара. На всички тях ще отделим нужното внимание тогава, когато ги използваме в текста.

НАСЕЛЕНИЕТО НА ГРАД ЯМБОЛ

По време на битката при крепостта Черномен, състояла се на 26 септември 1371 г. между войските на самостоятелните владетели на Средна и Южна Македония – крал Вълкашин и деспот Углеша, и на султан Мурад I, християнската войска претърпяла поражение, а двамата братя загинали на бойното поле заедно с множество свои войни. След победата османците предприели завоевателни походи на широк фронт в няколко направления. Войските, водени от султана, завладели укрепените селища Самоков и Ихтиман, а след тях се насочили към югозападните български земи. В резултат на нашествието престанало да съществува княжеството на Углеша, овладени били и земите на Вълкашин. От своя страна, владетелят на Велбъждката област Константин Деян се споразумял със султана да продължи да управлява земите си, но като негов васал.³ Тук е мястото да цитираме приписката на светогорския монах Исай Серски, който е бил съвременник на събитията и който е описал красноречиво атмосферата на тези завоевателни походи и действията на османската войска в хода на битките. Той пише:

„След убийството на този храбър мъж, деспота Углеш, измаилтяните се разпръснаха и полетяха по цялата земя като птици по въздуха. И колежа някои от християните с мечове, други отвеждаха в плен, а останалите неверна смърт изгори. Които се спасиха от смъртта, бяха погубени от глад – такъв глад настъпи по всички места, какъвто не е имало в нито една страна от сътворението на света, нито да има след това, милостиви Христе! А които не погуби гладът, те по воля Божия бяха изядени от вълци, които ги нападаха и деня, и ноща. Уви, печална гледка беше това! Остана земята пуста, без вся-

³ История на България. Т. 3. Втора българска държава. София: БАН, 1982, с. 352.

какви блага – без хора, без животни, без плодове. [...] И наистина живите облажаваха умрелите по-рано. [...]“⁴.

Описаната с апокалиптични краски картина от монаха можела да бъде обрисувана за всеки военен поход на османците в хода на тяхното поэтапно завоюване на балканските земи. То било съпътствано от много изгубени животи, поробени и завлечени в далечни земи хора, погинали от глад и оскъдица християни.

Същите като гореописаните действия били предприети от османците и по време на походите им към Родопската област, както и в Северна и Североизточна Тракия. Един от тези походи бил насочен към град Диампол/Дъбилин⁵, който се намирал в пределите на Търновското царство. Когато войската, предвождана от Тимурташ паша, достигнала укрепения град, тя го подложила на няколкомесечна обсада.⁶ Ето какво разказва за обсадата и превземането на града османският хронист от XVI в. Ходжа Садедин:

След превземането на Елхово „Тимурташ бей без никакво бавене се отправи към Ямбол. Обаче ямболският управител бил твърд и упорит и, уповавайки се на якостта на крепостните стени, се впуснал в пътя на неподчинението и съпротивата и се затворил в крепостта. Още от пролетта чутовните войни се разположили в подножието на крепостта, която станала арена на постоянни двубои и сражения. [...] Но с изтичането на умереното пролетно време вътре в крепостта станало огнено горещо, като в блестящо огнено кълбо. Обсадените не могли да дишат и смущенията се увеличили. От зловонията на въздуха, храната и напитките им се развалили. И като резултат на тези неща крепостта се предала“⁷.

⁴ Христова, Б., Д. Караджова, Е. Узунова. Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X–XV век. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003, с. 109.

⁵ Средновековното име на гр. Ямбол в неговата гръцка и българска форма. Гюзелев, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. София: ОФ, 1976, с. 60.

⁶ История на България. Т. 3, с. 352; Гюзелев, В. Цит. съч., 61–64.

⁷ Цит. по: Гюзелев, В. Цит. съч., 62–63. Вж. също: Калицин, М. Корона на историите на Ходжа Садедин. Ч. 1. В. Търново: Абагар, 2000, 183–184.

„Така всеки от устремения към победа газии придобил почетна плячка, а Тимурташ бей тръгнал към султанската престолнина с богати трофеи и достойни за падишаха дарове.“⁸

По този начин в началото на 70-те години на XIV в. укрепеният град Диампол/Дъбилин бил завладян и разграбен, а с него под властта на султана паднали и прилежащите му земи.⁹ Отгук нататък османците започнали да наричат града Янболу/Янболи. Постепенно във времето след завоеването той бил включен във военноадминистративната система на завоевателя, като станал център на две кази – каза Янболу и каза Нахиите на Янболу.

* * *

Преди да започнем да проследяваме демографското състояние и развитие на населението на Ямбол през вековете и с цел да си съставим най-обща представа за облика на града, ще посочим едно негово описание, направено от османския пътешественик Евлия Челеби, който минал оттам през 1667 г. Ето какво записал той в своя пътепис:

„Това е един приятен град, с хубав въздух и вкусна вода, с градини и лозя, разположени на една височина и гледащи към Тунджа. От трите страни го е обкръжила Тунджа и само откъм страна на северната звезда има възвишения и хълмисти места с лозя. Целият е оживен и украсен, домовете му са големи, а край реката Тунджа са разположени многоетажни каменни сгради, украсени с балкони. Благоустроен град е. Особено пък султанският дворец на сина на кримския хан Герай султан е един украсяващ света дворец.

Той има всичко, 17 мюсюлмански махали, една гръко-православна (урум) махала и една еврейска махала. [...] Има всичко 3500 къщи, от край до край покрити с керемиди в рубинен цвят, с каменни и

⁸ Калицин, М. Цит. съч., с. 184.

⁹ В. Гюзелев предполага, че Ямбол е завладян от османците през 1373 г. Гюзелев, В. Цит. съч., 62–64. В своето изследване за ранната демографска история на гр. Ямбол С. Йозюрт, опирайки се вероятно на данни на османските хронисти, е посочил 1367 г. като време на завладяване на града. *Özyurt, S.* Op. cit., p. 58 и цит. там лит.; М. Кийл споменава две възможни години по въпроса за завладяването на града – 1365 и 1373, като приема за по-вероятна втората. *Кийл, М.* Цит. съч., с. 834. По този въпрос вж. също *Йорданов, Кр.* Войнушката институция в източния дял на Стара планина и прилежащия ѝ район (XVI–XVII в.). – Времена, 19, 2020, с. 47.

кирпичени стени, със закрити балкони, големи порти и осеяни с прозорци. Всичките му улици са покрити с чисти, останали от старо време каменни настилки от едри камъни като царски пътища. [...] Цялото му население са юрюци читащи [...]. Раята му се състои от български, гръцки, еврейски и сръбски неверници“¹⁰.

Евлия Челеби продължава разказа си, като описва най-известните джамии, завиета, безистени и пазари и други важни за духовния и стопанския живот на ямболските граждани постройки и техните създатели още в ранните векове след завладяването му от османската войска. За тях ще стане въпрос в хода на изследването. Тук от изключителна важност за нас са сведенията за етноконфесионалните общности, които са живеели в града, и неговата махленска инфраструктура. Както разбираме от разказа на Челебията, Ямбол е бил населяван от представители на немюсюлманска и мюсюлманска общност.

Българите

Изследователите черпят най-ранните сведения за жителите немюсюлмани (джемаат-и гебран) от един османски тахрир дефтер, съставен през 1454 г. Според него в града живеели 62 мъже и вдовици (нефер). Те представлявали 8 % от регистрираните мъже в града. От тях 11 били глави на домакинства (хане)¹¹, 31 били беннак – хора, които владеели земя, по-малко от размера на един чифт/райетски чифлик, 4 били вдовици (биве), 1 човек бил парализиран, 1 бил маслар (ягджъ) и 14 мъже били зеваид (резервни) войнуци.¹²

В доста по-късен съкратен (иджмал) тахрир дефтер, съставен през 1530 г., главите на християнските домакинства са намалели драстично

¹⁰ *Евлия Челеби*. Пътепис. Превод от османотурски, съст. и ред. Стр. Димитров. София: ОФ, 1972, с. 79; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Evliyâ Çelebi b. Dervîş Mehmed Zillî.VIII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Dr. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, p. 48.

¹¹ Вероятно става дума за броя на тези домакинства, които владеели по един райетски чифт/чифлик – чифтлу.

¹² *Özyurt, S.* Op. cit., 59–63. М. Кийл пише, че годината на съставяне на този дефтер е 1457, а групата на немюсюлманите, описана в него, е наброявала 57 християнски домакинства. *Кийл, М.* Цит. съч., с. 834.

до 15 и представлявали 4 % от регистрираните мъже в града.¹³ (Таблица 1)

Таблица 1 Население на град Ямбол през 1530–1595/1603 г.

Име на махалата	Домакинства		Неженени		Освободени от данъци	
	1530	1595– 1603	1530	1595– 1603	1530	1595– 1603
Акчаулу	27	42	-	29	1	1
Айдослу	16	30	2	15	-	-
Бахадър Бей	16	-	6	-	2	1
Бали субашъ	-	20	-	18	-	-
Джафер челеби	-	29	-	19	-	-
Джамията	16	-	-	-	2	-
Ефляк Шахин	-	26	-	25	-	-
Хаджъ Мустафа	33	23	-	25	2	1
Кадъ Якуб	25	32	5	14	2	1
Кара Данишменд	13	16	-	7	2	1
Кесаи	8	11	-	6	-	1
Мустафа ага	-	18	-	7	-	1
Себил Иса	20	-	8	-	3	-
Шехрекюстю	29	24	8	8	1	-
Шейх	7	-	8	-	7	-
Шейх Ноктаджъ	-	13	-	8	-	-
Тур Али	26	48	-	18	2	-
Вели кадъ	23	40	5	18	3	1
Юсуфхан Бей	15	17	4	10	-	1
Немюсюлмани	15	5	-	-	-	-
Общо	289	394	46	227	27	9

¹³ *Özyurt, S.* Op. cit., 66–67. М. Кийл преброил в този дефтер 28 домакинства на християни. *Кийл, М.* Цит. съч., с. 835.

Таблицата е заимствана от изследването на *Özyurt, S.* XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yanbolu Şehri, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 14, 2014, p. 67.

Работейки с поименен тахрир дефтер, съставен по времето на султан Мехмед III (1595–1603), едни изследователи не са открили глави на християнски домакинства¹⁴, описани на неговите страници, докато други са разчели цели 110¹⁵. Не бихме могли да проверим достоверността на тяхната информация, тъй като не сме имали достъп до използвания от тях извор.

За периода на XVII в. разполагаме с няколко джизие и авариз дефтера, които описват населението на град Ямбол и спадащите към него села. Техните данни са обобщени и представени в Таблицы 2 и 3.

Таблица 2 Немюсюлманското население на град Янболу според джизие регистри от XVII век¹⁶

Махала	1643–1644 ханета	1666 ханета	1683 нефери
Кесаи	13	10	10
Айдос	17	10	2
Трап	3	-	5
Кара Данишменд	4	1	-
Шехрекюстю	6	-	-
Юсуф Хан	18	10	11
Евреи	30+7	40	82
Общо	61+37	31+40	28+82

¹⁴ *Özyurt, S.* Op. cit., 63–68.

¹⁵ *Кийл, М.* Цит. съч., с. 835.

¹⁶ Таблицата е съставена на базата на информация, почерпана от непубликувани и обнародвани поименни (муфассал) и кратки (иджмал) джизие дефтери: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (оттук насетне DABOA), MAD.d. 15 179 за 1643/44 г.; Kemil Kereci (Mevkufat Kalemî) KK.d. 14950 за 1683 г. (и двата дефтера са поименни); Иджмал дефтер, съставен на 6 март 1666 г., описващ немюсюлманските домакинства, обложени с данъка джизие. Турски извори за българската история (оттук насетне ТИБИ). София: Главно управление на архивите, 2001, с. 362. (Архивите говорят. Т. 13.)

От данните на два поименни и един съкратен джизие дефтер става ясно, че християните са съкратили наполовина своя брой в периода от 40-те до 60-те години на XVII в. Главите на домакинствата, плащащи джизие, намалели от 61 на 31 броя. В следващите двадесетина години те продължили да намаляват, макар и с по-слаби темпове, като през 1683 г. достигнали до 28 регистрирани мъже (нефери). (Таблица 2)

Най-богата информация за жителите на град Ямбол, за техните етнорелигиозни, професионални и социални характеристики предлагат два авариз дефтера, съставени през 1694 г. Конкретните причини за предприемането на нова авариз регистрация на градското население и това от подведомствените села на казата Ямбол са описани много точно от регистраторите в началото на всеки дефтер. Те се свеждат до обедняване на населението от района, висока смъртност сред данъкоплатците, бягство на раята от населените места и тяхното запустяване, скитане на платците от място на място и липса на обвързаност с конкретна данъчна регистрация, както и преминаване на някои раи мюсюлмани в групата на необлаганите „пенче“¹⁷ аскери. Всичко това носело големи загуби на хазната. За да внесе яснота в актуалния брой на жителите на селата и града, властта заповядала да се направи нова регистрация.

Първият авариз дефтер представлява поименен списък на жителите на махалите на Ямбол и принадлежащите му села от категорията на раята. Той носи дата: втората десетдневка на месец шабан 1105 г./7–16 април 1694 г. Вторият авариз дефтер носи дата: първа десетдневка на шеввал 1105 г./26 май – 4 юни 1694 г. Той е много по-обширен и включва и хората от социалната класа на аскерите. Като такива те са били освободени от плащането на данъци, но по някаква причина централната власт е изисквала пълна регистрация на населението, което се е намирало в момента в града, или пък е отсъствало по някаква причина. По принцип авариз регистрациите представляват списъци на жителите на населените места (рая и аскери), в които те са притежавали имоти. Но в този втори авариз дефтер за Ямбол са записани и военни, които са произхождали от други градове и райони в империята. Вероятно необходимостта да се знае местонахождението на бойния потенциал на им-

¹⁷ Аскери, притежаващи документ, скрепен с подписа на султана или друга височайша особа.

перията във време на една от големите войни, тази със Свещената лига (1683–1699), е причина да бъдат описани всички мъже от групата на аскерите, които са присъствали в Ямбол по време на регистрацията.¹⁸

Сравнението между двата дефтера показва, че списъците на раята, която е живеела по махалите в града, са почти идентични. Разликите между тях са незначителни. Ето защо в изследването ще се опрем основно върху данните от по-късния авариз дефтер поради неговата всеобхватност и съответно по-голямата информационна стойност.

През 24 май – 4 юни 1694 г. са били записани общо 299 мъже (нефери) рая и аскери, жители на 16 махали на Ямбол. От тях 55 мъже (18 %) са били немюсюлмани. Това са българи, вероятно гърци, евреи и арменци. (Таблица 3)

Според споменатата регистрация 30 мъже от немюсюлманите в Ямбол са били българи. Те са именувани със славянски имена или с такива от християнския именен регистър. Двама или трима сред тях носят името Йорги като лично или бащино. Поради тази причина приемаме, че е възможно те да са били гърци. Един жител сред християните – бакалинът Антон, е дошъл от Текфур даг¹⁹. Това обстоятелство означава, че е възможно и той да е бил грък. Именуването на християните не предоставя никакви свидетелства за наличието на сръбска общност в града. Тяхното споменаване в пътеписа на Евлия Челеби най-вероятно е грешка от страна на автора.

В двата авариз дефтера от 1694 г. са регистрирани по 16 махали. В седем от тях живеели само мюсюлмани. Останалите девет махали били смесени, като включвали от един докъм 14–15 немюсюлмани. Като немюсюлмански се очертават две махали: Кесаи и Юсуф Хан, където, с изключение на трима мюсюлмани, в първата махала са живеели само българи, евреи и един арменец. Българи живеели и в махалите Трап, Ноктаджъ, Айдос и Карагъоз, където били смесени с мюсюлмани и евреи. (вж. Таблица 3)

¹⁸ DABOA, Bab-i defteri mevkuflat kalemi 27581; Kamil Kepeci. Mevkuflat kalemi 2756.

¹⁹ Родосто, дн. гр. Текирдаг, Турция.

Евреите

Изглежда, евреите започнали да се заселват в Ямбол в края на XVI в. Тогава според тахрир дефтер от времето на султан Мехмед III (1595–1603 г.) в града били регистрирани 5 еврейски домакинства.²⁰ През този ранен период (XV–XVI в.) прогонените от Европа евреи (ашкенази и сефаради) се заселили на територията на империята, включително и по българските земи. Те се установили в градските центрове и успешно се включили в сферата на търговията и кредитните операции.²¹

През XVII в. еврейската колония в града продължавала да расте. През 1643/44 г. в поименен джизие дефтер била описана общност от 37 глави на домакинства. От тях 30 души били коренни жители на Ямбол, а 7 – дошли от други места с цел „прехрана и печалба“. През 1666 г. там била описана махала на евреите, която била населявана от 40 еврейски домакинства, платци на джизие. През 1683 г. в поименен джизие дефтер били регистрирани 82 души (нефер) от еврейската общност, като един от тях бил записан като папас – свещеник, и регистриран отделно. Очевидно става въпрос за равина на общността. Това сериозно увеличение на евреите, жители на Ямбол, било последвано от голям спад в техния брой. След десет години, през 1694 г., в града били регистрирани само

²⁰ *Özyurt, S.* Op. cit., p. 66; *Кийл, М.* Цит. съч., с. 835.

²¹ *Панова, Сн.* Еврейската община в българските земи през XVI–XVIII в. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX век. София: БАН, 1980, 21–34; *Същата.* Търговската и финансовата дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – Исторически преглед, 1976, № 2, 31–60; *Тодоров, Н.* Еврейското население в балканските провинции на Османската империя през XV–XIX в. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX век. София: БАН, 1980, 7–19; *Gradeva, R.* Jews and Ottoman Authority in the Balkans: The Cases of Sofia, Vidin and Rusçuk, 15th – 17th centuries. – In: *Idem.* Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries. Institutions and communities. Istanbul: The Isis Press, 2004, 225–285; *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society.* Braude, B. & B. Lewis (eds). Vol. 1. Central Lands. New York – London: Holmes & Meier Publishers, 1982; *Inalcık, H.* Sephardic Jews in the Ottoman Empire. – In: *Idem.* From Empire to Republic. Essays on Ottoman and Turkish Social History. Istanbul: The Isis Press, 1995, 110–114; *Levy, A.* The Sephardim in the Ottoman Empire. Princeton: The Darwin Press, 1992; *Shmuelevitz, A.* The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries. Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa. Leiden: E. J. Brill, 1984.

22 мъже (нефери), като част от тях били свързани с роднински връзки – синове, бащи, братя. Един от евреите е дошъл от София. (вж. Таблици 1, 2 и 3)

Самостоятелната еврейска махала, спомената в пътеписа на Евлия Челеби, изглежда, е престанала да съществува. Информация за нея откриваме в края на двата авариз дефтера. Това са текстове, в които се обяснява, че изредените махали и села „с течение на времето и понастоящем“ са били разтурени и местата им от 20–30 години са стояли празни. Тази разтурена еврейска махала е била облагана с 1,5 авариз ханета.

През 1694 г. евреите живеели в махалите Кесаи и Юсуф Хан. С изключение на трима мюсюлмани в първата махала, тези две махали се очертавали като немюсюлмански жилищни зони в града. Евреите били заселени и в още две махали: Бали Субашъ и Трап, в които живеели с мюсюлмани. (вж. Таблица 3)

Арменците

И най-сетне ще отбележим, че сред немюсюлманите – граждани на Ямбол, срещаме трима арменци. Те се заселили в три различни махали и навярно са сложили началото на арменската общност в града така, както това е станало в редица други градове по българските земи през XVII в.²² (вж. Таблица 3)

Таблица 3 Населението на град Ямбол според авариз дефтер от 1694 г.*

Име на махалата	Немюсюлмани (нефери)			Мюсюлмани (нефери)		Общо
	българи	евреи	арменци	рая	аскери	
Старата джамия				4	13	17
Джафер Челеби			1	3	12	16
Акчаили				6	29	35

²² Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. Съст. Б. Христова и др. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 56–61.

Име на махалата	Немюсюлмани (нефери)			Мюсюлмани (нефери)		Общо
	българи	евреи	арменци	рая	аскери	
Вели Гази				4	14	18
Кадъ Якуб				2	21	23
Айдос	3			1	16	20
Ноктаджъ	1			1	4	6
Бали Субашъ		6		4	15	25
Трап	3	5		2	13	23
Ефляк Шахин				9	18	27
Хаджъ Мустафа				5	18	23
Кесан	11	4		2	1	18
Юсуф хан	6	7	1			14
Кара Данишменд**			1	2	10	13
Новата Шехрекюстю				2	4	6
Карагъоз	6			3	6	15
Общо	30	22	3	50	194	299

* DABOA, Kamil Kereci. Mevkufat kalemi 2756.

** Регистраторът е записал в края на махалата Кара Данишменд, че там има и други жители – катърджии и аскери. Поради тяхното отсъствие от града обаче и липса на информация за тяхното заплащане, те не са били записани в дефтера.

МЮСЮЛМАНСКАТА ОБЩНОСТ

Както споменахме вече, най-ранната регистрация на жителите на град Ямбол е направена през 1454 г. В този опис на населението са били записани 594 глави на мюсюлмански домакинства (хане) и други 96 на мъже (имами, мюезини, наиб, лекар, мухтесиб, арабаджии, дервиши, парализирани и болни и др.), освободени от данъци (муаф). Това прави общо 690 предполагаеми глави на домакинства. В дефтера не са били

регистрирани неженените мъже (мюджерред).²³ Така мюсюлманите представлявали 92 % от всички описани глави на домакинства.

Следващата, известна на изследователите, регистрация на града представлява съкратен (иджмал) дефтер от 1530 г. Там те изброяват общо 264 мюсюлмани – глави на домакинства, 46 неженени мъже и 27 души, освободени от данъци.²⁴ (Вж. Таблица 1) Делът на мъжете мюсюлмани в града е бил 96 % от всички описани мъже.

Регистрацията от времето на султан Мехмед III (1595–1603) описва Ямбол с 389 мюсюлмани – глави на домакинства, 227 неженени мъже и 10 души, освободени от данъци. Техният общ брой е бил 626 мюсюлмани, които са били 99 % от общия брой на описаните мъже.²⁵ (Вж. Таблица 1)

Според авариз регистрацията от 1694 г. общността на мюсюлманите наброявала 244 мъже (нефер) и представлявала 82 % от населението на града. Тя се състояла от рая и аскери. Раята наброявала 50 мъже, които са 20 % от жителите мюсюлмани. Останалата част от 80 % се падала на представителите на социалната категория на аскерите. В състава на тази категория население по принцип влизали представителите на мюсюлманската религиозна институция, на административните служители и на хората, професионално ангажирани във военните корпуси на империята.

ПРОФЕСИОНАЛНИ И СОЦИАЛНИ СТРУКТУРИ НА ГРАД ЯМБОЛ В КРАЯ НА XVII ВЕК

Професионалните и социалните структури на градското население са изследвани на базата на информация, почерпана от авариз дефтерите, съставени през 1694 г.

²³ Özyurt, S. Op. cit., 61–63. М. Кийл изброява 711 мюсюлмански домакинства. Кийл, М. Цит. съч., с. 834.

²⁴ Özyurt, S. Op. cit., 63–68. М. Кийл изброява 278 мюсюлмански домакинства. Кийл, М. Цит. съч., с. 835.

²⁵ Özyurt, S. Op. cit., 63–68. М. Кийл изброява 407 мюсюлмански домакинства и 7 ромски. Кийл, М. Цит. съч., с. 835.

Представители на мюсюлманската религиозна институция

Религиозната институция в Османската империя е обхващала областите на мюсюлманската доктрина и култ, правото и образованието. Голяма част от хората, които са осъществявали функционирането на тази институция, са били корпоративно обединени в групата на улемата. Често срещано в изследванията на тази общност е различното становище на авторите относно нейния обхват. В „тесния“ смисъл на това понятие групата на улемата е включвала кадиите, мюфтиите и мюдерисите, а в „широкия“ смисъл – хората, имащи своята професионална реализация в сферата на съдопроизводството, образованието (на ниво медресе, включително и учениците – студенти), на мюсюлманския култ (както служители в джамията и месджиди, така и шейхове на теке или завие). Към тях била причислявана и корпорацията на потомците на Пророка.

Хората, включени в корпорацията на улемата, били обединени от факта на тяхната по-висока или по-ниска степен на образованост (в зависимост от изпълняваните функции и заемания пост), както и от притежавания бераг, по силата на който са изпълнявали поверената им служба, или хюджет (в случая на потомците на Пророка), потвърждаващ привилегированото им положение в обществото.²⁶

В Ямбол живеели 29 мъже, които били ангажирани в различните сектори на мюсюлманската религиозна институция. Те представлявали

²⁶ *Gibb, H., H. Bowen. Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. Vol. 1. Islamic Society in the Eighteenth Century. Part 2. 70–114; Uğur, A. The Ottoman ‘Ulema in the Mid-17th Century. An Analysis of the Vaka’i ‘ül-Fuzala of Mehmed Şeyhi Ef. Berlin, 1986, xxxvii–lxxiv; Repp, R. The Altered Nature and Role of The Ulema. – In: Studies in Eighteenth Century Islamic History. Southern Illinois University Press, 1977, 277–288; Raymond, A. Grandes villes arabes à l’époque ottomane. Paris, 1985, 78–88; Zilfi, M. The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600–1800). Minneapolis, 1988, 23–41; İlmîyye. Encyclopédie de l’Islam.(EI) Nouvelle édition. Ed. E. J. Brill. T. 3. Leiden, 1975, 1180–1182; İnalçık, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London, 1973, 165–178. Изследване за представители на мюсюлманската религиозна институция в няколко български града вж. в: *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII в. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. Съст. Р. Градева, Св. Иванова. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, 127–209.*

15 % от общия брой на представителите на социалната група на аскерите, регистрирани в града. Ето как са били представени различните нива на тази институция в един провинциален румелийски град с ранг на каза.

КАДИИ И МЮДЕРИСИ

Петима от ямболските жители са били кадии. Първият от тях – кадията Абдуллах ефенди, е бил временно (муваккатен)²⁷ кадия на Кесрие²⁸. Терминът „муваккатен“ е част от терминологията, която съпровожда процедурата по назначаването на кадия, и означава, че той в момента е изпълнявал службата за определен период от време.²⁹

Друг ямболски жител – Ибрахим ефенди, в момента (халя), е бил кадия на град Хаджиоглу Пазарджик³⁰. Третият – Али ефенди, в момента (халя), е бил кадия на Егри дере³¹. Не сме сигурни, че двата използвани термина – „муваккатен“ и „халя“, отразяват един и същи статус на действащия кадия. Затова ще представим още една възможност, която практиката е познавала във връзка с изпълнението на кадийските функции. Това са случаите, когато кадията титуляр е продавал на други лица правото да изпълняват неговите задължения в казата. Красно-речиви доказателства за това откриваме в сиджилите на гр. Хаджиоглу Пазарджик, където през 1738 г. например кадията е преотстъпил на Мехмед Емин правото да води делата по разделянето на войнишките наследства. На следващата година кадията на същата каза е предоставил на откуп всички дела в кадийството. Кандидатите за службата се оказали няколко, ето защо той поделил между тях полагащото му се по силата на берата време.³²

²⁷ Транскрипцията на термините е дадена по: Redhouse Yeni Türkçe – İngilizce Sözlük. Istanbul: Redhouse Yayınevi, 1995.

²⁸ Костур, дн. гр. Кастория, Гърция.

²⁹ *İnalçık, H.* The Ruznamçe Registers of the Kadıasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives. – *Turcica*, 20, 1988, p. 261.

³⁰ Дн. гр. Добрич.

³¹ Дн. гр. Крива Паланка, Р Северна Македония.

³² Османотурски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. София: БАН, 1981, с. 21, 97; *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската..., 136–137.

Четвъртият от цитираните ямболски кадии – ессейид Мустафа ефенди, е бил „баш бакал“ и вероятно по времето на регистрацията се е намирал в Ямбол. И последният, Мехмед Ефенди, син на шейх, е бил кадия в гр. Ески Шехир³³. За него също е записано, че е бакалин.

Двата авариз дефтера са подписани и заверени от кадията на Ямбол – Карабаш-заде Мехмед – лице, различно от цитираните дотук кадии. Това означава, че изброените кадии са били жители на Ямбол, но в момента са получили назначение в други градове. Подобно на тях Карабаш-заде Мехмед е получил назначението си в Ямбол, но за разлика от тях той не е бил жител на града. Поради тази причина и не фигурира сред градските жители, записани по махалите. По думите на Евлия Челеби градът бил „център на честита каза със 150 акчета“ дневна заплаща на кадията. Пак според неговата информация той е имал и мюфтия (шейх-юл-ислям). Човек с такава професионална характеристика не е отбелязан в изследваната регистрация.

Изреждайки петимата кадии, които са били ямболски жители, ще споменем, че техният сравнително голям брой за един обикновен провинциален град, център на каза, не е бил рядко изключение. Това явление се наблюдава и в градове като Търново (със 7 кадии и 1 наиб) и Ловеч (с 4 кадии). Изследванията показват, че моделът на организация и функциониране на религиозната институция във всички нейни звена като цяло и в частност сред служителите на кадийския съд се характеризирал с развитие и промени през вековете. За времето на XVII в. те са белязани от две основни тенденции. От една страна, вътрешните и външните проблеми на империята, изразяващи се във финансови кризи, намаляване боеспособността на армията, частични неуспехи на бойното поле, появата на нови тенденции в отношенията между център и периферия, насочили усилията на султаните и тяхното обкръжение към укрепване на връзките в хетерогенното османско общество, залагайки на обединителната сила на исляма. Всичко това водело до увеличаване на позициите на представителите на улемата, сред която основно място заемали кадиите както в столицата, така и в провинциите. От друга страна, подобно на военнобюрократичния апарат, групата на улемата била засегната от корупция и неимоверно разрастване на числения и

³³ Дн. гр. Ескишехир в Турция.

състав, за сметка на нивото на образованост на нейните представители и авторитет в обществото.³⁴ Резултат от действието на тези процеси по провинциите на империята по всяка вероятност е и установеното присъствие на няколко кадии сред коренните граждани на Ямбол.

* * *

Османският пътешественик Евлия Челеби е отделил място в своя разказ и на ямболските медресета. За тях той е написал:

„Има всичко три медресета за учените. Първото е в двора на Ески джамия – медресето на еничарския ага. И медресето на Ноктаджи, и Хаджи Юсуфовото медресе, чиито учени и суфии са прочути. Обаче няма специални заведения за изучаване на разночетенията на Корана и на религиозните предания. Има всичко единадесет училища за обучаване на децата на азбуката“³⁵.

Няколко години по-рано – през 1660 г., един регистър на медресетата свидетелства, че в Ямбол е имало само едно медресе – това на Кара Али Бей.³⁶

В изследванията на мюсюлманските образователни институции по българските земи е установено още едно действащо медресе в Ямбол. Това е медресето на Хаджъ Хайдар. За него разбираме от уведомление (арз), изпратено от шейх Хъзър Ефенди до столицата. В него той твърди, че е преподавал в медресето повече от 15 години. Но то нямало вакъф, от чиито приходи да се изплаща неговата заплата. Ето защо мюдерисът молел за султанско благоволение да му бъде давана заплата от назърството на Филибе в размер от един шиник ориз дневно. От допълнителните вписвания в документа, които са направени на 9 юни 1713 г., става ясно, че молбата на шейх Хъзър Ефенди е била удовлетворена.³⁷

В дефтера от 1694 г. не откриваме преподавателския състав на споменатите медресета. Това не означава непременно, че никое от тях не е функционирало. Възможно е мюдериси в тях да са били хора от други

³⁴ Вж. бел. № 26.

³⁵ *Евлия Челеби*. Пътепис..., с. 81.

³⁶ *Кийл, М.* Янболу (Ямбол), с. 835.

³⁷ *Събев, О.* Османски училища в българските земи XV–XVIII в. София: Любимъдрие, 2001, с. 275.

населени места, които не са имали имоти в града. Поради тази причина, какъвто е случаят и с действащия кадия, те не са попаднали в списъка на ямболските жители.

Сред гражданите на Ямбол откриваме и един ходжа, преподавател в първоначално училище (мектеб), което вероятно е било към „Новата джамия“. Там Али ходжа изпълнявал и служба на кайъм. В същата махала е записан и Ахмед, син на Салих ходжа, който е изпълнявал длъжността на хатиб в джамията „Бали Субашъ“. Навярно и бащата на хатиба е преподавал приживе в някой от градските мектеби.

СЛУЖИТЕЛИ НА МЮСЮЛМАНСКИЯ КУЛТ

Ето какво пише Евлия Челеби за ямболските джамии и други по-малки молитвени храмове:

„В този град има всичко 17 михраба, от които седем са джамии за петъчна молитва, а останалите са параклиси и местни молитвени домове. От всички най-добре е уредена, украсена и оживена светата джамия, прочута с името Ески джами (Старата джамия), притежаваща много стари приходаизточници и привличаща много големи тълпи. Тя е един стар молитвен храм, който бил построен от един еничарски ага. [...] Около храма има оживени медресета. [...] След нея, пак в чаршията, на вратата на Хаджи Юсуфовата джамия е следният надпис: „Построй тази свещена джамия благотворителят Хаджи Юсуф“ [...] На брега на река Тунджа е джамията на суфиите, също покрита с олово. Тази джамия е с главозамайващо високо минаре, над чиято врата е нареден следният надпис: „Тази сграда бе построена от шейх Мехмед, известен като ибн Ноктаджъ, за свещена джамия и достоен молитвен дом. Тя беше завършена на първи джемази юлахър от месеците на 886 г. (28 юли 1481 г.) [...]“³⁸.

³⁸ *Евлия Челеби*. Пътепис..., 80–81. Повече за джамиите в Ямбол вж. в: *Ayverdi, E. H.* *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*. IV Cild, 4., 5., 6., kitab. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Istanbul: Fetih Cemiyet, 1982, 128–129; *Кийл, М.* Цит. съч., 834–835.

В йерархичен порядък служителите, които ръководели общата молитва в джамията и месчида и свързаните с нея ритуални практики, се подреждали по следния начин.

Най-високото стъпало е заемал хатибът – лицето, което е поемало ръководството на петъчната молитва, произнасяйки две публични речи, наречени „хутба“. С тях се възхвалявал Аллах, благославял се пророкът Мохамед, неговото семейство и сподвижници и най-сетне всички мюсюлмани, начело с техния суверен. Упоменаването на името на султана е означавало и официалното признаване на неговата власт. По силата на този факт хатибът се превръщал в официален представител на властващия султан, във фигура с политическо значение в хода на петъчната служба. По тази именно причина единствено той е бил назначаван с декрет, наричан „хати хумаюн“, подписан лично от монарха.

В Ямбол хатиби са имали джамииите „Салих Паша“ (1 сейид), „Бали Субашъ“ (1), „Хаджъ Мустафа“ (1 син на шейх), „Новата джамия“ (2), последните двама съвместявали и длъжността имам на джамията, „Старата джамия“ (1), джамията „Ноктаджъ“ (1). Хатибите на последните две джамии са били регистрирани и като шейхове. Този факт говори за навлизане на местните водачи на дервишки братства сред най-високата длъжност на служителите на култа. Нека да напомним, че джамията „Ноктаджъ“, която се намирала в едноименната махала, е била построена от шейх Мехмед и е била известна като джамията на суфиите. Там според Евлия Челеби е било най-оживеното от петте текета, които се намирали в града.³⁹

Следващо място в йерархията на служителите на култа са заемали имамите, без чието присъствие функционирането на джамията или месджида е било немислимо. И тъй като на ден били произнасяни много молитви, то често джамииите разполагали с повече от един имам, за да се редуват. Имам е записан на джамията „Деббаг хане“ (1). Изброените по-горе молитвени храмове вероятно са били основните действащи джамии в града. Възможно е освен тях да е имало и по-малки джамии и месджиди, тъй като в десет от махалите са регистрирани 11 (един от тях шейх) имами на съответната териториална единица.

³⁹ *Евлия Челеби. Пътпис..., 80–81.*

Необходима фигура за осъществяване на мюсюлманския култ е била и тази на мюезина, който с мелодичен глас е трябвало да призовава богомолците за молитва. Освен това той самият също е произнасял молитви и изпълнявал други помощни функции по време на петъчното богослужение. В Ямбол са регистрирани трима (един от тях деде) мюезина на махали. Тяхното присъствие, както и това на махленските имами, предполага съществуването и на други мюсюлмански храмове, които не са упоменати изрично в дефтера.

На последно място в йерархията на джамийските служители стояли кайъмите, отговарящи за прислужниците в джамията – чистачи, водоносци, пазачи на обувките и др. В града само „Новата джамия“ имала регистриран такъв служител, който освен кайъм бил и ходжа.

В допълнение ще посочим и една група от хора, които са изпълнявали помощни функции в хода на молитвата и съпътстващите я ритуали. Това били рецитаторите на Корана – хафъзи. В Ямбол е регистриран само един човек, който е знаел Корана наизуст и на когото са били изплащани 5 акчета дневна заплата.

ПОТОМЦИТЕ НА ПРОРОКА

На следващо място ще очертаем присъствието на групата на „благородниците“ в провинциалното градско мюсюлманско общество. Сред тях са т. нар. сейиди – потомци на втория син на Али (братовчед на Пророка, женен за дъщеря му Фатима) – Хюсеин.⁴⁰ В Ямбол те били само четирима – един кадия, един хатиб на джамията „Салих Паша“, един имам на джамията „Деббаг хане“ и един войник – серденгечтия, който не присъствал в момента на регистрацията. Принадлежността им към семейството на Пророка се доказвала чрез генеалогично свидетелство, наречено инсаб, потвърдено със съдебен протокол – хюджет. Те били контролирани от накибюлешраф. Такъв служител е бил споменат в описанието на Ямбол от Евлия Челеби през 1667 г.⁴¹, но не е отбеля-

⁴⁰ Повече за потомците на Пророка вж. в: *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската..., 164–168.

⁴¹ *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi...*, p. 48.

зан в авариз дефтера. Присъствието на сейиди в Ямбол може да се определи като символично на фона на десетките и стотици техни събратя в някои градове с по-висок ранг, като например в центровете на санджак и еялет – Никопол и Силистра.⁴²

ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА ВОЕННИТЕ СТРУКТУРИ В ГРАДА

Хората, които са били на военна служба, са наброявали 172 души и представлявали 87 % от жителите на града. Те се числели към социалната категория на аскерите. Някои от тях присъствали по време на регистрацията, други били отбелязани с непълни данни, като за тях е казано, че са на война или отсъстват от града, трети въобще не били записани поименно в дефтера. За тях разбираме от бележка на писаря, отнасяща се за жителите на една от градските махали, за която ще стане дума по-късно.

Най-голям дял сред регистрираните военни в града са имали войниците от различни подразделения на шестте полка (алтъ бьолюк) – конната гвардия на султана, както и на еничарския корпус.⁴³ Това навярно са контингенти, които са били разселени от столицата по провинциите заедно с инфилтрирани в техните редове местни граждани. Голямата част от военните са регистрирани като серденгечтии. Това били войници, набирани от държавата срещу заплащане. В редиците им влизали както бойци на действителна служба, така и местни мюсюлмани. Последните ставали част от корпуса без заплащане, използвайки привилегиите на неговите войници в своята стопанска дейност. Серденгечтиите били буквално „хора, отказали се от главата си“, които

⁴² В Никопол през 40-те години на XVII в. те са били 10, а в края му – 19. В Силистра сейидите са наброявали 68 души през 1695 г., 84 души през 1698 г., а само 17 години по-късно те са били вече 322 души, при това всички притежаващи хюджет. Първева, Ст. Представители на мюсюлманската..., 166–168.

⁴³ Повече за тези родове войски вж. в: Gibb, H., H. Bowen. *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East* Vol. 1. *Islamic Society in the Eighteenth Century. Part 1.* Oxford University Press, 1957, 56–71, 314–328; История на Османската империя. Под ред. на Р. Мантран. Прев. от френски Г. Меламед. София: Рива, 1999, 204–209.

били набирани за особено опасни мисии.⁴⁴ Нека дапомним, че по това време османците са водели война със Свещената лига (1683–1699), една кампания, в която империята е загубила съществени територии в Централна и Югоизточна Европа.⁴⁵

И така, регистрираните в Ямбол серденгечтии са били общо 43 души. Част от тях са били сияхдари⁴⁶, други платени сипахи⁴⁷, за трети е отбелязано само, че са серденгечтии. Те били ямболски граждани и такива, които произхождали от Егрибоз⁴⁸. Този род войски са имали и свой ага на серденгечтиите, регистриран като еничарин.

Отделно от тях са били записани ямболски сипахи (24 души)⁴⁹, включително по един човек от Гюмюлджина⁵⁰ и Силистра, както и сияхдари (3 души)⁵¹ и еничари (6). Към тях можем да добавим и няколко мютеферика⁵² (4 души)⁵³, чауши⁵⁴ (4 души)⁵⁵, султански сердар⁵⁶ от Йенидже-и Вардар⁵⁷, уста на султанските градини⁵⁸, войвода, знаменосец, гариб⁵⁹ от Бабадаг. Малка част от изброените са били пенсионери.

⁴⁴ Османотурски извори..., с. 387.

⁴⁵ *Първев, Ив.* Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската държава (1683–1739). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997, 21–147.

⁴⁶ Участници в един от полковете на конната гвардия на султана (алтъ бьолюк).

⁴⁷ Участници в един от полковете на конната гвардия на султана (алтъ бьолюк).

⁴⁸ Егрибоз, санджак, който е обхващал о-в Евбея и част от Средна Гърция. Всички серденгечтии получавали заплата от по 10 акчета дневно.

⁴⁹ Със заплата от по 5 до 21 акчета дневно.

⁵⁰ Дн. гр. Комотини, Гърция.

⁵¹ Със заплата от по 10 до 28 акчета дневно.

⁵² Дворцов офицер за специални поръчения. Член на личния конен ескорт на султана, воден от мютеферика агата.

⁵³ Със заплата от по 10 до 15 акчета дневно.

⁵⁴ Член на пети бьолюк на еничарския корпус, който имал 33 чауша. Чауши имали и други военни подразделения от столичните и провинциалните войски.

⁵⁵ Със заплата от 10 акчета дневно.

⁵⁶ Началник на еничарските поделения в даден град, назначаван от агата на еничарския корпус.

⁵⁷ Дн. гр. Яница, Гърция.

⁵⁸ Терминът „уста“ се използвал и за обозначението на офицерски чин в корпуса на бостанджиите, които са охранявали султанските градини.

⁵⁹ Участник в двата полка на конната гвардия на султана (алтъ бьолюк). Той получавал заплата от 4 акчета дневно.

Всички военни чинове на еничарите са били командвани от един кет-хюда-йери, който е бил от корпуса на платените сипахи.⁶⁰

В града са били регистрирани и 10 спахии с тимари и двама заими⁶¹. За всички тях писарят е отбелязал почти еднотипни бележки. Те съобщават, че няма информация за техните тимари и зеамети, тъй като в момента на регистрацията държателите им са били на война.

Евлия Челеби споменава в своя пътепис, че цялото население на града са юрюци, читаци.⁶² Регистраторът обаче е записал 25 души юрюци, които представляват едва 10 % от мюсюлманите в Ямбол.

На следващо място трябва да обърнем внимание на една обособена структура, с обслужването на която са били ангажирани част от аскерите в града. За нея Евлия Челеби пише следното:

„Тук в един грамаден като кервансарай обор е разположен един керван от 5000 мулета на Османовата династия. Затова целият град е освободен от държавните ангарии и местните данъци⁶³ и цялото му население е от мюселлеми“⁶⁴.

Тази информация се допълва и от една бележка, която е записана и подписана на 2 рамазан 1105 г./27 април 1694 г. в началото на първия авариз дефтер. В нея се казва, че оджаклъкът⁶⁵ на къшлата⁶⁶ на ямболския обор е бил в замяна на авариз ханетата. Заповедта за това обстоятелство принадлежала на султана.⁶⁷

За изхранването на добитъка в обора са били използвани „държавни ливади“, чиито пазачи (куруджии) са имали статут на аскери. Те са наброявали 13 души и са били организирани в бьолюци.⁶⁸ Друга група от военни са били ангажирани с добитъка. Това са били следните длъж-

⁶⁰ Той получавал 15 акчета дневно.

⁶¹ Повече за тях вж. в: *Gibb, H., H. Bowen. Islamic Society and the West...*, Vol. 1. Part 1, 46–56.

⁶² *Евлия Челеби. Пътепис...*, с. 81.

⁶³ *Tekâlif-i örfiyye ve şâkka. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi...*, p. 48.

⁶⁴ *Евлия Челеби. Пътепис...*, с. 79.

⁶⁵ Приходиизточник.

⁶⁶ Зимен подслон за добитъка.

⁶⁷ DABOA, Bab-i defteri mevkufat kalemi, 27581, p. 42.

⁶⁸ Куруджиите получавали заплата от по 2 до 5 акчета дневно.

ности: командир на одата (сер ода) на катърджиите (2 души), командир на одата (ода башъ) на водачите на магарета (2 души)⁶⁹, кетхюда на водачите на магарета (1), главен водач на магарета (6 души)⁷⁰, водач на магарета (1)⁷¹. И това са само част от хората, ангажирани с добитъка в държавния обор. В една от ямболските махали – Кара Данишменд, писарят е отбелязал, че там е имало още катърджии и други аскери, но за тяхното заплащане не е имало информация, тъй като те са отсъствали от града.

И на последно място ще споменем държавните (мири) подковачи (3 души)⁷², които са били включени в категорията на военните и получавали заплата за труда си. Към тях трябва да причислим и двама султански сарачи (сарач-и хасса).

ПРЕДСТАВИТЕЛИ НА КРИМСКИТЕ ХАНОВЕ ОТ РОДА НА ГЕРАИТЕ

След завладяването на град Кафа през 1475 г. султан Мехмед II наложил сюзеренитет на османската държава над Кримското ханство. Тогава на фамилията на Гераите е било признато правото за наследяване и имунитет. Те са имали възможността да сечат собствени монети, ползвали се с независимост във вътрешната политика, като са поддържали многоброен чиновнически апарат, който е следвал модела на Османската империя. Кримското ханство е имало ангажимента да подпомага с отряди бойци военните кампании на османците. Техните войски през XVII в. наброявали 20 000–30 000 души. Османската власт е упражнявала контрол върху заемането на ханската власт в Крим и поведението на ханове в техните политически инициативи и отношенията им към империята. Постепенно османските султани започнали да се намесват в управлението на Кримското ханство, като сваляли от престола, а понякога възстановявали много от неговите ханове. За да си осигури лоялна към Османската империя политика, властта в Ис-

⁶⁹ Те получавали заплата от 5 и 9 акчета дневно.

⁷⁰ Половината от тях били пенсионери. Някои от главните водачи на магарета получавали по 8 акчета дневно.

⁷¹ Той бил пенсионер и получавал по 4 акчета дневно.

⁷² Те получавали по 5 акчета дневно.

танбул е наложила изискването част от кримските принцове да живеят на нейна територия – в столицата и провинциите, като гаранتي или заложници. Някои от тях са били настанени в града Ямбол, а други – в отделни села на Ямболска каза.⁷³

Както вече споменахме, градът е бил със статут на хас. Той е бил отдаден като приход за издръжката на потомците на татарските султани. Тук те са имали свой сарай, който, по думите на Евлия Челеби, е бил „един украсяващ света дворец“⁷⁴.

Представители на кримските ханове са регистрирани в две ямболски махали. В махалата Новата Шехрекюстю живеел кримският султан Герай, още двама души от свитата му – Кьор Мехмед и Махмуд Ефенди, които също били от Крим и които му „принадлежали“. Освен тях в махалата е записан и Зюлфиляр Абдуллах, който е „принадлежал“ на Мухтедин Герай султан. Вероятно тази махала, регистрирана като „нова“, е усвоила пространството около сарая, който Евлия Челеби е ситуирал до огромно поле с обработени земи.⁷⁵ Там живеели общо шестима мъже заедно с татарския хан и неговите подчинени. В следващата махала Карагьоз е записан Мубарек Герай султан, син на Сафа Герай, заедно с други двама мюсюлмани, за които е отбелязано, че му „принадлежат“. В други градски махали са регистрирани още няколко мюсюлмани, които „принадлежали“ на султан Герай (4 души), както и един ковчежник (хазинедар) на Калфа султан.

ЩРИХИ ОТ ИКОНОМИЧЕСКИЯ ПРОФИЛ НА ГРАДА: ЗАНАЯТИ И ТЪРГОВИЯ

Някои вписвания за професионалните характеристики на ямболските жители позволяват да очертаем, макар и с едри щрихи, палитрата на упражняваните в града занаяти и търговия, да хвърлим допълнителна светлина върху етнорелигиозните характеристики на хората,

⁷³ Spuler, B. Kırım. – In: Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition, V, 136a–143b; История на Османската империя..., с. 110, 282–284.

⁷⁴ За Гераите в Ямболско вж. Евлия Челеби. Пътепис..., с. 79; Димитров, Стр. Цит. съч., 91–93.

⁷⁵ Евлия Челеби. Пътепис..., с. 81.

ангажирани в сферата на занаятчийското производство и търговията. Тези данни са обобщени в Таблица 4. Преди да ги представим обаче, ще дадем някои сведения за развитието на Ямбол като градски и търговски център в предходни времена.

През XVI в. градските търговия и занаяти били дотолкова развити, че сделките с различните видове стоки, предлагани на пазара, се нуждаели от законова регламентация. Така бил създаден законът (канун) за пазарния бач на града Янболу. Съдейки от неговия текст, на местния пазар се предлагали прясно или сушено грозде, череши, масло, сол; дъски, летви, греди, дърва за огрев, желязо и вар; бъчви с вино и шира; натоварени на добитък аба, ямурлук, кебе, лен, ленено и памучно платно; парчета гьон; различни видове домашни животни: коне, говеда, биволи, овце, прасета, както и риба. В кануна се определяли и правилата за продажба на стоки, които се измервали или пък се теглели с кантар, както и търговията с роби. Изредените стоки били предлагани на пазара от местни жители или пък били докарвани отвън с каруци.⁷⁶

Стотина години по-късно Евлия Челеби съобщава, че спазването на законовите правила на пазара на града е било наблюдавано от специален служител, наречен мухтесиб.⁷⁷ От неговия пътепис разбираме още, че:

„Има всичко 280 оживени и украсени дюкяни. Сред всичките му занаятчийи най-много са халваджиите и обушарите. Наистина сладка халва става! Има още пет покрити с олово и подобни на крепост здания и един солиден безистен с четири железни врати. Такъв оживен и украсен безистен в никоя друга страна няма. Всички ценни неща се намират в него в изобилие и на безценица. Има забележителни и богати старейшини на търговския и на занаятчийския еснафи. Има един покрит с керемиди и оживен пазар на брашно, където се събират съответните държавни такси. В цялата чаршия има пет оживени и препълнени търговски ханища, а на брега на река Тунджа има още един хан“⁷⁸.

⁷⁶ Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 2. Съст. и ком. Б. Цветкова. София: БАН, 1971, с. 62; *Димитров, Стр.* Цит. съч., 84–87.

⁷⁷ *Евлия Челеби*. Пътепис..., с. 79.

⁷⁸ Пак там, 79–80.

Разказът на османския пътешественик, макар вероятно с някои преувеличени числови данни, показва, че Ямбол е бил добре развит град в сферата на занаятите и търговията. Ето защо там имало обособена и снабдена със занаятчийска и търговска инфраструктура чаршия. За това говорят множеството дюкяни и специално уреденият безистен. Той бил построен в края на XV или началото на XVI в. по поръчение на великия везир Атък Али паша (Стария Али паша). Освен съдействие за развитие на градското стопанство, този голям безистен е трябвало да осигурява приходи за вакъфите му в Истанбул.⁷⁹ Няколкото „препълнени търговски ханища“, които осигурявали подслон на външни търговци и среда за сключване на техните сделки, също били част от чаршийската инфраструктура. Там имало и места за специализирана търговия, като тази с брашно.

Ето какво разказват авариз дефтерите от края на XVII в. за занаятчиите и търговците сред ямболските граждани.

Таблица 4 Търговци и занаятчии в гр. Ямбол според авариз дефтер от 1694 г.

Вид професия	Немюсюлмани, брой	Мюсюлмани, брой
Бакалин	1	4
Касапин		1
Билкар (атар)		3
Амбулантен търговец (черчия)	2	
Търговец на вълна (япагчия)	1	
Търговец на тютюн		1
Халваджия		3
Симитчия		5
Бюрекчия		1
Рибар	2	3
Кожар		7

⁷⁹ Кийл, М. Янболу, с. 835.

Вид професия	Немюсюлмани, брой	Мюсюлмани, брой
Кожухар	2	4
Папукчия	1	
Тъкач		1
Шивач	4	
Калпакчия	1	
Халач		1
Бояджия	1	1
Халач		1
Ножар		1
Сарач		3
Подковач		7
Арабаджия		3
Сапунджия	1	
Казанджия	1	
Бъчвар	1	
Воденичар		1
Бостанджия	1	
Общо	19	51

И така, сред градското население били записани 70 души търговци и занаятчии. Още тук трябва да споменем, че това трябва да е бил минималният възможен брой хора, особено що се отнася до търговците. Както е известно, евреите по градовете на империята се занимавали предимно с търговия и кредитни операции.⁸⁰ Без съмнение, и евреите от Ямбол са изкарвали прехраната си в тези именно сфери. Но писарят е отбелязал само за двама от тях, че са били търговци – единият на вълна, а другият черчия (амбулантен търговец). Ето защо смятаме, че данните за професионалните характеристики на хората от еврейската общност в действителност отсъстват.

⁸⁰ Вж. бел. № 20.

Останалите данни показват, че повечето бакалски дюкяни са били в ръцете на мюсюлмани, при това на представители на най-висшите нива на провинциалните аскери. Това са двама кадии, като за единия е записано, че е „баш бакал“, вероятно глава на бакалския еснаф. Друг съдържател на бакалски дюкян бил еничарин, при това не редови, а ага на серденгечтиите. Християните също имали свой бакалин, един пришелец от гр. Текфур даг. Също така друг аскери – спахия е бил касапин. Амбулантната търговия, изглежда, е била въртяна от немюсюлмани – от споменатия вече евреин, както и от един християнин, а търговията с билки – от трима атари – мюсюлмани.

Що се отнася до занаятчийското производство, трябва да отбележим, че в града са били практикувани двайсетина вида занаяти. Тези, свързани с приготвянето и подsigуряването на храни – симитчий, халваджий, бюрекчий, са били практикувани от мюсюлмани. Част от тях са били юрюци. Рибарският занаят се практикувал от хора и от двете конфесионални общности. Това, което е интересно да споменем, е, че мюсюлманите са били специализирани в улова на есетрови риби в Тунджа (моринаджий). Християните са били хората, които са представяли шивашкия занаят, бъчварството, казанджийството, калпакчийството, папукчийството, сапунджийството. Повечето от останалите занаяти, вписани в таблицата, са били упражнявани и от двете конфесионални групи.

И накрая ще се опитаме да решим спора между двама османски автори, които са описали европейските владения на империята през XVII в. Единият от тях е Хаджи Калфа. В неговото „Географско описание на Румелия и Босна“, съставено през първата половина на XVII в., се съобщава за град Ямбол, че:

„Прочутите по цял свят ямболски кебета⁸¹ тук се работят“⁸².

Другият познавач на европейските провинции на империята, който пътувал и описвал посетените села и градове през втората половина на XVII в., е отбелязал в дневника си за град Сливен следното:

⁸¹ Плът, дебел тепан вълнен плат.

⁸² *Хаджи Калфа Мустафа бен Абдуллах*. Румелия и Босна. Географско описание. Превод и обяснителни бел. Ст. Аргиров. София, 1938, с. 99. (Архив за поселищни проучвания, кн. 2.)

„Едно от чудните индустриални произведения на този град е и кебето, което се казва „ямболско кебе“, обаче то се изработва в Сливен и се изнася в Румелия, арабските и персийските земи“⁸³.

Изследванията показват, че производството на кебе в село Сливен през XVI в. и следващите столетия, както и свързаната с него инфраструктура – наличието на специални долапи за кебе, пазар за кебе, който е функционирал по правилата на Ямболския закон за пазарния бач⁸⁴, формирането на общност от постоянно пребиваващи в селото одрински търговци на кебе и пр., доказват правотата на Евлия Челеби относно мястото на изработване на висококачественото кебе, наричано „ямболско“. Освен това в дефтерите, които регистрират населението на гр. Ямбол, не е отбелязан нито веднъж производител или търговец на кебе или аба. Производството на кебе и аба в Сливен е станало фокус в неговата микроикономика, като е определило посоката на развитие на селището още в края на XVI – началото на XVII в. Тогава селото се превърнало в град и център на каза. Качествените произведения на неговите занаятчии са създали условия там да започне да се провежда и ежегоден Сливенски панаир, известен в цялата империя.⁸⁵

* * *

СЕЛАТА ОТ КАЗА ЯНБОЛУ И КАЗА НАХИИТЕ НА ЯНБОЛУ ПРЕЗ XVII ВЕК

Три джизие дефтера и два авариз дефтера от различни десетилетия на XVII в. позволяват да очертаем една приблизителна картина на поселищната мрежа и броя на жителите на селата от двете кази на Ям-

⁸³ Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 70, 1909, с. 682.

⁸⁴ Пазарни такси.

⁸⁵ За микроикономиката на Сливен през XVI в. вж. *Първева, Ст.* Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овластяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт. София: БАН, 2011, 250–267.

бол. Наред с това те дават възможността да набележим тенденциите в развитието на общите числови показатели на християните от 1643/44 г. до 1694 г., както и да създадем представа за моментното демографско състояние на мюсюлманите през последното десетилетие на века. Тенденциите в динамиката на броя на селското население на двете ямболски кази, които ще набележим, ще са приблизителни по две основни причини. Първата от тях е, че в документите са били използвани различни термини за регистриране и отброяване на жителите на селата. В първите два джизие регистъра от 1643/44 г. и 1666 г. данъкоплатците били преброени като глави на домакинства – ханета. В третия джизие дефтер от 1683 г., както и в двата авариз дефтера, те били записани като пълнолетни индивиди – нефери. Дали в петте регистъра тези термини са били използвани като синоними, или те са отразявали различни реалности, не бихме могли да кажем. Ето защо се налага да се придържаме към максимална предпазливост както при анализа на данните, така и при очертаване на кривата на настъпилите сред населението промени. Водещи за нас в това отношение ще бъдат преценките на регистраторите, които са работили на терен и са били преки свидетели на демографската ситуация в селата от ямболския хинтерланд.

Каза Янболу

И така, регистрите показват, че през различни периоди от време населените с християни и мюсюлмани села в каза Янболу са били общо 57. Що се отнася до селата, в които християните са живеели самостоятелно или заедно с мюсюлмани, то става ясно, че техният брой постепенно се увеличил – от 28 села през 40-те години на XVII в., те са нараснали на 33 села през 90-те години на века. (Анекс, Таблица)

Предполагаме, че увеличаването на броя на селата в периода 1643/44–1666 г. (от 28 на 31) е било причина и за лекото увеличение на броя на домакинствата в тях – от 1090 ханета на 1142. Тук искаме да посочим, че, изследвайки демографското състояние и развитие на християните от Ямболския регион според данни от джизие регистри, Елена Грозданова установява, че в периода 1617–1666 г. се наблюдава „подчертано положителен баланс в броя на немюсюлманското население през втората (1652–1666 г., бел. С. П.) в сравнение с първата половина на века, най-вече за сметка на укрепването на християнския

елемент в района на Манастирските възвишения и Сакар и по поречието на Тунджа [...]“⁸⁶. Обобщавайки данните за цялата етническа територия, авторката стига до извода, че докъм 40-те години – средата на XVII в. „българското немюсюлманско население продължава да пази значителни позиции в селата и градовете на всички изследвани области без изключение. [...]“⁸⁷. Като доминираща се очертава тенденцията към постепенно нарастване на немюсюлманските домакинства.⁸⁸ Периодът след 40-те години и до средата на 80-те години на XVII в. тенденции-те се променят и християнските данъкоплатци, регистрирани в джизие регистрите, бележат постоянен спад в броя си. Елена Грозданова добавя, че се установява „пълнен синхрон по време и интензивност на протеклите демографски процеси и в значително отдалечени едни от други райони“⁸⁹.

Използваните от нас документи очертават подобна на гореизложената тенденция. След период на леко увеличение на данъкоплатците в Ямболска каза до 1666 г., започват десетилетия на спад в техния брой. Не е ясно кога точно е началото на този период, но през 1683 г. по селата са били записани едва 572 мъже християни. През следващите десет години те продължавали да намаляват и през 1694 г. били открити и регистрирани само 389 мъже. Този факт не би могъл да се обясни със смяна на термина на регистрация на данъкоплатците – от ханета в нефери. Напротив – обикновено когато писарите са регистрирали индивиди (нефери), това често означава, че са били обхванати не само главите на домакинства, а всички пълнолетни мъже в населеното място – бащи и техните синове. Този принцип на поголовно описване на данъкоплатците увеличавал обхвата на броя на регистрираните жители на съответното селище. Така че смяната на термина в регистрациите по-скоро затвърждава извода за рязък спад на населението след 60-те години на века. (Анекс, Таблица)

За да потвърдим установената тенденция на демографски спад в общия брой на християнското, а може би и на мюсюлманското население по селата от казата, ще се обърнем към бележките, които осман-

⁸⁶ Грозданова, Ел. Цит. съч., с. 408.

⁸⁷ Пак там, с. 501 и сл.

⁸⁸ Пак там, с. 511 и сл.

⁸⁹ Пак там, 515–516 и сл.

ските чиновници оставили по страниците на двата авариз дефтера. Регистраторът на първия дефтер открил 17 напълно или частично обезлюдени селища в казата. Той установил, че едни от селата били пусти, други били напуснати от половината си жители, в трети – опустели отделни махали – някъде и по-често това била християнската, другаде и по-рядко това била мюсюлманската махала. От всички тях държавата загубила данъкоплатци, които ѝ дължали общо 80 авариз ханета. Ето и списъка на компрометираните села, който регистраторът направил:

„Записа се, че [това са] селата в споменатата каза, [които] понастоящем са разтурени и остават празни: Село Кара Бейли – 2,5 ханета; село Деде обаъ – 7,5 ханета; село Тавшанли – 2,5 ханета; село Охрилер – 2,5 ханета; село Балабанлу – 4,5 ханета; село Караджалар – 0,5 хане; село Кара хисар – 4,5 ханета; село Мургаш – 4,5 ханета; село Дугалар – 15,5 ханета; долната махала, принадлежаща на [село] Матай – 6 ханета; село Кадъ-и кебир – 3 ханета; християнската махала, принадлежаща на [село] Абдуллах – 5,5 ханета; християнската махала, принадлежаща на [село] Евлияли – 3,5 ханета; християнската махала, принадлежаща на [село] Караш – 3,5 ханета; село Кулагуз – 3 ханета; половината на село Балабанлу – 2,5 ханета; християнската махала на [село] Агачлар – 4 ханета; махалата на евреите в касабата – 1,5 ханета. Общо 80 ханета“⁹⁰.

По-добре си е свършил работата регистраторът на втория дефтер. Той се е постарал да ситуира във времето този неблагоприятен за властта демографски процес – напускане на селата от страна на раята и невъзможност да се реализират разчетените от тях приходи. По този повод той написал:

„Махали и села на споменатата каза, които с течение на времето и понастоящем са разтурени. От 20–30 години насам местата им стоят празни“⁹¹.

⁹⁰ DABOA, Bab-i defteri mevkufat kalemi 27581, p. 46. Идентификацията на селищата е направена и представена в „Географски речник“ в Анекса на изследването.

⁹¹ DABOA, Kamil Kepeci. Mevkufat kalemi 2756, p. 9.

Тази негова бележка ни връща назад във времето към 60-те – 70-те години на XVII в. Тогава явно е започнал интензивен процес на напускане на селата. Един от етапите на това развитие установихме чрез общите числа, почерпани от джизие и авариз дефтерите след 60-те до 90-те години на века. Този втори регистратор е бил по-усърден от първия и установил повече – общо 24 села, чиито жители, изцяло или частично, са напуснали домовете си. Те са, както следва:

„Махалата на евреите в споменатата касаба: хане 1,5; християнската махала (махале-и гебран) на село Секбен-и кючук – ханета 8,5; долната махала, която принадлежи на село Матай – ханета 6; християнската махала, която принадлежи на село Агачлар – ханета 2; християнската махала, която принадлежи на село Евлиялъ – ханета 3,5; християнската махала, която принадлежи на село Караш – ханета 6,5; християнската махала, която принадлежи на село Абдуллах – ханета 5,5; мюсюлманската махала на село Хаджъ Умур – ханета 2; християнската махала на село Хаджъ Умур – ханета 3,5; мюсюлманската махала на село Маруба – ханета 3; християнската махала, която принадлежи на споменатото – ханета 9; село Кара орман – ханета 1,5; село Деревинар – ханета 2,5; половината на село Касапли – ханета 4; село Деде обасъ – ханета 7,5; село Тавшанли – ханета 2,5; село Секбан-и кебир – ханета 6; село Охрили – ханета 2,5; село Балабанлъ – ханета 4,5; село Караджалар – ханета 2,5; село Мараш – ханета 4,5; село Догалар... с друго име Йени кьой – ханета 15,5; село Кукоран – хане 1; село Кадъ-и кебир – ханета 3; село Кулагузли – ханета 3; село Ова-и Нокат – ханета 2; село Дердемад – ханета 25. Всичко споменатите ханета: 138,5⁹².

Както показват данните за изоставените села, в миграционната вълна са участвали главно християните. Но мюсюлманите също не останали безразлични към възможността да се укрият от данъчното облагане. В тази втора регистрация загубените за хазната авариз ханета се увеличили на 138,5.

Същите авариз дефтери очертават и една друга тенденция – завръщане на данъкоплатците по техните села скоро преди или точно по време на регистрацията. И това се отнася както за християни, така и за

⁹² Пак там.

мюсюлмани. Така например в селото Исмаил факих се заселили няколко семейства с общо 8 мъже християни, в село Кара кая се завърнали 3 мъже мюсюлмани, вероятно със семействата си. В село Багърган се заселили отново 4 мъже християни и др. Наблюдава се и друга тенденция на струпване на население от няколко малки селца в едно по-голямо. Така сторили селяните от Деде обасъ и Дугалар, които били заварени и регистрирани в село Агачлар, селяни от село Мараш били записани в село Секбан-и кебир и др. В същото време споменатите села Деде обасъ, Дугалар и Мараш фигурират в списъка на изоставените села.

Въпреки намаляването на християнското население през периода от 60-те – 90-те години на XVII в., авариз дефтерите показват, че то е преобладавало (389 души) над мюсюлманското (285 рая и аскери) и представлявало 58 % от общия брой на хората, които живеели по селата. В 21 от тези села са били разселени и 114 души аскери – тимариоти, сипахи, еничари, серденгечтии на заплата, представители на кримските татари от рода на Гераите, за които ще стане въпрос по-долу. Освен тимари, хасове и парична издръжка от хазната, някои от тях имали и свои чифлици. През 1694 г. от всички 38 села 10 били християнски, 5 мюсюлмански, а останалите смесени.

Населението на едно от големите християнски села – Каргона, разположено в непосредствена близост до Ямбол, е било обособено в отделни махали. В едни регистри (1683 г.) те са наречени: Стефани, Аджъ⁹³ Андрия, Драги, Николчо, в други регистри (1694 г.) е спомената само махалата, наречена „българска“. Освен записаните 44 християни в селото, писарят е отбелязал в нарочна бележка, че там живеят и 30 войнуци, владетци на служебни башини, описани в отделен войнушки дефтер. Трима братя войнуци са регистрирани и в с. Мансурли.⁹⁴ Освен това във вакъфското⁹⁵ село Сарай, наред с жителите мюсюлмани – рая и аскери, е формирана и отделна ромска махала (махале-и къптиян), в която живеели 34 души, също мюсюлмани.

⁹³ Терминът „аджъ“ е равнозначен на „хаджъ“ и е използван от османските писари за разграничаване на християнските от мюсюлманските поклонници.

⁹⁴ За войнуците в с. Каргона и района вж. *Йорданов, Кр.* Цит. съч., 48–57.

⁹⁵ Вакъфът е на майката на султан Сюлейман I (1520–1566).

ГЕОГРАФСКО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА КРИМСКИТЕ ТАТАРИ ОТ РОДА НА ГЕРАИТЕ, РАЗСЕЛЕНИ ПО СЕЛАТА В КАЗА ЯНБОЛУ

Освен в града, кримските татари от рода на Гераите били разселени и в част от селата на казата. Тези села били със статут на хасове. Както отбелязва Стр. Димитров, с увеличаването на потомството на татарите въпросните хасове се раздробявали, което водело до затруднения в тяхната издръжка. Затова властта започнала да им отпуска годишни ренти (салияне) от държавното съкровище.⁹⁶

Таблица 5 Разселване на кримските татари от рода на Гераите по селата в Ямболска каза през 1694 г.

Село	Поименен авариз дефтер от 7–16 април 1694 г. (бележки към селата)	Поименен авариз дефтер от 26 май – 4 юни 1694 г. (регистрирани мъже в селата)
Каргона	Мубарек Герай султан, син на Сафа Герай хан, живее в споменатото село. Има и няколко [души] от неговата свита.	[бел. С. П. – Мубарек Герай султан, син на Сафа Герай хан, и хора от неговата свита са регистрирани в градската махала Карагъоз.]
Ибрахим Бей	Тохтамъш Герай султан живее в споменатото село. Има също двама синове с чифлици, които живеят с цялата си свита в [селото].	Тохтамъш Герай султан; синът му Шахин Герай султан; другият му син Азаджан Герай султан; другият му син Селим Герай султан; неговият хазинедар Черкес Мехмед; Амилдеш Хюсеин; неговият тъст Чюрюк Хюсеин; неговият аталък ⁹⁷ Мехмед; това е друг негов аталък, Мустафа; татаринът Далауд, подчинен на споменатия.

⁹⁶ Димитров, Стр. Цит. съч., с. 92.

⁹⁷ Настояник, възпитател, възрастен мъж.

Село	Поименен авариз дефтер от 7–16 април 1694 г. (бележки към селата)	Поименен авариз дефтер от 26 май – 4 юни 1694 г. (регистрирани мъже в селата)
Тавшан депеси	В споменатото село живее Девлет Герай султан. Сега също е с цялата си свита.	Девлет Герай султан; Мустафа Осман, подчинен на споменатия; Хаджъ Исмаил, подчинен на споменатия; Пайрам Абдуллах от Крим, подчинен на споменатия; ...Мехмед от Крим, подчинен на споменатия; Али ходжа, имам на споменатия.
Ахмедли	Девлет Герай султан има чифлик в споменатото село [...].	
Илиас бей	В споменатото село са чифлиците на Шахин султан Герай и на кримския султан Герай. В тях има кетхюди и ратаи.	
Исраилча	В селото живее негово превъзходителство Мурад Герай хан с цялата си свита и няколко аскери.	Мурад Герай хан; хазинедар Исмаил от Крим; писарят Али; Абдулрахман от Крим, подчинен на споменатия; ... ага, роднина (спътник) от Крим; Камук Али от Крим, подчинен на споменатия; Кабил от Крим, подчинен на споменатия; Мехмед от Крим, подчинен на споменатия; Шахсар, отишъл на пазара, подчинен на споменатия хан; Кемран Абдуллах, освободен роб на споменатия хан.
Агачлар	В споменатото село е чифликът на Саадет Герай хан. В него има ратаи.	
Чагърган	В споменатото село е чифликът на Саадет Герай хан. В него живее синът на султана с няколко [човека от] свитата си. [...]	Фетхи Герай султан, син на Саадет Герай хан; Хасан от Крим, подчинен на споменатия; Мевлюд от Крим, подчинен на споменатия; Ибрахим от Крим, подчинен на споменатия.

Село	Поименен авариз дефтер от 7–16 април 1694 г. (бележки към селата)	Поименен авариз дефтер от 26 май – 4 юни 1694 г. (регистрирани мъже в селата)
Село Чифлик на Али Бей	Има чифлик на малкия син на Хаджъ Герай хан [...].	
Село Чифлик на Сюле Бей	Кримският Герай султан, син на Сафа Герай хан, живее в споменатото село с няколко [човека] от свитата си. [...].	Кримският Герай султан, син на Сафа Герай хан; брат му Ахмед Герай Шахим; Али от Крим, подчинен на споменатия; Реджеб сипахи, подчинен на Селим Герай хан.
Кадъ-и сагър	В това село живее султанът, син на Хаджъ Герай хан. Също и седем-осем души татари от свитата му имат къщи.	Девлет Герай султан, син на Хаджъ Герай хан; Девлет Шах от Крим, подчинен на споменатия; Мехмед Гази от Крим, подчинен на споменатия; Емир... от Крим, подчинен на споменатия.
Мансурли	[В селото се намира] чифликът на Фетхи Герай султан. [...].	
Село Саръ Ходжали, заедно с Кованлък	В това село е чифликът на Сафа Герай хан. В чифлика живеят няколко чифтчийци (земяделци с чифтове) и ратаи.	
Абдуллах	Ахмед Герай султан живее в споменатото село Абдуллах. Десет броя татари от свитата му имат къщи.	Ахмед Герай султан; неговият хази-недар Ахмед; неговият тюфенкчия ⁹⁸ Мустафа; неговият кетхюда Реджеб; неговият освободен роб, куцият Музафер; Рустем от Крим, подчинен на споменатия; аталък Ахмед.

⁹⁸ Тюфенк – пушка. Вер. оръжейник.

Село	Поименен авариз дефтер от 7–16 април 1694 г. (бележки към селата)	Поименен авариз дефтер от 26 май – 4 юни 1694 г. (регистрирани мъже в селата)
Есирли	В това село живее Мубарек Герай султан, негов кетхюда; Бахадър от Крим, подчинен на споменатия; Абдулбаки от Крим, подчинен на споменатия; Пехливан Мехмед от Крим; Хасан от Крим; Ибрахим от Крим, халифе.	Мубарек Герай султан; Мехмед, негов кетхюда; Шахдар от Крим, подчинен на споменатия; Бахадър от Крим, подчинен на споменатия; Абдулбаки от Крим, подчинен на споменатия; Пехливан Мехмед от Крим; Хасан от Крим; Ибрахим от Крим, халифе.
Инджек хисар	В селото живее Нохтаджъ Герай султан, син на Сафа Герай хан. Пет-шест души татари от свитата му имат къщи [там].	Бахадър Герай султан, син на Сафа Герай хан; брат му Ахмед Герай султан; Абдулбаки Шабан, подчинен на споменатия; мютеферика Халил, кетхюда, подчинен на споменатия.
Кукоран	В това село е чифликът на Девлет Герай султан. Има и един чифлик на татарин [...].	Шах Гази от Крим, подчинен на Саадет Герай султан.
Азаб		Абдулрахман от Крим, подчинен на Тохтамъш Герай султан; Абубекир от Крим, подчинен на споменатия.
Кулакль		Татаринът Абубекир, подчинен на Тохтамъш Герай султан.
Сарай		Татаринът Мехмед. Сега е в Крим.
Поладлъ		Татаринът Ибрахим, подчинен на Мурад Герай хан.
Евлияли		Татаринът Шахин, подчинен на Саадет Герай хан.
Саръ ходжали		Мустафа Абдуллах, подчинен на Тохтамъш Герай султан; татаринът Мустафа, подчинен на Сафа Герай хан.

Таблицата е съставена на базата на информация, почерпана от два поименни авариз дефтера: DABOA, Bab-i defteri mevkufat kalemi 27581; Kamil Keresi. Mevkufat kalemi 2756.

Данните от двата авариз дефтера, които се допълват взаимно, позволяват да установим, че татари, титулувани като ханове и султани от рода на Гераите, са живеели и/или имали чифлици в 17 села от региона. Някои от тях пребивавали в селата заедно със своите синове. Наред с височайшите татари там били регистрирани и членовете на техните свити и други, подчинени на тях хора от Крим. Данните показват, че приближените до тях са можели да изпълняват длъжността хазинедар (ковчежник), кетхюда (домакин), тюфенкия (оръжейник), имам, писар, аталък (възпитател), както и да имат статут на освободени роби. За някои татари от обкръжението на хановете и султаните е записано, че притежават къщи в съответните села. Както споменахме, някои от кримските ханове и султани имали чифлици в села от казата. В тях живеели кетхюди, ратаи и земеделци с чифтове. Последните вероятно са били със статут на ортакчий (изполичари). И най-сетне в казата имало още 6 села, в които били установени по 1–2, подчинени на хановете и султаните, кримски татари. (вж. Таблица 5) Писарят на втория авариз дефтер е изброил и записал в рекапитулацията на документа, че в града и по селата живеели общо 16 султани на Ел Джингиз⁹⁹ и 26 души техни подчинени.

Каза Нахиите на Ямболу

Селата от тази каза са вписани само в джизие регистрите от периода. Дали те не фигурират в авариз дефтерите поради нарушена цялост на документите, или поради прехвърляне на селата към друга административна единица, като например Сливенската каза, не бихме могли да кажем. Това, което показват джизие регистрациите, е, че въпросната каза е била много по-малка административна единица в сравнение с каза Ямболу. Селата в нейния обхват се увеличавали в хода на всяка следваща регистрация на християнски данъкоплатци. От 5 през 1643/44 г., те станали 11 през 1666 г. и 19 през 1683 г. Дали това е процес на създаване на нови селища, които са попадали във всяка следваща регистрация, или става въпрос за по-професионална работа от страна на османските служители, които са успявали да попаднат на още неописани села, е трудно да се каже. През 1683 г. в нейните граници са включе-

⁹⁹ Потомците на Чингис хан, хановете на Крим.

ни 2 големи християнски села, като Карга със 110 души и Керменанлъ с 91 души. Споменаваме тази година неслучайно. Оказва се, че тогава в казата Нахиите на Ямболу в 19 села е имало почти толкова християни данъкоплатци (525 души), колкото и в 32 села и два чифлика (572 души) в казата Ямболу. Това подсказва за протичане на по-различни процеси сред населението на земите, разположени на запад от река Тунджа. Изглежда, тези села не са били засегнати така тежко от изселническата вълна, която е обхванала съседите им от селата, разположени на изток от реката в границите на казата Ямболу. (Анекс, Таблица)

ПРИЧИНИ И ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ В ЯМБОЛСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ XVII ВЕК

Както стана ясно от досегашния анализ на документите, най-богата информация за етнорелигиозните, професионалните и социалните характеристики на жителите на град Ямбол и спадащите към него села предлагат двата подробни авариз дефтера, съставени през 1694 г. Към тях ще се обърнем отново, когато търсим обяснение за установената демографска ситуация в района. Тези обяснения откриваме в кратките, но много точни констатации, направени от самите регистратори в началото на всеки опис. Те посочват конкретните причини за предприемането на нова авариз регистрация на градското и селското население. В началото на първия дефтер се казва следното:

„Повечето ханета в Ямболска каза са разтурени. Местата са останали празни. Дори раята, която е в наличност в града и селата, е в немощно положение. Поради това се е разпиляла, а тези, които са се задържали стабилно, са стотина. Тъй като те са изпратили оплакване (арзухал) до Портата на щастието, е заповядано [да се прояви] милосърдие към тяхното положение, като се направи отново поименно описване. То трябва да бъде извършено така, както трябва чрез коректно разследване навсякъде в споменатата каза, там, където раята мюсюлмани и немюсюлмани са се заселили и живеят. Да бъде информирана Портата на щастието [и да бъде изпратен] подписан и подпечатан дефтер.

Когато пристигна височайшата свещена заповед относно [регистрацията], аз нищожният¹⁰⁰, заедно с вилаетските аяни, ходихме от село на село да разследваме жителите и заселилите се [данъкоплатци] в казаната каза. Споменатото, както следва, са раите мюсюлмани и немюсюлмани, които отново са описани поименно съгласно височайшата заповед¹⁰¹.

Този текст е написан през втората десетдневка на месец шабан 1105 г./7–16 април 1694 г. Скоро обаче това се сторило недостатъчно като информация, която централната власт очаквала от провинцията. Затова тя изпратила още една заповед за съставянето на втори, по-всеобхватен дефтер. Ето какви били мотивите за новата регистрация:

„Освен ханетата, които са отделени като дял за юрюците, Ямболска каза има 256,5 авариз и нюзюл ханета. Обаче с хода на времето по-голямата част от хората починали, други станали „пенче“ аскери, трети пък ходели от село на село. Тъй като [положението] е неясно, налага се отново да бъде извършено преброяване. [За тази цел] Хасан ага, гордостта на нему равните, е определен със заповед да състави дефтер, като опише вярно и на законово основание поименно кой [от хората] е аскери и броя на раята във всяко село. Ако [някои от] аскерите са владетци на приход, предоставен им като издръжка (дирлик), [да се запише] какъв е той, а [на другите] бьолюка със заплащането“¹⁰².

Така бил съставен и изпратен до столицата втори дефтер, който носи дата първа десетдневка на шеввал 1105 г./26 май – 4 юни 1694 г. Двата дефтера са подписани и подпечатани от действащия кадия в града. Причините за съставянето им, както споменават регистраторите, са били резултат от демографските, имуществените и социалните промени, настъпили през годините сред населението на града и подведомствените му села. Едни от данъкоплатците починали, други напуснали домовете си поради бедност, трети преминали в социалната категория на аскерите. Празните села и разбягалата се рая създавали критична

¹⁰⁰ Кадията на гр. Ямбол – Мехмед, син на Карабаш.

¹⁰¹ DABOA, Bab-i defteri mevkuflat kalemi 27581, p. 42.

¹⁰² DABOA, Kamil Kepeci. Mevkuflat kalemi 2756, p. 2.

обстановка за издължаване на данъка авариз от останалите по местата си данъкоплатци. Това принудило хората да се организират и да изпратят оплакване (арзухал) до султана. В него те описали положението си и предявили искания да се извърши нова регистрация. Тя трябвало да установи реалния брой на платците по места. След констатиране на намаления брой данъкоплатци, хората са очаквали от властта да намали дължимите авариз ханета, записани в старите дефтери. За целта на новата регистрация е била съставена комисия, начело с ямболския кадия и с участници вилаетските аяни. Те обикаляли, по думите на кадията, от село на село и описвали чрез разследване и на законово основание жителите на селата и града. Отделно от това някой си Хасан ага е бил натоварен със султанска заповед да опише хората със статут на аскери заедно с техните приходи и военни подразделения. Задачата била изпълнена и в рамките на месец и половина били съставени и изпратени в столицата два дефтера.

Така описаната в дефтерите ситуация обаче не била в резултат на краткотрайна неблагоприятна конюнктура, а била формирана от множество, действащи с десетилетия, причини и предпоставки, които водели до висока смъртност сред данъкоплатците, тяхното обедняване, поединични или масови бягства от селата и съответно невъзможност за малцината останали жители да покрият в пълен размер данъците, предписани за изплащане от всяка градска махала, село или чифлик. Предисторията на тези причини и предпоставки, както и тяхното развитие през различни периоди на XVII в., ще се опитаме да възстановим на следващите страници.

* * *

Постоянен бич в живота на средновековния човек били върлуващите чумни епидемии.¹⁰³ Той оставал беззащитен и по време на климатични неблагоприятности, които водели до неплодородни и гладни години. Във връзка с това ще напомним констатацията на Цв. Георгиева, която чрез анализа на информацията от съхранилите се приписки установява, че сгъстен ритъм на компрометираните реколти през XVII в. е довел

¹⁰³ Подробно за присъствието на чумата и други смъртоносни болести в ежедневието на османските поданици на Балканите вж.: Първева, Ст. Земята и хората..., 71–79, 195–196, 215–218 и цит. там лит.

до тежък и продължителен глад. Първите сведения за тази криза според авторката са били от началото на 60-те години на века. Те съобщавали за нейните проявления в централните и източните дялове на българското пространство. Свидетелства от следващото десетилетие показват, че кризата е започнала да се чувства силно и в югозападните райони. Тогава не само добитък, но от глад умирали и хора.¹⁰⁴ Ето тъжната хроника на тези трудни години, описани от грамотни хора от различни краища на българските земи:

„Писах аз, грешни поп Богдан, в лето 1641, тогава беше зима зла и гладна [...] И пак помря много добитък и овце, и биволи, и коне. И людете теглиха глад лют [...] Аз, поп Богдан, у село Славовица“¹⁰⁵;

„В 1658 година беше глад по цялата земя. В Солун за шиник жито даваха 20 [аспри], в Паланка – 60 [аспри] за шиник, в Куманово – 40 [аспри] за шиник, в Кратово – 55 [аспри] за шиник. [...]“¹⁰⁶;

„Да се знае кога дойде в град Ловеч владиката кир Кирил, та беше глад и мор, и велика нужда изпитваха християните в лето 1664 [...]“¹⁰⁷;

„Пак да се знае, после мина везир и седя у София 4 дни в лето 1667 месеца юния 17. То бе гладна година, беше жито кило софийско по 3000 и оката 40 аспри. Та месеха хлебарите овес и ечемик и помряха человети от глад по Загоре, и у Белиград безчислено помреха, ох, ох, ох нужда заради греховете наши“¹⁰⁸;

„В лето 1672 падна слана през месец април 27 и повали лозята. В това лето турците воюваха срещу Московията. И беше глад крепък из някои места по източните земи [...]“¹⁰⁹;

„Да се знае кога отиде цар Мехмед срещу немците в лето 1683 [...] Беше велика нужда на християни от сурсате“¹¹⁰;

¹⁰⁴ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите, XV–XVII в. София: ЛИК, 1999, с. 215.

¹⁰⁵ Село в Плевенско. Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съст., ком. и бел. В. Начев, Н. Ферманджиев. Прев. В. Начев. София: ОФ, 1984, с. 75.

¹⁰⁶ Стара българска литература. Т. 5. Естествознание. София: Български писател, 1992, с. 356.

¹⁰⁷ Писахме да се знае..., с. 79.

¹⁰⁸ Пак там, с. 80

¹⁰⁹ Пак там, с. 81.

¹¹⁰ Сурсат – разновидност на задължителните държавни закупки. Пак там, с. 83.

„Изписа се тази божествена книга, наречена дамаскин в село Аджар¹¹¹ от ръката на грешния даскал Недялко и неговия син Филип в лето от Рождество Христово 1686. Тогава беше глад велик, беше кило пшеница 500, а кило ръж 380, а кило просо ходеше колкото ръж, а че го нямаше никакво. И продаде се в село Аджар един шиник просо за семе за цял грош. Който продаваше, пееше, а който купуваше – плачеше. Дали за цар, дали за гърло би останало. След това даде Бог велик мор по всички градове и села, заради възгордяването и samozабравянето човеческо [...]“¹¹²;

„Пишем аз, йерей Петър, да се знае какво време беше, бях поп на село Мирково¹¹³. И беше поп Стоян, наедно държахме село Мирково при злочестивия цар султан Мехмеда, да го Бог убие и порази, че той разсипа християнската вяра и велики градове... та побягна честитата земя Загора. Та пак се яви байряк от запад [...]. Та се провървяха турци [...], та ги дигна цар Мехмед на война и сам той тръгна. [...] И да се знае, кой чете да види, че беше от Бога, че даде Бог жито скъпо, сирене скъпо, а на Загоре ръжта ходеше 170 гроша. То беше зло и неволя и зими зли, да не даде Бог вече такива години зли, както в лето 1690, та пак. [...] Да се знае кога беше таз книга у Петра, та беше чума во Панагюрище, писа Петър граматик“¹¹⁴.

Тази хроника на неплодородните години, съчетани с високата смъртност на чумавите времена, които водели след себе си глада, страданието, обедняването и напускането на селата, погиването на добитък, а понякога и на хора, очертава само общите контури на тези усилни за поданиците на султана десетилетия. Тогава било и време на тежки войни, които османците водели с променлив успех. Тяхната хронология е, както следва:

- 1593–1606 – „Дългата война“ с Хабсбургите, Трансилвания, Влашко и Молдова;
- 1645–1669 – война с Венеция за остров Крит;
- 1666–1672 – война с Полша за господството над Украйна;
- 1673 – възобновяване на войната с Полша;
- 1676 – във войната се намеси и Русия (до 1681);

¹¹¹ Дн. с. Свежен, Пловдивско.

¹¹² Писахме да се знае..., с. 83.

¹¹³ Село в Софийско.

¹¹⁴ Панагюрски летописен разказ. – В: Писахме да се знае..., с. 300.

- 1683–1699 – война със Свещената лига: Австрия, Полша, Венеция и Русия.

Многобройните спечелени и загубени битки означавали увеличаване на стари и въвеждане на нови данъци, постоянни султански запоеди за държавни закупки на храни и други материали, необходими за водене на войните или изхранване на столицата и големите градове на по-ниски, нормирани цени, инфлация на сребърното акче и пр.

Ето един красноречив пример за растящото данъчно облагане на раята от казите на Янболу по време на войната със Свещената лига (1683–1699). През 1689 г., когато австрийските военни отряди стигнали до българските земи, османските власти обявили „всеобщо опълчение“ (нефир-и ам). Било заповядано от двете ямболски кази да бъдат рекрутирани 67 души, нужни за отбраната на видинската граница. Ако се окажело, че казите не били в състояние да изпратят толкова хора на фронта, властта изисквала от всяка каза да бъде платен откуп по 50 гроша за всеки войник – общо по 3350 гроша. Ямболските власти не могли да съберат толкова войници, нито пък такава голяма сума от данъкоплатците. Хората от каза Янболу останали да дължат още 1219 гроша, а тези от Нахиите на Янболу – 590 гроша. Изпратените от столицата представители заявили в кадийския съд, че било невъзможно тези остатъчни суми да бъдат събрани и те си оставали „бакия за селата“.¹¹⁵

През военните години се увеличавала и необходимостта да се използва труда на данъкоплатците с техния работен добитък за прекарване на обоза на стотици километри разстояние по фронтовете на империята, за теглене на оръдията, за поддържане на пътищата, поправка на крепостите и всичко онова, от което се нуждаела султанската войска в поход.

Така например по време на Критската война до кадията на Янболу било отправено искане да бъдат изпратени четирима белдари (изкопчий) от казата, които да се включат в обсадните дейности при крепостта на Кандия. Ако това не било сторено, ямболските власти трябвало да осигурят по 60 гроша за всеки от тях. От кадийски протокол (1668/1669 г.)

¹¹⁵ Димитров, Стр. Цит. съч., 96–97.

разбираме, че ямболските първенци са събрали от казата исканата сума от 240 гроша като замяна на исканите изкопчии.¹¹⁶

Горните два документа показват само част от допълнителните ангажименти на раята по време на войните, които с известни прекъсвания са траели с десетилетия. Един от резултатите от това огромно напрежение на военната и финансовата машина на империята било обедняване на част от данъкоплатците. Най-често срещана реакция на обеднелите селяни била да напуснат селото или да заплашат, че ще го сторят, ако не бъдат намалени данъчните им задължения. Свидетелства за тази мощна миграционна вълна откриваме в изворите през цялото столетие.¹¹⁷

¹¹⁶ Пак там, с. 96.

¹¹⁷ Подробно на този въпрос се спира: *Матковски, Ал.* Крепосништвото во Македонија во време на турското владеење. Скопје: Инст. за нац. историја, 1978. Вж. също: *Грозданова, Ел.* Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989, 549–568 и цит. там лит.; *Грозданова, Ел., Ст. Андреев.* Бежанци на родна земя. – В: *Контакти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII в.* София: Гутенберг, 2003, 396–429; *Parveva, St.* Migrations à l'intérieur du pays de la population bulgare à partir de la fin du XVIIe – jusqu'au milieu du XVIIIe siècle. – *Bulgarian Historical Review*, 3, 1991, 19–37 и др.

Много типично в това отношение е селото Явуз дере (дн. с. Доброселец), нахия Манастир (Одринска каза), чиито жители се срещат описани като разпръснато население в няколко ямболски села – Ибрахимли и Кара кюр-и сагър, през 1683 г. През 1676 г. в Явуз дере били регистрирани 21 ханета християни. За тях е отбелязано, че са обложени с 14 ханета авариз, 63 ханета джизие, 95 джелепкешански овце и едно хане ечемик. След това е записано, че „са много немошни и че са готови да се разпръснат“, очевидно заради изредените непосилни за тях данъчни задължения. Големият брой авариз и джизие ханета, отредени на селото, били наследство от времето, когато там живеели много повече хора. През 1618 г. в Явуз дере били регистрирани 75 домакинства, задължени да плащат джизие. До 1652 г. те намалели на 63. Този брой джизие ханета, заедно с другите данъчни порции, трябвало да изплатят през 1676 г. останалите в селото едва 21 домакинства. Видно е, че определеното, непосилно за издължаване, данъчно бреме, валидно за потенциала на селото от стари времена, било в основата на тяхната бедност и съответно готовност да се разпилеят. След десет години – през 1686 г., в селото са регистрирани 26 имена на мъже, навярно глави на домакинства, и със значително намалена порция на авариза – от 14 на 3,5 ханета. В дефтерите откриваме и множество други примери за напуснати и обезлюдени села, за повторно заселени села и др. В с. Йени дере (неуст.) от нахия Юскюдар (Одринска каза) например през 1676 г. са регистрирани 15 домакинства християнска рая, която издължава половин авариз хане и половин дял текаялифи. През 1686 г. регистраторите не заварили хора в селото, поради което записали в полето на документа: „Населението на споменатото село се е разпръснало и

Вече посочихме сведения за този феномен, отнасящи се до региона на Ямбол. Тук ще добавим и други казуси, като ще акцентираме на поведението на селяни и граждани в условията на увеличаващо се данъчно облагане и обедняване на данъкоплатците, за да осветлим процесите във възможно най-голяма степен.

Така например още в първите десетилетия на века е бил налице проблемът с напускане на селата от страна на данъкоплатците от вилаета Янболу. Това четем в султанска заповед от 11 септември 1617 г. Тя се отнася до събирането на джизие от раите, включени в регистъра на зевайд войнуганите (войнуците в резерв) за периода 12 септември 1616 – 1 септември 1617¹¹⁸. В султанската заповед се споменават и причините за недоборите на данъка. Една от най-важните сред тях е била напускането на селата заради упражняваните от страна на някои аскери „гнет и насилия“ върху данъкоплатците. Последните се заселвали в землищата на други села. Там преселниците не плащали джизие, тъй като не били вписани в дефтера на приелото ги село. Въпреки това султанът е наредил данъкът да се събира от тях, където и да се намирали в момента на кампанията. В същото време землищата на изселниците обикновено не оставали празни. Нивите, лозята и градините на селяните били незаконно и със злосторства овладявани от споменатите насилници. За да ограничи тази порочна тенденция, която носела загуби за хазната, властта е наредила да се събира дължимото от селото джизие от въпросните военнослужещи. В случай, че те откажели да го платят, е трябвало да бъдат вписвани в дефтерите като владетели на райетски бащини с всички произтичащи от това следствия в сферата на данъчното облагане.¹¹⁹

разпиляло...“. През 1686 г. в село Курд Аланъ (близо до с. Голям Дервент), нахия Чоке (Одринска каза) били регистрирани 12 мъже християни. В бележка писарят обяснил, че споменатото село имало 2,5 ханета. Тъй като раята се е разпръснала и разпиляла, на новодошлите на това място – споменатите 12 мъже, се определят 1,5 ханета. По въпроса имало султанска заповед. DABOA, Bâb-i Defteri Mevkufat Kalemi, N 27539, p. 7, 9; TD 817, p. 14, 24, 27; Kemil Kepeci (Mevkufat Kalemi) KK.d. 14950/MAD.d. 14950; ТИБИ. Т. 7. София: БАН, 1986, с. 242, док. 56; ТИБИ, Т. 13, с. 223, док. 105; *Първева, Ст.* Земята и хората..., с. 199, бел. 71.

¹¹⁸ От началото на рамазан 1025 – до края на шабан 1026 г.

¹¹⁹ ТИБИ. Т. 7, с. 221, док. 43.

Други селяни търсели закрила от данъчните агенти в аскери чифлици и животновъдни ферми, като се заселвали в тях в качеството им на ратаи. Известна е била практиката на някои заими, тимариоти, еничари да препятстват събирачите на данъци, тъй като сумите, необходими за тяхното изплащане, те трябвало да предвидят и включат в заплащането на своите ратаи. За да прекрати тази практика, султанът е изисквал от местните кадии да не допускат подобни лица сред аскерите да упорстват и да се противопоставят да се събере полагащото се джизие, а техните имена, отличителни белези, ленни владения и местожителство да бъдат записани и след това докладвани на централната власт.¹²⁰

Идентична на гореизложената султанска заповед е изпратена във вилаета Янболу и на следващата 1618 г. Очевидно проблемите, описани в тези ранни султански документи, оставали нерешени както за данъкоплатците, така и за властта.¹²¹

Освен в заповедите, пристигащи от столицата, свидетелства за поведението на ямболските данъкоплатци в условията на увеличаващ се данъчен гнет откриваме и в документите на местната власт. Институцията, с която селяните най-бързо и лесно са могли да влязат в контакт и пред която да обявят проблема и претенциите си, е бил кадийският съд.

Така направили селяните от две вакъфски ямболски села – Арнавуд¹²² и Иса бей¹²³. Те били призовани в съда от Мохамед, който бил назначен да събере зияде-и джизие от жителите на споменатите села, наложено за 1020 (16 март 1611 – 3 март 1612) г. На това искане селяните отговорили:

„Всъщност за споменатото джизие отнапред идва Вашият раб Али, един от слугите на служба при Дунавския дефтердар Ахмед ефенди. [Този Али] изцяло взе и получи зияде-и джизие от ни, дължимо за

¹²⁰ ТИБИ. Т. 7, с. 220, док. 43; Първева, Ст. Земята и хората..., 370–373; Същата. Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII–XVIII век. Изследване и документи. София: БАН, 2022, 159–199.

¹²¹ ТИБИ. Т. 7, 236–238, док. 52.

¹²² Дн. с. Иречеково, обл. Ямбол.

¹²³ Дн. с. Пчела, обл. Ямбол.

сметка на указаната година. [То] беше взето и събрано, за да бъде внесено в Дунавската каса и ние получихме на ръка тезкере, че сме го предали“.

Селяните представили на найба на Ямбол Йомер, син на Аяс, тезкерето и след като то било прегледано, изявленията на жителите на селата били приети за верни и регистрирани в сиджила. По искане на пратеника от столицата било изпратено донесение до централната власт относно случилото се на съдебното заседание (28 септември 1610) г.¹²⁴

Както показва цитираният запис в сиджила, кадията не е бил упълномощен да променя статуквото, но в неговите пълномощия са влизали представителство на султана и контролът по провинциите.¹²⁵ Ето защо селяните са изисквали от него да информира столичните власти в случаите на непосилно или некоректно данъчно облагане, при злоупотреби, насилия и пр. Затова например ямболският кадия написал в донесение до столицата от 8–17 януари 1647 г., че в съда се явили жители от ямболското село Бакаджък Йениджеси, заявявайки:

„От старо време селото ни плащаше по 16 джизие ханета, които едва понасяхме. Сега при новото описание върху селото ни са записани 55 джизие ханета, а раята на селото ни е малко. Джизието е много и се е увеличило така, че не може да се понесе. Една част от него да се намали и премахне. Ако това не стане, всички ще се принудим да се разпръснем, което сме и решили. Донесете за нашето положение в столицата“¹²⁶.

¹²⁴ Втората десетдневка на реджеб 1019 г. ТИБИ. Т. 7, 162–163, док. 15.

¹²⁵ По този въпрос вж. *Градева, Р.* Налагането на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV – нач. на XVI в.). – *Балканистика*, 3, 1989, 33–53; *Faroqi, S.* Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592–1600). – In: *Mémorial Ömer L. Barkan*. Paris: Adrien Maisonneuve, 1980, p. 88 и цит. там лит.; *Singer, E.* Palestinian peasants and Ottoman officials. Rural administration around sixteenth-century Jerusalem. Cambridge University Press, 1994, 24–131; *Demirci, S.* Complaints About Avarız Assessment and Payment in the Avarız-Tax System: an Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of Kayseri, 1618–1700. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 4, 2003, 437–474.

¹²⁶ *Димитров, Стр.* Цит. съч., с. 100.

Освен за действията на данъкоплатците на местно ниво – пред кадията, изворите свидетелстват и за предприеманите от тях действия на централно ниво – имперската столица. Те не се колебаели да отправят оплаквания и молби директно до султана и подчинените му от Дивана. И за да бъдат по-убедителни в исканията си към властта, данъкоплатците са подкрепяли своите оплаквания с потвържденията на местните кадии. Подобни действия предприемали жителите както на отделни селища, така и на цели региони.

Така постъпили хората от с. Саръ Ходжали в каза Янболу. През 1697 г. те изпратили до правителството молба да се намалят дяловете на държавните данъци и повинности, определени на селото. В нея се казвало:

„Повечето от нас са бедни, разбягаха се и се разпиляха, така че вече не е в нашите възможности да понасяме тези 2,5 ханета. Ако не ни се намали половината количество, ние също сме решили да се разбягаме и разпилеем.“ За да удостовери, че нещата стоят точно така, ямболският кадия добавил: „Наистина положението им е съвсем долно, както е написано по-горе“¹²⁷.

Проверката в столичните архиви с дефтери показала, че селото е обложено с 3,5 ханета. Властта намалила тази бройка с едно хане, така че данъкоплатците не успели да постигнат желаните резултати. Занапред те трябвало да издължават същата данъчна порция.¹²⁸

Подобна схема следвали и данъкоплатците от цялата каза Янболу. За това свидетелства информация от преамбюла на съставените през 1694 г. авариз дефтери. Според нея данъкоплатците от казата изпратили до столичните власти споменатото по-горе оплакване (арзухал) за несъответствие на налаганите им данъчни порции авариз и техните възможности да ги издължат. Оплакването им било взето предвид, като била изпратена султанска заповед за съставянето на нови дефтери, които да отразяват актуалното състояние на раята.¹²⁹

¹²⁷ Пак там.

¹²⁸ Пак там.

¹²⁹ DABOA, Bab-i defteri mevkufat kalemi 27581, p. 42.

Събирачите на данъка джизие също изпращали оплаквания от поведението на раята до дефтерхането в Истанбул. От едно от тях разбираме, че на 9 септември 1727 г. там е бил разгледан случаят на ямболския джизиедар. Той се жалвал от данъкоплатците от Ямбол и района, че са започнали да се противопоставят да плащат поголовния данък – едни не си вземали квитанциите (карти), други се укривали, трети търсели покровителството на влиятелни лица. Той изисквал от централната власт да се издаде специално нареждане, така щото всички „според категорията, която заслужават да си дават джизие, да не се противопоставят и пречат на събирането му“¹³⁰.

От своя страна, няколко години по-късно, този път жителите от селата и града на каза Янболу се явили в кадийския съд и разказали за джизиедаря Ибрахим ага, който, противно на височайшия берат, събирал данъка от данъкоплатците „висша“ категория – по 12 гроша, от „средна“ – по 7,5 гроша и от „низша“ – по 4,5 гроша.¹³¹ Освен това събирал джизие от малки деца, изисквал надбавки от по 2–5 гроша и пр. Хората заявили на кадията: „Той стана причина с голи ръце да се разпръснем и разбягаме“. Всичко това било описано в изложение на кадията до централната власт от 13 ноември 1730 г., като самият той добавил, че: „това, което казаха тези бедни хора, е истинското положение“. Ямболските християни изпратили и свое изложение до столицата. В него те настоявали да се проверят регистрите, от които да им се изпрати извадка, за да знаят точно колко пари дължат. Освен това данъкоплатците изисквали да се проведе разследване и надвзетите, противно на условията на височайшия берат, пари да се съберат по съдебен ред и да им се върнат със съдействието на сегашния одрински бостанджибашия.

Централните власти наредили разследване, в резултат от което изработили проекторешение (телхис) да се върнат надвзетите суми. Ямболци разбрали за взетото решение и изпратили отново свое изложение до столицата, в което настоявали да се избере нарочен пратеник за предстоящото разследване. Те предлагали това да бъде някой от сто-

¹³⁰ Димитров, *Стр.* Цит. съч., с. 101.

¹³¹ За да стане ясна злоупотребата на джизиедаря, ще посочим, че за периода 1696–1738 г. размерът на данъка бил 10 гр. за „висша“, 5 гр. за „средна“ и 2,5 гр. за „низша“ категория данъкоплатци. *Inalcık, H. Djizya*. – In: *The Encyclopaedia of Islam*. 2nd Edition. CD-ROM Edition, Vol. 2, Leiden, 1999, p. 563.

личните чауши или одринският бостанджибашия. Страшимир Димитров, който пръв въвежда въпросните документи в научно обръщение, предполага, че е съществувало съперничество между бостанджибашията и джизиедарите, което е насочило данъкоплатците да предложат първия да разследва случая. След запознаване с молбата на ямболци във Великото везирство отбелязали на 19 декември 1730 г., че е дадено тезкере (доклад – документ) за издаване на заповед. От бележката върху молбата на ямболските немюсюлмани обаче не става ясно в какъв смисъл е написана и издадена въпросната заповед.¹³²

Както отбелязва Страшимир Димитров, това надигане на данъкоплатците обхванало много по-обширни територии от югоизточните български земи. За подобни действия говорят документи за одринските нахии Юскюдар, Манастир и Чоке, което означава района на юг от двете ямболски кази, а именно Тополовградско, Елховско, Сакар и западните склонове на Странджа; за села от Пловдивска каза; за района на Силистра и околните кази; за района на Търново и пр.¹³³ Това надигане било на фона и атмосферата, създадена от бунта на еничарите и столичното население, водени от Патрона Халил през есента на 1730 г. Бунтът бил резултат на недоволството от управлението на Ахмед III и неговия везир Дамат Ибрахим паша, на загубите във войната с Персия, на промени в данъчната система и пр. Бунтовниците принудили султана да обезглави великия везир, а самия него детронирали, като възкачили на престола Махмуд I. От новия султан те поискали да се отмени системата на доживотно арендуване на държавните приходоизточници (маликияне), да се премахнат всички нови и надбавките към старите данъци. Бунтът бил потушен, след като на 25 ноември 1730 г. Патрона Халил и най-активните му сподвижници били примамени в двореца и избити.¹³⁴

¹³² Димитров, *Стр.* Цит. съч., 103–104.

¹³³ Пак там, 101–104; Димитров, *Стр.* Въстанието на Патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. – Известия на Института по история, 12, 1963, 129–134; *Същият.* Движението против поголовния данък през 1730–1731. – Векове, 1979, № 2, 58–62; Димитров, *Стр.*, Н. Жечев, В. Тонев. История на Добруджа. Т. 3. София: БАН, 1988, 96–97.

¹³⁴ Димитров, *Стр.* Въстанието на Патрона Халил..., 125–138.

Цитираните казуси рисуват картина на активно поведение и отношение на селяни и граждани, свързани с данъчното им облагане. Те показват добрата им информираност относно възможностите на системата и подходящата за действие конюнктура. Те свидетелстват и за непоколебимостта им да се организират, да си сътрудничат и да предприемат разнообразни по характер и интензивност действия, които да регулират данъчното бреме съобразно с техните податни възможности. Действията на данъкоплатците се изразявали в опити да се преговаря с властта за намаляване на данъците или временното им премахване, за връщане на надвзети суми, за защита от насилници, предотвратяване на злоупотреби и пр. Както показват изворите, в някои случаи те постигали пълен успех, в други частичен, а в трети исканията им оставали без последствия.¹³⁵

* * *

Известно напрежение сред жителите на селата в ямболския и съседните му региони създавало поведението на някои от хановете и султаните, представители на кримските татари от рода на Гераите. Тук ще посочим някои факти, почерпани от различни по тип извори, които са красноречиво доказателство в това отношение.

Такъв например е документ, поместен в сиджилите на град Хаджиоглу Пазарджик. Той представлява препис на ферман, издаден през 14–23 юли 1732 г. и изпратен до одринския бостанджибашия, до кадиите, военните командири и аяните на казите Шумен, Карнобат, Хаджиоглу Пазарджик, Осман Пазар, Ямбол и Нови Пазар. Във фермана се казва, че преводачът на френското посолство Христодули Баруджи изпратил своя човек Анастас в „Московския вилает“ по търговия. На връщане оттам, близо до село Бейли¹³⁶ в казата Русокастро, търговецът бил нападат, ограбен и убит от шестима разбойници мюсюлмани от околните кази. Стоката на Анастас – скъпи самурени кожи, богасии, подплатени кюркове и други, била заграбена и укрита. Властта предприела разследване по случая и за тази цел изпратила на мястото на престъплението Мехмед Хасеки. Той арестувал Али Герай султан от

¹³⁵ Повече за поведението на данъкоплатците в условията на увеличаващо се данъчно облагане и за резултатите от техните усилия за неговото намаляване вж.: *Първева, Ст. Земята и хората...*, 199–205.

¹³⁶ Вер. Бейкьой, дн. с. Огнен, обл. Бургас.

село Паша¹³⁷, Ямболска каза, който бил главатар на разбойниците. Преди това Али Герай на свой ред задигнал част от плячката на разбойниците и я укрил в къшлата на чичо си Селямет Герай султан в с. Паша. За нея узнал друг един участник в събитията – Ахмед Уста, от одринските бостанджии. Той „по своя инициатива“ провеждал издирване на откраднатите стоки. Когато открил дисагите с откраднатата стока в къшлата на чичото, той задържал голяма част от тяхното съдържание за себе си. В крайна сметка за всичко това било донесено на султана, а той разпоредил да се вземат съответните мерки, така че стоките да се открият и изземат от одринския бостанджия Ахмед Уста, от Али Герай султан и подчинените му разбойници.¹³⁸

Изследваните авариз дефтери свидетелстват, че действително в с. Абдуллах, с друго име Паша, са живеели представители от рода на Гераите. През 1694 г. това бил Ахмед Герай султан със свитата си – десет души, които имали къщи в селото. Сред тях били неговият хазинадар, тюфенкчия, кетхюда, освободен роб и др. (вж. Таблица 5) Дали и той като своя следовник Али Герай султан се е проявявал като глава на разбойническа шайка, съставена вероятно от хора от неговата свита, не бихме могли да кажем на базата на данните от споменатите авариз дефтери. Но след като тази практика на нападения и грабежи над отделни хора, а вероятно и над цели търговски кервани, е била установена и записана в документите на властта, тя подсказва за установен модел в поведението на Гераите спрямо поданиците на султана.

За разбойническо поведение на татарските султани и ханове свидетелства и следващият документ – разказ на арменския търговец Ованес Товмаджиян за едно от неговите посещения на Сливенския панаир през 1757 г. На страниците на пътеписа му четем следното:

„Имаше един човек на име Ованес Артинян, който търгуваше в българските земи, които сега влизат в Отоманията. Товмаджиян пожела

¹³⁷ Дн. с. Маленово, обл. Ямбол.

¹³⁸ Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. София: БАН, 1981, 29–31, док. 24; Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV–XVIII в. Прев. и ком. Ст. Андреев, М. Калицин, Кр. Мутаfoва. Велико Търново: Фабер, 2009, 224–226, док. 25.

да стане негов съдружник. [...] От едно място близо до Харманли те намериха и купиха 1000 мсхала красиви и едри маргарити по 10 гроша всеки мсхал. Артинян го запозна с търговеца Беришахоглу Ованес и ги изпрати за Сливен, където Товмаджиян не беше ходил. [...]

След като пристигнаха в Сливен, двамата се отправиха за панаира, разположен извън града. Товмаджиян веднага нае сергия, сложи маргаритите и започна да ги продава. Дойдоха много купувачи, които се възхищаваха на едрите, блестящи като бисери зърна. [...]

Гръцки, турски, арменски, босненски търговци проявиха интерес към неговата стока. Дойде и един венециански търговец, който хареса стоката, но му се стори скъпа. Пристигна и българският търговец от Сливен Димитраки ефенди, който се оказа личен познат на Беришахоглу, и предложи на Товмаджиян своите услуги.

Застанал зад своята сергия, Товмаджиян забеляза, че към него се отправя един татархански султан, придружен от слугите си. Той спря пред сергията и му каза: „Покажи ми най-хубавите си маргарити“. Товмаджиян много се зарадва, че ще направи добра търговия, сложи пред него отбраните маргарити и зачака. А той се оказа, че не е никакъв султан, а един разбойник със своята шайка. Димитраки ефенди, който познаваше тези бандити, веднага дотърча, но свитата на татарханския султан не му позволи да се доближи до сергията. А Товмаджиян не се досещаше за нищо. Той беше чувал, че по пътищата и планинските бърда на Румелия се срещат разбойници и убийци, но не очакваше да се появят на сливения панаир посред бял ден. И без да се съобразява, той продаде на султана маргарити за 1000 гроша. Султанът ги прибра и като ги скри в пояса си, му каза надвечер да наmine да направят сметката.

Сергиджиите, които бяха наблизко, казаха на Товмаджиян: „Защо даде стоката на тези разбойници, ти няма да си получиш нито парите, нито ще можеш да си върнеш обратно маргаритите?“. Но разбойниците вече си бяха отишли. Тогава дотърча Димитраки ефенди и го успокои. Двамата отидоха при Беришахоглу Ованес и му разказаха за случилото се, и арменският търговец му каза да не се тревожи, че още същата вечер ще отидат при татарханския султан да вземат парите или да си върнат маргаритите.

Димитраки ефенди заведе Товмаджиян и Беришахоглу Ованес при двама български производители на чудесна аба от благородна вълна. [...] Беришахоглу Ованес купи 25 топа черна и сива аба за 1500 гроша и каза на Товмаджиян: „Знам, че си притеснен, хайде да те

заведа на баня. Край града има хубави минерални извори, от които тече топла вода, миришеца на сяр^а“. Товмаджиян се съгласи и отидоха. Но щом влязоха в къпалнята, изневиделица довтасаха слугите на оня разбойник-султан. Товмаджиян влезе в басейна и разбойниците – след него. Единият от тях беше пиян, нахвърли се върху Товмаджиян, свали го във водата, започна да го тъпче с крака, с намерение да го удави. В същия момент дотърча Беришахоглу и спаси Товмаджиян от ръцете на злосторниците [...]“¹³⁹.

Цитираният пътепис е още едно доказателство за лошата слава, която са имали хановете и султаните от рода на Гераите сред търговците и останалите султанови поданици, които са влизали в съприкосновение с тях по време на разбойническите им набези. Защитени от позицията на привилегированото си положение и от позицията на силата в качеството им на аскери, те си създали не само лоша слава, но вероятно и напрежение в контактите им с местната рая в селата, отдадени им като хасове за тяхната издръжка. Може да се предполага, че тяхното поведение извън закона спрямо замогнали се люде се е пренасяло и в отношенията им с данъкоплатците, които им дължали хасовите данъци. Това би могло да е достатъчна причина за някои от селяните да напуснат домовете си, за да се заселят в други села, които им предлагали относително по-спокойна среда за съществуване.

* * *

И най-сетне, причина за намаляване броя на немюсюлманите в региона можело да бъдат протичащите сред българските общности процеси на ислямизация. В историографията по проблема се е наложило разбирането, че причините за съществуването на постоянния във времето поток от хора, които приемали исляма, трябва да се търсят в неравностойното социално-икономическо, политическо и духовно положение на християните в мюсюлманската империя. Стремещът за социална прекатегоризация, за облекчаване на данъчната тежест, за отмяна или намаляване на съдебно наказание, а в редица случаи понасяното пряко или косвено насилие, резултат на религиозен фанатизъм и верска нетърпимост от страна на „правоверните“, са играели важна

¹³⁹ Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в. Съст., прев. от древноарменски и ком. Агоп Орманджиян. София: Наука и изкуство, 1984, 49–51.

роля при избора на отделни хора или семейства, а понякога и на цели села, да преминат в лоното на исляма.¹⁴⁰

Доказателства за процеса на ислямизация в Ямбол и подведомствените му села откриваме и в изследваните авариз дефтери от 1694 г. Във втория по време на регистрацията дефтер са споменати около шейсет „синове на Абдуллах“ – формула, заместваща християнското бащино име на обръщенците. Други шест мюсюлмани носят въпросното име като лично.¹⁴¹ Това показва, че освен като „формула“ името Абдуллах е започнало да се инфилтрира в именната традиция на османските мюсюлмани, когато става въпрос за именуване на техните мъжки наследници.¹⁴² Можем да предположим обаче, че мнозинството от регистрира-

¹⁴⁰ Димитров, *Стр.* Демографски отношения и проникването на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV–XVII в. – Родопски сборник, 1, 1965, 63–114; *Същият.* Фетви за изкореняване на българската християнска мирогледна система сред помохамеданчените българи. – Векове, 1987, № 2, 27–39; *Същият.* Скритото християнство и ислямизационните процеси в Османската държава. – Исторически преглед, 1987, № 3, 3–28; *Същият.* Предговор. – В: Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.). Серия извори – 2. София: БАН, 1990, 5–22; *Тодоров, Н.* Балканският град XV–XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Наука и изкуство, 1972, 15–72; *Георгиева, Цв.* Еничарите в българските земи. София: Наука и изкуство, 1988; *Желязкова, А.* Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век. София: БАН, 1990; *Петров, П.* Съдбоносни векове за българската народност. Краят на XVI в. – 1912 г. София: Наука и изкуство, 1975, 87–140; *Градева, Р.* Към въпроса за религиозната атмосфера в Османската империя: София в средата на XVI век. – В: Българският шестнадесети век. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 149–185; *Грозданова, Ел., Ст. Андреев.* За и против хрониката на поп Методи Драгинов – без пристрастия и предубеденост. – Rhodopica, 2002, № 1–2, 45–63; *Минков, А.* Образът на доброволния обръщенец в исляма в периода 1670–1730 според молбите „кисве бахасъ“. – В: Балкански идентичности. Ч. 3. София: Институт за изследване на интеграцията, 2003, 98–129; *Радушев, Евг.* Помаците. Християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII век. Ч. 1–2. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Ориенталски отдел, 2005; *Мутафова, Кр.* За някои аспекти на ислямизационния процес, отразен в дамаскините през XVIII в. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. В. Търново: Абагар, 1992, 408–414 и др.

¹⁴¹ DABOA, Kamil Kereci. Mevkufat kalemi 2756.

¹⁴² По въпроса за употребата на въпросното име в контекста на процеса на ислямизация вж.: *Стоянов, В.* Личните имена и прозвището „Абдуллах“ в османотурските документи. – Исторически преглед, 1986, № 1, 51–57.

ните „синове на Абдуллах“ насочват навярно към присъствието на хора конвертити сред градската и селските мюсюлмански общности от изследвания регион. Във връзка с това ще споменем интересен документ, свидетелстващ за приемането на исляма от страна на трима братя от Ямбол. Единият от тях бил представител на потока от хора, които приели исляма „пред лицето на султана“, който често пребивавал в Одрин, ловувайки в Югоизточна Тракия.¹⁴³ Ето какво гласи въпросният документ:

„Ваше величество, честити и великодушни султани мой. Бъдете здрав!

Аз съм българско момче от Ямбол. Моите двама братя приеха исляма. Дойдох пред честитата Ви особа, за да удостоите и мен, Вашия роб, с честта да приема исляма. Благоволете да ми отпуснете дрехи. Заповедта принадлежи на моя султан.

Ваш слуга – новият мюсюлманин.

[Резолюция на Великия везир върху документа] Вярно! Да се дадат дрехи на едно малко момче – нов мюсюлманин, както е според обичая. Заповед! 9 джемази-юл евел 1097 [3 април 1686] г.“¹⁴⁴.

Документите, подобно на гореспоменатия, които съпровождали акта на промяната и чрез които били осчетоводявани направените разходи, представлявали молби на обръщенците за „кисве бахасъ“ – стойността на кат дрехи. В повечето случаи изложенията били съставяни чрез стандартизирани формули, с които новите мюсюлмани отправяли молба до султана да получат „полагащите им се по обичая“ дрехи или тяхната парична равностойност.¹⁴⁵

Един османски опис на суми, които били изразходвани за хора, станали мюсюлмани в присъствието на султана в периода от 10 юни 1679 г. до 29 май 1680 г., потвърждава многолюдността на този процес.

¹⁴³ *Димитров, Стр.* Предговор. – В: Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите..., 15–18; *Baer, M. D.* Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe. Oxford University Press, 2008, 179–204.

¹⁴⁴ Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите..., с. 125.

¹⁴⁵ За тях вж.: *Димитров, Стр.* Предговор. – В: Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите..., 5–22; *Minkov, A.* Conversion to Islam in the Balkans. *Kisve behası* petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730. Leiden – Boston: Brill, 2004, 110–193. Повече за образа на обръщенеца и ислямизационните процеси в Югоизточна Тракия през XVII в. вж.: *Първева, Ст.* Земята и хората..., 288–299.

Това били 171 мъже, 144 жени, 18 момчета и 21 момичета. Към споменатия документ са приложени и молбите на още 22 мъже, 2 жени и 1 момиче, които приели исляма по време на султанския лов през зимата на същия период. А по думите на османския хронист Рашид, султан Мехмед IV (1648–1687), наричан Ловецът, прекарал зимните месеци на 1680 г. в Одрин, ловувайки в Тракия и Източните Родопи.¹⁴⁶ Според този опис за всеки мъж новообръщенец били предвидени по 1200 акчета за ритуални дрехи, за всяка жена – по 2170 акчета, за всяко момиче – по 1000 акчета, за всяко момче – по 700 акчета, или общо 583 020 акчета.¹⁴⁷ Колко от тези хора са били от близкия Ямболски регион, не бихме могли да кажем, но споменатите по-горе документи свидетелстват за действието на процеса на ислямизация и сред изследваните християни. Тяхното обръщане в исляма също водело до намаляване на общия брой на общността на немюсюлманите в Ямболско.

* * *

В заключение, на основание на изложените факти и направените анализи, бихме могли да направим следните обобщения.

Става ясно, че Ямбол е бил един сравнително малък румелийски град със статут на център на две кази. Що се отнася до неговия етнорелигиозен състав, може да се каже, че той е бил селище с мултиетничен и мултирелигиозен облик. Това, което показват числата, е, че като цяло градът е имал подчертано мюсюлмански профил. През 50-те години на XV в. делът на мюсюлманите в Ямбол е бил 92 % от общия брой на неговите жители. През 30-те години на следващия век населението намаляло чувствително, но делът на мюсюлманите останал много висок – 96 %. По несигурни данни от края на XVI и началото на XVII в. делът на мюсюлманите се увеличил до 99 %. В края на XVII в. делът на мюсюлманите отбелязал най-ниската си стойност спрямо немюсюлманите – 82 %.

Немюсюлманската общност в града е представена от българи, евреи, арменци, възможно и от гърци. Тя също показва колебания по от-

¹⁴⁶ *Велков, А., Евг. Радусев.* Османски архивни държавни документи за ислямизационните процеси на Балканите XIV–XIX в. – В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. София: БАН, 1988, с. 72, бел. 59.

¹⁴⁷ Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите..., 103–111, док. 16.

ношение на числовите параметри. През 50-те години на XV в. градът е бил населяван от 8 % немюсюлмани. През 30-те години на следващия век броят им рязко спаднал, подобно на този на мюсюлманите, и техният дял намалял до 4 % от градското население. В края на XVI и началото на XVII в. някои от изследователите откриват само 5 домакинства на евреи, които са представлявали дял от 0,8 % от общия брой на гражданите. Джизие и авариз регистрите от XVII в. показват възстановяване на броя на християните в града, като през 40-те години той е сравним с този от XV в. През следващите десетилетия започнали процеси на загуба на християнско население. Изглежда, че през този период градът загубил и част от мюсюлманското си население. Това довело до увеличаване на относителния дял на немюсюлманите. През 1694 г. те достигнали до 12 % от общия брой на ямболските граждани.

Създадена в края на XVI – началото на XVII в., еврейската общност продължила да укрепва през столетието. Своята най-голяма демографска мощ тя достигнала през 1683 г. След това време, в продължение на десетина години до 1694 г., броят на евреите в Ямбол рязко намалял. През XVII в. се създава и малобройна арменска общност, чиято демографска съдба излиза от обхвата на настоящото изследване.

В допълнение на етнорелигиозната палитра сред населението в Ямбол ще отбележим и присъствието на представители на кримските татари от рода на Гераите. Те били настанени в няколко махали на града, заедно с членовете на техните свити.

Данните от изворите представят града и като развит търговско-занаятчийски център с добре структурирана чаршия, снабдена с дюкяни, специализирани пазари, безистен и ханове.

Социалният състав на Ямбол включвал хора, които принадлежали към двете основни обществени групи – рая и аскери. Това, което е характерно за представителите от групата на аскерите в края на XVII в., е, че те са били преобладаващо мнозинство (65 %) сред градските жители. В състава на тази група били включени служители в рамките на мюсюлманската религиозна институция, както и войници и офицери от различни подразделения на османската войска и съпътстващите я структури. Бойците, които били регистрирани в Ямбол – местни жители и дислоцирани от други краища на Румелия хора, са представлявали 58 % от всички жители на града. Това съотношение очертава още една

негова характеристика. Той може да бъде определен и като един „мили-таризиран“ град в дълбокия тил на империята.

Както вече отбелязахме, Ямбол притежава спецификата да е административен център за селата от две кази – каза Ямболу и каза Нахиите на Ямболу. Всяка от казите имала свое индивидуално развитие. В каза Ямболу през 1694 г. съществували 38 села. Тяхното немюсюлманско население следвало динамика на демографски растеж и спад, сходни с тази на изследваните територии в провинция Румелия. През първата половина на XVII в. то показало стабилност в своето развитие. Следвал период на спад на данъкоплатците, като през 60–70-те години на века започнал интензивен процес на напускане на селата от техните жители. Този процес засегнал повече християните, но не отминал и мюсюлманите. Въпреки тези активни миграционни процеси, селската провинция на Ямбол си останала преимуществено християнска. Според данните от авариз дефтерите от 1694 г. християните били 58 % от общия брой на хората, които живеели по селата. В част от тях (21 села) данъкоплатците съжителствали с хора с аскери статус (114 души), които били разселени сред тях – тимариоти, сипахи, еничари, серденгечтии на заплата, представители на кримските татари от рода на Гераите и др.

Свое специфично развитие чертае структурата на втората ямболска каза – Нахиите на Ямбол. Селата на нейна територия постепенно увеличавали броя си. Според данните от джизие дефтерите, от 5 села с християнско население през 1643 г. те достигат до 19 през 1683 г. Остава неясен броят на селата в границите на тази каза, в които живеели само мюсюлмани. Въпреки малобройността на селата с християнско население, през 1683 г. в тях живеели почти толкова мъже данъкоплатци, колкото и в 32-те села в казата Ямболу.

Неблагоприятната имперска конюнктура, която се създава през XVII в., довела, както посочихме, и до процеси на обедняване на данъкоплатците, напускане на техните домове, висока смъртност и общ спад на населението в града и селата. В резултат на това хората от Ямболско се включили в общия поток от хора, които се обединявали, за да предприемат преговори с властта на местно и централно ниво, с цел да регулират данъчното облагане с податните им възможности, с което да подобрят жизнената си среда. С това активно поведение те демонстрирали умения да се ориентират в сложна социално-икономическа

и политическа конюнктура, да се организират и финансират своите действия, да аргументират своите искания пред властта. В едни случаи данъкоплатците успявали, в други начинанията им оставали без резултат. И тогава те предприемали масови бягства от селата си. От изоставените ниви, лозя и градини губела както държавната хазна, така и самите земеделци. Но чрез тези си действия селяни и граждани, християни и мюсюлмани показвали на властта своята активна позиция в качеството им на поданици на султана и на основна част от цялостната имперска конструкция.

АНЕКС

Таблица Селища и население в каза Янболу и каза Нахиите на Янболу

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немюслюмани	Рая мюсюлмани	Аскери	Общо
Каза Янболу							
Каргона	110	96	83	74	-	-	74
Азаб	26	8	14	8	2	3	13
Кулакль	16	40	21	9	1	2	12
Сарай			4	1	45	12	58
Секбан-и кючук		30	8	18	7	7	32
Исраилча			4	7	6	14	27
Поладль	15	25	11	12	2	4	18
Абдуллах	59	5	6	-	17	5	22
Сюле Бей	4	5	11	-	4	4	8
Есирли			40	8	7	9	24
Исмаил факих	111	82	35	8	-	-	8
Агачлар	35		24	34	1	-	35
Караш		55		3	10	-	13

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немюсюлмани	Рая мюсюлмани	Аскери	Общо
Арнавуд				11	2	2	15
Кара кая				-	3	-	3
Багърбан	60		24	4	-	-	4
Кара хисар с друго име Къшлак	2	140	29	14	-	-	14
Матай				13	-	-	13
Мансурли			15	7	10	8	25
Кадъ-и сагър	73	75	34	12		4	16
Мюдерис			6	4	4	-	8
Село Чифлик на Али Бей				15	-	-	15
Йенидже-и Бакаджък	55			18	-	-	18
Чагърбан	23	10		1	3	6	10
Чин коджа-и мюслим				4	4	-	8
Чин коджа-и гебран	40		29	28	-	-	28

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немюсюлмани	Рая мюсюлмани	Аскери	Общо
Евлияли	23	37	8	8	5	1	14
Саръ ходжали	10	15	6	10	4	2	16
Могила	41	40	20	8	-	-	8
Чарък	13		7	4	5	-	9
Дерзили				20	1		21
Касапли			3	-	3	8	11
Инчек хисар			12	2	1	4	7
Ибрахим Бей	28	27	35	11	4	6	21
Тавшан делеси		27	14	4	5	6	15
Ахмедли/Ахмедча		3	14	3	9	5	17
Кукорева/Кукоран	1	1		-	6	2	8
Илиас Бей			3	6	-	-	6
Хаджълар	6						
Кулагузли	8						
Деде обасъ	100	102					
Хаджъ Умур	35	92*					

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немюсюлмани	Рая мюсюлмани	Аскери	Общо
Дугалар, с друго име Йени кьой дербенд	116	90					
Караджалар	23	50					
Босали заедно със Саруханли	7						
Мургаш	50		25				
Чарова		20					
Челеби коджа		33					
Упчельова		10					
Охадъ		3					
Бецри		4					
Кара орман		8					
Саръ вагат		9					
Балабанлъ			4				
Оханли			5				
Нова махала (Махале-и джедид)			12				

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немюсюлмани	Рая мюсюлмани	Аскери	Общо
Рая в чифлика на Кумакчи Хюсеин ага			4				
Рая в чифлика на Мехмед ага			2				
Общо: 57 села +2 чифлика	28 села: 1090 ханета	31 села: 1142 ханета	32 села + 2 чифли-ка: 572 души	33 села: 389 души	27 села: 171 души	21 села: 114 души	38 села: 674 души
Каза „Нахиите на Янболи“							
Карга	118	98	110				
Фъндъкълъ	22	12	42**				
Кури коджа	3						
Кара хесапли	5	15					
Серниче	51	22	10				
Босалъ		42					
Кая бурун		5					

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немю-сюлмани	Рая мюсюл-мани	Аскери	Общо
Къзълджълъ		8					
Орханлъ		8					
Караджа Мурадлъ заедно с Бекри Бинар		20	13* **				
Керменанлъ		10	91				
Герджек			14				
Муса коджа			30				
Кумда бинар			30				
Куномджи гидик			6				
Кара кюр-и кебир			4				
Ибрахимли			32				
Балъ бинар			14				
Хаджъ бинар			43				
Каргалък			46				
Кара кюр-и сагър			22				

Каза/село	Немюсюлмани, регистрирани в джизие дефтери			Немюсюлмани и мюсюлмани, регистрирани в авариз дефтери 1694 г. (нефери)			
	1643/44 ханета	1666 ханета	1683 нефери	Рая немюсюлмани	Рая мюсюлмани	Аскери	Общо
Кумураз			6				
Джогунасъ			4				
Чомлек и Са-хилар			8				
Общо: 26 села	5 села: 199 ханета	11 села: 240 ханета	19 села: 525 души				

* С. Хаджъ Умур е регистрирано заедно със с. Агачлар.

** С. Фъндъкълъ е регистрирано заедно със с. Хаджълар.

* * * Бройките на данъкоплатците се отнасят само за с. Караджа Мурадлъ.

Източници за съставяне на таблицата: DABOA, MAD. d. 15179; ТИБИ. Т. 13, 362–364, док. 163; DABOA, Kemil Kepeci (Mevkufat Kalemi) KK. d. 14950/MAD. d. 14950; Kamil Kepeci. Mevkufat kalemi 2756.

Географски речник

Абдуллах (с друго име Паша кьой) – дн. с. Маленово, обл. Ямбол.

Агачлар – с. Ачларе, дн. с. Екзарх Антимово, обл. Бургас.

Азаб – с. Азап кьой, дн. с. Веселиново, обл. Ямбол.

Арнавуд – дн. с. Иречеково, обл. Ямбол.

Ахмедли (с друго име Тунти) – в други регистри селото е изписвано и като Ахмедча, вер. с. Ахмачево, дн. с. Глумче, обл. Бургас.

Багърган – с. Барганлий, дн. с. Барган, през 1980 г. преименувано на с. Детелина, обл. Бургас.

Балабанлъ – дн. с. Балабанчево, обл. Бургас.

Балъ бинаръ – с. Баллъ бунар, дн. с. Меден кладенец, обл. Ямбол.

Бедри – с., неустановено.

Бекри бинар – с., неустановено.

Босали – с., неустановено.

Герджек (с друго име Абаджи) – с., неустановено.

Деде обасъ – с. Деде кьой, дн. с. Дядово, обл. Сливен.

Дердемад – с., неустановено.

Дере бинар – с., неустановено.

Дерзили – дн. с. Терзийско, обл. Бургас.

Джогунасъ – с., неустановено.

Дугалар (с друго име Йени кьой) – с. Дуваларе, дн. с. Черково, обл. Бургас.

Евлияли – с. Авлалии, дн. с. Палаузово, обл. Ямбол.

Есирли – дн. с. Блатец, обл. Сливен.

Ибрахим Бей – с. Кунево (Свобода), заличено с указ през 1978 г., обл. Ямбол.

Ибрахимли – с., неустановено.

Илиас Бей – с., неустановено.

Инджек Хисарлъ – с. Инджек сарлии, дн. с. Окоп, обл. Ямбол.

Исмаил факих – дн. с. Сан-Стефано, обл. Бургас.

Исраилча – с., дн. гр. Стралджа, обл. Ямбол.

Йенидже-и Бакаджик – с. В непосредствена близост, на югоизток от гр. Ямбол, се намира планински масив Св. Спас с връх Бакаджик. Навярно селото се е намирало недалеч него.

Кадъ-и кебир – с., неустановено.

Кадъ-и сагър – с. Кадъ-и кючук, вер. с. Кадъ кьой, дн. Козарево, обл. Ямбол.

Кара Бейли – с., неустановено.

Караджалар – с., неустановено.

Кара кая – дн. с. Козаре, обл. Бургас.

Кара кюр-и кебир – с. Голям Кара кюрт, дн. с. Прохорово, обл. Сливен.

Кара хисар (с друго име Къшлак) – вж. с. Къшлак.

Караш (с друго име Багърганлъ) – вж. с. Багърган. Само в джизие регистъра от 1643/44 г. селото е регистрирано по този начин – с две имена. В по-късните джизие и авариз регистри селището се разделя и новите села носят имената Караш и Багърган.

Кар кюр-и сагър – с. Малък Кара кюр, неустановено.

Караджалар – с., неустановено.

Караджа Мурадлъ – с. Караджа Муратлии, дн. с. Еленово, обл. Сливен.

Кара орман – с., неустановено.

Кара хесапли – с., неустановено.

Кара хисар – вер. с. Кара хисарлии, дн. с. Скобелево, обл. Хасково.

Карга – дн. с. Ханово, обл. Ямбол.

Каргалък – с., неустановено.

Каргона – с., дн. квартал на гр. Ямбол.

Касапли – с. в близост до гр. Страджа, в България преминава през 1885 г., изселено през 1889 г.

Кая бурун – дн. с. Коневец, обл. Ямбол.

Керменанлъ – с. Керменлии, дн. гр. Кермен, обл. Сливен.

Кованлък – с., неустановено.

Кукоран – дн. с. Кукорево, обл. Ямбол.

Кулагуз/Кулагузли – с. Кулазли, дн. с. Крумово градище, обл. Бургас.

Кулаклъ – дн. с. Завой, обл. Ямбол.

Кумда бинаръ – с., неустановено.

Кумураз – с., неустановено.

Кури коджа – с. Куркоджа, дн. с. Вълчин, обл. Бургас.

Куюмджи гидик – дн. с. Златари, обл. Ямбол.

Къзълджълъ – с., неустановено.

Къшлак (с друго име Хисарлък) – с. Къшла кьой, дн. с. Зимница, обл. Ямбол.

Мансурли – дн. с. Победа, обл. Ямбол.

Мараш – с., неустановено.

Маруба – с., неустановено.

Матай – с., неустановено.

Махале-и джедид (Нова махала) – дн. с. Хаджидимитрово, обл. Ямбол.

Могила – с., обл. Ямбол.

Мургаш – с., неустановено.

Муса коджа – с. Мусукоджали, дн. с. Гълъбинци, обл. Ямбол.

Мюдерис – с. Митирис, дн. с. Калчево, обл. Ямбол.

Ова Нокат – с., неустановено.

Орханли – с. Орхан кьой, дн. с. Орлинци, обл. Бургас.

Оханли – с., вж. с. Орханли.

Охрилер (Охрили) – с., неустановено.

Охадъ – с., неустановено.

Поладлъ – с., неустановено.

Сарай – с., неустановено.

Сарханли – с. Сарханлар, с. Жълти хан, заличено през 1937 г., обл. Бургас.

Саръ вагат – с., неустановено.

Саръ ходжалъ – с., неустановено.

Сахиблар – с., неустановено.

Секбан-и кебир – Голям Секбан, с. Сеймен, дн. с. Лозенец, обл. Ямбол.

Секбан-и кючюк – с., неустановено.

Серниче – с., неустановено.

Сюле Бей – с., вж. Чифлик на Сюле Бей.

Тавшан депесии – дн. с. Кабиле, обл. Ямбол.

Тавшанли – с., неустановено.

Упчельова – с., Упчелии, дн. с. Асеново, обл. Ямбол.

Фъндъкълъ, наричано още Пандакли – дн. с. Тенево, обл. Ямбол.

Хаджъ бинар – с., неустановено.

Хаджълар – с., неустановено.

Хаджъ Умур – с., неустановено.

Чагърган – дн. с. Чарган, обл. Ямбол.

Чарова – с., неустановено.

Чарък – с., неустановено.

Челеби коджа – с., неустановено.

Чин коджа-и гебран (Християнско Чин коджа) – с., Чинкоджа, дн. с. Джинот, обл. Ямбол.

Чин коджа-и мюслим (Мюсюлманско Чин коджа) – с., недалече от с. Чинкоджа (вероятно голямото християнско село) са открити останки от друго селище с мюсюлманско гробище. Възможно е това да е селището с мюсюлманско население, което се е отделило от християнското село.

Чифлика на Али Бей – с., неустановено.

Чифлика на Сюле Бей – с., неустановено.

Чомлек – дн. с. Ботево, обл. Ямбол.

ПЛОВДИВСКИЯТ КРАЙ ПРЕЗ XVI–XVII В. ИЛИ КАК ОСМАНСКИЯТ ГРАД ФИЛИБЕ СЕ ПРЕВЪРНАЛ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ПЛОВДИВ

**гл. ас. д-р Кръстьо Йорданов,
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките
ORCID ID: 0000-0001-9278-5316
k.yordanov1975@ihist.bas.bg**

THE PLOVDIV REGION IN THE 16TH–17TH CENTURIES, OR HOW THE OTTOMAN TOWN OF FILIBE WAS TRANSFORMED INTO PLOVDIV DURING THE BULGARIAN NATIONAL REVIVAL Krastyo Yordanov

Summary: The study examines the processes that were the precursors to the Bulgarian National Revival in the Plovdiv region. It presents data on the settlements in the Plovdiv region in the 16th and 17th centuries. Stepping on an avariz register from 1695 and two cizye registers from 1697 and 1698, we describe Plovdiv at the end of the 17th century, when a large group of janissaries and other army formations were stationed in the city, while at the same time the Christian community was growing as compared to the 16th century. As early as at the end of the 16th century, an influx of population from the villages can be noticed joining the urban guilds. In 1596, most of the registered persons with undetermined residence resided in the city as abacıs or tailors. In 1697–1698, many Bulgarian names show in the total of 24 craft guilds the largest among which are associated with the production of textiles and clothing.

The largest settlements with a Bulgarian Christian population in the five nahiyes of the Filibe kaza are also examined, such as Sushitsa (Karlovo), Karlofer, Sopot, Klisura, Adzhar, Koprivshtitsa, Perushtitsa and others, proving their good demographic status and economic prosperity, which subsequently turned them into true towns during the Bulgarian National Revival. At the end of the 17th century, cattle breeding was developed in these settlements, but at the same

time, some crafts arose related to the processing of wool, the making of clothing and shoes, as well as the production of luxury items and everyday needs for the affluent population.

Keywords: Plovdiv, kaza of Filibe, settlements, population, crafts, trade, Bulgarian National Revival

Регионът на град Пловдив е изключително важен за българската история. Преди османските завоевания съдбата му е превратна, като през XIII–XIV в. Пловдив и прилежащите му територии се оспорват от различни държави – Второто българско царство, Латинската империя и Византия.¹ След включването му в рамките на османската държава, особено в течение на XV в., обликът на града се трансформира в типичен османски град, в който преобладава мюсюлманското население. Това положение се запазва и през XVI столетие.² През XVII в. обаче се засилват процесите, които ще превърнат османския Филибе във възрожденския Пловдив. Към края на това столетие се забелязват наченките на онова демографско и стопанско състояние на Пловдив и целия регион, което ще трансформира града и няколко знакови селища във важни стопански и културни средища за българската народност. Важното значение на XVII в. за развитието на Пловдив и Пловдивската каза е причината този исторически период да е основната тема на настоящото изследване. Определени явления, които са фактори на Българското възраждане тъкмо в Пловдивско, въпреки силното гръцко влияние в града, са забелязани още от Христо Гандев в неговата студия „Фактори на Българското възраждане“³.

Първите проучвания за съдбата на Пловдивския край през ранните векове на османското владичество са написани на базата на намиращите се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ регистри, които са публикувани и достъпни за българските изследо-

¹ Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието (IV–XIV век). София: БАН, 2009, 103–169.

² Boykov, Gr. Ottoman Plovdiv. Space, Architecture and population (14th–17th Centuries). Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2024, 91–227.

³ Гандев, Хр. Фактори на Българското възраждане 1600–1830. – В: Проблеми на Българското възраждане. София: Наука и изкуство, 1976, с. 33, 44–45, 95–96.

ватели.⁴ Историците, които пишат за възрожденския Пловдив, задължително разглеждат и ранните османски векове в развитието на града.⁵ През последните десетилетия с османското минало на Пловдив се занимава Григор Бойков, който въз основа на османски документи от Истанбулския османски архив проучва демографското развитие на града от края на XV до първите десетилетия на XVII в., като се спира и на въпроса за османизацията на града, започнала през XV в. и завършила през XVI в.⁶ Изследванията на Гр. Бойков включват периода от XV до 1614 г., когато е съставен последният подробен данъчен регистър от типа на муфасал дефтерите, тимарски регистри, които в литературата са известни още като тапу тахрир дефтери. Махиел Кийл също има заслуги за изучаването на османското минало на Пловдив и за демографското състояние на казата Филибе през XVI–XVII в.⁷ Изследователски интерес предизвиква и миналото през ранния османски период на някои от по-развитите в стопанско и културно отношение селища от региона или такива от важно значение за Българското възраждане, каквито са например Карлово, Клисурса, Перущица и Станимака.⁸ Осо-

⁴ Колева, Е. Исторически сведения за населението на Пловдивския край през периода на османското робство. – Известия на музеите от Южна България, 3, 1977, 163–174.

⁵ Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. Пловдив: Христо Г. Данов, 1981, 17–41; Либератос, А. Възрожденският Пловдив: Трансформация, хегемония, национализъм. София: Гутенберг, 2019, 31–66.

⁶ Бойков, Гр. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – Население, градоустройство и архитектура. – Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив. Студии, статии и съобщения. Из музейните фондове. Официален отдел. Пловдив, 2012, 39–67; Boykov, Gr. Ottoman Plovdiv, 91–180.

⁷ Кийл, М. Развитие на градовете в България през османския период. Мястото на турската архитектура в процеса. – В: България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017, 11–13; Същият. Филибе (Пловдив). – В: България под османска власт. Събрани съчинения, 817–823.

⁸ Кийл, М. Карлово. – В: България под османска власт. Събрани съчинения, 725–727; Бойков, Гр. Град Карлово и карловският вакъф. – История, 26, 2018, № 5, 461–496; Ковачев, Р. Нови свидетелства за Карлово и региона в регистри от Истанбулския османски архив – XVI век. – В: Обществени и религиозни сгради XV–XIX век. Карлово: Исторически музей – Карлово, 2006, 11–26; Йорданов, Кр. Дербенджийските села в Златишко-Пирдопската котловина и прилежащите ѝ региони (XV – първата половина на XVII в.). – Исторически преглед, 2023, № 1, 32–34, 40,

бено ценни са публикациите на турската историчка Фатма Йонджел за развитието на протоиндустрията в Карлово, Сопот и Калофер, в които са използвани главно теметтуат дефтерите от 40-те години на XIX в.⁹

Единственият автор, който изследва Пловдивския край в края на XVII в. на базата на регистъра за събиране на данъка авариз от 1695 г., е турският историк Туран Гьокче. Той не е представил изчерпателно богатата информация на документа, но неговата публикация е наистина добра основа за настоящото изследване. Гьокче се спира по-подробно на данните за живеещите по това време в Пловдив представители на мюсюлманските улеми и военните (аскери). Същият историк предоставя информация за селищата в отделните нахии и броя на регистрираните в казата Филибе данъкоплатци през 1695 г.¹⁰ Работата с оригиналния регистър ми показва, че Туран Гьокче е предал прецизно сведенията от него. Благодарение на неговия труд днес можем бързо да си създадем представа в кои села от казата Филибе (Пловдив) през 1695 г. живеят само мюсюлмани, а къде населението е съставено само от православни християни.

Основната цел на настоящото изследване е да се проследи появата на онези фактори, които довеждат до Българското възраждане

55; *Същият*. Към демографската история на две войнушки селища в Пловдивско през османската епоха: Перущица и Пастуша в края на XV – 70-те години на XVI век. – В: Перущица – гласове от миналото, настоящето и бъдещето. Т. 11. Пловдив: ИМН – Пловдив, 2016, 36–56; *Христозов, Хр.* Демографско и урбанистично развитие на Асеновград през XV–XVII в. (Станимака, Анбелианош и Йени кьой). – В: Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона. Материали от научна кръгла маса, проведена на 2–3 май 2014 г. Съст. Гр. Бойков, Д. Борисов. Асеновград, 2014, 105–156.

⁹ *Öncel, F.* Proto Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Village of Plovdiv. Master thesis. Istanbul: Boğaziçi University Institute for Graduate Studies in Social Sciences, 2012; *Öncel, F.* Explaining the basics of Proto-Industrialization in Mid-Nineteenth Century Ottoman Bulgaria – 20th CIEPO Symposium Rethymno, 27 June – 1 July 2012; *Öncel, F.* Rural Manufacturing in the Mid-Nineteenth-Century Ottoman Countryside: Textile Workers in Three Plovdiv Villages. – In: Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation-States, 1840–1940. New York – Oxford: Berghahn Book, 2020, 174–203.

¹⁰ *Gökçe, T.* 1695 Tarihli Mufasssal avariz defterine göre Filibe kazasında nüfus yerleşme düzeni. – In: Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt/Volume XXII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2007, 53–107.

през XVIII в. Основният акцент ще са предвъзрожденските процеси от XVII в., но развитието на Пловдив и големите села, повечето от които ще се превърнат в градчета през Българското възраждане, ще бъде проследено по-подробно и на базата на извори от XV–XVI в. В настоящия текст ще използвам същия авариз регистър от 1695 г.,¹¹ като акцентирам на живота в селищата, които впоследствие стават едни от водещите средища на Българското възраждане. Ще насоча вниманието си и към самия град Пловдив, който постепенно променя облика си и от типичния османски и мюсюлмански град Филибе се превръща в един от най-значимите центрове на Българското възраждане. Започвайки от центъра на казата, ще разгледам петте нахии Коюн тепе, Гьопса, Караджа даг, Конуш и Рупчос. Ще представя основните характеристики на по-големите села, които са важни за изследване на процесите, непосредствено предхождащи Българското възраждане. Когато представям населението на големите села в Пловдивско, ще взема предвид и вдовичите в селата, които са глави на домакинства, но не са регистрирани поименно в авариз регистъра от 1695 г. Тях регистраторът се е задоволил само да ги отбележи като брой в полето на страницата. Туран Гьокче не е взел предвид броя на тези нерегистрирани поименно вдовици при съставяне на своите таблици. Когато обаче броят им се добави към общия брой на домакинствата от селата в Пловдивско, се получава много по-реалистична представа за демографското състояние на селищата от казата Филибе.

Авариз регистърът от 1695 г. със своите особености е богат на информация от демографски, социален и стопански характер. Макар че от този регистър може и да са били изключени някои категории население, освободени от авариз в замяна на други задължения към държавата, до голяма степен информацията му е достатъчно представителна за демографския и социалния облик на Пловдив и селата. В описа например са включени всички военизирани групи, които по принцип са освободени от аваризи. Това са представителите на аскерите – еничари и други армейски групи, улемите – служители на мюсюлманския култ и кадийския съд, както и юруците с военнопомощни задължения сред

¹¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (DABOA), MAD 03604, ff. 2–138.

мюсюлманите и войнуците сред православните християни. Регистраторите не са посочили причините за присъствието на военните в един авариз регистър, както това е било направено в описите за други градове и региони. От една страна, възможно е целта на тяхното включване да е стриктното им регистриране, за да се държат на отчет и да се използват за някакви извънредни задачи с оглед на водещата се в момента война. От друга страна, твърде вероятно е описът да е съставен по сходни причини с извършването на регистрацията на населението на Ямбол през 1694 г., когато са регистрирани всички жители на града, за да се изясни техният статус и да се направи ново преброяване, тъй като във времето много от гражданите били починали, други се влели в редовете на аскерите, а трети били в движение от село на село. Поради това военните са описани заедно с техните имоти, приходи и данни за заплащането им.¹² По същия начин е процедирано при съставянето на авариз регистъра от 1695 г.

В авариз регистъра от 1695 г. са регистрирани поименно и вдовиците, които са собственици на къщи в град Пловдив. По селата пък често се отбелязва колко чифта орни земи владеят земеделците. Тази ценна информация помага за проучването на съотношението между земеделците и селяните, занимаващи се основно със скотовъдство и занаяти. Във връзка с това особено ценно за изследователя е посочването на занаятите, упражнявани от някои жители в селата, което се прави по-често в авариз регистъра, отколкото в джизие регистрите от 1697 и 1698 г. Поради тази причина в изследването си за появата на занаяти и търговия в големите села от Пловдивския край съм стъпил основно на информацията в авариз регистъра от 1695 г. За разлика от занаятите в селата, в него посочването на упражняваните занаяти от гражданите в Пловдив е съвсем епизодично, поради което не разполагаме с почти никаква информация за мюсюлманите занаятчии, а за християнските занаятчийски еснафи съдим главно от джизие регистрите, съставени през 1697 и 1698 г. Може би причината за отсъствието на регистри-

¹² *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII в. – В: *Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Т. 2. Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. София, 1998, с. 136; Същата.* Населението на град Ямбол от края на XVII век в светлината на новооткрити документи. – *Исторически преглед, 2024, № 3, 176–177.*

рани в авариз регистъра от 1695 г. занаятчии от Пловдив се дължи на тяхното освобождаване от авариз, защото продукцията и уменията им са били използвани в полза на армията заради войната. Трябва да се търси някакво обяснение в тази посока, защото от твърде близките като време на съставяне описи е видно, че градските занаятчийски гилдии са многобройни. Многочисленото мюсюлманско население на Пловдив и региона през втората половина на XVII в. може да бъде разгледано само въз основа на авариз регистъра от 1695 г., като ще се позовавам на споменатата студия на турския историк Туран Гьокче, който вече подробно е разгледал данните за мюсюлманското население в Пловдив и региона през 1695 г.

В настоящия текст, стъпвайки на изследванията до този момент, ще разширя изворовата база, като сравня данните в авариз регистъра от 1695 г. с информацията в два джизие регистъра от 1696–1697 г. и 1697–1698 г.¹³ По този начин ще мога да представя, доколкото е възможно, демографското състояние при християнското население в Пловдивския край, както и някои данни за стопанското развитие на региона. Двата джизие регистъра са изключително ценни, защото са съставени след данъчната реформа от 1691 г. и в тях са регистрирани не данъчно обложените домакинства, а пълнолетното мъжко немюсюлманско население. В литературата е прието, че пълнолетното мъжко население представлява 1/3 от цялото немюсюлманско население в селищата.¹⁴ На тази база ще правя изчисленията си за цялото население заедно с жените и децата, както и за приблизителния брой на домакинствата при православните християни във важните селища от Пловдивско към края на XVII в. Важно е да се каже, че двата джизие регистъра от края на XVII в. включват и войнуците, които след 1693 г. също са принудени да изплащат данъка джизие.¹⁵ Двата джизие регистъра поставят и някои

¹³ DABOA, MAD 1273, ff. 8–177; DABOA, MAD 3652, ff. 4–107. Сърдечно благодаря на д-р Джени Иванова, която ми донесе от Истанбулския архив втория регистър под сигнатура DABOA, MAD 3652, който бях пропуснал да взема при посещението ми в Истанбул през 2023 г.

¹⁴ *Първева, Ст.* Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век. – Исторически преглед, 1992, № 8–9, с. 34.

¹⁵ *Йорданов, Кр.* Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII в.). София: БАН, 2023, 516–517.

въпросителни, защото само за една година в отделни селища населението почти се удвоява като брой на регистрираните пълнолетни мъже. Възможно е това да свидетелства за процеси на миграция – от зоните на военни действия към вътрешността на Империята или трудови миграции, както и за завръщане на забягнало в други селища население. Но твърде вероятна причина е освобождаването през 1697 г. на определени групи от християнското население от джизие заради извършени от тях услуги или доставки на суровини в полза на държавата или армията. За тази възможност съществуват основания до известна степен заради естеството на работата при някои от занаятчийските гилдии в Пловдив, които не присъстват в джизие регистъра от 1697 г., но се появяват в следващата регистрация от 1698 г. Особеност на джизие регистъра от 1697 г. е липсата на заверка от кадията в края на документа.¹⁶ По същия начин липсва кадийска заверка и в основния ми извор – авариз регистърът от 1695 г. Вероятно и двата описа са чернови, които писарите са направили на място, описвайки населението, а от тях впоследствие са правени преписи и заверявани от кадията.¹⁷

Освен на документите от 90-те години на XVII в., в изложението си за конкретни селища ще се опра на данните от османските данъчни регистри, които са съставени през целия XVI в., както и на някои джизие регистри от първата половина на XVII в. или последния тапу тахрир дефтер от типа муфассал, който е съставен през 1614 г.¹⁸ Това ще ми позволи да „нарисувам“ по-точна картина на селищния живот и на процесите, които довеждат до тяхното демографско и стопанско развитие.

1. СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ФИЛИПОПОЛ И ОСМАНСКИЯТ ГРАД ФИЛИБЕ ДО НАВЕЧЕРИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Истинското разбиране за мястото на Пловдив в българската история може да се постигне, когато проследим накратко историята му

¹⁶ DABOA, MAD 1273, f. 177.

¹⁷ Тези разсъждения принадлежат на д-р Паулина Андонова, която също работи с джизие регистъра от 1697 г. и ми сподели вижданията си в личен разговор.

¹⁸ Сигнатурите ще бъдат цитирани в самото изложение.

преди османските завоевания, след завоеванията и по време на Възраждането. Днес Пловдив е вторият по големина и значение български град. Древният тракийски град обаче късно става неделима част от България. Сравнително късно Пловдив придобива и важното си значение за българите и българското. Той е включен в пределите на Първото българско царство век и половина след формирането на българската държава на юг от река Дунав.¹⁹ Закономерно не престоява дълго под българска власт и споделя съдбата на цяла Тракия, която винаги е сред целите на българското териториално разширение, без да се постигнат трайни резултати.²⁰ Съдбата на Пловдив след възстановяването на българската държавност в края на XII до попадането му под османска власт през XIV в. не е по-различна. През този период много по-често селището преминава от едни ръце в други. Дори съществува един период от време между 1208 г. и 1263 г., за който не е ясно на коя държава е принадлежал големият тракийски град. Не е сигурно дали през 1208 г. след победата си над българския цар Борил в близост до Пловдив латинският император овладява крепостта му.²¹ Пловдив е превзет през 1263 г. от византийския император Михаил VIII Палеолог.²² След това за един век той остава в границите на Византия. Като доказателство, че населението на Филипопол е лоялно на византийския василевс, може да послужат събитията около 1322–1323 г., свързани с краткото овладяване на града от българите и скорошното му връщане в ръцете на византийците, дължащо се на непредпазливостта на ръководителя на българския гарнизон Иван Русина. Главна роля имат жителите на Пловдив, които отварят портите на крепостта пред отряда на Георги Вриений.²³ Тези събития потвърждават факта, че българите нямат значително присъствие и съответната здрава основа за тяхната власт в Пловдив. След като по време на гражданската война от 40-те години на XIV в. градът е предаден през 1344 г. от Анна Савойска, майка на малолетния Йоан V Палеолог, в ръцете на българския цар Йоан Александър,²⁴ не е напълно

¹⁹ Данчева-Василева, А. Цит. съч., 35–36.

²⁰ Пак там, с. 37.

²¹ Пак там, 125–139.

²² Пак там, с. 143.

²³ Пак там, 154–155.

²⁴ Пак там, с. 159.

ясно доколко българската власт се е утвърдила в Пловдив и региона през двете десетилетия, които предхождат превземането му от османците.

Превземането на Пловдив от османците става няколко години след попадането на Одрин в техни ръце. Най-вероятно градът капитулира след кратка обсада, като населението доброволно предава ключовете на крепостта. Османските хроники за превземането му създават известно съмнение доколко здрава е била българската власт в Пловдив след 1344 г. Българският цар изобщо не е споменат, а османските хронисти по никакъв начин не свързват управителя на крепостта с българското царство. Според хрониката на ходжа Садеддин „Корона на историите“ управителят на крепостния гарнизон в Пловдив оказал кратка съпротива, като се скрил в крепостта. След това събитията се развили по следния начин: „Като видял обаче, че обсадата се проточила дълго, а напорът на газииите ставал все по-силен, той помолил за милост и след като поставил условията си, предал ключовете на крепостта и заедно със семейството си заминал към Сърф (Сърбия)“²⁵.

Доказателство за доброволното предаване на града пред османските завоевателни пълчища е запазването на територията на старата крепост за къщите на християнското население. След завоеванието най-вероятно са запазени и старите църкви на източноправославните от Пловдив. Тъкмо на Трихълмието или в подножието му през 1578 г. Стефан Герлах видял осем църкви, сред които били митрополитската църква „Св. Марина“, „Св. св. Константин и Елена“ и „Св. Богородица“, спомената под името „Пресвета“.²⁶ Най-ранните османски регистри показват, че християнското население продължава да живее в чертите на старата средновековна цитадела. Християнските квартали са разположени на Трихълмието в Пловдив, като носят имена на турски или персийски език за местности и в някои случаи поясняват тяхното разположение в чертите на града. Най-рано регистрираните – още в края на XV в., махали са Хисаричи (т.е. разположен вътре в чертите на старата крепост), Пазаричи (квартал около пазара), Юскюлюбеч/Исклопи-

²⁵ Калицин, М. Корона на историите на Ходжа Садеддин. Велико Търново: Абагар, 2000, с. 172.

²⁶ Герлах, Стефан. Дневникът на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева. София: ОФ, 1976, с. 259.

че и Пулад.²⁷ Може би тъкмо поради това, че не носели имената на конкретни личности, пловдивските християнски квартали чак до края на XIX в. се запазили като устойчиви топоси.²⁸

Вероятно българското присъствие в Пловдив се увеличило значително до 30-те години на XV в., доколкото можем да съдим от сведенията на бургундския рицар Бертрандон дьо ла Брокиер от 1433 г., който пише следното: „По-голямата част от жителите на града са българи, които изповядват гръцката вяра“²⁹. Не можем да се съмняваме в сведенията на този автор, тъй като той прави разлика между българи и гърци и пътуването му има до голяма степен разузнавателен характер за владенията на османския султан. Все пак не бива да приемаме безкритично написаното от Дьо ла Брокиер, защото е напълно възможно при пребиваването си в Пловдив през 1433 г. да се е движел из средата на българите в града, които според най-ранните османски описи съвсем не са преобладаващото християнско население там.

След 70-те години на XIV в. градът е изходна база за завоевателните походи на газиите, предвождани от Лала Шахин. Именно Лала Шахин, който бил удж бей и по-късно става първия румелийски бейлербей, полага началото на ускореното превръщане на Пловдив в османски град.³⁰ Според османските хроники Лала Шахин построява дървения

²⁷ DABOA, TD 26, ff. 79–81; DABOA, TD 77, ff. 558–559. Вж. още *Бойков, Гр.* Етнорелигиозният облик на Филибе – края на XV – началото на XVI век. – В: Балкански идентичности. Ч. 3. София: Институт за изследване на интеграцията, 2003, с. 141; *Бойков, Гр.* Ottoman Plovdiv, p. 164.

²⁸ В литературата техните местоположения са точно локализирани според известното от времето на възрожденския Пловдив. Махалата Хисаричи бил малък квартал над катедралната църква „Св. Богородица“, около Таксим тепе. Кварталът, известен като Пазаричи, бил разположен на западната страна на хълма Небет тепе, около черквата „Св. св. Константин и Елена“. Юскюлюбеч махала се намирала под източните склонове на Небет тепе. Пулад махала била разположена южно от днешния площад, известен на пловдивчани като „Джумаята“, югозападно от Таксим тепе и източно от Сахат тепе (дн. Данов хълм) на самата главна улица в града (*Генчев, Н.* Възрожденският Пловдив, с. 68; *Алваджиев, Н.* Пловдивска хроника. Пловдив: Христо Г. Данов, 1984, с. 9; *Сукарев, В.* Пловдивските махали през втората половина на XIX век. – Пловдивски исторически форум, 2020, № 1, 60–62).

²⁹ *Брокиер, Бертрандон де ла.* Задморско пътешествие. София: ОФ, 1968, с. 98.

³⁰ Според Мехмед Нешири веднага след падането на Одрин в османски ръце Лала Шахин е изпратен от султан Мурад I да превземе Загра (Стара Загора) и Филибе (Пловдив) и е провъзгласен за пограничен бей, т.е. удж бей (*Мехмед Нешири.* Огледа-

мост над Марица, откъдето се излизало на важния военен път (стариет римски път Виа Милитарис) по посока София, към която са насочени на първо време ударите на османските завоеватели след овладяването на Северозападна Тракия.³¹ Изглежда, истинската османизация на Пловдив и превръщането му в османския Филибе започва след посещението на Бертрандон дьо ла Брокиер през 1433 г. До 1436 г. по нареждане на султан Мурад II е построена голямата петъчна джамия Мурадие (Джумая джамия), която и днес е в сърцето на търговската централна зона на Пловдив.³² След назначението на поста румелийски бейлербей на Шехабедин паша се разгръща интензивно строителство, което придава турко-мюсюлманския облик на тракийския град за столетия напред. Сред най-значимите постройки от времето на Шехабедин паша е неговият комплекс, чийто център е Т-образна като конструкция сграда с мултифункционално предназначение – имарет и завие, която разполага с преддверие, широко централно помещение, издигнато молитвено пространство и две странични стаи, снабдени с огнища и покрити с оловни куполи. Сградата е приютявала пътуващи дервиши и други гости сред ислямските духовници, които са настанявани в двете странични стаи, предоставяйки им едновременно подслон и молитвено пространство. През XVI в. тя е преустроена като джамия, а стените на двете странични стаи са премахнати, като по този начин се оформило общо молитвено пространство. Джамията е известна като Имарет джамия и се намира точно до моста на река Марица, построен още от Лала Шахин. Около Имарет джамия били разположени изчезналите днес медресе (духовно училище), обществена кухня, предлагаща храна за пътуващите и бедните хора, и тюрбето (гробницата) на Шехабедин паша. Комплексът на Шехабедин паша бил разделен на две части, като западно от главната улица, водеща от моста към центъра на Пловдив (Узун чаршия), се намирали още две постройки – обществена баня (Хюнляр хамам) и

ло на света. История на османския двор. Прев., бел. и ком. М. Калицин. София: ОФ, 1984, 74–75).

³¹ Калицин, М. Корона на историите на Ходжа Садедин, с. 173.

³² Бойков, Гр. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в., 50–54; Boykov, Gr. Ottoman Plovdiv, 100–105.

хан за настаняване на пътуващите.³³ Съществено благоустройство на Пловдив прави и Исфендияроглу Исмаил бей през втората половина на XV в., като най-значимото му дело е прокарването на водопровод от подножието на Родопите при с. Марково до града, като построява чешми и фонтани, възстановявайки на практика стария римски акведукт.³⁴

Новите обществени сгради като ислямски средища привличат много заселници, довеждайки до чувствително преобладаване на мюсюлманите през XVI в. Размахът на османизацията на Пловдив се доказва от нарастването с времето на мюсюлманските махали. През 1472, 1489 и 1516 г. мюсюлманските квартали на османския Филибе са съответно 25, 26 и 29 махали.³⁵ Съкратеният регистър от 1530 г. показва, че в града броят на мюсюлманските махали в продължение на десетилетие се е запазил, като мюсюлманите все още обитават 29 квартала.³⁶ През втората половина на века мюсюлманските махали достигат до своя максимум и през 1570 г. мюсюлманите обитават 31 квартала, а през 1596 г. живеят в 33 махали.³⁷ В течение на XVI в. броят на мюсюлманските домакинства търпи колебания. Във времето от 1472–1489 г. до 1516 г. мюсюлманските домакинства постепенно нарастват и достигат 878 семейства.³⁸ Краят на 20-те години на века отбелязва спад поради преселването на мюсюлмани от Пловдив на северозапад след превземането на Белград през 1521 г., когато държавна политика е заселването на мюсюлманско население в новозавоюваните градове (вж. Таблица 1).³⁹ Впоследствие до края на века мюсюлманските домакинства отново нарастват до 851 семейства през 1596 г. (вж. Таблица 1).⁴⁰ Последната регистрация на града от типа на подробните муфассал регистри, направена през 1614 г., показва, че мюсюлманските квартали на Филибе са намалели до 27 махали, което остава в сила чак до края на XVII в. и е

³³ Бойков, *Гр. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в.*, 55–63; Boykov, *Gr. Ottoman Plovdiv*, 116–131.

³⁴ Boykov, *Gr. Ottoman Plovdiv*, 139–149.

³⁵ Бойков, *Гр. Етнорелигиозният облик на Филибе*, 137–141.

³⁶ DABOA, TTd. 370, f. 85.

³⁷ DABOA, TTd. 494, ff. 518–528; DABOA, TTd. 1001, ff. 531–540.

³⁸ Boykov, *Gr. Ottoman Plovdiv*, 157–181.

³⁹ Ibidem, 192–194.

⁴⁰ Ibidem, p. 207.

потвърдено в авариз регистъра от 1695 г.⁴¹ Според данните на авариз регистъра от същата година мюсюлманското население е драстично нараснало, но не бива да забравяме, че в този опис са стриктно вписани всички военни (аскери), които са собственици на къщи в града, редом с останалото мюсюлманско население.⁴² Тяхното присъствие не е било отразявано в тимарските регистри от XVI в. и дори в последния тимарски регистър от 1614 г.

В противоположност на мюсюлманското население, което от края на XV до края на XVI в. нараства постоянно, с изключение на периода на депортации на мюсюлманско население на северозапад, до 80-те години на XVI в. християнското население на Пловдив се запазва в рамките на 80 до 100 домакинства, като търпи колебанията на спадове и прираст. До 1570 г., когато източноправославните християни живеят в добре познатите стари 4 махали, в продължение на век те не надвишават 100 домакинства. Регистрацията от 1570 г. ознаменува една промяна – за пръв път се появяват християни, живеещи в мюсюлманската махала Коч Хюсеин, разположена в източното подножие на Небет тепе.⁴³ През 1596 г. вече се забелязва леко повишение на християнските домакинства, като регистрираните глави на домакинства достигат до 125 мъже.⁴⁴ По това време вече съществува приток на селско население, което се влива в групата на градските занаятчии, тъй като 24 от 26 мъже, регистрирани като хора с неустановено жителство (хайманета) в Пловдив, упражняват занаяти като абаджии и шивачи.⁴⁵ Този факт свидетелства, че вероятните преселници в града са жители на големите планински села, в които покрай овцевъдството се появяват занаяти като абаджийството и шивачеството, поради което разполагат с опит и веднага се включват в еснафите на абаджиите и шивачите от града.

Ако приемем хипотетичната ситуация, при която в едно домакинство живеят петима души, общата численост на християните в Пловдив към 1596 г. може би е била около 600 души. От началото на XVII в. според регистъра от времето на султан Ахмед I (1614 г.) се очертава

⁴¹ DABOA, TTd. 729, ff. 305–313; DABOA, MAD.d. 3604, ff. 2–18.

⁴² DABOA, MAD.d 03604, ff. 2–18.

⁴³ Сукарев, В. Цит. съч., с. 63.

⁴⁴ DABOA, TTd. 1001, ff. 541–542.

⁴⁵ Ibidem, f. 543.

тенденцията за постепенен приток на християнско население от околните села и по-далечни региони. Около 1614 г. са регистрирани 45 мъже от православните християни, глави на домакинства, които живеят разпръснато из мюсюлманските махали – Велед Касъм, Мусалла, Ине ходжа, Техшиш ага (?) и Кечеджи Ине бей.⁴⁶ Интересно е, че в махалата Коч Хюсеин по източното подножие на Небет тепе през 1614 г. не са регистрирани християни, въпреки че такива живеят в квартала според описа от 1570 г.⁴⁷ Освен това в старите християнски махали към 1614 г. са записани имената на 210 мъже, глави на християнски домакинства.⁴⁸ Данните показват, че за близо две десетилетия – между 1596 и 1614 г., християните в Пловдив нарастват със 135 семейства до общо 255 домакинства.

Интересна е съдбата на еврейската и арменската общност в Пловдив. Добре известно е, че в средновековния Филипопол е имало евреи и арменци.⁴⁹ Но изглежда, превратната съдба на града преди и по време на османските завоевания е довела до изчезването на двете общности според регистъра от 1489 г.⁵⁰ Повторната поява на еврейска общност в тимарския регистър от 1516 г. е свързана с идването на испанските евреи след преселването им в Османската империя в края на XV в. (вж. Таблица 1). Арменци в Пловдив се появяват чак в регистрацията от 1614 г., което е свързано с развитието на търговията в града (вж. Таблица 1). Арменците се славят като търговци в Империята.⁵¹ Циганска общност в Пловдив съществува още от XV в., когато през 1489 г. са регистрирани 36 цигански домакинства.⁵² В течение на XVI в. числеността на циганите в Пловдив намалява (вж. Таблица 1), но през 1614 г. ги заварваме като твърде голяма общност от 108 домакинства.⁵³

⁴⁶ ДАВОА, TTd. 729, ff. 306, 307, 310, 311.

⁴⁷ Ibidem, ff. 310–311.

⁴⁸ Ibidem, ff. 314–316.

⁴⁹ Данчева-Василева, А. Цит. съч., с. 271, 275.

⁵⁰ ДАВОА, TTd. 26, ff. 79–81.

⁵¹ Иванова, Св. Малцинства – търговци в Румелия през XVII–XVIII в. – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет, 100, 2012, 113–125.

⁵² ДАВОА, TTd. 26, f. 81.

⁵³ ДАВОА, TTd. 729, ff. 316–317. За ромите по-подробно вж. Иванова, Св. Щрих от историята на ромите в българските земи в началото на XVI век. Извлечение на

Увеличението на източноправославната общност в османския Филибе (Пловдив) не означава автоматично, че българската общност в града става най-голямата група сред православните християни. Доколкото може да се съди от имената в регистрите, през XVI в. гърците в Пловдив са преобладаващата етническа група сред православните. Присъствието на българи в града може да се проследи чрез появата в регистрите на типично български имена. Най-ясно този процес може да се проследи чрез промяната в състава на местните войнуци и зеваид войнуците (войнушките резервисти) в Пловдив. В тимарския регистър от 1516 г. сред зеваид войнуците от региона фигурират и осмина мъже от града. Само двама от тях, Петко Дерман и Бочко Паро, имат характерни български имена.⁵⁴ Сред останалите се срещат гръцки или еврейско-библейски имена, характерни за цялата православна общност. Но личните или бащините имена на някои от пловдивските зеваид войнуци, като Никифор Йоан, Костадин Никифор и Димитри Дука, са твърде редки сред българите и не са характерни за тях.⁵⁵ По-вероятно е тези хора да са гърци, каквито по това време все още преобладават в град Филибе и селата около Станимака, днес Асеновград. През 20-те и 30-те години на XVI в. в града съществува един войнушки гьондер, който постепенно е попълван от българи, дошли от околните села Царацово, Златитрап и Лаута.⁵⁶ До края на века и началото на следващия XVII в., когато в Пловдив вече липсва регистриран войнушки гьондер, войнуци от близките села продължават да идват по работа в града, служейки все още като членове на войнушките гьондери от родните си села. Постепенно те късат връзките си с родното място и трайно се настаняват в града. Във войнушкия регистър от 1603 г. към имената на трима от тези мъже дори е записано с какви занаяти се прехранвали през 1603 г. Войнуците Станчо, Рачо и Яни от селата Рогош, Златитрап и Скутаре са съответно казанджия, кожухар и касапин.⁵⁷

данните за ромите от османски кратък регистър TD 370 (превод). – Население, 2011, № 3–4, 23–72.

⁵⁴ Според Йордан Заимов Дерман е съкращение от българското име Деримир (от дера, боря се). Петко и Бочко също идват от български именни основи: *Заимов, Й.* Български именник. София: БАН, 1994, с. 31, 83, 179.

⁵⁵ DABOA, TD 77, f. 812.

⁵⁶ *Йорданов, Кр.* Войнуците от имперските конюшни, 300–301.

⁵⁷ Пак там, с. 301.

Последният тимарски регистър от типа муфассал дефтери (подробни регистри), съставен през 1614 г., предоставя данни за всички войнуци, които живеят в християнските квартали Хисаричи и Пазаричи. Сред 31 регистрирани войнуци в Пловдив повечето мъже са посочени като занаятчий (22-ма души).⁵⁸ Повечето от войнуците занаятчий през 1614 г. са златари, абаджии и кафтанджии (вж. Таблица 3). Тези данни говорят, че сред главните мотиви за войнушките преселения от селата към близкия град е стремежът да се замени земеделският поминък на село със занаятчийството в града.

Още от първите десетилетия на XVII в. започва интензивно преселение на християнско население към Пловдив, включително българско население, не само от близките до града села, но и от Средногорието и Подбалканските полета, където демографското развитие довежда до чувствителен ръст на християнските домакинства. Може да се каже, че в края на XVI и началото на XVII в. се забелязва зачатъкът на онези процеси, които довеждат до голямата промяна, превърнала османския Филибе в един от най-важните за Българското възраждане градове. Към края на XVII в. тези процеси са много напреднали, като случилото се тогава може да подсказва факторите, които са оформили християнската общност и българското присъствие в Пловдив през следващия XVIII в.

* * *

Три последователни регистъра от самия край на XVII в. – съставени през 1695, 1697 и 1698 г., отразяват живота в Пловдив в навечерието на Българското възраждане. Първият от тях е особено ценен, защото това е авариз регистър, в който е регистрирано и мюсюлманското население на града – обикновените мюсюлмани и аскерите – еничари, представители на други военни групи и улемите от ислямския религиозен култ или кадийските съдилища. Данните от него са вече обобщени от турския историк Туран Гьокче.⁵⁹ Регистрацията от 1695 г. заварва града с 27 мюсюлмански махали.⁶⁰ Отделно от пълноценните домакинства, представлявани от мъже, са записани 288 вдовици мюсюлманки, които притежават къщи в града. Те стоят начело на домакинството, в което

⁵⁸ DABOA, TTd. 729, ff. 314–315.

⁵⁹ Gökçe, T. Op. cit., 51–61, 65–69.

⁶⁰ DABOA, MAD 03604, ff. 2–18. Срв. Gökçe, T. Op. cit., 59–60.

към момента на регистрацията мъжът е починал.⁶¹ Големият брой вдовици в Пловдив през 1695 г. може да се обясни със значителния брой жертви сред военните от града по време на водещата се война с т. нар. Свещена лига (1683–1699). Възможно е големият брой овдовели жени мюсюлманки да е резултат от поредната чумна епидемия, характерна за тези времена. Сред записаните като вдовици се наброяват 48 дъщери на Абдуллах, което подсказва, че вероятно те са приели исляма бивши християнки.⁶²

Заедно с вдовишките домакинства обикновеното мюсюлманско население, което е регистрирано в авариз регистъра като собственици на къщи във Филибе, достига 556 домакинства.⁶³ Възможно е все пак известен брой мюсюлмани в Пловдив да не са попаднали в авариз регистъра от 1695 г. Подобно предположение е напълно логично, защото, както ще се види, и регистрираните пълнолетни мъже немюсюлмани през 1695 г. са много по-малко в сравнение с поименно описаните в джизие регистъра от 1697 г.

Освен обикновеното мюсюлманско население, като собственици на къщи в града през 1695 г. са регистрирани общо 552 мъже от групата на аскерите.⁶⁴ Практически във всяка мюсюлманска махала на Филибе живеят военни или служители на мюсюлманския култ и кадийския съд. Към края на XVII в. в Пловдив е разположен голям гарнизон, като сред него преобладават еничарите от повечето родове и чинове в тази пехотна войска. Прави впечатление, че някои от бойците са част от гарнизоните на много отдалечени крепости – например такива са двамата братя еничари Хюсеин и Ахмед, които са отбелязани като мухафъзи от гарнизона на Агрибоз на остров Евбея. Въпреки това двамата братя към 1695 г. притежават жилище в махалата Ине ходжа във Филибе.⁶⁵ През XVII в. съществува практиката представителите на аскерите, притежаващи имоти в градовете, да бъдат регистрирани там, без задължително в момента да присъстват, а да са извън населеното място спо-

⁶¹ DABOA, MAD 03604, ff. 2–18. Срв. *Gökçe, T. Op. cit.*, 59–60.

⁶² DABOA, MAD 03604, ff. 2–18.

⁶³ Ibidem.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem, f. 3.

ред служебното им назначение.⁶⁶ Като жители на Пловдив през 1695 г. са отбелязани и отделни представители на платената кавалерия – така наречените сипахи от шестте бьолюка (алтъ бьолюк), както и специализираната военна част на солациите от свитата на султана, които възникват като един вид лична гвардия на владетеля, строяваща се по време на поход и официалните церемонии в пълно бойно снаряжение от лявата му страна, а впоследствие са прехвърлени към състава на еничарския корпус.⁶⁷ Други регистрирани като жители на Пловдив лица, пряко свързани с двореца, са представителите на бостанджиите и пазачите на портата.⁶⁸ Понеже повечето от тях не са пенсионери към съответните части, може да се предположи, че те също притежават имоти в града, без непременно да присъстват там към момента на регистрацията.

В Пловдив през 1695 г. са регистрирани 51 мъже, които спадат към два оджака на коруджиите, охраняващи държавните ливади, като се ползват със статут на аскери.⁶⁹ Първият оджак на коруджиите е най-многоброен и се състои от 46 мъже, трима от които са офицери, а един от регистрираните е ага на оджака на коруджиите.⁷⁰ Вероятно този оджак на коруджиите охранява държавните ливади, които са предназначени за сеното, с което се изхранвали през зимните месеци конете и товарният добитък, отглеждани в подразделението на имперските конюшни – големият обор, построен в северните околности на Филибе.⁷¹ Може би малко по-специфична е функцията на оджака на коруджиите от имперските конюшни, представен в Пловдив от четирима мъже, които са зачислени към самите имперски конюшни, като се ръководят от собствен ага на коруджиите от оджака на имперските конюшни, който също притежава къща в града.⁷²

Съществен дял от регистрираните през 1695 г. представители на съсловието на т. нар. аскери са служителите на мюсюлманския рели-

⁶⁶ *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града, 137–138.

⁶⁷ *Георгиева, Цв.* Еничарите в българските земи. София: Наука и изкуство, 1988, с. 40.

⁶⁸ *Gökçe, T.* Op. cit., 68–69.

⁶⁹ *Първева, Ст.* Населението на град Ямбол..., с. 189.

⁷⁰ DABOA, MAD 03604, ff. 2–18. Вж. *Gökçe, T.* Op. cit., 68–69.

⁷¹ *Йорданов, Кр.* Войнуците от имперските конюшни, с. 297.

⁷² *Gökçe, T.* Op. cit., 68–69.

гиозен култ в джамиите.⁷³ В Пловдив е представено цялото разнообразие от длъжности в джамията, така както са описани в литературата: на първо място са петима хатиби, които ръководят петъчната молитва, произнасяйки две публични речи – хутба; един ваиз, който има задачата да произнесе проповеди по въпросите на ислямската доктрина и морала след петъчните служби или по обяд или следобед в другите дни от седмицата; 55 имами, върху които пада основната работа при функционирането на джамиите и всекидневното произнасяне на молитвите. Седмина мъже от имамите в Пловдив съчетават задълженията си с работа като хатиби, хафъзи⁷⁴ или учители в началното училище. Тъй като молитвите в джамиите са многобройни и службата като имам е натоварена, джамиите разполагат с повече от един имам, за да се редуват, което предопределя обстоятелството, че имамите в Пловдив са най-многобройната група сред улемите.⁷⁵ На второ място по численост сред улемите в Пловдив през 1695 г. са 38 мюезини,⁷⁶ които с мелодичния си глас трябва да призовават богомолците за молитва от минарето на джамията, а също така сами произнасят молитви и изпълняват други помощни служби по време на петъчното богослужение.⁷⁷ Същевременно в града са регистрирани шестима кайъми,⁷⁸ които отговарят за прислужниците в джамиите – чистачите, водоносците, пазачите на обувките и др.⁷⁹

Отделни мюсюлмани от Пловдив през 1695 г. упражняват занаяти, като по-разпространени са бръснарите, златарите, железарите, чохаджиите, производителите на рогозки, шивачите, самарджиите, налбантите, сапунджиите, производителите на чехли и пантофи (папукчиите), бакалите, арабаджиите (коларите/каруцарите) и писарите на прошения, които обслужват нуждите на неграмотните си съграждани да отправят

⁷³ DABOA, MAD 03604, ff. 2–18.

⁷⁴ Лице, което е наизустило Корана и го рецитира в джамията.

⁷⁵ *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града, с. 152.

⁷⁶ *Gökçe, T.* Op. cit., p. 66.

⁷⁷ *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града, с. 152.

⁷⁸ *Gökçe, T.* Op. cit., p. 66.

⁷⁹ *Първева, Ст.* Представители на мюсюлманската религиозна институция в града, с. 152.

прошения пред властите. Пълната картина на занаятите сред многобройното мюсюлманско население към края на XVII в. не може да се представи поради твърде епизодичното посочване на конкретни занаяти в авариз регистъра от 1695 г. Някои високопоставени мюсюлмани и евреи поддържат къщи със стаи за настаняване на кираджиите, които са немюсюлмани, в някои от мюсюлманските квартали на Пловдив, като махалите Ине ходжа и Идрис ходжа. Наличието на три къщи със стаи за настаняване на кираджии немюсюлмани се отбелязва и в квартала на християните от махалата Ибн Касъм. Те са собственост на някой си Али ага, бивш началник на чаушите от еничарския оджак.⁸⁰ Развитието на занаятите и търговията предвижда и построяването на съответната инфраструктура, каквато задължително в един град са безистенът, хановете и кервансарай, разположени в близост до главната чаршия на Пловдив – Узун чаршия. Тези постройки и самата чаршия представляват същинското ядро на мюсюлманските квартали на града.⁸¹

* * *

Данните на авариз регистъра от 1695 г. показват, че регистрираните данъкоплатци от средата на православните християни живеят в десет махали, където са обособени в компактни групи. Освен най-старите четири християнски квартала по Трихълмието и около него, православните християни се установяват в компактни групи не само в мюсюлманската махала Коч Хюсеин, но и в още пет нови за тях махали (вж. Таблица 5).⁸² Освен десетте квартала, в които православните християни живеят в компактни групи, в още 11 махали с преобладаващо мюсюлманско население са записани по няколко християни. Сред тези християни се наброяват и трима арменци – Изед (?), син на Берисад, в махалата Гюнейд факих, Шахин в махалата Хаджъ Месуд и Мазкур (?) в махалата Идрис ходжа.⁸³ Тримата арменци най-вероятно са търговци в града. Записани са в регистъра, защото, като собственици на имоти и глави на домакинства, са обложени с данъка авариз, но реално арменската общност трябва да е много по-голяма, защото три години по-късно в джизие регистъра от 1698 г. тази общност е представена от

⁸⁰ DABOA, MAD 03604, f. 21.

⁸¹ Boykov, Gr. Ottoman Plovdiv, 91–138.

⁸² DABOA, MAD 03604, ff. 19–22.

⁸³ Ibidem, f. 7, 9.

45 пълнолетни мъже (вж. Таблица 10). От друга страна, възможно е малкият брой арменци в Пловдив през 1695 г. да се дължи на това, че повечето от тях може би са били изпратени по някаква работа извън града във връзка с водещата се война или са били освободени от авариз поради някаква друга изпълнена служба в полза на държавата. Както ще се види, подобно командироване на арменските търговци извън града или освобождаването им от джизие поради изпълнението на служба в полза на държавата вероятно се е случило през 1697 г., когато тяхната общност изобщо не е записана в джизие регистъра от същата година.

Сред регистрираните лица от православната общност в авариз регистъра от 1695 г. присъстват и 22-ма занаятчии. Техният брой обаче не дава реална представа за занаятчийските еснафи в Пловдив към края на XVII в. (вж. Таблица 7). Двама от войнуците, които през 1695 г. живеят в махалата на Чохаджиите, и немюсюлманите в махалата Ибн Касъм, също са занаятчии – това са златарят Коста и дюлгерът Мирчо.⁸⁴ Записаните данъкоплатци от православните християни на Пловдив, които са глави на домакинства – мъже или вдовици, наброяват през 1695 г. общо 259 души,⁸⁵ което доближава християнските домакинства до числеността им според последния подробен тимарски регистър за Пловдив от 1614 г. (вж. Таблица 1).⁸⁶

Демографското състояние на православната общност в Пловдив може да се проследи и според двата джизие регистъра от 1697 и 1698 г. Населението на християнските махали в Пловдив е регистрирано само в джизие регистъра от 1697 г., което показва, че до следващата година сред жителите на посочените махали няма динамика на населението и то се запазва без особени промени.⁸⁷ Динамика съществува единствено сред прииждащите към градските предградия аргати в крайградските чифлици, които през 1697 г. наброяват 1328 мъже, а през 1698 г. като аргати във Филибе са новозаписани още 429 души.⁸⁸ По отношение на немюсюлманите в Пловдив двата джизие регистъра от 1697–1698 г. разкриват числеността на пълнолетните мъже, живеещи в християнските

⁸⁴ Ibidem , ff. 19, 21.

⁸⁵ *Gökçe*, T. Op. cit., 59–61.

⁸⁶ DABOA, MAD 03604, ff. 3–22.

⁸⁷ DABOA, MAD 1273, ff. 19–23.

⁸⁸ DABOA, MAD 1273, ff. 24–29; DABOA, MAD 3652, f. 59.

квартали на Пловдив, които през 1697 г. наброяват 811 души.⁸⁹ Това означава, че само в християнските махали на Пловдив през 1697 г. би трябвало да живеят 2433-ма души. В случай че приемем общоприетия коефициент 5 за средния брой на едно домакинство през тази епоха, това би отговаряло на около 486 домакинства.

Трябва да отбележим, че именно в джизие регистъра от 1697 г. се срещат първите данни за съществуването на пловдивската махала Мараша, която по брой на жителите си не изглежда да е създадена наскоро (вж. Таблица 6).⁹⁰ Обаче по някаква причина нито един от живеещите в нея мъже не е регистриран като данъкоплатец в авариз регистъра от 1695 г. (вж. Таблица 5). Когато към броя на пълнолетните мъже, записани в християнските квартали на Пловдив през 1697 г. добавим отделно регистрираните членове на занаятчийските еснафи (вж. Таблица 8 и Таблица 9), пълнолетното мъжко население на града тогава възлиза на 2590 мъже. Ако приемем коефициент за мъжете 1:3 от цялото население, през 1697–1698 г. в Пловдив може би живеят около 7770 души. Към пълнолетните мъже в Пловдив може да прибавим временно или постоянно живеещите в крайградските чифлици аргати и тогава само пълнолетното мъжко население на града достига до 3482-ма мъже (вж. Таблица 5 и Таблица 10). Можем да допуснем, че аргатите са основно неженени млади мъже, които са дошли да си търсят препитание в крайградските чифлици.

* * *

Един от най-важните елементи на градската икономика на Османската империя са занаятчийските гилдии (еснафите), за чието възникване изиграват роля както традициите на Византия и балканските държави, така и чисто мюсюлманските традиции на ахиите. Действително строгата регламентация при османския еснаф за занаятчийската дейност, разпределението на суровините и пласирането на стоката много наподобява на правилата за занаятчийските корпорации в Константинопол, описани още в „Книга на епарха“, съставена в края на IX и X в.⁹¹ От друга страна, в османските еснафи прониквали много представи-

⁸⁹ DABOA, MAD 1273, ff. 19–23.

⁹⁰ DABOA, MAD.d. 1273, f. 24.

⁹¹ Ангелов, Д., П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. София: Наука и изкуство, 1974, 108–131.

тели на дервишките суфи ордени. Чрез суфизма в занаятчийските гилдии се наложила етиката футувва, съгласно която съвършен е човекът, който е щедър, самопожертвователен, самодисциплиниран и покорен на майсторите в еснафа, а също така и трезвеник, който не консумира алкохол. Това било особено важно изискване за онези, които чрез труд и дисциплина искали някога да се издигнат до майстори в гилдията. Християните от османските еснафи носят традициите на занаятите в балканските държави от времето преди османските завоевания. Градското занаятчийство било строго регулирано от властите. Всеки отделен занаят се организирал в съсловни сдружения – еснафи. В еснафската организация съществували три степени – най-ниско стоят чираците, след тях идват калфите, които вече са усвоили занаята, а най-високо стоят майсторите (уста), които управляват дюкяните. Членовете на всяка корпорация били най-често от една и съща религия, но това не било строго правило и се срещали и смесени еснафи.⁹²

Занаятите в Пловдив и Пловдивско са пряко свързани с развитието на търговията във вътрешния и външния пазар. Търговията и нейните нужди подтиквали към разрастване на определени занаяти. Тъкмо през XVII в. се разширява междурегионалната и вътрешната търговия с активното участие вече и на български търговци. Самостоятелната изява на известен брой български търговци през втората половина на XVII в. свидетелства, че през този период някои представители на селското население променят поминъка си, свързвайки търговски селото с градския пазар или участвайки в междурегионалния пласмент на стоки.⁹³ В много от случаите такива хора започват дейността си като местни посредници на дубровнишките търговци, като постепенно разширяват

⁹² *Тодоров, Н.* Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Наука и изкуство, 1972, 110–126; *Faroghi, S.* Understanding Ottoman Guilds. – In: *Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*. Faroghi, S., R. Deguilhem, eds. New York: I. B. Tauris, 2005, 3–31 и цитираната там литература.

⁹³ *Първева, Ст.* Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII–XVIII век. Изследване и документи. София: БАН, 2022, 202–206, 216–230; *Иванова, Св.* Малцинства – търговци в Румелия, 67–174, *Gradeva, R.* Villagers in international trade: the case of Chervena voda, seventeenth to the beginning of the eighteenth centuries. – *Oriente Moderno, Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and trade*, 2006, 214–216.

своите операции на местните, регионалните и извънимперските пазари.⁹⁴ През XVII в. основното направление на българските търговци е към Влашко и Трансилвания и градовете Сибиу, Клуж и Брашов. Голяма част от износните стоки представляват различните тъкани, като основен дял имат абата, коприната, както и кърпи, конци, обуца, пантофи, облекло, восък, вълна и кожи.⁹⁵ Същите артикули се пласирали и в другите търговски направления и на вътрешния пазар.⁹⁶ На вътрешния и външния пазар особено ценени са платовете и облеклата от груба вълнена ткан (аба). Освен това, както ще се види от изложението ни, в планинските села от Пловдивско е развито едрото скотовъдство. Поради тази причина градът се специализира в производството на аба, като се превръща в едно от най-прочутите текстилни средища на Империята. Представените дотук накратко основни артикули на външната и вътрешната търговия са причина в Пловдив и региона да се развият още и занаятите за производство на облекло, кожени изделия и обувки, тъй като селата от региона, особено планинските села от Средногорие-то и подножието на Балкана, са богат източник на суровините с едрото си скотовъдство.

Разрастването на присъствието на православни християни в пловдивските еснафски организации не става изведнъж. Още в края на XVI в. се забелязва тенденцията за приток на селско население, което се включва в градските занаятчийски еснафи. През 1596 г. например 24 мъже от хайманетата, временно пребиваващи в Пловдив лица с неустановено местожителство, работят в двата занаята на текстилното производство, които по-късно ще формират най-големите градски еснафи. Повечето от тези неустановени трайно в града мъже (15 души) са регистрирани като абаджии, а 9 са шивачи.⁹⁷ През тази 1596 г. общо в махалите на православните християни са регистрирани 22-ма абаджии

⁹⁴ Вечева, Ек. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII век). София: БАН, 1982, 202–209; Първева, Ст. Богатство и бедност сред селските общности, с. 218; Иванова, Св. Малцинства – търговци в Румелия, 87–101; Gradeva, R. Op. cit., 215–216.

⁹⁵ Панова, Сн. Българските търговци през XVII в. София: Наука и изкуство, 1980, 101–104.

⁹⁶ Inalcik, H., D. Quataert. An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 1. 1300–1600. Cambridge University Press, 1994, 179–379.

⁹⁷ DABOA, TTd. 1001, f. 543.

и 17 шивачи, което показва, че още тогава производството на вълнени тъкани и облекло са най-практикуваните занимания сред християните в Пловдив (вж. Таблица 2).⁹⁸ През 1614 г. отново абаджите и шивачите са сред най-многобройните регистрирани лица, но вече отстъпват по брой на 23-мата кафтанджии, отново свързани с изработката и търговията с облекла – дълги връхни дрехи с дълги ръкави (вж. Таблица 3).⁹⁹

Двата джизие регистъра от 1697 и 1698 г. предоставят пълна картина за занаятчийските гилдии в Пловдив към края на XVII в. Като най-големия еснаф в града по това време се очертава абаджийският еснаф, който към 1697 г. се състои от 218 мъже, а през 1698 г. – от 207 абаджии (вж. Таблица 8).¹⁰⁰ Данните на османските регистри потвърждават статистическите наблюдения за числения състав на абаджийския еснаф, които още преди десетилетия българските изследователи са извлекли от страниците на кондиката на абаджийския еснаф в Пловдив. Тя се води още от 80-те години на XVII в. Според техните изчисления през последните седем години на XVII в. в първия дневник на кондиката на абаджийския еснаф са отбелязани имената на 207 нови майстори.¹⁰¹ Тази цифра всъщност се равнява на целия състав на еснафа според джизие регистъра от 1698 г. (вж. Таблица 8).

Османският регистър е изключително информативен за етническия състав на абаджийския еснаф, като показва, че въпреки доминацията на гръцкия елемент (кондиката на еснафа се води на гръцки), в средите на абаджиите проникват и българи. През 1697 г. покрай гръцките се срещат и типично български имена – лични или бащини – Стойчо, Стоян, Драгине, Станко, Неделчо, Брадой, Брадо, Стоил, Вело, Пижо, Пенчо, Томир, Станимир, Стойне и др.¹⁰² За съжаление, липсват данни за селищата, от които са дошли в града българите занаятчии. Но абаджийството е свързано със скотовъдството и обработката на вълната от овцете. Населението от планинските села, включително и дербенджи-

⁹⁸ Ibidem, ff. 541–543.

⁹⁹ DABOA, TTd. 729, ff. 314–316.

¹⁰⁰ DABOA, MAD 1273, ff. 11–12; DABOA, MAD 3652, f. 4.

¹⁰¹ *Флорева, Е.* Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф като извор за етногенично и историческо проучване. – Известия на Етнографския институт и музей, 14, 1972, 143–144; *Генчев, Н.* Цит. съч., с. 30.

¹⁰² DABOA, MAD 1273, ff. 11–12.

ите от Клисуре, Калофер и Мечка или джелепите от Авреталанъ (Копривщица) и Аджар, традиционно разполагат с опит в скотовъдството и преработката на вълната. Напълно логично е, че хората от тези селища често контактуват със закупчиците на вълната, необходима за абаджийството. Поддържат връзка вероятно и със самите пловдивски абаджии в случаите, когато сами идват в града, за да пласират вълната. Трайно установените връзки като последица вероятно водят до приток на млади хора от селата към Пловдив. Тук те се вливат в абаджийския еснаф, тъй като притежават нужния опит в обработката на вълната. Това са само теоретични разсъждения, но тази е вероятната логика на случилото се през XVII–XVIII в., когато абаджийският еснаф в Пловдив става най-голямата занаятчийска корпорация в големия тракийски град.¹⁰³

Джизие регистрите от 90-те години на XVII в. показват, че Пловдив се е превърнал в център за производството и търговията с различни видове платове, облекла и обувки. След абаджийския еснаф най-многобройни са еснафите на кожухарите, шивачите, обуварите и кафтанджиите¹⁰⁴ (вж. Таблица 8). Освен това силно развити отрасли в града са бижутерството и златарството.¹⁰⁵ Прави впечатление, че не всички занаятчийски от Пловдив са отбелязани и в двата джизие регистра от 1697 и 1698 г. Разликата във времето е само една година, но различията са чувствителни. И в двата регистра са регистрирани главно производителите на различни видове платове, облекла и обувки, свързаните с тези занаяти бояджии, боядисващи тъканите и кожите, както и занаятите, свързани с обслужването на различни нужди и изхранването на населението – златарите, производителите на свещи, хлебарите, кръчмарите, бакалите и рибарите.¹⁰⁶

¹⁰³ Николай Тодоров отбелязва вече за XVIII–XIX в., че планинските и подбалкански селища, каквито са например Копривщица, Калофер, Карлово и Сопот, са свързани с абаджийството в Пловдив, като в някои от тях се развива гайтанджийството като нов самостоятелен занаятчийски клон: *Тодоров, Н.* Балканският град, 200–203.

¹⁰⁴ Кафтанджии, производители на дългополи мъжки дрехи, употребявани в страните от Близкия Изток, или търговци на платове.

¹⁰⁵ DABOA, MAD 1273, ff. 12–13; DABOA, MAD 3652, f. 6.

¹⁰⁶ DABOA, MAD 1273, ff. 8–18; DABOA, MAD 3652, ff. 4–9.

Някои от занаятчийските еснафи от Пловдив не са записани в джизие регистъра от 1697 г., но присъстват в джизие регистъра от 1698 г. Едно от обясненията за отсъствието им в града една година по-рано е тяхното вероятно мобилизиране за нуждите на армията или други належащи потребности по време на все още водещата се война със Свещената лига (1683–1699 г.). От друга страна, малко вероятно е градът да е бил оставен за толкова дълго без определени занаятчийски гилдии. Може би някои от еснафите са изпълнили някакви военни поръчки, срещу което са освободени от джизие за една година. Еснафите, които по някаква причина не присъстват в джизие регистъра през 1697 г., но се появяват през 1698 г., са гилдиите на казанджиите (медникарите), железарите, керемидчиите, тюфекчиите (производителите на огнестрелно оръжие), дюлгерите, арабаджиите (коларите), симидчиите, бозаджиите, касапите, гостилничарите/готвачите и градинарите (вж. Таблица 9). За повечето от тези еснафи е напълно логично да са били мобилизирани заради някакви нужди за производство на оръжие, строителство на крепостни съоръжения или производството на питки (симид), сухари, боза и ястия за изхранването на войската. Коларите (арабаджиите) вероятно са извършвали транспорта на някакви продукти, необходими за войската. Добре известно е, че в Османската империя в нередки случаи държавата прибегвала до принудителни държавни доставки и работа, най-вече във връзка с военните нужди. Работата достигала дотам, че на лицата, които не са изпълнили определени задължения към армията, се забранявало да упражняват своята професия.¹⁰⁷ Според известните султански заповеди тъкмо някои от занаятчийските еснафи в Пловдив още през 1572 г. са мобилизирани в помощ на армията, което показва една дълготрайна практика.¹⁰⁸

Интересно е, че освен някои занаятчии, през 1697 г. в града не присъства и арменската общност, която е регистрирана чак в регистъра от 1698 г. в лицето на 45 арменци (армене-и аджем), които се занимават

¹⁰⁷ Тодоров, Н. Цит. съч., с. 123.

¹⁰⁸ Рефик, А. България под турско управление. гг. 983–1255 от егира, 1565–1841 от Р. Хр. Документи, взети из тайните турски държавни архиви върху търговския и стопански живот на градове, населени с българи по време на турското управление. София, 1938, с. 26.

преимуществено с търговия в големия град.¹⁰⁹ Както вече стана дума, можем само да предположим, че по всяка вероятност част от арменските търговци са били мобилизирани за обслужване на армията, което също е честа практика. От друга страна, възможно е останалата част от арменците в града да са били освободени от джизие за 1697 г. също поради изпълнението на някакви задължения към държавата. Еврейската общност, която също се занимава основно с търговско-лихварска дейност, е регистрирана и в двата регистъра от 1697 и 1698 г., като нараства само за една година от 115 домакинства на 148 семейства.¹¹⁰ Тези данни показват приток на евреи с търговски занимания, което подчертава стопанския възход на Пловдив от края на XVII в.

2. СЕЛИЩАТА ОТ КАЗАТА ФИЛИБЕ

Казата Филибе се оформя постепенно във времето, като до очертаванията на административните граници, с които тази каза е известна към края на XVI и през XVII в., не се достига веднага. Подробният тимарски регистър от 1489 г. показва, че всички селища, регистрирани в широките граници на равнината около Пловдив и селата от Пазарджишко и Средногорието, спадат административно към Филибе. По това време, изглежда, единствените названия за административно-териториалните единици са термините вилает и нахия. В регистъра регионът около Пловдив е обозначен като нахията Филибе.¹¹¹ През 1489 г. към Филибе спадат и селата, които по-късно влизат в рамките на казата Татар Пазарджик. В подробния тимарски регистър от 1516 г. отново единствената отбелязвана административно-териториална единица е нахията. Регионът около Пловдив отново е обособен като нахията Филибе.¹¹² Някои от бъдещите нахии от казата Филибе се срещат като названията на обособени региони – например Гьопса или Карловската котловина,

¹⁰⁹ DABOA, MAD 3652, f. 9.

¹¹⁰ DABOA, MAD 1273, f. 23; DABOA, MAD 3652, f. 9.

¹¹¹ DABOA, TTd. 26, f. 64.

¹¹² DABOA, TTd. 77, f. 543.

която все още не е посочена като нахия.¹¹³ Вече се е обособила отделна нахия в най-западната част от Горнотракийската низина, но тя не е с център Пазарджик, като самият град Татар Пазарджик през 1516 г. влиза в състава на нахията Сарухан бейлю.¹¹⁴ В подробния тимарски регистър от 1525 г. отново Филибе все още не се появява като административно-териториалната единица каза. Регионът около Пловдив е записан само като нахията Филибе, а към тази нахия спадат селища, които по-късно се числят към някоя от петте нахии – Коюн тепе, Коноуш, Рупчос, Караджа даг и Гьопса в казата Филибе.¹¹⁵ Това е принцип на съставяне на регистрацията от 1525 г., когато регистраторите са описвали селата по нахии, без да споменават казата като основната административно-териториална единица в рамките на санджака Паша.

Разбира се, казата Филибе със сигурност е съществувала към 1525 г. като административно-териториална единица, защото данните за селищата в регистъра от 1525 г. напълно съвпадат с данните в съкратения регистър на населението в Румелия от 1530 г., който е препис от по-стари подробни муфассал регистри, сред които и подробният регистър от 1525 г. Тъкмо в съкратения регистър от 1530 г. за пръв път се среща казата Филибе като административно-териториална единица, което свидетелства за присъствието на кадия в Пловдив.¹¹⁶ През 1530 г. селата, които по-късно спадат към гореспоменатите пет нахии, все още са записани в рамките на нахията Филибе, което обяснява принципите, върху които е съставен регистърът от 1525 г. Вижда се, че през първите три десетилетия от XVI в. административно-териториалното деление в региона на Пловдив все още не е оформено в онзи вид, в който е познато през 70-те години на същото столетие.

В подробния тимарски регистър от 1570 г. споменатите пет нахии вече са отразени, но само при отбелязването на административната принадлежност на някои от селата, без самата регистрация да е под-

¹¹³ Ibidem, f. 567. На тази страница от регистъра се казва, че Прасадим дербенд (Клисура) се намира на пътя от Гьопса към Златица.

¹¹⁴ Ibidem, p. 632.

¹¹⁵ DABOA, MAD.d. 519, f. 18–80.

¹¹⁶ DABOA, TTd. 370, ff. 85–108.

редена по нахии.¹¹⁷ Първата регистрация, в която селата са подредени според принадлежността им към четири от споменатите нахии, е описът на джелепкешаните от 1576 г., където нахиите от казата Филибе са подредени в следния ред – Конуш, Караджа даг, Гьопса и Коюн тепе.¹¹⁸ Интересно е, както се вижда, че родопските села Чурен, Лилково, Тъмръш, Орехово, Забърдо и Бойково са включени към нахията Коюн тепе, въпреки че още в регистрите от 1516, 1530 и 1570 г. към техните имена е записано, че спадат към Рупчос.¹¹⁹ Тогава сякаш името Рупчос е изписвано не толкова като административно-териториална единица, а като географски регион в Родопите, в който се намират споменатите села. Изглежда, че Рупчос през XV и началните десетилетия на XVI в. е обособен планински регион в Родопите, който е по-скоро етнографско-географска категория, която е организирана постепенно като отделна нахия някъде през втората половина на XVI в.

Съкратеният регистър от 1530 г. дава възможност да се хвърли поглед върху всички села от казата Филибе. В казата по това време се наброяват 244 села. От тях 104 населени места са преобладаващо християнски по жителски състав. Същевременно 63 селища са населени само с християни. Останалите села са или преобладаващо мюсюлмански, или населени само от мюсюлмани.¹²⁰

2.1. Нахията Коюн тепе и нейните най-големи села

Нахията Коюн тепе от казата Филибе (Пловдив) включва селищата, които се намират в равнината и обкръжават Пловдив като венец от населени места, а също така и част от селата в подножието на Родопите, намиращи се западно от село Марково. Към Коюн тепе спадат и селата далеч на северозапад от града. На северозапад от Пловдив се намират Овчите хълмове, на които най-вероятно е назована въпросната нахия.

¹¹⁷ DABOA, TTd. 494, f. 538, Село Акча клисе (Сопот) е записано като намиращо се в нахията Гьопса и спадащо към Филибе. Обаче не за всички села тази принадлежност едновременно към Филибе и към по-малките нахии е стриктно отбелязвана в регистъра от 1570 г.

¹¹⁸ Турски извори за българската история (оттук насетне ТИБИ). Т. 3. Документи от XVI в. Съст. и ред. Б. Цветкова и А. Разбойников. София: БАН, 1972, 45–77.

¹¹⁹ DABOA, TTd. 77, ff. 774–775, 729, 730; DABOA, TTd. 370, pp. 89, 91, 93; DABOA, TTd. 494, 562–563, 658–659, 663; DABOA, TTd. 498, ff. 292–293.

¹²⁰ DABOA, TTd. 370, ff. 85–108.

Нахията Коюн тепе през втората половина на XVI в. вече се е оформила, като в регистъра на джелепкешаните от 1576 г. в нея са включени не само селищата от споменатите райони в подножието на Родопите, полето около Пловдив и териториите на северозапад до Средногорието, но и някои села от вътрешността на Родопите, които би трябвало да спадат към нахията Рупчос.¹²¹ По този начин в регистъра на джелепкешаните от 1576 г. като принадлежащи към нахията Коюн тепе са записани цели 79 села. Съкратеният регистър на авариз ханетата в казата Филибе от 1622 г. разкрива, че през третото десетилетие на XVII в. нахията Коюн тепе е достигнала окончателните си граници и включва 56 села. В авариз регистъра от 1695 г. в нахията са регистрирани 64 села. От тях четири села са изцяло мюсюлмански – Даудлар (с. Царимир, област Пловдив), Текиели (неустановено), Чардаклъ-и Мюслим (с. Малък чардак, област Пловдив) и Чоллук (с. Граф Игнатиево, област Пловдив). В останалите села от нахията през 90-те години на XVII в. е регистрирано поне едно християнско домакинство. Същевременно цели 38 села от нахията Коюн тепе са изцяло населени с християни – Коматево (дн. квартал на гр. Пловдив), Сотир (дн. с. Храбрино, област Пловдив), Дереджик (дн. с. Брестовица, област Пловдив), Пастуша (дн. част от гр. Перушица, област Пловдив), Перушица (дн. град), Кулагузлу (неустановено), Курт (с. Куртово Конаре, област Пловдив), махалата Паша в близост до Кадиево (неустановено), Златитрап (село, област Пловдив), Плоска (вероятно с. Полатово, дн. квартал на гр. Стамболийски, област Пловдив), Мечкюр (кв. „Прослав“ на гр. Пловдив), Цалапица (село, област Пловдив), Костиево (село, област Пловдив), Радиново (село, област Пловдив), Мързян (дн. с. Бенковски, област Пловдив), Фирузлу (дн. с. Овчеполци, област Пазарджик), Саръ гьол (дн. с. Блатница, област Пазарджик), Йоренли (дн. с. Смилец, област Пазарджик), Айваджък (дн. с. Дюлево, Пазарджишко), Максудлар (неустановено), Кара Халиллер (неустановено), Дерели (неустановено), Герен (с. Долни Герен, Пловдивско, днес под водите на язовир „Пясъчник“), Йенидже – и Чомлек (дн. с. Старосел, област Пловдив), Чардаклъ-и Кяфире (с. Голям чардак, Пловдивско), Строево, Тахталъ в близост до Филибе (изчезнало село), Кючюк Чомлек, Дука, Войводи-

¹²¹ ТИБИ, т. 3, 67–77.

ново, Чирпили (дн. с. Труд, област Пловдив), Шадлъ (изчезнало село на североизток от с. Строево, област Пловдив), Агач (дн. с. Калековец, област Пловдив), Доганджи Илияс (дн. с. Скуtare, област Пловдив), Лешник (с. Елешница, дн. под водите на язовир „Пясъчник“), Саруджа (дн. с. Царацово, област Пловдив), Рогош (Малък и Голям Рогош, дн. с. Рогош, област Пловдив), Хахлан (дн. с. Браниполе, област Пловдив) и Авреталанъ (дн. град Копривщица, Софийска област, чието население не е регистрирано в авариз регистъра от 1695 г).¹²²

Важно е да се отбележи, че 22 села от нахията Коюн тепе, които са населени изцяло с православни християни, исторически се числят към най-старите войнушки села, като всички те присъстват още във войнушките регистри от първите десетилетия на XVI в. Присъствието на войнушко население в едно селище може да се приеме за маркер, че това населено място вероятно е свързано със селищната мрежа от времето преди османските завоевания или поне от края на XIV и началните десетилетия на XV в. Войнуците, които в мирно време служат в държавните конюшни, а по време на война следват обоза на армията, са много стара военнопомощна част, за която се приема, че е създадена още през втората половина на XIV в. по време на османските завоевания, включвайки наследниците на средновековните български войници.¹²³

С малки изключения повечето войнушки села в Пловдивско поне до първите десетилетия на XVI в. са запазили старите си и вероятно средновековни имена, без върху тях да окаже влияние постепенната османизация на топонимията. Впоследствие част от войнушките села приемат и втори турски имена – Брестовица/Дереджик; Калековец/Агач; Юскюдерион/Скуtare/Доганджи Илияс или Пасарелица/Тахта-лъ. Но много от тях, като например Перушица, Радиново, Златитрап, Лешник или Войводиново, запазват старите си имена дори и през XVII и XVIII в., когато османизацията на топонимията е повсеместна.¹²⁴ През втората половина на XVI в. в селата от вакъфите на Сюлейман Великолепни и вакъфите на членове на султанското семейство е отме-

¹²² Gökçe, T. Op. cit., 98–101.

¹²³ За войнуците по-подробно вж. Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни.

¹²⁴ Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни, 302–313.

нен привилегированият войнушки статут. Селата Войнягово, Чомлек, Мързян, Строево, Станимака, Пастуша и Перушица „изчезват“ от войнушките регистри, като от този момент нататък определящ за бъдещето им е вакъфският им статут.¹²⁵

Още от ранната османска епоха в най-ниските части на равнината са разположени като венец около Пловдив множество села, които обаче трайно запазват селския си облик с преобладаване на земеделието като поминък. Селата в близост до Пловдив си остават предимно земеделски по характер, като новото време е донесло постепенно окрупняване на земята и попадането ѝ в частните ръце на чифликчиите. В Пловдивско към края на XVII в. чифликчиите не са едрите земевладелци, каквито Стефка Първева наблюдава през втората половина на същия век в Одринско.¹²⁶ В Пловдивския край като владетци на чифлиците също са регистрирани лица от средата на аскерите – най-вече еничарски командири. Аскери чифлиците в Пловдивско, които не заемат повече от 2 или 3 чифта орни земи, се създават главно около близките до града села, каквито са Костиево, Радиново, Мечкюр (днес кв. „Прослав“ на гр. Пловдив), Ада (изчезнало село, югозападно от Цалапица), Даудлар (с. Царимир), Мързян (с. Бенковски), Малък чардак, Чолук (с. Граф Игнатиево), Чирпили (с. Труд), Трифил (с. Трилистник), Демюрджилер (с. Желязно), Агач (Калековец), Динк, Войводиново и Тахталъ¹²⁷ до самия град. В посочените села са разположени чифлиците на Мустафа ага, Дамад Мустафа ага и Хюсеин ага (с. Костиево); Искендер оглу и Мехмед ага – и двата от по 2 чифта орна земя (с. Радиново); чифликът на Абдуллах ага, бивш кетхуда йери – 2 чифта орна земя (с. Мечкюр); чифлиците на заима Мехмед ага и на бившия кадия Абдуллах ефенди – и двата по 2 чифта земя (с. Ада); чифлиците на Мехмед челеби и някой си бостанджия¹²⁸ – и двата по 1 чифт орна земя (с. Мързян); чифликът на покойния Саръ Мустафа ага – състоящ се от 3 чифта орни

¹²⁵ Пак там, с. 309.

¹²⁶ *Първева, Ст.* Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. София: БАН, 2011, 361–370.

¹²⁷ Изчезнало село в северните околности на Пловдив. Намирало се е близо до днешната гара Филипово, западно от Карловско шосе.

¹²⁸ Бостанджии – специална част от еничарския корпус, която охранява градините и дворците на султана и изпълнява специални мисии.

земи (с. Даудлар); чифлиците на Абдуллах ага, Ибрахим ага и Мустафа сипах – и трите с по 3 чифта орни земи (Малък чардак); чифлиците на Осман ага и хаджъ Мустафа – по 1 чифт земя (с. Чоллук); чифликът на Мехмед ефенди – 3 чифта орни земи (с. Чирпили); чифлиците на Мехмед ага и Ахмед ага от по 2 и 3 чифта земя (с. Трифил), чифликът на Неджиб ага от 3 чифта земя, а също чифлиците на Ахмед ага, Ахмед и Али (вероятно братя или други роднини) и Халил ходжа – с по 2 чифта земя (с. Демюрджилер); чифлиците на Халил ага, Хюсеин ага и Мустафа чауш от по 2, 3 и 1 чифта земя (с. Агач); чифлиците на Шахин Абдуллах, еничарин във Филибе, хаджъ Ахмед и Али ага, бивш чауш от оджака на еничарите – първият чифлик с един чифт земя, а другите два с по 2 чифта орни земи; чифликът на хаджъ Мехмед от 1 чифт земя (с. Войводиново) и чифликът на Мехмед ага от оджака на коруджиите във Филибе – 3 чифта орни земи (с. Тахталъ до самия Филибе).¹²⁹ Аскери чифлици през 1695 г. са регистрирани и в с. Деирмен дереси (с. Първенец), югозападно от Пловдив в хълмистия район близо до подножието на Родопите. Там се намират чифлиците на Али ага, бивш главен чауш на еничарите, и Мехмед ага, капуджибашия на двореца – и двата с по 2 чифта орни земи, както и изоставеният чифлик на някой си Сюлейман.¹³⁰

Най-много аскери чифлици в близост до Пловдив през 1695 г. са регистрирани в с. Ландоз, разположено в много голяма близост източно от града. В селото се изреждат общо 8 чифлика: чифлик на Ахмед ага, 1 чифт; чифлик на Неджиб заде, 2 чифта; чифлик на синовете на Али бей, 2 чифта; чифлик на хаджъ Осман, 2 чифта; чифлик на Мустафа челеби, 2 чифта; чифлик на Кая челеби, 2 чифта; чифлик на Мехмед ходжа, 1 чифт и един изоставен чифлик на Идрис ага.¹³¹ Повече аскери чифлици съществуват и в землището на с. Кючюк Чомлек, което може да се идентифицира с изчезнало село в близост до Пловдив, разположено северно от града до днешното Брезовско шосе, както смята пловдивският историк и краевед Владимир Балчев.¹³² Това е много вероятна

¹²⁹ DABOA, MAD 03604, ff. 75, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85.

¹³⁰ Ibidem, f. 70.

¹³¹ Ibidem, f. 85.

¹³² *Владимир Балчев* – научнопопулярна публикация в „ПловдивПрес.бг“ (plovdiv-press.bg), 27.02.2022 г. Публикацията се основава на стари карти от XIX в.

идентификация, тъй като е логично аскерите да са се възползвали от близостта на землището на селото до големия град, в който живеят. Около с. Кючюк Чомлек през 1695 г. са регистрирани чифлиците на Хюсеин ага, началник на оджака на коруджиите във Филибе, хаджъ Джилал, началник на оризарите, и Ахмед ага, пенсиониран сипах и кетхюда – и трите с по 2 чифта орни земи, както и чифлиците на Мехмед челеби, писар във Филибе, и на някой си Юсуф Мехмед, които се състоят само от 1 чифт орни земи.¹³³

Не може да се каже със сигурност дали изредените сравнително малки чифлици са привличали множеството аргати, които са регистрирани в джизие регистрите от 1697 и 1698 г. като работници от крайградските чифлици. Възможно е да са съществували други, по-големи чифлици, които не са попаднали в регистрацията от 1695 г. Предпочитанието на аскерите да създават чифлици в близост до големия град е характерно и за другите региони, например Софийско и Одринско.¹³⁴ Може да си обясним този факт с желанието на владелците, които живеят в Пловдив, да разполагат с имот в близост до града. От друга страна, чифлиците на аскерите се намират в близост до важните пътища, по които продукцията се транспортира към големите пазари. По този начин се вижда, че аскерите създават чифлици, които са ориентирани към пазара на селскостопанска продукция.¹³⁵

Концентрацията на аскери чифлиците в ниските части на равнината в близост до Пловдив означава, че те заемат плодородните земи в равнината, където селата са с преобладаващо земеделски поминък. Новите тенденции в подобни села са свързани с насоченост на селскостопанската продукция към пазара. За съжаление, не можем да говорим подробно за имотното положение на обикновения земеделец от раята в района на нахията Коюн тепе, защото поради някаква особеност на регистрацията тъкмо в тази административно-териториална единица

¹³³ DABOA, MAD.d. 3604, f. 82.

¹³⁴ *Първева, Ст.* Земята и хората, 361–370; *Andonova, P.* Voynuk or Askeri? The Transformation of the Voynuk Landholdings into Askerî Çiftlikleri in the Context of the Ottoman Socio-Economic History. – In: XVIII. Türk tarih kongresi. Ankara, 1–5 Eylül 2018. Kongreye sunulan bildiriler XII cilt. Türk Dili ve edebiyatı tarihi. Hazırlayanlar Semiha Nurdan – Muhammed Özler. Ankara, 2022, 379–408.

¹³⁵ *Andonova, P.* Op. cit., p. 390.

регистраторите не са записвали във всички села колко чифта орни земи притежават обикновените селяни в селата, като подобно посочване е по-скоро изключение. Не можем да си правим заключение, че скотовъдството е особено силно застъпено в равнинните села, защото тук твърде рядко някои от регистрираните са определени като овчари, а понякога и като говедари. По-скоро можем да говорим за селища със земеделски поминък, който не е довел до никакви промени в начина на живот на хората. В равнинните села напълно закономерно не се забелязва и появата на повече занаятчии, което само потвърждава наблюдението ми, че става дума за населени места, в които селяните се занимават главно със земеделие. Често регистраторите са записвали броя на вдовиците и земеделците в селата, като са го отбелязвали с числени стойности отстрани, в полето на листа. Обаче често броят на отбелязаните земеделци е твърде малък и може би става въпрос за едрите земевладелци в селото, които обработват поне по 2–3 чифта орни земи. Това предположение е възможно, тъй като регистраторите са използвали арабската дума „харрас“, която освен земеделец може да означава и чифликчия.¹³⁶ В селата, в които чифтовете орни земи са отбелязани, преобладават владелците на един чифт орни земи.¹³⁷

* * *

Повечето села от равнината около Пловдив не са големи, но сред тях изпъква село Цалапица като много голямо село още през XVI в. Това е едно от старите войнушки села, което само по себе си свидетелства за вероятността да е сред населените места около Пловдив, чието съществуване може би датира от Средновековието или поне от времето, непосредствено предхождащо османските завоевания в Тракия. За съжаление, не разполагаме с пълните данни за населението на Цалапица през 1489 г., но в регистъра от тази година са записани отделни жители към дялове от различни тимари, като на едно място са записани четирима негови жители, а на друго място е записан само един селянин от Цалапица, някой си Райко.¹³⁸ Отделно от обикновената рая в селата през 1489 г. са регистрирани 53-ма зеваид войнуци (войнушки резер-

¹³⁶ В османотурско-английския речник на Редхаус тази дума има значение на земеделец или фермер, т.е. чифликчия, владеец на по-голямо поземлено стопанство.

¹³⁷ DABOA, MAD 03604, ff. 70–87.

¹³⁸ DABOA, TTd. 26, f. 97, 99.

висти) от 12 села,¹³⁹ сред които са двама зевайд войнуци от Цалапица – Деремир, син на Влад, и Стоян, брат на Райко.¹⁴⁰

В тимарския регистър от 1516 г. Цалапица отново е разделена на два дяла от различни тимари, като в единия са регистрирани 87 домакинства на православни християни, а в другия – 17 домакинства, също само на православни християни.¹⁴¹ Пълната представа за населението на Цалапица в началото на XVI в. се допълва от регистрираните през 1516 г. в отделен списък 27 зевайд войнуци от Цалапица, които са глави на домакинства.¹⁴² По този начин разбираме, че без действащите войнуци (може би само десетима души)¹⁴³ в Цалапица през второто десетилетие на XVI в. живеят 131 домакинства, което превръща Цалапица в най-голямото село в равнината около Пловдив. Напълно е възможно селото да е много голямо още през 1489 г., но пълните данни за това не са запазени. Цалапица продължава да бъде сред тимарските села и през втората половина на XVI в. До 1570 г. демографският прираст продължава, като в Цалапица са регистрирани 343 пълнолетни мъже.¹⁴⁴ Вероятно тогава в селото живеят около 190 домакинства. Изглежда, селските домакинства в Цалапица са малко по-големи от средно приетото и често достигат до шестима души в къща. На подобно заключение навеждат данните от края на века, когато неженените мъже са посочени поименно, а при наличието на 314 пълнолетни мъже в Цалапица се наброяват 173 домакинства.¹⁴⁵ Макар и да има напълно селски изглед, Цалапица се състои от пет махали през 1570 г. и четири махали през 1596 г., което му придава вид на малка касаба.

Началото на XVII в. в демографско отношение е добро за Цалапица, тъй като през 1614 г. в селото са регистрирани 366 пълнолетни мъже.¹⁴⁶ Това означава, че според възприетия малко по-висок брой на

¹³⁹ Ibidem, ff. 116–118.

¹⁴⁰ Ibidem, f. 116.

¹⁴¹ DABOA, TTd. 77, ff. 589–591.

¹⁴² Ibidem, f. 809.

¹⁴³ Във войнушкия регистър от 1523 г., само седем години след регистрацията от 1516 г., са записани 10 войнуци от Цалапица. Вж. *Йорданов, Кр.* Войнуците от имперските конюшни, с. 306.

¹⁴⁴ DABOA, TTd. 494, ff. 534–538, 683–684.

¹⁴⁵ DABOA, TTd. 1001, ff. 546–549.

¹⁴⁶ DABOA, TTd. 729, ff. 385–388.

живеещите в една къща в Цалапица по това време би трябвало да има около 203 домакинства на православни християни. В авариз регистъра от 1695 г. са регистрирани само 37 домакинства от раята (от които 10 са на вдовици, които не са посочени поименно), както и 40 войнуци и зеваид войнуци, глави на домакинства.¹⁴⁷ Посочени са общо 77 домакинства на православни християни в Цалапица. Съставеният две години по-късно джизие регистър показва по-добра демографска ситуация. През 1697 г. в селото са регистрирани 107 пълнолетни мъже от раята, както и 94-ма войнуци – общо 201 пълнолетни мъже.¹⁴⁸ В случай че в едно домакинство от Цалапица живеят средно по 5–6 души, както е било през XVI в., през 1697 г. в селото би трябвало да има около 112 домакинства на православни християни. Интересно е, че само една година по-късно – през 1698 г., в Цалапица са регистрирани 129 войнуци, което може да се обясни с отсъствието на 35 войнуци от селото през 1697 г., защото са изпълнявали службата си в държавните конюшни или, което е по-вероятно, в обоза на армията, тъй като все още се води война.¹⁴⁹ Същевременно християнската рая в Цалапица не преживява голям демографски ръст през 1698 г., както е в други селища, като са регистрирани 118 пълнолетни мъже или с 11 души повече в сравнение с 1697 г.¹⁵⁰ Мъжкото население на Цалапица през 1698 г. наброява общо 247 пълнолетни мъже, което означава вероятно около 137 домакинства на православни християни.

Доброто демографско състояние на Цалапица в течение на две столетия предполага стабилно стопанско развитие на базата на съществуващите ресурси. Като село в най-ниските части на равнината около Пловдив, поминъкът на населението в Цалапица е аграрен – данъчните регистри показват приходи от пшеница, ечемик или смес от зърнени култури, като населението обработва и лозя, от които дава като десетък неферментирал гроздов сок (шира).¹⁵¹ В селото е развито и скотовъдството, което се вижда от таксите за продажба и клане на овце и гове-

¹⁴⁷ DABOA, MAD.d. 3604, f. 76.

¹⁴⁸ DABOA, MAD.d. 1273, ff. 42–43.

¹⁴⁹ DABOA, MAD.d. 3652, f. 33.

¹⁵⁰ Ibidem.

¹⁵¹ DABOA, TTd. 494, f. 538; DABOA, TTd. 1001, f. 549; DABOA, TTd. 729, f. 388.

да.¹⁵² Доказателство за развитото скотовъдство в Цалапица е обстоятелството, че в един регистър от 1596 г. за данъка от дребен рогат добитък и кошари на територията на казата Филибе единственото село от равнината, в което са обложени голям брой овце,¹⁵³ е именно Цалапица, където раята е обложена под формата на макту за 2000 овце, а седемнадесет местни войнуци отглеждат общо 2022 овце.¹⁵⁴ Над имената на войнуците е отбелязано, че обложените с данък овце са за притежавани стада над сто животни, тъй като тази категория население е освободена от данъци, ако притежава стада под тази бройка. По този начин се разбира, че единадесет войнуци от Цалапица през 1596 г. притежават стада от 200 или повече овце. По-едрите овцевъди от Цалапица са войнуците Войо Бойко (260 овце), Райчо Диньо (260 овце), Недо Слав (288 овце), Стойко Стамо (185 овце), Стасан Стойо (288 овце) и Мильо Никола (289 овце).¹⁵⁵

Цалапица изглежда като село с типичен земеделски стопански профил и според авариз регистъра от 1695 г., когато 25 от общо 27 регистрирани мъже от обикновената рая обработват поне по един чифт орни земи, а някой си Коджа Михаил обработва 2 чифта орни земи, вероятно най-заможният земевладелец в Цалапица.¹⁵⁶ Войнуците от Цалапица през 1695 г. не са регистрирани като владетци на допълнителни чифтове орни земи, защото се задоволяват да обработват освободените си от данъци служебни бащини.¹⁵⁷ Единствените отбелязани занаятчий в селото са шивач и производител на конски покривала, но тези занаяти

¹⁵² DABOA, TTd. 1001, f. 549; DABOA, TTd. 729, f. 388.

¹⁵³ Останалите села, включени в този опис, са селата Михалково, Лясково, Сафтище (Студенец, Смолянско), Борово, Тъмраш, Чуруково, Чуката, Косово, Забърдо, Дряново, Лилково, Белащица, Брезовица, Лъкавица и Ситово. Всички тези села се намират във вътрешността на планината Родопи, а само едно от тях е в полите на същата планина. Вж. *Грозданова, Ел., Ст. Андреев*. Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. София: ОФ, 1986, 63–65.

¹⁵⁴ DABOA, MAD.d. 14590, f. 24. Срв. *Грозданова, Ел., Ст. Андреев*. Цит. съч., 64–65.

¹⁵⁵ DABOA, MAD.d. 14590, f. 24.

¹⁵⁶ DABOA, MAD.d. 3604, f. 76.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

напълно се вписват в типично аграрния и животновъден поминък на християните от Цаланица.¹⁵⁸

* * *

Тъй като търсим корените на възрожденските процеси в един преходен исторически период, който предхожда Българското възраждане, трябва да насочим погледите си към периферните зони между равнината и планините, както и към Средногорието далеч на североизток от Пловдив. В тези географски зони още през XVI в. са разположени повечето от големите християнски села в региона. Общото наблюдение за демографското състояние и поминъка на населението според авариз регистъра от 1695 г. и джизие регистрите от 1697 и 1698 г. потвърждава наблюдението, че големите и действително богати села от казата Филибе и в частност в нахията Коюн тепе, чието мъжко население надвишава 100 пълнолетни мъже, се намират в периферията на равнината и подножието на околните планини – Родопите, Средногорието и Стара планина, където населението можело да съчетава земеделието и лозарството в подходящите за лозята хълмисти зони, както и скотовъдството.¹⁵⁹ Много големи и богати села се намират и в същинската планинска зона на Средногорието, където населението се занимава основно със скотовъдство, което е насочено към пазара.¹⁶⁰

Както вече споменах, големите села в подножието на Родопите, които спадат към нахията Коюн тепе, се намират югозападно от Пловдив и западно от с. Марково. На първо място ще спомена Деирмен дереси (с. Първенец), в землището на което са разположени три от аскери чифлиците през 1695 г. Селото е едно от старите населени места в Пловдивско и е регистрирано още в тимарския опис от 1516 г. като едно от мюлковите селища на големия мирахор на столичните конюшни Ахмед ага. По това време Деирмен дереси е сравнително малко населено място от 4 мюсюлмански домакинства и 17 християнски семейства (едно от които вдовишко).¹⁶¹ През следващото десетилетие, когато селото вече е част от хасовете на султан Сюлейман Великолепни, жителите му все

¹⁵⁸ Ibidem.

¹⁵⁹ *Първева, Ст.* Земята и хората, с. 169.

¹⁶⁰ Пак там.

¹⁶¹ DABOA, TTd. 77, f. 831.

още са малко на брой.¹⁶² След включването на Деирмен дереси като част от вакъфите на Сюлейман Великолепни за издръжката на комплекса Сюлеймание в Цариград, владетелят има интерес да превърне селото в приходоносен източник за финансиране на благотворителната си фондация. Възможно е да съществува политика за настаняване на хора с неустановено жителство (хайманета) или привличането на нови заселници в селото чрез намаляване на данъците за определен кратък период. Това е само предположение, защото не може да бъде проследено засега чрез никакви извори, а е въпрос на съпоставка с практиката в други вакъфски села.¹⁶³ Факт е обаче, че през този период населението на Деирмен дереси нараства. През 1570 г. в селото вече са регистрирани 105-ма пълнолетни мъже християни – вероятно повечето глави на домакинства, както и едва 11 мюсюлмански домакинства.¹⁶⁴ Към края на века населението на селото нараства до 46 мюсюлмански домакинства и 177 семейства на православни християни.¹⁶⁵

Като вакъфско селище Деирмен дереси не може да бъде открито в подробния тимарски регистър от 1614 г. Затова пък през същата година е съставен един съкратен регистър на данъкоплатците на данъка зияде-и джизие във вакъфските села, от който разбираме, че в началото на XVII в. този данък се изплаща от 143 домакинства в Деирмен дереси.¹⁶⁶ През 1639 г. е съставен друг регистър на обложените със зияде-и джизие домакинства, в който са записани поименно 173-ма мъже, глави на домакинства от с. Деирмен дереси.¹⁶⁷ Цитираните данни показват възходящо демографско развитие на Деирмен дереси и през първата половина на XVII в. Поради това регистрираните в авариз регистъра от 1695 г. 8 мюсюлмански домакинства и 30 семейства на православни християни (от тях 4 вдовишки домакинства) изглеждат като сериозен демографски срыв за изминалите 55 години.¹⁶⁸ Пълнолетното мъжко

¹⁶² DABOA, TTd. 370, f. 87.

¹⁶³ Вж. например разсъжденията на Махиел Кийл за населението на вакъфските села в: *Кийл, М.* Изкуство и общество в България през турския период. София: Любимъдрие, 2002, 76–88.

¹⁶⁴ DABOA, TTd. 498, ff. 268–269.

¹⁶⁵ DABOA, TTd. 470, ff. 267–270.

¹⁶⁶ DABOA, KK.d. (Mevkufat kalemi) 2559, f. 6.

¹⁶⁷ DABOA, MAD.d. 14917, ff. 11–12.

¹⁶⁸ DABOA, MAD.d. 3604, f. 70.

християнско население на Деирмен дереси реално е много повече, както се вижда от джизие регистъра от 1697 г., когато в селото са записани 106-ма мъже.¹⁶⁹ Регистърът потвърждава представата ни за демографски спад в селото, тъй като общият брой на християните в Деирмен дереси към 1697 г. трябва да е бил около 318 души заедно с жените и децата, което означава около 53–63 домакинства. Тези демографски промени може би се дължат на трудните военни години, в които част от населението е потърсило препитанието си в града или по други богати села. Само една година по-късно е съставен друг джизие регистър, от който се вижда известно увеличение на населението, тъй като в Деирмен дереси са регистрирани 127 пълнолетни мъже, което означава около 76 домакинства.¹⁷⁰ Въпреки всичко, трябва да отбележим, че нарастването на населението към края на века не е толкова значително, както това се случва в други големи села от региона. Нарастването от 21 пълнолетни православни християни може да се дължи на скрит резерв от ненавършили пълнолетие към 1697 г. млади мъже, които обаче са включени в джизие регистъра от 1698 г.

Сборът от даждията, които издължава населението на Деирмен дереси през 1570 г. за вакъфа на Сюлейман Великолепни, показва, че поминъкът на местните жители е основно земеделието. Обаче сумата от данъците за дребен рогат добитък и кошари (420 акчета) подсказва, че някои от стопаните се занимават с отглеждането на овце и кози.¹⁷¹ Изглежда, около днешната Първенецка река през XVI в. се отглежда ориз, тъй като 7 от мюсюлманските домакинства на Деирмен дереси през 1570 г. са записани като челтюкчий.¹⁷² В землището на селото има три съоръжения за лющене на ориз (динк).¹⁷³ Тъй като селото се намира в полите на Родопите, мястото е особено благоприятно за използването на водната сила не само за лющенето на ориз, но и за задвижването на водениците, смилаци зърното. През 1570 г. в Деирмен дереси съществуват 13 воденици, от които идва името на селото.¹⁷⁴ Към края на

¹⁶⁹ DABOA, MAD.d. 1273, f. 40.

¹⁷⁰ DABOA, MAD.d. 3652, f. 24.

¹⁷¹ DABOA, TTd. 498, f. 269.

¹⁷² Ibidem, f. 268.

¹⁷³ Ibidem, f. 269.

¹⁷⁴ Ibidem, ff. 269–270.

века стопанският профил на селището не се променя, като динковете за лющене на ориз са вече 4, а в землището на Деирмен дереси през 1596 г. работят 14 воденици.¹⁷⁵ Доказателство, че условията на живот в прединдустриалната епоха не се променят в продължение на векове, са сведенията на Константин Икономос за селищата от Пловдивската епархия през 1819 г., който пише за Дермендере (с. Първенец) следното: „Тук има много воденици и оризочуквачки за олющване на ориза, по турски динки, движени от вода“¹⁷⁶.

Стопанският облик на Деирмен дереси не се променя особено в течение на един век. Шестима от православните християни в селото през 1695 г. са записани като земевладелци, стопанисващи чифлици, за които не е записано с колко орна земя разполагат. Тези хора са вероятно по-едриите земевладелци, макар че и трима от останалите жители на селото разполагат с по 1 чифт орни земи.¹⁷⁷ Като цяло профилът на Деирмен дереси е на земеделско село, в което няма занаятчии, а единственият жител, чийто поминък е посочен от регистраторите, е воденичарят Петре.¹⁷⁸ През 1697 г. в Деирмен дереси са посочени имената на трима занаятчии, които напълно се вместват в аграрния бит на едно село – самарджия, колар (или производител на каруци – арабаджия).¹⁷⁹ Един от жителите – някой си Стоян, е говедар.¹⁸⁰ Единствено наличието на един кожухар може да създаде впечатление за появата на занаяти, характерни за градския бит.¹⁸¹ Все пак не трябва да забравяме, че този занаятчия просто може да е удовлетворявал нуждите на своите съселяни и да е изнасял излишъка на пазара в Пловдив, като се е свързвал с кожухарите от града. Възможно е дори да е работил в сътрудничество с тях, като се има предвид близостта на Деирмен дереси до града. Като

¹⁷⁵ DABOA, TTd. 470, f. 270.

¹⁷⁶ Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век). София: Парадигма, 2016, с. 322. Може би възможността да се използва водната сила не само за смилане на зърното и лющенето на ориза е причина тъкмо в Дермендере през 1848 г. Михалаки Гюмюшгердан да открие първата частна фабрика за производство на вълнени платове (*Либератос*, А. Цит. съч., с. 331, бел. 30).

¹⁷⁷ DABOA, MAD.d. 3604, f. 70.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ DABOA, MAD.d. 1273, f. 40.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ Ibidem.

цяло обаче информацията от регистрите показва, че селото носи духа на аграрния бит и в края на XVII в.

* * *

Останалите големи селища от нахията Коюн тепе, които са разположени в подножието на Родопите, са Брестовица и Перушица. Село Брестовица е сред емблематичните войнушки села в Пловдивско. Селото привлича вниманието на Любомир Милетич, който дори прави теренни проучвания в началото на XX в., като открил и разпитал стари жители на Брестовица, които му разказали за войнуклука и дори успели да изредят имената на местни прочути войнушки родове.¹⁸² Информацията от войнушките регистри, съставени в различни години от XVI–XVIII в., показва, че в Брестовица войнушката служба се предава по традиция в рамките на около 25–26 домакинства, което се запазва от третото десетилетие на XVI в. до самия край на XVII в., без големи изменения в броя на действащите войнуци.¹⁸³ Войнушките резервисти (зеваид войнуци), които са излъчвани от редовете на пълнолетните мъже от войнушките домакинства в Брестовица, също наброявали не повече от 16 мъже до края на XVII в.¹⁸⁴

Развитието на Брестовица като населено място търпи много по-бурни промени в сравнение с войнушките домакинства в селото. Най-ранната регистрация на населението на Брестовица в тимарския регистър от 1516 г. показва, че по това време там живеят и 5 мюсюлмански домакинства, мъжете на които обработват по един чифт орни земи.¹⁸⁵ Същевременно като глави на християнските домакинства от обикновената рая в Брестовица през 1516 г. са записани 28 мъже и 5 вдовици.¹⁸⁶ През втората половина на XVI в. населението от обикновената рая в Брестовица нараства до 13 мюсюлмански и 79 християнски домакинства, записани в тимарския регистър от 1570 г.¹⁸⁷ От данните за приходите се

¹⁸² Милетич, Л. Поземлената собственост и войнушките башини в турско време. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, год. XVII, 1905, св. 5–6, 307–335.

¹⁸³ Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни, с. 305, 310, 312, 313.

¹⁸⁴ Пак там.

¹⁸⁵ DABOA, TTd. 77, f. 726.

¹⁸⁶ Ibidem, ff. 726–727.

¹⁸⁷ DABOA, TTd. 494, ff. 555–556.

вижда, че основният поминък е земеделието, като двама мюсюлмани са по-едри земевладелци с чифлици, а двама от православните християни са записани като владетци на бащини.¹⁸⁸

Към 1570 г. Брестовица е все още част от зеамета на някой си Мирза Мехмед чауш. Обаче в края на XVI в. селото вече не е регистрирано като част от служебен тимар или зеамет, а във вакъфския регистър от 1596 г. Регистрацията на Брестовица е извършена веднага след описа на жителите на Перушица от вакъфа на Шах Султан, дъщеря на султан Селим II. Перушица още през 1570 г. е част от мюлка на Шах Султан, който тя е получила от баща си Селим II.¹⁸⁹ Обичайно е след време владетците на мюлкове да ги вакфират и превръщат в благотворителна фондация за издръжката на религиозни институции, например джамии, медресета и др. Поради това с известни условности може да допуснем, че в този случай Шах Султан, която се ползва с добро положение и при управлението на брат си Мурад III (1574–1595), е успяла при учредяването на вакъфа си да прибави приходите от населението на Брестовица към тези от мюлковете, които е получила години по-рано. Към 1596 г. в Брестовица са регистрирани 77 пълнолетни мъже християни от обикновената рая, които вероятно са глави на домакинства. В селото вече не са регистрирани мюсюлмански домакинства, което показва, че именно след превръщането си във вакъфско селище Брестовица е сред селата, в които живеят само православни християни.¹⁹⁰ Принадлежността на Брестовица към вакъфа се потвърждава от регистъра на данъкоплатците във вакъфските села на Шах Султан, които през 1637 г. са обложени със зияде-и джизие. В описа са записани 73 християнски домакинства от селото, което фигурира вече само с турското си име Дереджик.¹⁹¹

Към края на XVII в. православните християни от Брестовица отбелязват съвсем слаб демографски ръст. През 1695 г. в авариз регистъра са записани поименно 45 мъже християни, които са глави на домакинства от обикновената рая.¹⁹² Вероятно тримата другоселци (ябанджии), живеещи в селото по това време, са някакви бежанци от други райо-

¹⁸⁸ Ibidem, f. 556.

¹⁸⁹ DABOA, TTd. 498, ff. 427–429.

¹⁹⁰ DABOA, TTd. 470, ff. 438–439.

¹⁹¹ DABOA, MAD.d. 14834, ff. 27–28.

¹⁹² DABOA, MAD.d. 3604, f. 70.

ни на Империята, тъй като по време на войната със Свещената лига (1683–1699) преселническите процеси са особено активни. Двама от тези ябанджии са вероятно преселници от Северна България, защото за тях изрично е записано, че са от село Бяла. Вероятно става дума за Бяла, Русенско. Заедно с 25 войнуци и 16 войнушки резервисти, през 1695 г. в Брестовица се наброяват 86 поименно регистрирани домакинства. Когато добавим и вдовишките семейства, които са посочени само като брой, населението достига до 97 домакинства.¹⁹³

Двата джизие регистъра от 1697 и 1698 г. дават по-обективна представа за реалния брой на пълнолетното мъжко население в Брестовица. През 1697 г. в селото са регистрирани 58 мъже от обикновената рая и 50 войнуци – общо 108 пълнолетни мъже, твърде близко число до броя на домакинствата, които са включени в авариз регистъра от 1695 г.¹⁹⁴ Въпреки всичко Брестовица изпъква като едно от големите села в Пловдивско, тъй като общата тенденция при селата от равнината около Пловдив към края на XVII в. е пълнолетното мъжко население в тях да не надвишава 50–70 души, а често и доста под тези числа. В селото към 1697 г. живеят поне 65 домакинства. Демографската ситуация в Брестовица се променя рязко само за една година, когато през 1698 г. в нов джизие регистър са регистрирани 115 мъже от обикновената рая и 72-ма войнуци като пълнолетно мъжко население.¹⁹⁵ Общият брой на пълнолетните мъже в Брестовица през 1698 г. вече е 187 души или за една година прирастът на мъжкото население достига 79 души. Ако приемем, че мъжкото население е в съотношение 1:3 спрямо общото население с жените и децата, това означава, че в Брестовица в самия край на XVII в. са живеели около 561 души в поне 112 домакинства по средния коефициент на петима членове в едно семейство. Обяснението за тези значителни демографски изменения само за една година може да се търси в четири вероятни причини. От една страна, възможна е акция, дирижирана от властите, за връщане по местата им на част от наскоро изселилите се селяни, тъй като в случая бягството им застрашавало приходите на вакъфите на Шах Султан и държавните приходи

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ DABOA, MAD.d. 1273, ff. 27–28.

¹⁹⁵ DABOA, MAD.d. 3652, f. 32.

от джизие. От друга страна, възможно е до съставянето на джизие регистъра от 1698 г. да се е извършило по-детайлно преброяване и регистриране на населението, което по някаква причина е убягнало от регистраторите една година по-рано или не е навършило пълнолетие към 1697 г. На трето място, възможни са и вътрешни миграционни процеси, при които известен брой нови заселници идват в Брестовица. Не е изключено и вероятното освобождаване от джизие за част от раята и войнуците в Брестовица през 1697 г., като година по-късно те също са регистрирани в джизие регистъра. Комбинацията от четирите посочени възможности, валидни за всички села в Пловдивско, са вероятната причина да се състави джизие регистър само една година след предходната регистрация. В случая с Брестовица дори това нарастване на населението между двете регистрации не е толкова значително, както се случва в някои от много големите села от Пловдивския край.

През 1695 г. сред православните християни в Брестовица са записани 11 мъже, които владеят чифлици, без обаче да е посочен размерът на обработваните площи от орни земи.¹⁹⁶ Това по всяка вероятност са онези селяни, които разполагат с повече от един чифт земя и са сравнително заможни земеделци. Още според регистрите от XVI в. се вижда, че населението на селото се занимава главно със земеделие, като силно развити са лозарството и винопроизводството.¹⁹⁷ Този факт може би показва, че и в бъдеще лозарството и винопроизводството остават рентабилни отрасли, които оказват важно влияние върху стопанското развитие на Брестовица. И до днес селото се славя със своето лозарство и вино.

По нищо от регистровите данни не личи, че в Брестовица е развито едрото скотовъдство – не са отбелязани пасища и ливади. Дори във вакъфския опис от 1596 г. липсват данни за данък от овцете, който обикновено се давал в полза на вакъфите. Присъствието на двама овчари и двама говедари в Брестовица според джизие регистъра от 1698 г. е

¹⁹⁶ DABOA, MAD.d. 3604, f. 71.

¹⁹⁷ DABOA, TTd. 77, f. 727; DABOA, TTd. 494, f. 556; DABOA, TTd. 470, f. 439. От християните още през 1516 г. се вземат годишно 341 медрета неферментирал гроздов сок (шира), а мюсюлманите заплащат данък лозя заедно с външни за Брестовица лица. Тенденцията за водещите земеделски отрасли се запазва във всички подробни регистрации на населението до края на XVI в.

обичайно за селата от тази епоха.¹⁹⁸ Също така не се наблюдава масова поява на занаятчии. Занаятите, които се практикуват в Брестовица, не доказват разрастване на занаятчийството, а единствено, че отделни жители на селото задоволяват ежедневните нужди на хората от някои занаятчийски произведения. В авариз регистъра от 1695 г. е регистриран само дюлгерът Йовко, а в джизие регистъра от 1697 г. фигурира шивачът Петре.¹⁹⁹ Всичко това подсказва, че Брестовица трайно остава обикновено село със земеделски поминък, в което не се развива едрото скотовъдство и свързаните с него занаяти и търговия, каквато тенденция се появява в други селища. Ограничените поземлени площи пък не предразполагат към увеличение на населението, защото през тази епоха бурен демографски прираст преживяват онези села, в които се развиват занаятите и търговията. Скотовъдството и занаятите се нуждаят от работна ръка, заради което привличат трудова миграция.

* * *

Перушица е сред най-старите села в Пловдивско. Свързана е с името на средновековната крепост Перистица, която се споменава за последен път във връзка със събитията от 1344 г., когато Пловдив и крепостите от северното подножие на Родопите били предадени на българския цар Иван Александър по време на бушуващата във Византия гражданска война.²⁰⁰ Първите сведения за Перушица в османската документация се откриват на страниците на регистър от 1472 г., в който са регистрирани акънджиите от Тракия и населението, което ги подпомага парично. По това време Перушица е много малко село от едва 16 християнски домакинства, които са събирали общо 528 акчета за издръжка на акънджиите.²⁰¹ Според тази най-ранна регистрация тук живеят само православни християни. От войнушките регистри се знае, че Перушица е едно от войнушките села в Пловдивско. Съществува вероятност през първите десетилетия на османската власт войнуците от региона да са били свързани с акънджийската конница като едно от ранните военни формирования на османците.²⁰² През първите три десетилетия

¹⁹⁸ DABOA, MAD.d. 3652, f. 32.

¹⁹⁹ DABOA, MAD.d. 3604, f. 71; DABOA, MAD.d. 1273, f. 27.

²⁰⁰ Гръцки извори за българската история. Т. 10. София: БАН, 1980, 362–363.

²⁰¹ НБКМ, ОАК 94/73, л. 656.

²⁰² Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни, 59–60.

на XVI в. в Перушица функционира един войнушки гьондер от трима мъже, но през 1568 г. със султански ферман статутът на войнуците от Перушица е отменен и те са записани като обикновена рая в мюлка на Шах Султан, дъщеря на царстващия тогава султан Селим II.²⁰³

Перушица остава сравнително малко населено място и според подробния тимарски регистър от 1516 г. Тогава в селото се наброяват 24 християнски домакинства (от тях едното е вдовишко). Населението в голямото землище е още много малко, поради което е записано, че земята се обработва и от външни лица, вероятно селяни от съседните села. Едно десетилетие по-късно нищо не се е променило, като в селото продължават да живеят 24 домакинства, а голямото селско землище все още се обработва и от външни лица.²⁰⁴ Положението коренно се променя след включването на Перушица към мюлка на Шах Султан, тъй като през 1570 г. в селото вече съществува и мюсюлманска махала, в която живеят 12 пълнолетни мъже, от които 9 вероятно са глави на домакинства, защото плащат като глави на пълноценни домакинства по 22 акчета ресм-и чифт.²⁰⁵ Тук са се настанили и цигани, които наброяват 53 домакинства.²⁰⁶ Общността на православните християни от Перушица през 1570 г. наброява 141 домакинства заедно с войнуците, чиято служба е отменена и са превърнати в обикновена рая.²⁰⁷ В края на века, през 1596 г., се забелязва лек демографски спад, който е характерен за годините на Дългата война (1593–1606 г.) между Османската империя и Хабсбургите. По това време православните християни наброяват 112 мъже, глави на домакинства, докато и мюсюлманите, и циганската общност са представени от по шестима мъже, вероятно всички глави на домакинства.²⁰⁸ Според регистъра с данъкоплатците на зияде-и джизие от вакъфските села на Шах Султан през 1637 г. общността на правос-

²⁰³ Пак там, с. 306, 309, 321–322.

²⁰⁴ DABOA, MAD.d. 519, f. 78.

²⁰⁵ DABOA, TTd. 498, f. 428.

²⁰⁶ Ibidem, f. 429. В Перушица са записани 53-ма цигани, вероятно глави на домакинства.

²⁰⁷ Ibidem, ff. 427–429.

²⁰⁸ DABOA, TTd. 470, ff. 436–438.

лавните християни в Перушица е нараснала отново, тъй като поименно са регистрирани 130 мъже, глави на домакинства.²⁰⁹

Краят на XVII в. заварва Перушица като средно голямо село в Пловдивско. В авариз регистъра от 1695 г. като глави на домакинства и данъкоплатци са записани 75 мъже в селото, а заедно с вдовиците в регистъра са отбелязани 89 домакинства на православни християни и нито един мюсюлманин.²¹⁰ Изглежда, междувременно Перушица се е превърнала в изцяло християнско село, което е логично предвид твърде малката мюсюлманска общност през 1596 г., когато за последен път е отразено присъствието на мюсюлмани в селото. Перушица в края на XVII в. постепенно се превръща в едно от наистина много големите села в Пловдивско. В джизие регистъра от 1697 г. са регистрирани 167 пълнолетни мъже, но само една година по-късно в селото живеят 219 пълнолетни мъже.²¹¹ Това означава, че населението, заедно с жените и децата, достига до около 657 души или над 100 домакинства на православни християни, независимо дали средният брой на живеещите под един покрив е шестима или петима души.

През последното десетилетие на XVII в. Перушица може би продължава да бъде предимно с аграрен поминък на населението си, като жителите отглеждат известен брой овце и говеда, което е засвидетелствано от присъствието на овчари и един селски говедар в авариз регистъра от 1695 г. и джизие регистрите от 1697–1698 г.²¹² Все пак можем да отбележим появата на някои занаяти според данните на същите описи. През 1695 г. в Перушица са регистрирани трима шивачи, двама мутафчий, един ковач и един каруцар (арабаджия).²¹³ В джизие регистрите от 1697 и 1698 г. се споменават повече синове на занаятчий, които са жители на селото. Посочва се присъствието на шивачи, каруцари (арабаджии) и железар.²¹⁴ Цитираната информация говори за развитието на някои занаяти, част от които са свързани с изработката

²⁰⁹ DABOA, MAD.d. 14834, ff. 22–24.

²¹⁰ DABOA, MAD.d. 3604, ff. 71–72.

²¹¹ DABOA, MAD.d. 1273, ff. 53; DABOA, MAD.d. 3652, f. 25.

²¹² DABOA, MAD.d. 3604, ff. 71–72; DABOA, MAD.d. 1273, f. 53; DABOA, MAD.d. 3652, f. 25.

²¹³ DABOA, MAD.d. 3604, ff. 71–72.

²¹⁴ DABOA, MAD.d. 1273, f. 53; DABOA, MAD.d. 3652, f. 25.

на тъкани и облекло, а други удовлетворяват практическите нужди на хората. Присъствието на каруцари/колари подсказва, че в Перушица съществуват нужди от превоз на стоки, което косвено свидетелства за търговия с пазарите на близкия град. В джизие регистъра от 1698 г. са записани и трима синове на камилар, които всъщност може би също са камилари.²¹⁵ Тъкмо в Пловдив (Филибе) съществува подразделение от имперските конюшни, в което се отглеждат камили. Един документ от 1663 г. представлява списък на камиларите от конюшните в града, от който се вижда, че всички те са мюсюлмани.²¹⁶ Възможно е християните от Перушица да нямат никаква връзка с държавните обори, където се отглеждат камили, тъй като в Пловдив камилите се отглеждат и за нуждите на търговските кервани.

Наблюденията ми за Перушица през предвъзрожденския период до края на XVII в. показват, че селото запазва аграрния си вид, въпреки появата на някои занаяти и вероятното развитие на търговия. Доброто демографско състояние на селото може би подсказва, че наличието на работна ръка и условия за осигуряване на поминъка на хората предпоставят едно добро бъдеще на Перушица като стопанско и културно средище на българите през Възраждането.

* * *

Истински процъфтяващите в стопанско и демографско отношение села от нахията Коюн тепе към края на XVII в. се намират далеч на североизток от Пловдив и в подножието на Средногорието или същинската планинска зона. На първо място ще спомена за село Йенидже – и Чомлек, което през XIX в. ще стане известно като Старо Ново село, а в днешно време се нарича Старосел. Селото досега не е ставало обект на изследване за неговото минало през ранния османски период. Старосел обаче е много важно селище за периода на Българското възраждане, когато е важно стопанско средище, а будното му население взема дейно участие в Априлското въстание.²¹⁷

²¹⁵ DABOA, MAD.d. 3652, f. 25. Единият от тримата братя е регистриран и в авариз регистъра от 1695 г. – някой си Велко, син на камилар-деведжия (DABOA, MAD.d. 3604, f. 72).

²¹⁶ НБНМ, Ф. 88, а.е. 76, ff. 1–4; а.е. 77, ff. 1–4.

²¹⁷ Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876. София: БАН, 2006, с. 350.

Въпреки че в най-ранните регистрации, в които е включено днешното Старосел, селото е наречено Новасил (Ново село), изглежда, че става дума за селище, което съществува поне от началото на XV в. До това заключение достигам, защото Новасил е едно от малкото села, за които разполагаме с пълни данни от фрагментарно запазения регистър, съставен през 1489 г. Тогава в селото живеят 3 мюсюлмански домакинства и 116 домакинства на православни християни.²¹⁸ В последните десетилетия на XV в., когато преобладават малките или средно големи села,²¹⁹ Новасил е голямо за времето си селище, което е съществувало много десетилетия преди регистрацията от 1489 г., и православните християни обитават три отделни махали с имената на техните старейшини – Петри, поп Драгине и Рад.²²⁰ Новасил продължава да бъде едно от най-големите села в Пловдивско три десетилетия по-късно, когато през 1516 г. в него са регистрирани само двама мюсюлмани, а православните християни отново живеят в трите споменати махали, чиито имена почти не са променени (единствено махалата поп Драгине е записана като махала Драгньо, което е само фонетична промяна, без посочване на свещеническият сан). Православните християни в Новасил през 1516 г. живеят в 126 домакинства (от които 5 вдовишки).²²¹ Тогава в селото е регистриран и някой си Доброслав чомлекчи, който е производител на грънци.²²² Друг грънчар не е посочен поименно, но вероятно точно този занаят става причина второто име на населеното място да бъде село Грънчар. Топонимът се появява във вакъфския регистър от 1570 г., когато в село Новасил, с друго име Грънчар²²³, живеят 84 християнски домакинства, а мюсюлманите наброяват едва 5 семейства.²²⁴ По това време Новасил вече е част от вакъфа на султан Сюлейман Великолепни, който е предназначен за издръжката на комплекса Сюлеймание.²²⁵ Демографският спад в селото се забелязва особено отчетливо

²¹⁸ DABOA, TTd. 26, ff. 94–96.

²¹⁹ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите (XV–XVII век). София: ЛИК, 1999, 72–78.

²²⁰ DABOA, TTd. 26, ff. 94–96.

²²¹ DABOA, TTd. 77, ff. 775–777.

²²² Ibidem, f. 776.

²²³ DABOA, TTd. 498, f. 278.

²²⁴ Ibidem, ff. 278–279.

²²⁵ Ibidem, f. 278.

през 1596 г., когато са регистрирани 64 домакинства на православни християни и 8 мюсюлмански семейства.²²⁶ Новасил има име и на османотурски – Йенидже – и Чомлек, което е отбелязано за пръв път в двата описа на джелепкешаните от 1576 и 1580 г.²²⁷ Под това име селото е регистрирано през 1639 г. в регистъра на населението, обложено с данъка зияде-и джизие във вакъфа на Сюлейман Великолепни, когато са записани 129 мъже, глави на домакинства.²²⁸

Краят на XVII в. заварва Йенидже – и Чомлек (Старосел) като едно от относително големите села в нахията Коюн тепе. На страниците на авариз регистъра от 1695 г. са регистрирани поименно 79 мъже, които са глави на домакинства. Заедно с 20-те вдовишки семейства в селото общо се наброяват 99 домакинства.²²⁹ През 1697 г. в Йенидже – и Чомлек са регистрирани 182-ма пълнолетни мъже, което означава около 546 души население заедно с жените и децата.²³⁰ Може би в селото по това време трябвало да има около 99 домакинства, ако средният брой на живеещите в едно домакинство е 5–6 души. Само една година по-късно в Йенидже – и Чомлек са регистрирани 259 пълнолетни мъже, което означава, че населението е около 777 души или поне 141 домакинства.²³¹

Причините за демографския прираст на селото може да се търсят във вече изтъкнатите възможности, когато пишех за селата в подножието на Родопите. Докато обаче Деирмен дереси, Брестовица и Перушица си остават села с аграрен поминък, в Йенидже – и Чомлек се забелязва развитието на едро скотовъдство и по-значими зачатъци на занаятчийството и търговията, поради което с големи основания може да се говори за възможна трудова миграция към проспериращото село в търсене на възможности за поминък. Поради това доброто демографско състояние на село Йенидже – и Чомлек (Старосел) може да се обясни и със съответстващото му стопанско развитие. От друга страна, човешкият потенциал и стопанското развитие винаги са взаимно свързани.

²²⁶ DABOA, TTd. 470, ff. 278–279.

²²⁷ ТИБИ, Т. 3, с. 69; DABOA, MAD.d. 4075, f. 79.

²²⁸ DABOA, MAD.d. 14917, ff. 16–17.

²²⁹ DABOA, MAD.d. 3604, f. 80.

²³⁰ DABOA, MAD.d. 1273, f. 53.

²³¹ DABOA, MAD.d. 3652, f. 27.

През 1516 г. в село Новасил е споменат един занаятчия – грънчарят Доброслав, както и един овчар, което говори за скотовъдство в землището на селото.²³² Освен седемте воденици, в близост до Новасил функционира и една валявица (тепавица)²³³, което показва, че в селото се изработват вълнени тъкани.²³⁴ Данъкът от дребен рогат добитък и кошари за овце в размер от 700 акчета, записан във вакъфския опис от 1570 г., подсказва, че отглеждането на овце и кози е един от отраслите на местния поминък. В Йенидже – и Чомлек са регистрирани стопани с достатъчно големи стада, за да бъдат записани като джелепкешани, снабдяващи големите градове и армията с овце. На страниците на джелепкешанския регистър от 1576 г. са записани шестима джелепи от Йенидже – и Чомлек, които доставят на държавата общо 190 овце. Само единият от тези джелепи е мюсюлманин – някой си Пазарлъ Тимур, докато останалите петима са християни.²³⁵ Четири години по-късно, през 1580 г., в Йенидже – и Чомлек са регистрирани единадесет джелепкешани, от които десетима мъже са православни християни.²³⁶ Цитираните данни говорят за постепенно разрастване на овцевъдството в селото.

Овцевъдството продължава да бъде водещ отрасъл в Йенидже – и Чомлек (Старосел) и в края на XVII в., когато в авариз регистъра от 1695 г. са регистрирани петима овчари.²³⁷ Може да се предположи, че това са едрите овцевъди с големи стада в селото. В джизие регистъра от 1697 г. като овчари са записани само трима жители на Йенидже – и Чомлек.²³⁸ Една година по-късно сред регистрираните в селото лица се наброяват седмина овчари, а други трима млади мъже са посочени като синове на овчари.²³⁹ През 1697 г. пък някой си Пейо е записан като мандраджия.²⁴⁰ Може би този човек е един от стопаните на големи стада,

²³² DABOA, TTd. 77, f. 776.

²³³ Ibidem, f. 777.

²³⁴ Валявицата/тепавицата представлява съоръжение, което използва водната сила, на което се тепат вълнени тъкани, най-вече аби.

²³⁵ ТИБИ, Т. 3, с. 69.

²³⁶ DABOA, MAD.d. 4075, f. 79.

²³⁷ DABOA, MAD.d. 3604, f. 80.

²³⁸ DABOA, MAD.d. 1273, f. 53.

²³⁹ DABOA, MAD.d. 3652, f. 27.

²⁴⁰ DABOA, MAD.d. 1273, f. 53.

който организира производството на млечни продукти. Обработката на получената от овцете вълна и на козината от козите довежда до появата на занаяти, свързани с изработката на вълнени тъкани и облекло. Сред занаятчиите в с. Йенидже – и Чомлек (Старосел) в трите регистъра от 1695, 1697 и 1698 г. се споменават имената на един халач, който чепка вълната, и четирима шивачи (шестима души през 1698 г.).²⁴¹

Замогването на жителите на Йенидже – и Чомлек (Старосел) се дължи, изглежда, първоначално на едрото скотовъдство и занаятите за обработка на суровините. След време това привлича нови заселници в селото заради търсенето на работна ръка. Освен това повишените потребности на по-богатите семейства допринасят за строителството на нови и по-просторни жилища, за производството на по-люксови предмети на бита и обслужването на различни нужди на хората. От 1695 до 1698 г. в три последователни регистъра се споменават имената на дюлгер, златар, ковач, производител на рогозки, пчелар, рибар, свинари, говедари, воденичари и кръчмари (вж. Таблици 12 и 13). В трите регистъра от 90-те години на XVII в. се отбелязва присъствието на колари/каруцари (арабаджии) в с. Йенидже – и Чомлек (Старосел), което свидетелства за търговията със стоки на пазарите в Пловдив или на други по-далечни тържища.

* * *

Най-известното от големите села в нахията Коюн тепе е Авреталанъ, бъдещата Копривщица. През XVI в. името Авреталанъ се появява първо като название на пасище в землището на Стрелча, без все още да съществува населено място в района на днешна Копривщица. След средата на XVI в. Стрелча става част от вакъфа на Михримак Султан, дъщерята на Сюлейман Великолепни. Във вакъфските регистри от 1570 и 1596 г. топонимът Авреталанъ все още се споменава като ненаселена местност, в която имало обширни летни пасища и орни земи (мезра).²⁴² Вероятно Авреталанъ се е формирало като селище в края на XVI – началото на XVII в. Към 1614 г. платците на данъка зияде-и джизие в бъдещата Копривщица били 127 домакинства.²⁴³ Вероятно това са били

²⁴¹ DABOA, MAD.d. 3604, f. 80; DABOA, MAD.d. 1273, f. 53; DABOA, MAD.d. 3652, f. 27.

²⁴² DABOA, TD 498, f. 389; DABOA, TD 470, f. 391.

²⁴³ DABOA, Mevkufat kalemi 2559, f. 15.

всички живеещи там християни, тъй като селището е нововъзникнало и при учредяването на вакъфската фондация на Михримах Султан в Авреталанъ не са били регистрирани къщи. Появата на бъдещата Копривщица в землището на Стрелча може да се свърже с постепенното заселване на християнско население със скотовъден поминък около богатите на паша земи и овчарските колиби в местността Авреталанъ.²⁴⁴ Доста често пастирите водят подвижен живот заедно със стадата си, поради което в повечето случаи такива лица в онази епоха са хайманета, хора с неустановено местожителство, поради което не спадат към раята на други служебни или вакъфски владения. От друга страна, не бива да се пренебрегва фактът, че Авреталанъ възниква като населено място на границата между XVI и XVII в., когато се води т. нар. Дълга война между Империята и Хабсбургите (1593–1606). Тогава днешна Северна България става арена на военни действия и масови бежански потоци, което също може да стои в основата на възникването на големите села на юг от Стара планина по същото време.²⁴⁵

Авреталанъ (Копривщица) е част от нахията Коюн тепе още от времето на първата си регистрация като селище през 1614 г., когато е записано, че спада към казата Филибе.²⁴⁶ Селото присъства и в авариз регистъра от 1622 г., когато населението си разпределя за изплащане извънредния данък в 45 авариз ханета.²⁴⁷ Информацията за селищното развитие на Авреталанъ към края на XVII в. се открива само на страниците на двата джизие регистъра от 1697 и 1698 г. В авариз регистъра от 1695 г. селото не е регистрирано, което показва, че вероятно по това време цялото население е освободено по някаква причина от този извънреден данък. В джизие регистъра от 1697 г. в Авреталанъ (Коприв-

²⁴⁴ Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни, с. 353.

²⁴⁵ Йорданов, Кр. За съдбата на немюсюлманското население от Централния дял на Дунавската равнина и Предбалкана по време на Дългата война (1593–1606). – Исторически преглед, 2024, № 3, с. 77–116.

²⁴⁶ В първото споменаване на Авреталанъ като селище в регистъра на данъкоплатците на зияде- и джизие от вакъфските села това населено място вече е записано като спадащо към казата Филибе (Извори за миналото на Копривщица от османските архиви (XVI – средата на XIX в.). София, 2024, с. 85). В съкратения авариз регистър от 1622 г. с 45 авариз ханета е записано и селището Авреталанъ, което вече е част от нахията Коюн тепе (DABOA, MAD.d. 3398, f. 17).

²⁴⁷ DABOA, MAD.d. 3398, f. 17.

щица) са регистрирани 168 пълнолетни мъже, което означава население около 504 души заедно с жените и децата.²⁴⁸ Вероятно тези жители живеят в около стотина домакинства и това би отбелязало лек спад спрямо положението от 1614 г. Само една година по-късно в джизие регистъра от 1698 г. са регистрирани 185 пълнолетни мъже, което би означавало население от около 555 души или около 111 домакинства.²⁴⁹ Загадка представлява обстоятелството, че в Авреталанъ през 1698 г. са записани съвсем различни имена в сравнение с лицата, регистрирани през 1697 г.²⁵⁰ Възможно е наистина да става дума за писарска грешка,²⁵¹ тъй като моята проверка за имената на записаните в другите важни села показва, че случаят с Авреталанъ е изолирано явление. Възможно е грешката да е направена от писарите (например погрешно вписване на жителите от друго село)²⁵², съставяли регистъра от 1697 г., защото в него липсва всякаква информация за населението на Прасадин дербенд (Клисура), като това по всяка вероятност също се дължи на пропуск от страна на писаря.

В регистрите се откриват съвсем оскъдни данни за поминъка в Авреталанъ към края на XVII в., тъй като селото не е регистрирано в много по-информативния авариз регистър от 1695 г. Същевременно в двата джизие регистъра от 1697 и 1698 г. информацията за скотовъдци и занаятчии е оскъдна. Все пак в безспорния опис на мъжкото население в Авреталанъ от 1698 г. са регистрирани един овчар и петима шивачи, а освен това още няколко синове на занаятчии – четирима синове на шивачи и двама халачи.²⁵³ Вижда се, че още през XVII в. стопанското развитие на бъдещата Копривщица е свързано с отглеждането на овце

²⁴⁸ DABOA, MAD.d. 1273, f. 55. Вж. още: Извори за миналото на Копривщица..., 86–87.

²⁴⁹ DABOA, MAD.d. 3652, f. 22. Вж. още: Извори за миналото на Копривщица..., 89–90.

²⁵⁰ Мухова, Св. Документални находки за ранната история на Копривщица. – В: Извори за миналото на Копривщица от османските архиви (XVI – средата на XIX в.). София, 2024, 16–17.

²⁵¹ Пак там.

²⁵² Това е предположение на Светлана Мухова, която е забелязала напълно различните имена в двата регистъра, обработвайки информацията от преводите на Стефан Андреев. Вж. Мухова, Св. Цит. съч., 16–17.

²⁵³ DABOA, MAD.d. 3652, f. 22.

и кози, както и с някои занаяти за обработка на вълната и изработката на облекла. Нюфус регистърът на мъжкото население на Копривщица, съставен след век и половина (1844 г.), показва, че най-разпространените занимания в селото са овчарството, бегликчийството, джелепството, абаджийството и шивачеството, а търговският поток към големия град е осигурявал поминъка на арабаджии (каруцари) и кираджии.²⁵⁴

2.2. Нахията Гьопса и нейните най-големи села

Гьопса се оформя като обособен географски и административен район още през XV в., а вероятно това се случва скоро след османското завоевание на областта. Географското название произлиза от името на крепостта Копсис, която през Средновековието преди османските завоевания е център на региона.²⁵⁵ Османците имат обичай да запазват първоначално названията на заварените административни структури, обикновено организирани около средновековни крепости, както е и в случая с региона на Карловската котловина. Гьопса се споменава още в тимарския регистър от 1489 г., за да се посочи местоположението на възникналото в предходните десетилетия селище Прасадин дербенд (Клисура), което „пази прохода между Гьопса и Излади (Златица)“.²⁵⁶ Регионалното название Гьопса се среща във всички регистри от XVI в. като посочване административната принадлежност на определени села, но чак в джелепкешанския опис от 1576 г. в обособена рубрика се представя списъкът на селата от нахията Гьопса. По това време джелепкешани са описани в 54 села от нахията Гьопса, които са разположени в Карловската подбалканска котловина и подножието на Балкана, северно или южно от източната част на Същинска Средна гора или западно от Сърнена Средна гора.²⁵⁷ В регистъра на джелепкешаните от 1580 г. към нахията Гьопса са записани 52 населени места, от които една махала.²⁵⁸ Не е настъпила особена промяна през 1622 г., когато съкратен авариз регистър представя нахията Гьопса като съставена от 53 села и

²⁵⁴ Извори за миналото на Копривщица..., с. 44.

²⁵⁵ *Кийл, М.* Карлово, с. 725. Крепостта се намира на 6 км източно от Карлово и на 1 км източно от Сопот.

²⁵⁶ DABOA, TTd. 26, f. 153.

²⁵⁷ ТИБИ, Т. 3, 59–67.

²⁵⁸ DABOA, MAD.d. 4075, f. 82–87.

една махала.²⁵⁹ Към края на XVII в. броят на селата в нахията Гьопса се увеличава, като през 1695 г. са отбелязани 63 села и една паланка – Карлъоглу (Карлово).²⁶⁰

Сред населените места в нахията Гьопса в края на XVII в. се наброяват 15 села, в които живеят само мюсюлмани. През 1695 г. православни християни са регистрирани в 44 селища. Християни живеят в самата касаба Карлово и бившето село Сушица, с друго име Шахин, което към края на XVII в. се превръща в християнската махала на Карлово. В цялата нахия Гьопса към 1695 г. се наброяват 23 села, в които живеят само православни християни.²⁶¹ В някои населени места присъствието на православни християни е много малко, като през 1695 г. в селата Къвърджъкль, Къзълхисар, Овчилер (с. Климент, Карловско), Кьоселер, Доганджълар и Курд бей живеят само между един и четири-ма православни християни. В някои от тях, изглежда, християнската общност не се е утвърдила, като в джизие регистъра от 1697 г. вече не са записани православни християни в селата Куюджакль, Къзълхисар, Авджълар и Курд бей, докато в Кьоселер и Доганджълар броят на християните се е увеличил значително. Затова през 1697 г. в нахията Гьопса могат да се изброят 40 селища, в които живеят православни християни, като отново броим самата касаба Карлово и нейната нова махала Сушица.²⁶² Авариз регистърът от 1695 г. предоставя интересна информация за преселенията на павликяни от днешна Северна България към селата в равнината около Пловдив. Например сред население-то на Доганлъ (дн. с. Дуванлии, област Пловдив) и Селчик обасъ (дн. с. Калояново, област Пловдив) от нахията Гьопса през 1695 г. са регистрирани преселници от павликянските селища в днешна Централна Северна България – с. Орешова (дн. с. Ореш, Свищовско) и Лъжане, Ловешко. Според информацията на регистъра преселението се е осъществило между 1104 и 1106 г. по мюсюлманския календар, т.е. времето от 12 септември 1692 до август 1695 г.²⁶³

²⁵⁹ DABOA, MAD.d. 3398, ff. 8–9.

²⁶⁰ *Gökçe, T.* Op. cit., 101–104.

²⁶¹ Ibidem.

²⁶² DABOA, MAD.d. 1273, ff. 72–86.

²⁶³ DABOA, MAD.d. 3604, f. 94.

В цялата нахия Гьопса, поради неравния и често планински терен, само в девет села са образувани аскери чифлици – село Доганлъ (с. Дуванлии, област Пловдив) – чифликът на кадията Ибрахим ефенди, 3 чифта орни земи; село Къвърджъкль (изчезнало село югоизточно от с. Черничево и западно от Долна Махала, Пловдивско) – чифликът на емина на нюзула Ибрахим ага, 4 чифта орни земи; село Йени махле в близост до село Тимюрджилер (с. Ново Железаре, област Пловдив) – чифликът на Мехмед челеби, 3 чифта орни земи; село Дудине (с. Черничево, област Пловдив) – чифликът на Ибрахим челеби, 3 чифта орни земи; село Михилци (община Хисаря, област Пловдив) – чифликът на заима Осман ага, син на Хюсеин, 1 чифт орни земи; село Авджълар (неустановено) – чифликът на Ибрахим ага, син на Ахмед, 3 чифта орни земи, чифлиците на Ахмед, син на Мехмед, и Йомер, син на Ахмед, и двата от по 1 чифт орна земя; село Араблъ (днес квартал „Сушица“ на Карлово)²⁶⁴ – чифликът на заима Омур ага, 1 чифт орна земя; село Мюдеррисли (с. Васил Левски, Карловско, в Карловската котловина и на 12 км източно от Карлово) – три чифлика на Хюсеин ага, Абдулали челеби и Халил ага, и трите от 1 чифт орни земи и село Якуб бей (изчезнало село в близост до с. Ново Железаре, Пловдивско) – три чифлика на Фатма хатун, дъщеря на Мехмед чауш, Айше, дъщеря на Мехмед чауш, и солака Мехмед, син на Ахмед, и трите от по 3 чифта орни земи.²⁶⁵ Отделно от съществуващите към 1695 г. чифлици в село Къзъл хисар (неустановено) са посочени три изоставени чифлика на Мехмед ага, реис Мустафа ага и Ахмед ага, брат на Кенан ага, но за тях разбираемо не е посочена информация с колко орни земи са разполагали.²⁶⁶

В авариз регистъра от 1695 г. се открояват четири селища с над 100 домакинства, като едно от тях е преобладаващо мюсюлманската касаба Карлово, но останалите три селища са селата Акча клисе (Сопот), Калофер и Прасадин дербенд (Клисура), които, освен с изцяло християнския си и български облик, още по това време се открояват със своето демографско състояние и стопанско развитие. Карлово и трите големи

²⁶⁴ Кварталът е наречен Сушица по името на селото, около което възниква Карлово, без старото село Араблъ, чисто християнско селище през XVII в., да има нещо общо с него.

²⁶⁵ DABOA, MAD.d. 3604, ff. 94, 95, 96, 99, 100, 102, 107, 109.

²⁶⁶ Ibidem, f. 98.

български села ще се развият до важни стопански и културни центрове през Българското възраждане. Именно поради това ще разгледам тяхното развитие до края на XVII в. по-подробно.

* * *

Карлово, оформило се като център на нахията Гьопса, възниква около джамията на Али бей Карлъоглу, която е изградена в източния край на село Сушица, едно от селата във вакъфа, учреден от споменатия османски сановник.²⁶⁷ Джамията е построена през 1485 г., малко след придобиването на Сушица като мюлково владение, а учредяването на вакъфа става през 1496 г.²⁶⁸ През 1516 г. Сушица е все още средно по размери село, в което живеят 42 домакинства на православни християни, а около джамията на Али бей Карлъоглу са регистрирани само 6 мюсюлмански домакинства.²⁶⁹ Джамията е построена на празно място и се превръща в ядро за развитието на бъдещия град Карлово.²⁷⁰ Напълно логично е предположението, че регистрираните през 1516 г. 6 мюсюлмански домакинства едва ли отразяват реалната демографска ситуация, а по-скоро посочват онези представители на мюсюлманското население, които не са освободени от данъци и са данъкоплатци за вакъфа.²⁷¹

Османските документи представят противоречива информация за възникването на Карлово, тъй като във вакъфските регистри от 1570 и 1596 г. мюсюлманското и християнското население са описани заедно като част от жителите на село Сушица, с друго име Шахин, като в края на XVI в. там вече живеят 117 мюсюлмански домакинства, а православните християни достигат до 163-ма женени мъже, глави на домакинства.²⁷² От друга страна, още двата регистъра на джелепкешаните от 1576 и 1580 г. посочват селището под имената Карлъоглу или Карлъ пазар, което създава впечатлението, че селищното название Карлово вече се е наложило напълно.²⁷³ От съставения през 1622 г. съкратен

²⁶⁷ Бойков, *Гр. Град Карлово и карловският вакъф*, 461–496.

²⁶⁸ Пак там, 466–469.

²⁶⁹ DABOA, TTd. 77, f. 835.

²⁷⁰ Бойков, *Гр. Град Карлово и карловският вакъф*, с. 473.

²⁷¹ Пак там, с. 475.

²⁷² DABOA, TTd. 498, ff. 670–671; DABOA, TTd. 470, ff. 692–695.

²⁷³ ТИБИ, Т. 3, с. 59; DABOA, MAD.d. 4075, f. 86.

авариз регистър обаче се вижда, че авариз ханетата са разпределени между две поселения с името Карлъоглу – Карлъоглу-и мюслим и Карлъоглу-и геберан. И за двете е използвана думата „карийе“, която означава село. Освен това двете поселения не са регистрирани едно до друго, а на две различни страници от описа, като между тях са записани авариз ханетата на други села.²⁷⁴ В Карлъоглу-и мюслим през 1622 г. са наложени 10 авариз ханета,²⁷⁵ а в Карлъоглу-и геберан – 25 авариз ханета.²⁷⁶ Направената по този начин регистрация създава впечатлението, че мюсюлманите и християните в Карлово вече живеят в две обособени селища с името Карлово. Това може да си помисли всеки, който работи с този регистър, включително и съвременниците на регистрацията от 1622 г., които не познават добре селищата от нахията Гьопса.

Данните в авариз регистъра от 1695 г. сякаш потвърждават предположението, че Карлъоглу-и геберан първоначално е отделно селище, различно от поселението на мюсюлманите. Двете поселения обаче са регистрирани едно след друго, което допуска възможността през 1695 г. те отдавна да са отделни квартали, мюсюлмански и християнски, на касабата Карлово. Мюсюлманското селище е записано в описа като касабата Карлъоглу и има две махали. На първо място е регистриран старият квартал около джамията на Али бей Карлъоглу – махалата Джамии-и кебир, в която живеят 121 мюсюлмански домакинства заедно с вдовишките семейства. На второ място са записани жителите на махалата Дебаг хане, възникнала около кожарските работилници и населена само с десетима православни християни.²⁷⁷ Съвсем отделно е регистрирано село Шахин, с друго име Карлъоглу-и геберан, под което име е известно село Сушица. В него през 1695 г. живеят само православни християни – 80 домакинства заедно с вдовишките семейства.²⁷⁸ Голямата близост на Сушица до Карлъоглу-и мюслим предполага, че е напълно възможно бившето село отдавна да се е превърнало в квартал на касабата Карлово, но единствено по силата на някаква традиция при регистрациите е записвано като отделно селище.

²⁷⁴ DABOA, MAD.d. 3398, ff. 8–9.

²⁷⁵ Ibidem, f. 8.

²⁷⁶ Ibidem, f. 9.

²⁷⁷ DABOA, MAD.d. 3604, f. 106.

²⁷⁸ Ibidem.

В двата джизие регистъра от 1697 и 1698 г. бившето християнско село вече е регистрирано като махала в самото Карлово, което показва, че окончателното му сливане с мюсюлманската касаба в едно-единствено селище вече е факт през последните десетилетия на XVII в.²⁷⁹ По това време Сушица е християнски квартал на Карлово, известен с турското си име Шахин. През 1697 г. в махалата живеят 174 пълнолетни мъже от православните християни, които нарастват до 248 души в самия край на XVII в.²⁸⁰ Можем да предположим, че вероятно тогава там са живели между 104 и 150 християнски домакинства. Отделно в махалата Дебаг хане в Карлово са регистрирани 79 пълнолетни мъже, а освен тях в Карлово през 1698 г. живеят 63-ма аргати, които обикновено са наемни работници в чифлиците или по-едрите поземлени стопанства.²⁸¹ Такива аскери чифлици около самото Карлово, както видяхме, не са отбелязани през 1695 г., но се срещат в някои от близките до касабата села, каквито са Араблъ (днес наречено с името на старото село Сушица като квартал на Карлово), Овчилер (с. Климент) и Мюдеррисли (с. Васил Левски).

Още до края на XVI в. Сушица и мюсюлманското поселение около джамията на Али бей Карлъоглу се оформят като стопанския център на целия регион, наречен Гьопса. Селището се превръща в основното място за търговия не само за жителите на Карлово, но и на селяните от околните села. Около джамията първоначално се появяват дюкяни, като това е началната точка на прочутата карловска чаршия, която тръгва от джамията и достига до около 200 метра на север, където се отваря широк пазарен площад.²⁸² Този пазар, организиран от вакъфа, привлича земеделската и животновъдната продукция на цялата Стрямска долина и селата в подножията или вътрешността на околните планини.²⁸³ Условиата на живот дават възможност Карлово да се развие като градско по тип селище, което е средище на занаяти и търговия. Още през 1570 г. сред населението на Сушица са отбелязани занаятчийи, каквито са един кожар сред мюсюлманите, а сред православните

²⁷⁹ DABOA, MAD.d. 1273, f. 77; DABOA, MAD.d. 3652, f. 36.

²⁸⁰ Ibidem.

²⁸¹ DABOA, MAD.d. 3652, ff. 36–37.

²⁸² Бойков, Гр. Град Карлово и карловският вакъф, с. 473.

²⁸³ Пак там, с. 476.

християни са регистрирани един обуцар и петима шивачи.²⁸⁴ В края на XVI в., когато населението драстично се увеличава, сред мюсюлманите вече са регистрирани шивачи (5), обуцари (4), кожари (табакчийи) (2), басмаджия, кобурджия, сапунджии (3), халваджия, бакали (3), воденичар и овчар.²⁸⁵ Сред християните от Сушица през 1596 г. се споменават няколко занаята, като най-разпространени са онези, свързани с изработката на различни тъкани, обувки и облекло, както и със скотовъдството или обслужването на различни потребности на хората – шивачи (12), мутафчийи (7), обуцари (5), златари (2), овчари (4), градинари (4), касапин и воденичар.²⁸⁶

В последните години от XVII в., когато постепенно мюсюлманската касаба и бившето село Сушица, с друго име Шахин, се сливат в едно селище от градски тип, Карлово се утвърждава като стопански и административен център с развитието на занаятите и търговията. В тези прединдустриални времена част от населението все още има аграрен поминък, като се отбелязва и присъствието на известен брой владетци на един чифт орна земя. Сред мюсюлманите от касабата Карлъоглу през 1695 г. са отбелязани 19 земеделци, а в Сушица техният брой е 20 мъже, трима от които обработват по два чифта орни земи.²⁸⁷ В селището е развито и скотовъдството, което всъщност е основата за възникването на много от занаятите, свързани с обработката на кожата и вълната или изработката на облекла и обувки. В мюсюлманската касаба Карлъоглу през 1695 г. се споменават 14 занаята – деветима обуцари, четирима сапунджии, двама кожари (табаци), двама дърводелци, двама налбанти, кожухар, производител на цървули, свещар, памукчия, бояджия, симидчия, касапин, писар на прошения и осмина бакали.²⁸⁸ В махалата Дебаг хане, която възниква около притежаваната от вакъфа табакчийница за щавене на кожи в източния край на Карлово,²⁸⁹ се споменават няколко занаятчийи, които са православни християни: двама

²⁸⁴ DABOA, TTd. 498, ff. 670–671.

²⁸⁵ DABOA, TTd. 470, ff. 692–694.

²⁸⁶ Ibidem, ff. 694–695.

²⁸⁷ DABOA, MAD.d. 3604, f. 106.

²⁸⁸ Ibidem.

²⁸⁹ Бойков, Гр. Град Карлово и карловският вакъф, 478–479.

обущари, шивач, халач, двама златари и дюлгер, а някой си Стойчо е кожар в табакчийницата в същата махала.²⁹⁰

Стопанският облик на Карлово през 1695 г. се допълва от данните за поминъка в Сушица, която постепенно се превръща в българската махала на градчето. Най-развитият отрасъл в Сушица продължава да бъде скотовъдството, като през 1695 г. са регистрирани 12 овчари.²⁹¹ Развитото скотовъдство в бившето село и настояща махала на Карлово през предходните десетилетия е стимулирало развитието на някои занаяти по обработката на вълната и кожите или за изработката на облекла и обувки. В бившето село по това време се споменават шивачи, мутафчий, кожухари, чекръкчия и самарджия. Освен това всекидневните нужди на жителите са задоволявани от златари, медникар (казанджия), касапи, хлебар и двама кръчмари (вж. Таблица 14).²⁹² Нуждите от ремонтиране на старите сгради и построяването на нови жилища за заможващото се население на Карлово са задоволявани от регистрираните в описа керемидчия и дюлгер.²⁹³

Изграждането на Карлово като процъфтяващо търговско-занаятчийско средище издига в стопанско отношение целия регион Гьопса, в който към края на XVII в. съществуват трите най-големи и стопански развити села в Пловдивския край – Калофер, Акча клисе (Сопот) и Прасадин дербенд (Клисура).

* * *

Към края на XVII в. Калофер вече изпъква като проспериращо в стопанско отношение средище, което може да се постави веднага след Карлово в рамките на нахията Гьопса. Селището вероятно съществува още от XV в., но в частично запазения тимарски регистър от 1489 г. за Калофер не се откриват никакви данни. Първата информация за Калофер е на страниците на регистъра от 1516 г., когато в селото живеят 61 домакинства на православни християни, което дава основания да се мисли, че възникването на Калофер трябва да се търси по-рано във времето.²⁹⁴ През 1516 г. селото вече е дербенджийско, като населението

²⁹⁰ DABOA, MAD.d. 3604, f. 106.

²⁹¹ Ibidem.

²⁹² Ibidem.

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ DABOA, TTd. 77, f. 746.

му пази пътя, който води от Акча Казанлък за София.²⁹⁵ Допълнителната бележка на регистраторите съобщава, че село Калофер е било дарено като мюлк на началника на имперските конюшни Ахмед ага, но впоследствие, след като селото става дербенджийско, Ахмед ага получава други села като мюлк, а Калофер остава тимарско село.²⁹⁶ Съкратеният регистър на населението в Румелия от 1530 г. показва, че Калофер вече е част от хасовете на султан Сюлейман Великолепни, като населението му е нараснало до 138 християнски домакинства.²⁹⁷ Към средата на века султанът учредява вакъф за издръжката на комплекса Сюлеймание в Цариград, като вакфира селата от своите хасове. Във вакъфския регистър от 1570 г. са описани 25 махали на Калофер, като в селото общо живеят 262 домакинства.²⁹⁸ До края на XVI в. в 24 махали на Калофер живеят 295 домакинства, което превръща селото в едно от малкото много големи чисто български населени места с близо 300 домакинства.²⁹⁹

Тук е мястото да се каже, че регистровите данни от 1596 г. напълно опровергават легендата за договора, който уж Калифер войвода, легендарен основател на Калофер, сключил със султана, според който турци не могли да се заселват в селото, а туркия да пренощува.³⁰⁰ Според възгледите на времето под „турчин“ се има предвид всеки мюсюлманин изобщо. Колкото и Калофер да се намира на уединено място в полите на Балкана и на подбалканския път между Казанлък и София, атмосферата на епохата, в която ислямът заема водеща роля в османската държава, при която правоверните мюсюлмани заемат представителна социална позиция, не може да не е засегнала и това чисто българско селище поне във времето, когато престижът на ислямската държава все още е в зенита си. През 1596 г. в махалата Новак, син на Петро са регистрирани трима мюсюлмани – Мустафа Абдуллах, Ахмед Абдуллах и Хюсеин Ашък. При това техните имена според традициите на епохата са записани начело на списъка с населението на махалата и

²⁹⁵ Ibidem.

²⁹⁶ Ibidem.

²⁹⁷ DABOA, TTd. 370, f. 87.

²⁹⁸ DABOA, TTd. 498, ff. 287–292.

²⁹⁹ DABOA, TTd. 470, ff. 285–289.

³⁰⁰ Начов, Н. Калофер в миналото. Кн. 1. София: Земиздат, 1990, с. 44.

преди споменатия Новак, син на Петро, чието име махалата носи.³⁰¹ В друга махала на Калофер, носеща името на Стойко, син на Добромир, е записан начело на списъка с населението някой си Сефер Абдуллах, който е неженен и много млад мъж.³⁰² Както ясно се вижда, трима от споменатите мюсюлмани в Калофер са конвертити първо поколение и вероятно наскоро са приели ислям, като регистраторите спазват обичайното правило правоверните да бъдат записвани начело на списъка с населението в селищата. В Калофер обаче се случва онова, което се случва и в други знакови чисто български селища, каквото е например Панагюрище³⁰³ – малката мюсюлманска общност, макар и появила се към края на XVI в., не успява да пусне корени и е практически задушена от атмосферата в селото, в което живее компактна българска общност на православни християни. Навярно мюсюлманите скоро след регистрацията от 1596 г. са напуснали Калофер и са се преселили в някое от селищата, в които ислямът е пуснал по-дълбоки корени. Авариз регистърът от 1695 г. представя Калофер като селище, населено само от православни християни.

През първите десетилетия на XVII в. Калофер остава едно от най-големите села в Пловдивско. В регистъра на домакинствата, изплащащи данъка зияде-и джизие във вакъфските села на Сюлейман Великолепни, през 1640 г. са записани 280 домакинства от Калофер.³⁰⁴ В края на XVII в. може би селото е преживяло някакво слабо демографско сътресение, което е характерно за тези времена, особено по време на водещата се война с т. нар. Свещена лига. Тези кризи не са свързани само с евентуално изселване на хора, а най-често са резултат от някоя епидемия, които се появявали особено често през XVI–XVII в. В авариз регистъра от 1695 г. са описани 161 мъже, глави на домакинства, а отстрани в полето регистраторите са отбелязали присъствието в селището на още 54 вдовишки семейства, което означава, че тогава в Калофер са живеели общо 215 домакинства на православни християни.³⁰⁵ Данните в джизие регистъра от 1697 г. потвърждават общия брой на

³⁰¹ DABOA, TTd. 470, f. 286.

³⁰² Ibidem, f. 287.

³⁰³ Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни, 345–346.

³⁰⁴ DABOA, MAD.d. 14917, ff. 23–26.

³⁰⁵ DABOA, MAD.d. 3604, f. 108.

домакинствата в селото, разбира се, в рамките на допустимата грешка. През 1697 г. са записани 426 пълнолетни мъже като жители на Калофер, което означава, че в селището живеят около 1278 жители заедно с жените и децата.³⁰⁶ Можем да пресметнем, че според широко приетия коефициент 5 за брой на членовете в едно домакинство, в Калофер през 1697 г. живеят не повече от 255 домакинства. Ако обаче членовете на едно домакинство често достигали до шестима души, нещо обичайно за българските селски домакинства от тази епоха, напълно вероятни изглеждат посочените в авариз регистъра от 1695 г. не повече от 215 домакинства.

Демографската ситуация в Калофер се променя рязко само за една година, когато е съставен джизие регистърът от 1698 г., тъкмо за да отрази резултатите от разместването на население в резултат на мерки на властта да върне бежанци в селата им или на трудови миграции в търсене на поминък. Местоположението на Калофер не предполага някакво изселване от селището в резултат на военните действия по време на все още водещата се война. Дори напротив, селото би могло да приюти бежанци от други места. Изглежда, в Калофер подобно настаняване на бежанци от други региони не се е случило поне към 1695 г., защото липсват ябанджии, които по това време се срещат много в други села, като с думата „ябанджия“ османските власти назовавали бежанците, различавайки ги от трайно настанилите се в селата преселници. Така че поне до 1695–1697 г. Калофер не е привлякъл масово никакви нови заселници, бягащи от други райони на Империята, но и едва ли през 1698 г. османските власти са върнали по местата им никакви изселници от селището. Поради тези разсъждения е по-вероятно значителното увеличение на пълнолетните мъже в Калофер до 644 мъже да се дължи по-скоро на трудови миграции, които са резултат от стопанския просперитет на селото в предходните години и търсенето на работна ръка за разрастващите се занаяти и скотовъдството.³⁰⁷ Към края на XVII в. в Калофер вече живеели вероятно около 386 домакинства на православни християни, като част от тях трябва да са били на придошлите наскоро заселници.

³⁰⁶ DABOA, MAD.d. 1273, f. 78–79.

³⁰⁷ DABOA, MAD.d. 3652, ff. 45–46.

Стопанското развитие на Калофер благоприятствало демографския ръст чрез приток на нови заселници, търсещи препитание. Във вакъфските регистри от 1570 и 1596 г. епизодично се появяват имената на овчари и шивачи.³⁰⁸ Въпреки това в регистъра от 1596 г. са споменати двамата търговци Яно и Тихо, което не е никак случаен признак за развитие на търговията в Калофер още в края на XVI в. В регистъра на джелепкешаните от 1576 г. се появява името на търговеца Димитри, който е едър скотовъдец и снабдява държавата годишно с 50 овце.³⁰⁹ В регистъра на джелепкешаните от 1580 г. пък се споменава друг търговец – някой си Димо от Калофер,³¹⁰ който е задължен с 30 овце годишно.³¹¹ Както се вижда, през XVI в. най-развитият отрасъл в Калофер е скотовъдството, като през 1576 г. са регистрирани 18 джелепкешани от Калофер, които са задължени към държавата със 745 овце, а през 1580 г. са записани 29 джелепкешани със задължение от 860 овце.³¹²

В края на XVII в. регистровите данни открояват Калофер като може би най-развитото в стопанско отношение селище в Пловдивско. Отглеждането на овце и кози отново е най-развитият поминък в селището, като през 1695 г. се споменават 19 овчари, които са лица, чийто поминък е основно овцевъдството. Но общото стопанско развитие и замогването на калоферци довежда до развитието на занаяти, които не са пряко свързани със скотовъдството и обработката на суровините. Такива занаяти са медникарството (казанджийството), златарството и керемидчийството, а броят на казанджиите подсказва, че те работят за пазара и продукцията им надхвърля местните нужди, като стоката се изнася на тържищата извън Калофер. Други занаяти, които са свързани с изработката на облекло и обувки, вероятно също са насочени към пазарите в региона, а и по-далечните места (вж. Таблица 15). Част от жителите вече обикалят със стоката си и я предлагат като пътуващи амбулантни търговци, какъвто е някой си Петко Праматаря.³¹³ Стоката

³⁰⁸ DABOA, TTd. 498, ff. 287–292; DABOA, TTd. 470, ff. 285–289.

³⁰⁹ ТИБИ, Т. 3, с. 66.

³¹⁰ Възможно е да става дума за същия търговец, но името да е погрешно изписано от писаря, защото Димо не е записан като нов джелепин.

³¹¹ DABOA, MAD.d. 4075, f. 87.

³¹² ТИБИ, Т. 3, 66–67; DABOA, MAD.d. 4075, f. 87.

³¹³ DABOA, MAD.d. 3604, f. 108.

със сигурност се изнася и в по-големи количества до пазарите в Карлово и Пловдив или до някой от известните панаири, тъй като в Калофер през 1695 г. се отбелязва присъствието на кираджии и арабаджии (каруцари), които са свързани с превоза на търговски товари по пътищата на Империята.³¹⁴

* * *

Сопот е другото голямо селище в Карловската котловина, намиращо се само на 5 км западно от Карлово и в полите на Стара планина. През османската епоха той е известен с турското си име Акча клисе, но името Сопот е старо, като се среща записано на страниците на тимарския регистър от 1516 г., когато селищното название е описано по този начин: Загорани Сопот, което е и Акча клисе.³¹⁵ По това време населението на Сопот се състои от 33 домакинства на православни християни, като общността вече си има православен свещеник – някой си поп Паскал.³¹⁶ През 1530 г. Сопот е много малко село с едва 16 домакинства, което подсказва за някакви демографски сътресения през предходното десетилетие.³¹⁷ През втората половина на XVI в. Сопот продължава да бъде част от тимарите и хасовете, като към 1570 г. вече е част от хасовете на Мустафа паша и принадлежи административно към нахията Гьопса от казата Филибе.³¹⁸ В селото за пръв път се споменава присъствието на мюсюлмани, които към 1570 г. наброяват 10 мюсюлмански домакинства, а православните християни достигат 72 домакинства.³¹⁹

Интересен детайл е появата в близост до Сопот на едно завие, в което живее дервишът Али Насух баба.³²⁰ Въпреки че дервишите в литературата се свързват с пропагандата на исляма, присъствието на дервишкото завие в землището на селото не допринася за ислямизацията и популярността на исляма в Сопот. През 1596 г. завието отново е споменато като намиращо се в близост до селото, но мюсюлманската общност се състои от едва 13 домакинства, от които само трима мъже,

³¹⁴ Ibidem.

³¹⁵ DABOA, TTd. 77, f. 565.

³¹⁶ Ibidem.

³¹⁷ DABOA, TTd. 370, f. 90.

³¹⁸ DABOA, TTd. 494, f. 538.

³¹⁹ Ibidem, ff. 538–539.

³²⁰ Ibidem, f. 539.

глави на домакинства, са предполагаеми конвертити първо поколение.³²¹ Православната общност в Сопот през 1596 г. е намаляла до 48 домакинства, но 22 души от записаните 70 пълнолетни мъже са неженени и много млади.³²² Както се вижда, намаляването на православните християни не се дължи на масова ислямизация сред тях, а вероятно на други причини, сред които епидемии или други проблеми, свързани с годините на Дългата война между Османската империя и Хабсбургска Австрия от края на XVI в.

Завието на дервиша Али Насух баба продължава да съществува в околностите на Сопот и според тимарския регистър от 1614 г., но през тази година вече не е записано нито едно мюсюлманско име сред регистрираните жители на селището. Поименно се споменават 126 пълнолетни мъже, като вероятно всички те са глави на домакинства, защото неженени сред тях не са посочени.³²³ Интересното е, че сред данъците, събрани от населението на Акча клисе (Сопот), се споменават и 220 акчета от ресм-и чифт, който се изплаща от мюсюлманите, занимаващи се със земеделие.³²⁴ Това навежда на мисълта, че или става дума за писарска грешка, или 10 мюсюлмани живеят в близост до завието на дервиша Насух баба, без да са описани поименно.

Краят на XVII в. заварва Акча клисе (Сопот) като българско селище, в което живеят само православни християни. В авариз регистъра от 1695 г. липсват всякакви данни за присъствието на мюсюлмани. По това време в Сопот са регистрирани 149 християнски домакинства.³²⁵ Джизие регистърът от 1697 г. посочва имената на 211 пълнолетни мъже от Акча клисе (Сопот), което означава, че в селището живеят поне 126 домакинства на православни християни.³²⁶ Една година по-късно в Акча клисе (Сопот) се забелязва познатата тенденция за приток на външни заселници и в селището са регистрирани 379 пълнолетни мъже, което

³²¹ DABOA, TTd. 1001, ff. 549–550.

³²² Ibidem.

³²³ DABOA, TTd. 729, ff. 414–415.

³²⁴ Ibidem, f. 415.

³²⁵ DABOA, MAD.d. 3604, f. 105.

³²⁶ DABOA, MAD.d. 1273, ff. 80–81.

означава, че към края на XVII в. там живеят около 227 домакинства на православни християни.³²⁷

Регистрите от втората половина на XVI в. не показват никаква съществена отлика на Сопот от останалите села по това време. Все пак е важно да се отбележи, че през 1570 г. се споменава някой си Стойко Даракчията, което свидетелства за развитие на някои занаяти, свързани с обработката на вълната от развитото в региона овцевъдство.³²⁸ Развитието на овцевъдството се доказва и от таксите за пасища и кошари за овце, нараснали постепенно от 65 на 400 акчета, което може и да се дължи на инфлацията от края на XVI в., но все пак е важен признак за наличието на едро скотовъдство в землището на Акча клисе (Сопот).³²⁹ Всъщност реални белези за появата на занаяти в Сопот могат да се забележат в тимарския регистър от 1614 г., когато в селището се споменават двама шивачи, самарджия, халач, касапин и дюлгер.³³⁰ Картината за поминъка на населението се допълва от присъствието на трима говедари, което говори за отглеждане на едър рогат добитък.³³¹

За реалното стопанско развитие на Акча клисе (Сопот) към края на XVII в. трудно може да се съди от посочването на занаяти в авариз регистъра от 1695 г., защото там се споменават само трима души, които се занимават с градинарство, медникарство (казанджийство), а някой си Стоян е записан като търговец.³³² Същевременно само 29 мъже от Сопот са отбелязани като земеделци.³³³ Възможно е по-голямата част от населението да е ангажирано със скотовъдството, макар в регистъра от 1695 г. да не са отбелязани овчари или говедари. Все пак постепенният прираст на населението в Сопот подсказва, че стопанското състояние на селището довежда до приток на нови заселници, търсещи работна ръка. Джизие регистърът от 1698 г. дава много по-точна представа за поминъка на населението в Сопот от края на XVII в. В селището се споменава присъствието на седмина шивачи и двама техни синове, трима

³²⁷ DABOA, MAD.d. 3652, f. 37.

³²⁸ DABOA, TTd. 494, f. 538.

³²⁹ DABOA, TTd. 494, f. 539; DABOA, TTd. 1001, f. 550.

³³⁰ DABOA, TTd. 729, f. 414–415.

³³¹ Ibidem.

³³² DABOA, MAD.d. 3604, f. 105.

³³³ Ibidem.

синове на халачи, трима касапи, бозаджия и кръчмар.³³⁴ Присъствието на касапи и халачи в Сопот със сигурност говори за едро скотовъдство, което се доказва от присъствието и на шестима овчари през 1698 г.³³⁵

Стопанското развитие на Сопот през XVI–XVII в. и свързаното с него добро демографско състояние може да се свърже с израстването на близката касаба Карлово като важен търговско-занаятчийски център благодарение на политиката на вакъфа на Али бей Карлъоглу, което повдига икономически и демографски околните села, сред които се откроява Сопот. С времето стопанското процъфтяване на селото довежда до неговото превръщане в един от центровете на православната култура, където функционира един от важните православни манастири „Възнесение Христово“.

* * *

Прасадин дербенд (Клисура),³³⁶ подобно на Калофер, е дербенджийско селище. То, заедно с Калофер и Сопот, се превръща с времето в едно от трите най-развити в стопанско отношение села от нахията Гьопса, в които към края на XVII в. се забелязват наченките на онези процеси, които ще доведат до Българското възраждане. Началото на бъдещата Клисура е скромно. Тимарският регистър от 1489 г. посочва, че селото е било извън стария регистър, вероятно този от края на 70-те години на XV в. Първият запис за селото от 1489 г. казва следното:

„Тимар на чавуш Пир Мехмед, който не участва в охраната на прохода. Село Прасадим. [Населението му] пази прохода между Гьопса и Излади (Златица). (Селото е било) извън стария регистър. В ръцете си имат заповед на падишаха. Дават налозите си според дербенджийския обичай. Освободени са от авариз (извънредни данъци), а хараджа (джизието, бел. моя) изплащат под формата на макту“.³³⁷

Данъчните облекчения според дербенджийския обичай през XV и първите три десетилетия от XVI в. се ползвали от цялото население на дербенджийските села, каквото е Прасадин дербенд. През 1489 г. неговото население се състояло от 45 домакинства.³³⁸ От твърдението, че

³³⁴ DABOA, MAD.d. 3652, f. 37.

³³⁵ Ibidem.

³³⁶ В регистрите от XVI в. селищното име е изписвано като Прасадим дербенд.

³³⁷ DABOA, TTd., TD 26, f. 153.

³³⁸ Ibidem, ff. 153–154.

към 1489 г. селото било извън стария дефтер, не можем да заключим със сигурност, че то е създадено скоро преди проведената тогава регистрация. По мое предположение е възможно първите заселници да са били напълно освободени от данъци за известен период от време, поради което не са записани в стария регистър³³⁹. По този начин процедирали властите при основаването на Трявна, обещавайки пълно освобождаване от данъци за три години, което може би е било обичайната практика през XV и ранния XVI в.³⁴⁰ Тук е мястото да се каже, че според добре известната класификация на проф. Цв. Георгиева селото е средно голямо, което е допълнителна индикация, че може да е съществувало дълго преди 1489 г.³⁴¹

Дербенджийският статут и скромните данъчни облекчения сами по себе си не съдействали за бързия демографски възход на Прасадин дербенд (Клисура). През следващите четири десетилетия населението на селото намалява драстично, като през 1516 г. в бъдещата Клисура живеят само 16 домакинства на православни християни, а през 1530 г. са записани 27 домакинства.³⁴² Едва след като през 60-те години на XVI в. царстващият султан Селим II включва бъдещата Клисура към селата, които дарява като мюлк на дъщеря си Шах Султан, започва истинският демографски възход на Прасадин дербенд, който няма нищо общо с дербенджийския статут на селището. Нещо повече, след като политиката на Шах Султан за привличане на нови заселници, чрез кои-

³³⁹ Съществуват легенди, че селото наистина е създадено след османското завоевание и първоначално се намирало другаде (на 4 км западно), но турците преселили част от жителите му да пазят гористия някога проход от разбойници. Постепенно данъчните привилегии подмамили и останалите жители на старото село да дойдат тук. Поради преместването селото получило името „Прасадин дербенд“, което според легендата значело „пресадена“ (преместена) Клисура. Вж. *Мутафчиев, П.* Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. – В: *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1973, с. 314.

³⁴⁰ *Кийл, М.* За създаването и ранната история на град Трявна в България. Неизползвани османски административни извори от архивите в Истанбул, Анкара и София за създаването и развитието на Трявна, 1565–1702: принос към демитологизирането на историята на България. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017, с. 349.

³⁴¹ *Георгиева, Цв.* Пространство и пространства на българите, с. 71.

³⁴² DABOA, TTd. 77, f. 567; DABOA, TTd. 370, f. 93.

то да увеличи приходите си, довежда до добри резултати, през 1570 г. с дербенджийската служба са задължени само 30 от общо 232 домакинства на Прасадин дербенд (Клисура).³⁴³ Във вакъфския регистър от 1570 г. е записано следното:

„Село Прасадим дербенд, спадащо към Филибе. От мюлковете на гореспоменатата [Шах Султан]. Тридесет души [от споменатото село] са назначени за дербенджии. Те [дербенджиите] дават по 10 акчета испенче, две килета пшеница и две килета ечемик. Всички [от населението] са освободени и опростени от авариз-и диванийе и текялиф-и йорфийе. Домакинствата, които са в повече от споменатите 30 [дербенджийски] домакинства, като раята в другите села изплащат по 25 акчета испенче и изцяло предават десятъците си. Това е било записано в стария регистър. Понастоящем се записва и в новия регистър, както е във фермана“.³⁴⁴

Цитираната бележка показва, че срещу отговорната си служба дербенджиите от Клисура се ползват с единственото предимство пред останалите си съселяни да изплащат по 10 вместо 25 акчета испенче и намален размер на десятъците от по две килета пшеница и ечемик. Обаче всички жители на селото вкупом се ползват с освобождаването от извънредните държавни данъци и повинности, което говори за това, че след 60-те години на XVI в. данъчните облекчения на дербенджийското население по никакъв начин не са причина за доброто демографско развитие на Клисура, а както се видя, дори и преди този момент до 1530 г. дербенджийският статут не е дал никакви резултати за приток на нови заселници. След 1570 г. обаче нарастването на населението в Прасадин дербенд продължава, като през 1596 г. в селото са регистрирани 371 пълнолетни мъже, като, за съжаление, не е посочен броят на неженените мъже и домакинствата.³⁴⁵ При всички случаи обаче в Клисура трябва да са живели поне около 222 домакинства. Възможно е през 1596 г. повече от споменатите 371 мъже да са глави на домакинства, защото в регистъра на обложените със зияде-и джизие домакинства от вакъфа

³⁴³ DABOA, TTd. 498, ff. 420–422.

³⁴⁴ Ibidem, f. 420.

³⁴⁵ DABOA, TTd. 470, ff. 430–432.

на Шах Султан през 1637 г. са поименно записани имената на 442-ма мъже, глави на домакинства в Прасадин дербенд (Клисура).³⁴⁶

През 1695 г. Прасадин дербенд продължава да бъде сред трите най-големи села в казата Филибе (Пловдив), като в авариз регистъра в селото са регистрирани 244 домакинства. Населението живее в четири махали с имената на конкретни лица – Койне, Велко, Светко и Белян.³⁴⁷ Въпреки че представлява значително по големина селище, по някаква причина Прасадин дербенд (Клисура) е пропуснато в джизие регистъра от 1697 г. Само една година по-късно, през 1698 г., в Клисура са регистрирани 268 пълнолетни мъже, което означава поне 804-ма жители заедно с жените и децата или поне 160 домакинства.³⁴⁸ Не може да се каже със сигурност дали има някакъв отлив на население от Прасадин дербенд предвид увеличението на населението в други села през същия период. При всички положения бъдещето принадлежи на Клисура, която продължава да е едно от най-големите села не само в Гьопса, но и в целия Пловдивски край, превръщайки се в занаятчийско-търговско средище.

За стопанското развитие на Прасадин дербенд (Клисура) в края на XVII в. може да съдим, като съчетаем данните в авариз регистъра от 1695 г. и джизие регистъра от 1698 г. През 1695 г. сред поименно описаните данъкоплатци се споменават петима шивачи, златар, тепавичар, керемидчия и дюлгер. През 1698 г. се споменават поименно един шивач, арабаджия (каруцар) и кръчмар. И при двете регистрации е възможно част от занаятчиите, като например шивачите, златарят, керемидчията и дюлгерът, да са пряко свързани със занаятчийските гилдии на близката касаба Карлово, където същите занаяти са широко разпространени. По този начин Карлово оказва благоприятно влияние върху стопанското развитие на Клисура.

Наличието на тепавичар подсказва, че в Клисура се тепат вълнени тъкани, като се използва водната сила. По този факт може да се съди за наличието на занаяти за обработката на вълната, която е продукт на овцевъдството в селището. Макар че през 1695 г. едри овцевъди, запи-

³⁴⁶ DABOA, MAD.d. 14834, ff. 18–22.

³⁴⁷ DABOA, MAD.d. 3604, ff. 110–111.

³⁴⁸ DABOA, MAD.d. 3652, f. 44.

сани като овчари, не се споменават в авариз регистъра, в джизие регистъра от 1698 г. са записани четирима овчари, вероятно едри овцевъди. Овцевъдството остава водещият стопански отрасъл за повече от век, защото след повече от век Константин Икономос ще напише, че повечето от жителите на Клисуре се занимават с овцевъдство³⁴⁹. Въпреки че се намира в планински район, голяма част от жителите на Клисуре към края на XVII в. се занимават със земеделие, отглеждайки някои от зърнените култури за изхранване на семействата си. През 1695 г. в полето регистраторите са отбелязали освен 64 вдовици, които не присъстват поименно описани в регистъра, също така и 149 домакинства, занимаващи се със земеделие.

2.3. Селищата от нахията Караджа даг

Нахията Караджа даг обхваща района на Сърнена Средна гора и равнината, разположена на юг от тази ниска планина. Поне според данните на регистрите от XVI–XVII в. не може да се каже кой е административният център на тази нахия. През XVI в. регионът е обект на заселване на юруци, тъй като тази част от казата Филибе е била вероятно слабо заселена през Средновековието и липсва заварена от османците гъста селищна мрежа. Регистърът на джелепкешаните от 1576 г. посочва 71 поселения, от които изброяваме 60 села, а останалите поселения са юрушки джемаати.³⁵⁰ Четири години по-късно джелепкешани има отново в 71 поселения, от които 62 са със статут на села, едно е махала, а останалите са юрушки джемаати.³⁵¹ Регистрациите на джелепкешаните от нахията Караджа даг обхващат много страници, защото по това време традиционно юруците са едри овцевъди, които често живеят във временни малки поселища. В съкратения авариз регистър от 1622 г. селищната мрежа в нахията Караджа даг е представена само от 40 села, което е логично заради освобождаването на юруците като членове на военизирана организация от извънредните държавни данъци и повинности. В края на XVII в. авариз регистърът от 1695 г. отразява всички юрушки села, поради желанието на властите да водят на отчет военни-

³⁴⁹ Данова, Н. Цит. съч., с. 318.

³⁵⁰ ТИБИ, Т. 3, 50–59.

³⁵¹ DABO, MAD.d. 4075, ff. 64–70.

те формирования. Според данните на този опис се вижда, че нахията Караджа даг включва землищата на 64 села.³⁵² През 1695 г. юруците са регистрирани отделно от останалите мюсюлмани, за да се държат на отчет, като в някои случаи е отбелязано изрично, че са предназначени за военнопомощна служба. Юруци на брой общо 195 души са регистрирани в 33 села от нахията Караджа даг.³⁵³

В нахията Караджа даг и към края на XVII в. 27 села са населени само от мюсюлмани. По същото време в 18 населени места живеят само православни християни – това са селата Юнд Вържива (дн. с. Ръжево Конаре, област Пловдив), Аджар (дн. с. Свежен, област Пловдив), Коджа Рахманлъ (дн. с. Розовец, област Пловдив), Елмалар (неустановено), Хамзалар (дн. с. Зелениково, област Пловдив), Кулагузджуан (дн. с. Колю Мариново, област Стара Загора), Мюслиммеджик (дн. с. Православ, област Стара Загора), Дерели (дн. с. Голям дол, област Стара Загора), Акбаш (дн. с. Горно Белево, област Стара Загора), Бурунсуз (дн. с. Братя Даскалови, област Стара Загора), Караорман (дн. с. Черна гора, област Стара Загора), Балтаджъ (кв. „Секирово“ на гр. Раковски, област Пловдив), Шейхи бей, с друго име Реис (дн. с. Главатар, област Пловдив), Юнд Манол (дн. с. Манолско Конаре, област Пловдив), Саръ Кълъчлъ (с. Генерал Николаево, дн. част от гр. Раковски, област Пловдив), Маноле, Муртатлъ (дн. Момино село, област Пловдив) и Рухилер (неустановено). Въпреки че в нахията Караджа даг през 1695 г. има много чисто мюсюлмански села или със смесено население, особеност на демографското развитие на нахията е, че мюсюлманските поселения не са много големи, докато в някои от чисто християнските села често живеят между 40 и 60 домакинства. Единственото изключение за по-голямо мюсюлманско селище е Къосели-и кебир, в което живеят 50 домакинства, от които 19 са на юруци.³⁵⁴ В 11 от селата в нахията са регистрирани 18 аскери чифлици.³⁵⁵ Нахията Караджа даг е единствената административно-териториална единица от казата Филибе, в която през 1695 г. се наблюдава превес на мюсюлманското население, но той не е голям, като общият брой на мюсюлманските домакинства

³⁵² *Gökçe, T. Op. cit.*, 93–96.

³⁵³ *Ibidem.*

³⁵⁴ DABOA, MAD.d. 3604, f. 35.

³⁵⁵ *Gökçe, T. Op. cit.*, 93–96.

е 786, докато православните християни от всички села наброяват 774 домакинства.³⁵⁶

* * *

С времето едно населено място започва да се откроява като най-голямото селище в нахията Караджа даг. Като останалите много големи села в Пловдивско и то е населено само с православни християни. Това населено място не съществува през XVI в. и неговото възникване трябва да се търси на границата със следващия XVII в. Става въпрос за село Аджар, чието възникване и ранна история са разгледани другаде.³⁵⁷ Селището не се открива на страниците на тимарските и вакъфските регистри от XVI в., двата джелепкешански регистъра от 1576 и 1580 г., както и в тимарския регистър от 1614 г.³⁵⁸ Поради тази причина ние не знаем към какъв вид владения (тимари, хасове или вакъфи) е принадлежало селото при неговото възникване. В предишната си публикация свързах възникването на Аджар с множеството пасища, които съществували в Сърнена Средна гора през втората половина на XVI в. Допусках, че селището е възникнало постепенно около овчарските колиби, както се е случило в друг район на Средна гора при възникването на Копривщица също в края на XVI или началото на XVII в.³⁵⁹

Първата информация за съществуването на Аджар получаваме от данните в съкратения авариз регистър от 1622 г., когато първоначално селото е записано да споделя три авариз ханета заедно с Хамзалар (с. Зелениково, област Пловдив).³⁶⁰ Въпреки на пръв поглед късното възникване на селището, до 30-те години на XVII в. в Аджар вече са записани като платци на данъка джизие 80 мъже, които са глави на пълноценни домакинства.³⁶¹ За тази епоха селото вече е на границата

³⁵⁶ Ibidem, p. 96.

³⁵⁷ Йорданов, Кр. Към ранната история на едно българско книжовно средище: възникване и развитие на Аджар според османски данъчни регистри от XVII век. – История, 2020, № 2, 151–173.

³⁵⁸ Пак там, с. 153.

³⁵⁹ Пак там, 155–156.

³⁶⁰ DABOA, MAD.d. 3398, f. 7.

³⁶¹ Йорданов, Кр. Към ранната история на едно българско книжовно средище, с. 157. В съкратения джизие регистър от 1635 г. мястото, където е записано население на Аджар, е повредено и името на селото не се чете. Отбелязана е само цифрата 80 домакинства (ТИБИ. Т. 8. София: Главно управление на архивите, 2001, с. 20.

между средно големите и големите селища по категоризацията на Цв. Георгиева.³⁶² Това по-скоро говори за продължителното формиране на селището преди неговата първа поява в османските регистри. Наистина, въпреки че първото известно ми засега регистриране на Аджар като селище е само десетилетие по-рано, важно е да отбележим, че подобен брой жители обичайно се тълкува като признак за устойчив селищен живот. Не и за наскоро възникнало селище. За много дълго време, поне през следващите две-три десетилетия, този брой на домакинствата се запазва.³⁶³ До 80-те години на XVII в. обаче населението на Аджар нараства двойно, като през 1685 г. са регистрирани 160 семейства, обложени с джизие, превръщащи селището в много голямо за времето си.³⁶⁴

Възможно е по време на голямата война между Османската империя и т. нар. Свещена лига от края на XVII в. да са настъпили тежки времена, по време на които се е появил глад, а след това и чумна епидемия, която е отнела живота на много хора по селата. За това свидетелства една приписка на страниците на Аджарския дамаскин, чиито преписвачи са даскал Недялко и синът му Филип.³⁶⁵ Вероятна епидемия и висока смъртност, а не само изселнически процеси, обясняват чувствителното намаляване на населението според авариз регистъра от 1695 г., когато в Аджар са описани 58 мъже, глави на домакинства, а в полето на регистъра е отбелязано присъствието на още 20 вдовици.³⁶⁶ Общо в Аджар през 1695 г. живеят 78 домакинства, което е връщане към техния брой от първата половина на XVII в. Само две години по-късно е съставен джизие регистър, в който са регистрирани 200 пълнолетни мъже от Аджар, което означава наличието на около 120 домакинства в селото през 1697 г.³⁶⁷ По това време населението на Аджар живее в четири ма-

(Архивите говорят. Т. 13). Елена Грозданова е приела, че именно такъв е броят на домакинствата в Аджар по това време (*Грозданова, Ел.* Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989, с. 387).

³⁶² Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите, с. 71.

³⁶³ ТИБИ, Т. 8, с. 215; MAD 01396, ff. 23–24.

³⁶⁴ DABOA, MAD 03621, ff. 51–52.

³⁶⁵ Писахме да се знае. Приписки и летописи. София: ОФ, 1984, с. 83; *Дончева-Панайотова, Н.* Аджарски книжовници-илюстратори от XVII век. Велико Търново, 2015, 157–158.

³⁶⁶ DABOA, MAD 3604, f. 27.

³⁶⁷ DABOA, MAD 1273, ff. 92–93.

хали – Кюрчи, Ирсал (?), Груде и Гюрдюн (?), което е обичайно за големите села или тези от разпръснат тип.³⁶⁸ През 1698 г. в Аджар също има приток на население отвън, така че в селото вече са регистрирани 258 мъже, без обаче да са отбелязани никакви отделни махали.³⁶⁹ Вероятно в селото по това време е имало около 155 домакинства на православни християни.

Данъчните регистри от втората половина на XVII в. ни разкриват до известна степен стопанското развитие на Аджар, макар че те не са напълно изчерпателни в информацията си. През 1695 г., малко преди края на XVII столетие, 20 души или 35 % от регистрираните в авариз регистъра аджарци владеят по един чифт земя.³⁷⁰ Това означава, че техният основен поминък е земеделието, въпреки преобладаващо планинския терен около Аджар. Според известната приписка от Аджарския дамаскин става ясно, че в землището на Аджар се отглеждали обичайните зърнени култури, от които конкретно са споменати три: пшеница, ръж и просо.³⁷¹ По същото време определените като овчари Нешко, Михно, Миньо и калоферецът Йован по всяка вероятност спадат към трайно занимаващите се със скотовъдство едри овцевъди.³⁷² Някои писмени източници с произход от Аджар могат да ни наведат на мисълта, че точно такива едри овцевъди са записвани в данъчните регистри като овчари и това не са пастирите на стадата в селата. През 1636 г. състоятелният овчар Бойо закупува „Цветния триод“, писан от ръката на поп Йовко, като плаща 1000 акчета, за да бъде положен в православния храм на Аджар, черквата „Св. Георги“.³⁷³ По същия начин само може да се предположи, че онези 18 аджарци, за които в регистъра от 1695 г. не се посочва какъв занаят практикуват, нито владеят един чифт земя, притежавайки малки земеделски площи, са наемни работници и пастири в кошарите на по-заможните овцевъди.³⁷⁴ В онези времена промените се осъществяват бавно и преобладаващо земеделският и ско-

³⁶⁸ Ibidem.

³⁶⁹ DABOA, MAD 3652, f. 46.

³⁷⁰ DABOA, MAD 3604, f. 27.

³⁷¹ Писахме да се знае, с. 83; *Дончева-Панайотова, Н.* Цит. съч., 157–158.

³⁷² DABOA, MAD 3604, f. 27.

³⁷³ *Дончева-Панайотова, Н.* Цит. съч., 152–153.

³⁷⁴ DABOA, MAD 3604, f. 27.

товъдният поминък на аджарци се запазил чак до началото на XIX в. Показателно е, че през 1819 г. Константин Икономос пише за Аджар: „Повечето жители на това село се занимават с отглеждането на овце, а останалите със земеделие“³⁷⁵.

Въпреки посочените дотук тенденции за поминъка на населението в Аджар, все пак още през втората половина на XVII в. се забелязват малки наченки на занаятчийството, което след век и половина ще покълне и даде онзи облик на селището, който го превръща в едно от водещите стопански и културни средища през Българското възрождение.³⁷⁶ През 1685 г. трима аджарци са записани в съставения тогава джизие регистър с прозвищата си, обозначаващи занаятите, които са им препитание. Това са терзията Йован, мутафчията Йовко и арабаджията Михо.³⁷⁷ Вече през 1695 г. само четирима мъже от Аджар (или поне само толкова са записани в авариз регистъра от тази година) се занимават с някакъв ръчен занаят. Това са шивачите (терзиите) Димитри, Велко, Михно и Ничо.³⁷⁸ На пръв поглед представените дотук занаятчийи заради малкия си брой не са достатъчно доказателство за стопански напредък, различаващ Аджар от другите села по нашите земи. Все пак може би за едно село четирима шивачи са повече от достатъчното за нуждите на местните жители. Не бива да се забравя, че абаджийството и терзийството са тясно свързани с изработката на облекло от вълнен плат (аба, шаяк) за широк кръг потребители. В Аджар суровините са под ръка. Но дори местните терзии от XVII в. да са шиели облекло за пазара, малкият им брой по-скоро е потвърждение за констатацията ни, че поминъкът на аджарци през XVII в. е основно скотовъдството и земеделието. Това обаче не означава, че точно скотовъдството не е източник на сериозни парични приходи и замогване на част от жителите на Аджар. Имало е условия за натрупване на излишъци за пазара и съответните парични приходи. Всичко това неминуемо довежда до наченки на занаяти и търговия. Така трябва да се е случило и в Аджар още през XVII в.

³⁷⁵ Данова, Н. Цит. съч., с. 317.

³⁷⁶ Мучинов, В. Урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX в. София: БАН, 2024, с. 110.

³⁷⁷ DABOA, MAD 03621, ff. 51–52.

³⁷⁸ DABOA, MAD 3604, f. 27.

За нуждите на настоящото изследване интересен факт е присъствието на 11 кираджии в Аджар през 1695 г.³⁷⁹ Тяхната професия е тясно свързана със стоково-паричните отношения и търговията по нашите земи, макар кираджиите да са типични представители на селското население още от XV–XVI в.³⁸⁰ Те се занимават срещу заплащане с извозването на занаятчийска продукция и суровини към пазарите на големите консумативни и търговски центрове или далечни речни и морски пристанища. За превоз използват товарни коне и катъри, понякога и магарета.³⁸¹ Пътуват понякога самостоятелно, но много често заради безопасното си придвижване кираджиите се групират в кервани.³⁸² Присъствието на толкова много кираджии в Аджар показва, че се извършва търговия с някакви стоки. Наистина, известно е, че в планинските села, където земеделието е по-слабо застъпено, дори до XIX в. значителна част от жителите се препитават с кираджийство.³⁸³ Профилът на Аджар е именно такъв. Поради това е възможно кираджиите от селото да не обслужват единствено нуждите на родното си място, а се включват в търговския транспорт на оформилите се като занаятчийски средища още към края на XVII в. близки селища като Карлово и Калофер.³⁸⁴ Но масовото скотовъдство в Аджар през XVII в. все пак може да осигурява достатъчно професионални ангажименти за кираджиите. През XVI–XVII в. в балканските провинции на Османската империя се разгръща особено интензивно дубровнишката търговия, като оттук за нуждите на манифактурното производство на италианските градове се изнасят главно кожи и вълна.³⁸⁵ Освен това вълната ще да е представлявала интерес и за местното абаджийско производство, което през XVII в. е

³⁷⁹ Ibidem.

³⁸⁰ *Първева, Ст.* Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия, 256–292.

³⁸¹ *Delcambre, A.* Kira`. – In: *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. V. Leiden, 1986, 126–127; *Панова, Сн.* Българските търговци, 80–82; *Първева, Ст.* Богатство и бедност сред селските общности, с. 268.

³⁸² *Първева, Ст.* Богатство и бедност сред селските общности, 272–283.

³⁸³ Пак там, с. 280.

³⁸⁴ DABOА, MAD 3604, ff. 106, 108.

³⁸⁵ *Вечева, Ек.* Търговията на Дубровник с българските земи, 172–173.

развито в Пловдив (Филибе) и Пазарджик.³⁸⁶ Част от суровите кожи от Аджар пък може да са се обработвали и в съществуващата отдавна табакчийница в Карлово или да са се продавали на тамошния пазар.³⁸⁷

2.4. Нахите Конуш и Рупчос

Последните две нахии в казата Филибе са Конуш и Рупчос. Нахията Конуш обхваща селищата в подножието на Родопите, разположени източно от село Марково, както и села в равнината югоизточно от Пловдив. Това е единствената нахия от казата Филибе, която носи името на селището, което е било център на региона през ранните векове на османското владичество. Възникването на Конуш се свързва с преселението през 1418 г. на група татари от Искилиб (Централен Анадол) и заселването им североизточно от Станимака, днес Асеновград, начело с техния водач Миннет бей. Неговият син Миннетоглу Мехмед бей, който става виден акънджийски предводител, финансира построяването на петъчна джамия, имарет, баня и кервансарай, около които възниква селището Конуш, на чието име е наречена и едноименната нахия.³⁸⁸ Въпреки доброто начало, Конуш не се превръща в значимо селище и впоследствие отстъпва първенството си на Станимака, селището, което съществува в близост до едноименната средновековна крепост. От друга страна, нахията Рупчос се формира в историко-географската област Рупчос, която обхваща селищата от вътрешността на Родопите с планинските ридове между теченията на Чепеларска река и Въча, като на юг обхваща редица села в Девинско. Нейната източна граница започва от Тополовския проход при с. Тополово, Асеновградско, а на

³⁸⁶ Генчев, Н. Цит. съч., с. 26, 28; Бойков, Гр. Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII в. Изследвания и документи. София: Amicitia, 2008, 132–134.

³⁸⁷ Бойков, Гр. Град Карлово и карловският вакъф, 475–476, 478–479.

³⁸⁸ Повече подробности в: Борисов, Д. Конушкият вакъф. – В: Из практиката на османската канцелария. Сборник материали от Международната конференция „Османските регистри – извор за историята на Балканите“. София, 2011, 175–185; Бойков, Гр. Неосъществените градове в района на Асеновград през османския период: Поповица/Ислямлъ и Конуш Хисар. – В: Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона. Материали от научна кръгла маса, проведена на 2–3 май 2014 г. Съст. Гр. Бойков, Д. Борисов. Асеновград, 2014, 81–100.

запад достига до река Вьча.³⁸⁹ Названието Рупчос по всяка вероятност произлиза от името на местните жители, етнографската група с наименованието рупци.³⁹⁰

Тимарските и вакъфските регистри от XVI в. насочват към съществуването на нахиите Конуш и Рупчос, след като някои села са отнесени към тях.³⁹¹ Но реално първият подреден списък със селата от нахията Конуш се открива на страниците на двата джелепкешански описа от 1576 и 1580 г. В джелепкешанския регистър от 1576 г. са отбелязани 44 села от нахията Конуш, а в регистъра на джелепкешаните от 1580 г. в същата нахия са регистрирани 45 села.³⁹² Нахията Рупчос не е отбелязана като отделна нахия в джелепкешанските описи, като нейните села са включени като част от нахиите Коюн тепе и Конуш, поради което можем да кажем, че в джелепкешанските регистри границите на споменатите две нахии са разширени за сметка на нахията Рупчос, която не е отбелязана в тях. В съкратения авариз регистър от 1622 г. нахията Конуш е представена с 32 села.³⁹³ В същия регистър за пръв път откривам подреден списък на селата от нахията Рупчос, която се споменава на първо място с другото си име Яйлак, като са изредени 45 села от този планински регион, сред които са известните и днес Бойково и Лилково, както и изчезналото село Тъмраш.³⁹⁴

В авариз регистъра от 1695 г. нахията Рупчос се състои от 46 села в Родопите, а към нахията Конуш са отнесени 51 села, сред които е приличното на касаба, но все още регистрирано като село Станимака.³⁹⁵ От регистрираните към нахията Конуш села, изцяло мюсюлмански са 11 населени места – селата Гюле-и чакър (неустановено), Юрюджеклер (неустановено), Евренослу (неустановено), Бехсаишли (неустановено), Къвърджъкль (неустановено), Чалъклар (неустановено), Гювендикли (изчезнало, югоизточно от гр. Първомай), Йогурджилер (с. Любеново,

³⁸⁹ Янков, А. За рупците, Рупчос и Ропката. – Пловдивски исторически форум, 2018, № 2, 42–43.

³⁹⁰ Пак там, с. 42.

³⁹¹ DABOA, TTd. 494, ff. 617, 663; DABOA, TTd. 1001, ff. 563–564, 627.

³⁹² ТИБИ, Т. 3, 45–50; BOA, MAD 4075, ff. 70–74.

³⁹³ DABOA, MAD.d. 3398, f. 5.

³⁹⁴ Ibidem, ff. 9–10.

³⁹⁵ Gökçe, T. Op. cit., 96–98, 105–107.

дн. част от гр. Първомай), Емирханлъ (неустановено), Ахмедобасъ (с. Ахматова, област Пловдив) и самият Конуш, който все още е център на нахията, макар да има едва 15 мюсюлмански домакинства.³⁹⁶

Населените само с православни християни села са 24 на брой – Заридово (изчезнало село), Извор, Ахлан (дн. с. Браниполе, област Пловдив), Караагач (дн. с. Брестник, област Пловдив), Горни Воден, Мулдава, Червен, Арнауд-и Кючюк (дн. с. Горнослав, област Пловдив), Тахталъ (дн. с. Тополово, област Пловдив), Алекса (неустановено), Азизбейли (дн. с. Избеглии, област Пловдив), Козан (дн. с. Козаново, област Пловдив), Мюслим (вер. с. Православен, област Пловдив), Сатъбейли (дн. с. Милево, област Пловдив), Яхияли (дн. с. Селци, област Пловдив), Мюселлем Ахмед ага (дн. част от с. Чешнегирово, област Пловдив), Йеникой Татарзаде (вер. с. Татарево, област Пловдив), Конуш-и Арнауд (вер. с. Долнослав, област Пловдив), Ходжакъой (дн. с. Богданица, област Пловдив), Катърлъ (дн. с. Боянци, област Пловдив), Катуница, Караджа Иса (дн. с. Караджово, област Пловдив), Паная (дн. с. Руен, област Пловдив), Чифлик – и паша (дн. с. Крумово, област Пловдив).³⁹⁷ Останалите села в нахията Конуш през 1695 г. са със смесено население. В нахията Рупчос през 1695 г. с изцяло мюсюлманско население са 9 села – Мугла, Триград, Балабанлъ, Гьоквиран (Гьоврен), Грохотно, Настан, Лескова-и Ибрахим паша, Михалково и Петвар.³⁹⁸ Прави впечатление, че повечето от чисто мюсюлманските села в Рупчос са във вътрешността на Родопите, главно в Девинско и Смолянско, където е съсредоточено население от т. нар. помаци или българи мюсюлмани. Изцяло населени с православни християни са 26 села от нахията Рупчос, сред които са Бачково, Шейтан (с. Косово), Бойково, Дедово, Павелско, Малово, Борово, Широка лъка, Осиково, Черешово, Яврово и Ясъкору (с. Равногор).³⁹⁹

* * *

Докато планинските села от вътрешността на Родопите са относително малки, в самото подножие на Родопите съществуват три големи села, които с течение на времето търпят добро демографско и стопанско

³⁹⁶ Ibidem.

³⁹⁷ Ibidem.

³⁹⁸ Ibidem, 96–98.

³⁹⁹ Ibidem.

развитие. Това се вакъфските села Станимака (от вакъфа на Сюлейман Великолепни), Куклен (от вакъфа на Шехабедин паша) и Марково (от вакъфа на синовете на Исмаил бей Исфендияроглу), които спадат към нахията Конуш. Най-значимото от трите селища е Станимака. Въпреки че Станимака, днешният Асеновград, е записван като село във всички изследвани османски регистри от XVI–XVII в., още от първата половина на XVI в. придобива облика на градче, което спокойно може да бъде център на нахията. Станимака има бурно развитие още през Средновековието, когато също се превръща в градско средище, като съществуването му е пряко свързано с едноименната крепост, както и с основания от Григорий Бакуриани Бачковски манастир.⁴⁰⁰ Докато административната система в казата Филибе още не се е оформила в окончателния си вид, вероятно Станимака е бил като център на нахия, което може да се допусне от някои данни в акънджийския регистър от 1472 г. и тимарския опис от 1489 г., когато някои села са записани като спадащи към Станимака.⁴⁰¹ През 1516 г. нахията Станимака вече изрично е отбелязана в регистъра, но при следващите регистрации от втората половина на XVI в. тази административно-териториална единица „изчезва“ и не се появява чак до самия край на XVII в., когато селището Станимака неизменно влиза в границите на нахията Конуш.⁴⁰²

През ранния османски период Станимака съществува в пряка връзка със Станимака-и баздаран, с друго име Йени кьой, както и със селището Анбелианош, които впоследствие стават квартали на Станимака. Заради важното значение на града вече съществува подробно изследване на демографското развитие на Станимака през XVI–XVII в., като в него е взето под внимание населението и на трите населени места, регистрирани отделно в османските данъчни описи.⁴⁰³ Още в първата напълно запазена регистрация на населението на Станимака селището има градски облик и се състои от 10 махали на 235 домакинства на православни християни, а отделно е записана мюсюлманската общ-

⁴⁰⁰ *Морева-Арабова, Р.* Към въпроса за средновековния град Стенимахос. – Известия на музеите от Южна България, 15, 1989, 200–229.

⁴⁰¹ *Христозов, Хр.* Цит. съч., с. 112.

⁴⁰² Пак там.

⁴⁰³ Пак там, 113–151.

ност от 11 мюсюлмански домакинства.⁴⁰⁴ Отделно в същия регистър са записани 8 зевайд войнуци (войнушки резервисти) от Станимака.⁴⁰⁵ Тук е мястото да кажа, че според войнушките регистри от 20-те години на XVI в. в Станимака живеят 13 действащи войнуци и 16 ямаци на войнушкия санджакбей, но след включването на селището към вакъфа на Сюлейман Великолепни, през 1568 г. неговият син султан Селим II отменя службата и специалния статут на войнуците от Станимака и те окончателно „изчезват“ като категория население в селището през следващите векове.⁴⁰⁶

Общо в трите селища, които днес съставляват Асеновград – Станимака, Анбелинос и Станимака-и баздаран, с друго име Йени кьой, православните християни постепенно се увеличават от 275 домакинства през 1516 г. до 452 домакинства през 1596 г.⁴⁰⁷ Доброто демографско развитие на Станимака и неразривно свързаните с града близки поселения продължава и през XVII в., като през 1640 г. в 23 махали от Станимака са регистрирани 770 домакинства.⁴⁰⁸ Авариз регистърът от 1695 г. показва сериозна промяна в демографското състояние на Станимака по време на войната от края на XVII в., тъй като в девет махали са регистрирани 202 домакинства на православни християни, а в отделна махала са записани само 7 мюсюлмански домакинства.⁴⁰⁹ Същевременно населението на Анбелинос, състоящо се от 99 пълноценни домакинства и 13 вдовици в четири махали, е натоварено с издръжката и снабдяването на мензилите по някои от близките пътни артерии, защото са регистрирани в самия край на авариз регистъра като мензилджии.⁴¹⁰ В джизие регистъра от 1697 г. в Станимака са регистрирани 658 пълнолетни мъже, а в съседното селище Анбелинос, по-късно квартал на града, са записани 267 пълнолетни мъже.⁴¹¹ Можем да изчислим, че вероятно в Станимака са живели около 395 християнски домакинства, а в

⁴⁰⁴ DABOA, TTd. 77, ff. 747–750.

⁴⁰⁵ Ibidem, f. 811.

⁴⁰⁶ Йорданов, *Кр.* Войнуците от имперските конюшни, с. 305, 309.

⁴⁰⁷ Христозов, *Хр.* Цит. съч., с. 146.

⁴⁰⁸ Пак там, с. 151. Срв. DABOA, MAD.d. 14917, ff. 1–8.

⁴⁰⁹ DABOA, MAD 3604, ff. 126–128.

⁴¹⁰ Ibidem, ff. 123–124.

⁴¹¹ DABOA, MAD.d. 1273, ff. 67–71.

Анбелинос – около 159 домакинства. Година по-късно в Станимака са регистрирани 849 пълнолетни мъже, а в махалата на града Анбелинос живеят 646 пълнолетни мъже, което означава, че вероятно в Станимака през 1698 г. живеят около 509 християнски домакинства, а в близката махала Анбелинос – около 387 домакинства. Промените са значителни, за да се предположи, че става дума за вероятен приток на нови заселници, а другата възможност е освобождаването от джизие на значителна част от мъжете в Станимака през 1697 г. Регистровите данни потвърждават, че в Станимака живеят голям брой гърци по етническа принадлежност, като повечето имена са типични за гръцката общност.

Авариз регистърът от 1695 г. предоставя данни за наличието на 18 занаята сред православните християни от Станимака, като поименно са посочени 37 занаятчийи. Най-многобройни са занаятчиите, свързани с обработката на кожата и вълната, боядисването на кожи и тъкани, както и за изработката на облекла и обувки – кожари (табаци), кожухар, абаджии, мутафчия, кафтанджии, обувчари и бояджии (вж. Таблица 17).⁴¹² Цитираните данни показват, че и Станимака се е превърнал в център за преработка на суровините от скотовъдството, широко застъпено в региона, поради което е логично присъствието и на касапин сред християните в Станимака. Общото повдигане на равнището на живота довежда до развитието на занаяти за изработка на предмети на лукса и задоволяване на човешките потребности, както и за нуждите на разрастващото се строителство – златар, медникари (казанджии), сапунджии, хлебари, симидчии, бакали, маслари, керемидчии и дюлгери.⁴¹³ Нуждата от превоз на стоките за пласирането им на по-далечни пазари е причина за наличието на арабаджии (колари/каруцари).⁴¹⁴ Мюсюлманите в Станимака през 1695 г. са много малко и повечето от тях упражняват занаяти – бръснар, двама налбанти, двама касапи и обувчар. Най-многобройни сред мюсюлманите са масларите, общо четирима души, което може би се дължи на връзки с обичайното за юруците скотовъдство.⁴¹⁵

⁴¹² DABOA, MAD 3604, ff. 126–128.

⁴¹³ Ibidem.

⁴¹⁴ Ibidem, f. 128.

⁴¹⁵ Ibidem.

3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ПЛОВДИВСКИЯТ КРАЙ ПРЕЗ XVII В. И ПРЕДПОСТАВКИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ

Изложението за Пловдив и големите села, в които демографското и стопанското развитие довеждат до постепенното разгръщане на стоково-паричните отношения и нов стандарт на живот, ми дава основание да смятам, че в Пловдивския край по това време се усещат първите повеи на Новото време. Въпреки че в регистрите епизодично се посочват занаятите, упражнявани от жителите на големите и богати села, става ясно, че отчетливо се забелязват процесите, които през следващия век ще дадат тласък за развитие в началото на Българското възраждане. Имаме основания да мислим, че по това време притокът на нови заселници в села като Калофер, Клисуре и Сопот, както и в селища от градски тип, каквито са Карлово и Станимака (днес Асеновград), се дължи най-вече на трудови миграции, а не толкова на привилегирания статут на дербенджийските или войнушките села, както и на евентуалните бежански вълни от областите на военните действия по време на войната между османците и Свещената лига от края на XVII в. Нещо повече, българските имена сред занаятчийските гилдии в Пловдив според джизие регистрите от 1697 и 1698 г. ни дават основание да мислим, че големият тракийски град е привличал българското селско население с възможностите, които е предлагал. Това се е осъществявало не само на случаен принцип, но стопански развитите големи села от Пловдивския край поддържали връзка с градските занаятчии чрез постоянните си търговски контакти или при епизодичните посещения на градските пазари. Селата представлявали не само източник на суровини, но понякога в тях се извършвали част от занаятчийските производствени дейности в пряка връзка с градовете и техните пазари. Допустимо е да се мисли, че това се е случвало най-често в кръга на абаджийството и производството на облекла, в което населението на планинските големи средногорски и подбалкански села като Копривщица, Калофер, Карлово, Сопот и Клисуре се било специализирало.⁴¹⁶ Това е един от пътищата за българизиране на Пловдив, който през XVI в. е типичен

⁴¹⁶ Тодоров, Н. Цит. съч., 200–203.

османски град с преобладаващо мюсюлманско население, в който християнската общност е малка и в която българският елемент е слаб.

Прави впечатление, че големите и развити в стопанско отношение села се намират главно в периферията на равнината, в подножието на околните планини – Родопите и Средногорието, а също и в подбалканските полета и в подножието на Стара планина. Изключение е село Ца-лапица, наистина много голямо село от ниските части на планината, което обаче си остава с аграрен стопански облик чак до Българското възраждане. На пръв поглед равнината предоставя добри условия за замогване чрез развито земеделие и съчетаването му с други стопански отрасли, за да се създаде една комплексна икономика. Но в равнината го няма предизвикателството, което тласка човека към развитие. На мен ми направи голямо впечатление преди години мнението на Арнълд Тойнби, че често не лекият живот, а големите трудности и предизвикателства – на природната среда и външният натиск, довеждат до отговор от страна на човека или цели народи, което ги води към тяхното развитие, а след това и до възход на тяхната цивилизация.⁴¹⁷ Същото в по-малки мащаби се случва и при българите под османска власт. Оказва се, че голям тласък за развитието имат онези чисто български селища, при които съществуват предизвикателства на природната среда – повечето от тях се намират в планински или полупланински терен. В селищата, в чието землище са преобладавали планинските терени, възможностите за разширяване на земеделието до голяма степен са били ограничени. Както показват изследванията за епохата, там населението развивало основно зърнопроизводството и животновъдството. Орните земи обаче не се характеризирали с високо плодородие и осигурявали съвсем малки излишъци за хамбара на селянина. И понеже това зърно служело за осигуряване изхранването на домохазията, от него не оставали значими количества, които да се изнесат на пазара. Затова жителите на планинските села, каквито са Копривщица (Авреталанъ), Клисурса (Прасадин дербенд) и Калофер, се насочвали към животновъдството като основен източник на пазарен излишък и постъпления на

⁴¹⁷ Тойнби, А. Изследване на историята. Т. 1. Възникване, развитие, разпадане и разлагане на цивилизациите. София: Захарий Стоянов, 2022, 116–170.

парични средства за семейния бюджет.⁴¹⁸ Полупланинските и предпланински зони, където са разположени селища като Станимака, Перущица, Йенидже – и Чомлек (Старосел), се характеризирали със съчетаване на белезите на микроикономиките на планинските и равнинните зони, като към зърнопроизводството и животновъдството се прибавяли лозята и овощните градини.⁴¹⁹

В Пловдивския край най-богатите села като Калофер, Клисуре и Копривщица започват своето развитие в трудна планинска среда и именно отговорът на това предизвикателство довежда до тяхното бурно развитие. Някакво значение може да е имал и привилегированият дербенджийски статут в Калофер и Клисуре, но това е само в началото на тяхното развитие. Голямо значение има и политиката на някои вакъфи за стопанското укрепване на владенията от тях селища, за да могат да увеличат приходите си. Това е главна предпоставка за развитието на Карлово, което дърпа напред в стопанско отношение целия регион на Карловската котловина и долината на р. Стряма. Но главният фактор е било предизвикателството на средата. Планинската среда, която може да е трудна, но със своите богати пасища съдейства за развитието на скотовъдството, главно за отглеждането на дребен рогат добитък – овце и кози. Видяхме, че в села като Калофер, Аджар, Клисуре и дори Сушица – бъдеща християнска махала на Карлово, към края на XVII в. в регистрите са посочени имената на значителен брой овчари, които всъщност са едрите скотовъдци в селищата. На основата на това скотовъдство възникват много занаяти, които са свързани с преработката на суровините и изработката на облекла – халачи, мутафчийи, абаджии, кожари и кожухари, шивачи и др. Когато населението в такива селища се замогва, появяват се и други занаяти, свързани с обслужване на човешките нужди, които винаги са били свидетелство за икономически ръст – строителство (дюлгерство), керемидчийи – също свързани със строителството, златарство и казанджийство (медникарство). Появяват се и търговците, които пласират продукцията. Развитието на търговията съдейства за наличието на арабаджии (колари) и кираджии в селата.

⁴¹⁸ *Първева, Ст.* Земята и хората, 168–169.

⁴¹⁹ Пак там, с. 169.

Тази картина е реалност още в края на XVII в. в същите села, които през XIX в. ще прераснат в български възрожденски градчета.

Моите наблюдения маркират белезите на зачатъка на онази protoиндустрия в планинските села от Пловдивския край, която ще процъфтява истински през XIX в. Това са предвъзрожденските процеси от края на XVII в. Разсъжденията ми върху причините за появата на занаяти и търговия в определени села съвпадат напълно с изводите, които вече са направени в историографията. Протоиндустрията в определени селища се свързва, от една страна, с недостига на земя и липсата на достатъчен аграрен доход в планинските села, които притежават добър демографски потенциал, което подтиква домакинствата към попълване на доходите си с неземеделски труд. От друга страна, населението на тези села поддържа необходимите търговски контакти за износ в близките градове и по-далечни пазари. Изборът на занимание със земеделие или занаятчийско производство и търговия се формира от социалния и икономическия контекст, а не е резултат от рационалния избор на индивида.⁴²⁰

* * *

Доброто демографско състояние на големите български села в Пловдивско и стопанското замогване на населението им довеждат до специфично културно развитие и създаване на важни книжовни центрове в някои от разгледаните в изложението ми селища. Разбира се, тази книжовна традиция все още носи средновековен характер, като става въпрос за създаване на калиграфски школи и преписването главно на богослужбни книги и сборници със смесено съдържание.

Продължителни и от важно значение за българската културна история са изявите на Аджарската книжовна школа от XVII в. Първите сведения за духовния живот в Аджар получаваме от приписките, ос-

⁴²⁰ Янева, Св. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи 18–19 в. – Исторически преглед, 2000, № 5–6, 99–119; Öncel, F. Proto Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside, 158–164; Георгиева, Г., Н. Тодоров. Протоиндустриалната революция – икономически модели в османска Румелия. – В: Стопанска история на българите в Османската империя (XV в. – началото на XX в.). Т. 2. Българите в стопанския живот на Османската империя през XIX и началото на XX в. София: Аз-буки, 2025, 105–112. С цитираната там литература.

тавени от ръката на даровития книжовник поп Йовко. Този свещеник е наистина забележителна личност, оставила трайна следа в нашата културна история. Вероятно той пръв поставя началото на оживена книжовна дейност в Аджар. В една своя приписка от 1634 г. (в преписания от неговата ръка „Часослов“) Йовко сам пише, че е родом от Етрополе. Тази информация дава основание да се мисли, че поп Йовко е получил своето обучение като книжовник в школата при манастира „Св. Троица“ (Варовитец). Като се има предвид късното възникване на Аджар в първите десетилетия на XVII в., е възможно именно поп Йовко да е поставил началото на Аджарската книжовна школа, като обучава свои ученици. Най-вероятно това става в килийно училище към черквата в Аджар.⁴²¹ Знаем и името на православния храм – той се е наричал „Св. Георги“, където през 1636 г. служи и втори свещеник, някой си поп Бонно.⁴²² Книжовната дейност в началото се поддържа с финансовата подкрепа на замогващото се население на Аджар. Такива по онова време в селото са едрите овцевъди, каквито са регистрирани и в регистрите от XVII в. Докато книжовната школа в Аджар прави първите си крачки, през 1636 г. някой си Бойо овчаря става дарител на селската църква, закупувайки от поп Йовко една от богослужебните книги.⁴²³

Поп Йовко вероятно е предал книжовните си умения на своя наследник в Аджар – йерей Недялко. Недялко трябва да е бил глава на свещеническо семейство, в което по традиция се предава свещеническата длъжност и уменията на книжовник. Недялко и неговият син даскал Филип развиват книжовната си дейност в Аджар през втората половина на XVII в., когато създават Аджарското евангелие (преписано само от даскал Недялко през 1652 г.), Аджарския дамаскин (дело на Недялко и сина му даскал Филип през 1686 г.), Празничен миней от края на XVII в., Псалтир от 1685 г., Требник от 1685 г. и друг Псалтир от 1692 г. (дело на даскал Филип).⁴²⁴ Имената на Недялко и сина му Филип не се откриват записани на страниците на османските регистри, но

⁴²¹ Дончева-Панайотова, Н. Цит. съч., 29–30.

⁴²² Пак там, 152–153.

⁴²³ Пак там.

⁴²⁴ Радославова, Д. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. София: БАН. Институт за литература, 2020, 115–116.

през 1695 г. е записан някой си поп Братиян, син на Недялко, вероятно друг син на йерей Недялко, наследил от баща си свещеническия сан.⁴²⁵

Друг много важен книжовен център от епохата е свързан с дейността на Аврам Дмитриевич. Това е Карлово или по-точно Сушица, селото, около което възниква касабата Карлово и превърнало се впоследствие в християнската махала на града. Аврам Дмитриевич твори и в близкия Сопотски манастир „Възнесение Господне“, където през 1656 г. по поръчка на игумена Йосиф преписал един служебник.⁴²⁶ Освен в Карлово и Сопот, които са едни от най-проспериращите селища в Пловдивско, поради което съвсем логично стават книжовни средища, следи от книжовна дейност се откриват и в манастира „Св. Врачове Козма и Дамян“ до с. Куклен в нахията Конуш, където работи книжовникът Кръстю Граматик. Съществуват основателни мнения, че Кръстю е школувал при Аврам Дмитриевич в Карлово или Сопотския манастир.⁴²⁷ С други думи, Карловският книжовен център създава кадри, които повдигат нивото на старобългарската книжовност в целия Пловдивски край, там, където духовните потребности на населението, поради общото повдигане на стандарта на живота, стават високи.

* * *

Скотовъдството е високорисков отрасъл поради честите епидемии по добитъка или смъртността през тежките зими, но реално точно овцевъдството довежда до натрупването на капитал в ръцете на заможните джелепи, които успяват да вземат в свои ръце държавните доставки и търговията на добитъка, като скотовъдството дава тласък и на много други занаяти.⁴²⁸ Успешното предприемачество винаги трябва да преодолява много рискове, които могат при лошо развитие да доведат до провал и фалит, но и до значително замогване при правилна преценка на стопанските възможности. Оказва се, че в българските земи добре известните думи на Томас Мор в неговата „Утопия“: „Овцете изядоха хората“ нямат такава валидност, въпреки че борбата за пасища е довеж-

⁴²⁵ DABOA, MAD 3604, f. 27.

⁴²⁶ Радославова, Д. Цит. съч., с. 131.

⁴²⁷ Пак там, 135–136.

⁴²⁸ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Малките селски войни. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2003, с. 450.

дала до присвояване на част от общоселските пасища.⁴²⁹ Тази фраза на Томас Мор е изречена по повод процесите на ограждения на селската земя в Англия през XVI в., но по нашите земи овцете всъщност са изградили достойнството на хората. Поради това много удачен завършек на моята студия ще бъдат думите на Елена Грозданова, която най-добре илюстрира случилото се в големите планински и подбалкански села от Пловдивския край през XVII в. и през следващите векове: „Из Българско овцете не само не изiali хората, а имат и те своята скромна заслуга стадото, наречено рая, да се превъплъти в народ от човеци“⁴³⁰.

⁴²⁹ Пак там, 449–450.

⁴³⁰ Пак там, с. 450.

Таблица 1. Османският Филибе и неговото население (1516–1695)

Етноконфесионална група	1516 г.	1530 г.	1570 г.	1596 г.	1614 г.	1695 г.
Мюсюлмани	878	636	762	851	721	1108
Източноправославни	101	94	92	125	255	259
Арменци	-	-	-	-	21	3
Евреи	32	33	46	54	46	-
Цигани	35	33	26	24	108	-

Източници: BOA, TTd. 77, ff. 543–559; BOA, TTd. 370, ff. 85–86; BOA, TTd. 494, ff. 518–531; BOA, TTd. 1001, ff. 531–543.

Таблица 2. Занаятчиите сред православните християни през 1596 г.

Занаяти	Махала Хисаричи	Махала Пазаричи	Махала Юскюлюбеч	Махала Пулад	Махала Коч Хюсеин	Хайманета ⁴³¹ в Пловдив	Общо
Абаджии	7					15	22
Шивачи	3		5			9	17
Чехлари ⁴³²	1	2	2				5
Обущари ⁴³³			2				2
Сарачи			1				1

⁴³¹ Хора без установено местожителство, временно настанили се.

⁴³² Папукчий – чехлари, обущари.

⁴³³ Башмакчий.

Занаяти	Махала Хисаричи	Махала Пазаричи	Махала Юскюлюбеч	Махала Пулад	Махала Коч Хюсеин	Хайманета ⁴³¹ в Пловдив	Общо
Самарджии					3		3
Дърводелци	9			1			10
Каменоделци	2						2
Златари	1		1				2
Медникари		1					1
Кръчмари	2						2
Рибари	1						1
Джелепи	2	4	1				7
Касапи				1			1
Колари				1			1

Източник: BOA, TTd. 1001, ff. 541–543.

Таблица 3. Занаятчиите сред православните християни през 1614 г.

Занаяти	Махала Хисаричи	Махала Пазаричи	Махала Юскюлюбеч	Махала Пулад	Велед Касъм	Общо
Абаджии	7	2	2	2		13
Шивачи	4	2	2			8
Кожухари	1	1	2	1		5
Кафтанджии	11	9	2	1		23
Халачи	1					1
Самарджии			1			1
Сарачи			2			2
Чехлари ⁴³⁴	1		1			2
Обущари ⁴³⁵			1			1
Златари		1	3			4
Медникари		3				3
Железари		1				1
Дюлгери	3					3
Кръчмари	2					2
Рибари	2		2			4
Градинари					4	4

Източник: BOA, TTd. 729, ff. 314–316.

⁴³⁴ Папукчий.

⁴³⁵ Башмакчий.

Таблица 4. Войнуците от град Пловдив, които през 1614 г. упражняват занаяти

Занаят	Брой
Кожухар (кюркчия)	1
Абаджии	3
Златари	6
Кафтанджии	3
Рибари	3
Медникар (казанджия)	1
Бозаджия	1
Кръчмар	1
Шивач	1
Дюлгер	1
Касапин	1

Таблица 5. Махалите на православните християни в авариз регистъра от 1695 г.

Махала	Пълноценни домакинства	Вдовици	Войнуци
Хисаричи	22	10	-
Чохаджиите	16	4	3
Пазаичи	20	3	-
Идрис ходжа	4	3	-
Коч хюсеин	6	3	2
Юскюлюбеч	29	10	-
Ибн Касъм	17	5	7
Нова махала в Ибн Касъм	10	2	8
Ибн Рустем	10	2	-
Пулад	23	4	-

Таблица 6. Махалите на православните християни през 1696–1697 г.

Махала	Брой на пълнолетните мъже
Хисаричи	67
Юскюлюбеч	86
Пулад	92
Пазаричи	75
Мараша	90
Йенийе Кара Васил	40
Махала на чохаджиите	75
Коч Хюсеин	47
Ибн Касъм	64
Ибн Рюстем	35
Идрис ходжа	50
Татар хан	90
Аргати във Филибе	1328
Общо	2139

Таблица 7. Занаятите сред православните християни в Пловдив, които са отбелязани в авариз регистъра от 1695 г.

Занаяти	Брой на регистрираните лица
Шивачи	2
Обущари	1
Мутафчий	1
Абаджии	1
Кожухари	1
Бояджии	1
Златари	4
Дюлгери	5
Симидчий	1
Касапи	1
Каруцари	2
Мандраджия	1
Овчар	1

Таблица 8. Занаятите сред християните в Пловдив, които са отбелязани и в двата джизие регистъра от края на XVII в.

Занаятчийски еснаф	1696–1697 г.	1697–1698 г.
Еснаф на абаджиите	217	207
Еснаф на кожухарите	186	105
Еснаф на шивачите	182	97
Еснаф на обуварите	141 дикиджии и папукчии	91 дикиджии
Еснаф на кафтанджиите	116	66
Еснаф на чулчиите	39	25
Еснаф на хлебарите	58	43
Еснаф на златарите	124	35
Еснаф на бояджиите	26	34
Еснаф на свещарите	34	28
Еснаф на кръчмарите	92	67
Еснаф на бакалите	100	34
Еснаф на рибарите	28	45
Общо	1343 души	877 души

Източник: BOA, MAD 1273, ff. 8–18; BOA, MAD 3652, ff. 4–9.

Таблица 9. Занаятите сред християните в Пловдив, които са отбелязани само във втория джизие регистър от 1697–1698 г.

Занаятчийски еснаф	1697–1698 г.
Еснаф на медникарите (казанджиите)	26
Еснаф на железарите (демирджиите)	23
Еснаф на керемидчиите	32
Еснаф на тюфекчиите	23
Еснаф на дюлгерите	84
Еснаф на симитчиите	38
Еснаф на бозаджиите	18
Еснаф на касапите	28
Еснаф на гостилничарите (ашчии)	21

Занаятчийски еснаф	1697–1698 г.
Еснаф на градинарите	106
Еснаф на коларите (арабаджиите)	37
Общо	436 души

Източник: BOA, MAD 3652, ff. 4–9.

Таблица 10. Етноконфесионалните групи сред немюсюлманите в Пловдив през 1697–1698 г.

Етноконфесионална група	Брой на пълнолетните мъже	Приблизителен общ брой заедно с жените и децата
Православни християни	2 590 + 1328 аргати	7 770 + 1328 неженени аргати
Арменци	45	135
Евреи	136	408
Цигани	46	138

Източник: BOA, MAD 1273, ff. 8–29; BOA, MAD 3652, f. 4–9.

Таблица 11. Големите села в Пловдивско към края на XVII в., които са населени предимно или само от православни християни

Села	Нахия	Християнски домакинства през 1695 г.	Пълнолетни мъже 1697 г.	Пълнолетни мъже 1698 г.	Приблизителен брой християнски домакинства през 1698 г.
Станимака	Конуш	202	658	849	509
Куклен	Конуш	82	127	246	147
Марково	Конуш	69	124	206	123
Сушица (в Карлово)	Гьопса	80	174	248	148
Калофер	Гьопса	215	426	644	386
Прасадин дербенд	Гьопса	244	-	268	160
Акча клисе	Гьопса	149	211	379	227
Аджар	Караджа даг	78	200	258	155
Авреталанъ	Коюн тепе	-	170	186	111
Перущица	Коюн тепе	85	167	219	131
Йенидже – и Чомлек	Коюн тепе	99	182	259	155
Брестовица	Коюн тепе	86	108	187	112
Дермен дере	Коюн тепе	24	106	128	76
Цалапица	Коюн тепе	77	97	247	148

Таблица. 12. Занаятчиите в село Йенидже – и Чомлек (Старосел) според авариз регистъра от 1695 г.

Вид занаяти	Брой на занаятчиите от 79 регистрирани лица
Шивачи	4
Дюлгери	1
Ковачи	1
Златари	1
Производители на рогозки	1
Катранджии	1
Халачи	1
Кръчмари	1
Пчелар	1
Овчари	5
Говедари	1
Воденичари	2
Колари (арабаджии)	3
Бакалин	1

Таблица 13. Занаятчиите в село Йенидже – и Чомлек (Старосел) според джизие регистрите от 1697 и 1698 г.

Вид занаяти	Споменати в регистъра от 1697	Споменати в регистъра от 1698
Шивачи	4	6
Златари	1	-
Катранджии	1	-
Кръчмари	2	2
Пчелари	2	2 синове на пчелар
Мандраджия	1	2 синове на мандраджия
Овчари	3	7 + 7 синове на овчар
Говедари	4	2 синове на говедар
Свинари	-	2

Вид занаяти	Споменати в регистъра от 1697	Споменати в регистъра от 1698
Рибари	-	1 син на рибар
Воденичари	3	-
Каруцари (арабаджии)	2	1 + 5 синове на каруцар

Таблица 14. Занаятите в християнската махала на Карлово и бившето село Сушица в авариз регистъра от 1695 г. (от общо 60 мъже, глави на домакинства)

Занаяти	Брой на регистрираните лица
Овчари	12
Мутафчий	3
Златари	4
Кожухари (кюркчий)	2
Чекръкчий	1
Шивачи	6
Медникари (казанджий)	1
Самарджии	1
Касапи	2
Дюлгери	1
Керемидчий	1
Хлебари	1
Кръчмари	2

Таблица 15. Занаятите в Калофер според авариз регистъра от 1695 г. (от общо 161 мъже, глави на домакинства)

Занаяти	Брой на регистрираните лица
Овчари	19
Медникари (казанджий)	14
Обущари	1
Златари	1
Шивачи	2

Занаяти	Брой на регистрираните лица
Памукчии	1
Амбулантни търговци (Праматари)	1
Керемидчии	2
Кръчмари	1
Кираджии	3
Каруцари (арабаджии)	1
Воденичари	1

Таблица 16. Занаятите в Прасадин дербенд (Клисура) според авариз регистъра от 1695 г. и джизие регистъра от 1698 г.

Занаяти	Брой през 1695 г.	Брой през 1698 г.
Овчари	-	4
Шивачи	5	1
Долапчии / Тепавичари	1	-
Керемидчии	1	-
Дюлгери	1	-
Златари	1	-
Арабаджии (каруцари)	-	1
Кръчмари	-	2

Таблица 17. Занаятите в Станимака (Асеновград) според авариз регистъра от 1695 г.

Занаяти	Брой на регистрираните лица
Арабаджии (колари)	1
Медникари (казанджии)	2
Мутафчии	1
Кожухари (кюркчии)	1
Кожари (табаци)	4
Бояджии	4
Обущари	3
Абаджии	2
Кафтанджии	2

КЪМ КОРЕНИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В ТРАКИЯ (XV–XVIII ВЕК)

Занаяти	Брой на регистрираните лица
Златари	1
Сапунджии	2
Керемидчии	2
Хлебари	2
Симитчии	2
Бакали	3
Дюлгери	3
Касапи	1
Маслари	1
Говедари	1

ПРЕДВЪЗРОЖДЕНСКА СТАРА ЗАГОРА – ПРОМЕНИ В ИКОНОМИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ НА НАСЕЛЕНИЕТО, XVI–XVIII ВЕК

Доц. д-р Милена Петкова
Софийски университет „Св. Кл. Охридски“
ORCID ID: 0000-0001-9278-5316
milena.petkova@uni-sofia.bg

Pre-Modern Stara Zagora – Changes in the Economic Activities
of the Population, 16th–18th Centuries
Assoc. Prof. Dr. Milena Petkova
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

Summary: During the first three centuries of Ottoman rule in the Bulgarian lands, various processes unfolded related to the demographic status of religious communities, the economic development of urban settlements, the formation of provincial elites, and etc. The present article traces the changes in the economic development of the urban settlement of Stara Zagora, which at the time of conquest was densely populated by colonized Muslim population. The mechanism of adaptation to the conquered space also has its own economic indicators, the imported models of economic utilization of urban space, which form the basis for the economic development of the entire region. The town starts its economic development as a small provincial one with predominant agriculture and livestock farming and at the end of 17th and beginning of 18th centuries it appears as a well developed settlement, with craftsmen, traders and intensive migration on non-Muslims towards the city. A significant mark of its ongoing economic development is the registrations of representatives of the Jewish and Armenian communities in the region at the end of the 17th century.

Key words: crafts, traders, colonization, economic, jews, Armenians, Muslims, non-Muslims

Продължителният период на османската власт в българските земи сред широката публика, която поради различни обстоятелства проявява интерес към тези векове, е отъждествяван с представата за „тъмни“ първи столетия и последвалото Българско възраждане. Последното традиционно се свързва с борбата за църковна независимост, движението за новобългарска просвета и култура и, разбира се, националноосвободителното движение. Всички гореспоменати процеси на промени в българските земи и сред различните религиозни общности в тях се случват в пределите на Османската империя и в синхрон (не задължително хронологичен) с големите промени в социален, културен и икономически контекст и в останалата част както на Балканите, така и в Европа. Корените на социалните и икономическите промени и осмислянето им често като отражение и влияния от европейските държави следва да се търсят в контактните зони. Едната перспектива е географската – в региони с различни етноконфесионални групи или в ареали в близост до важни пътища, където е възможен и осъществим контактът с европейско и други влияния. Друга перспектива е културната контактна зона – сфера на взаимодействие и влияние между различните социални групи в османското общество. В този контекст може да се оформи и икономическо пространство на контакт, което в съвсем друг контекст да представя влиянието между участниците в него – от обикновеното население, рая, до представителите на търговското съсловие, държавни функционери и др.¹ Разбира се, интензивността на проникването на тези промени и взаимното влияние са различни в обширната територия на Османската империя, а конкретно в земите, населявани в голямата си част от българи, започват да се оформят центрове – предимно градски селища, в които се долавя по-видимо динамиката на различни промени – социални, през процесите на формиране на градски елити на различните религиозни общности и формирането на институции; икономически – с възможностите за търговски обмен, концентрация на занаятчийското производство, интензивност на обmena между заобикаляща провинция и градски център, под стриктния контрол на османската власт.²

¹ Бродел, Ф. Световното време. София: Прозорец, 2005, 15–90.

² Иванова, Св. Данъчно облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII–XVIII в.). – Известия на държавните архиви, 65, 1993, 67–98; Янева, Св. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в

Тракия и по-конкретно Горнотракийската низина е само част от обширната територия на Османската империя през XVI–XVIII век. Целта на настоящото изследване е да проследим промените в икономическата активност на населението в едно от сравнително големите градски селища в областта през онзи период – Загра-и Ескихисар/Загра-и Атик. Името, с което се среща в османските извори – „старата крепост“ – предполага, ако не запазено селище със своите демографски структури и усвоено в стопански смисъл пространство, то поне със запазените белези на „крепост“, която е част от късносредновековната пътна и отбранителна мрежа от селища, т.е. носи пространствените белези на нещо „старо“ и което предстои да бъде променено от османците спрямо „новите“ правила на османския политически и икономически режим на управление. Втората причина за избор на проследяване на икономическите промени в развитието на това селище се крие в „предимствата на времето“. Историческите свидетелства отнасят включването му в пределите на османската държава относително рано – през втората половина на XIV век,³ т.е. ранните османски регистрации от края на XV и началото на XVI век са възможност за проследяване на вече установен и функциониращ османски политически и военноексплоатативен режим с представителите на различни социални групи и тяхната икономическа активност.

Трета причина е географското разположение на Ескихисар Загра – отдалечена от главни военни и търговски пътища, в случая *Via Militaris*, но пък в близост до други „второстепенни“ търговски и пътни връзки, които правят възможно да се усети „пулсът“ на османската провинция. Градът е свързан и със средновековния Търнов, но и в близост до пъ-

Европа и в българските земи 18–19 в. – Исторически преглед, 2000, № 5–6, 99–119; Göçek, F. M. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*. New York – Oxford: Oxford University Press, 1996, 3–43; Hanoğlu, M. Ş. *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008, 7–55 и др.

³ İnalcık, H. *The Ottoman Empire, the Classical Age, 1300–1600*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1973, 23–54; Beldiceanu, N. *La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes*. – In: *Travaux et Mémoires*. Centre d'histoire et de civilisation byzantines. Paris: De Boccard, 1965, V. 1, 439–461; Imber, C. *The Ottoman Empire 1300–1481*. Istanbul: Isis Press, 1990, p. 30; Матанов, Хр., Р. Михнева. *От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571*. София: Наука и изкуство, 1988, 34–70.

тища, които бързо осигуряват връзката и транспорта до Одрин и Цариград. Тези географски маркери ще ни послужат да реконструираме модел, който вероятно е и по-масовият за българските земи в контекста на навлизане на промени и отражението им в икономическото развитие на дадено селище. Със сигурност обаче разказът ще бъде различен от този за София – седалището на бейлербея на Румелия, или за Пловдив, разположен на главната пътна артерия, с интензивни през различните епохи търговски връзки, средище на различни етноконфесионални групи и представители на военното съсловие.

Хронологическите граници на настоящото изследване в най-голяма степен се дефинират от спецификата на изворовия материал. Долната граница – XVI столетие, ни отдалечава с повече от век от епохата на завоеванието, когато Загра-и Ескихисар е вече един от многото османски градове във вътрешността, далеч от зоната на военните конфликти. Това столетие вече носи белезите и на изградена и добре функционираща данъчна система, проявление на последното са все по-пълните откъм данни данъчни регистрации на финансовото ведомство, а оттам маркерите и възможността за наблюдение на все по-плътното обхващане и използване на икономическото пространство.⁴

Проектът „Към корените на Българското възраждане в Тракия (XV–XVIII в.)“, който започна преди близо три години, обедини усилията на екип от изследователи, а част от целите им – да изградят документална база, която да служи и за бъдещи проучвания на региона, включва и публикуването на сборник с преводи на част от документите, послужили за написването на статиите в настоящия сборник. Изследването, посветено на икономическата активност на населението в предвъзрожденска Стара Загора, е базирано основно на данните от различни османски данъчни регистрации, а за три от тях – подробен данъчен регистър (тапутахир) от 1519 г.⁵ и двата подробни джизие регистъра

⁴ Beldiceanu-Steinherr, I. Les registres ottomanes comme source pour l'histoire préottomane. Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans Anatolie préottomane. – Journal of Economic and Social History of the Orient, 1976, V. 19, 3, 236–237.

⁵ DABOA, TT.d. 77. Пълен превод на откъса от регистъра, отнасящ се до град Стара Загора, както и на двата джизие регистъра, е поместен в документалния сборник по проект „Към корените на Българското възраждане в Тракия (XV–XVIII в.)“, финансиран по програма на Фонд „Научни изследвания“, КП-06-N70/13.12.2022 г.

от последното десетилетие на XVII век – от 1691–1692 и 1692–1693 г.,⁶ е изготвен и превод, поместен в сборника с документи. Тахрир регистрите (популярни още като тимарски регистри) се възприемат като олицетворение на централистичния модел на управление в Османската империя, осмислян като контрол върху извличането на приходи от държавния поземлен фонд, контрол върху военноексплоатативния апарат и раздаването му приходоизточници. Прекратяването на този тип регистрации е олицетворение на началото на дълъг процес от реформи и трансформации, част от които са показателни и за децентрализма и последвалите процеси на трансформация в Османската империя.⁷ Подробният данъчен регистър от 1519 г. за първи път представя в цялост демографската и икономическата характеристика на селището Ескихисар Загра, което е и причина началото на анализа за икономическото развитие на селището да бъде обвързано с тази регистрация. Данните се допълват и от няколко други подробни тахрир регистрации. Щрихи на стопанското усвояване на градското пространство се откриват и в предходното XV столетие.⁸ Последната подробна за XVI столетие данъчна регистрация, която намира място в настоящото изследване, е от 1570–1571 г.⁹ Тя позволява да се направят преки сравнения с икономическото развитие на селището за период от 50 години на определеното за османците „класическо“ шестнадесето столетие, да се открият специфики, а и общи черти с останалите градове на Балканите в изследвания период. Няколко десетилетия по-късно, по време на управлението на султан Ахмед I (1603–1617), османците изготвят подробен тахрир регистър, предоставящ информация за Стара Загора. Изследо-

В настоящото изследване е възприета датировката на регистрите от колекцията на Османския архив в Истанбул, предложена в публикувания Пътеводител на Османския архив *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010, 109–110.

⁶ DABOA, MAD. d. 1244; DABOA, MAD. d. 3963.

⁷ *Darling, L. Revenue-Raising & Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660.* Leiden – New York – Köln: E. J. Brill, 1996, 81–82.

⁸ DABOA, TT. d. 26, p. 56.

⁹ DABOA, TT. d. 494, 421–433.

вателите определят тази регистрация като последна от „класическия“ тип подробен тахрир регистър.¹⁰

Подбраните джизие регистри, разбира се, не предоставят това богатство от информация, която носят подробните тахрир регистрации. От тях по правило отсъства информация за социален, икономически и като цяло демографски потенциал на мюсюлманската общност в изследваното градско селище. Друга специфика е, че вероятно и не всички немюсюлмани са обхващани в джизие регистрациите, което е отражение и на данъчната политика на османците към различни групи от османското общество, включително и към представителите на данъчно обложеното население – рая.¹¹ Въпреки всички „ограничения“ на джизие регистрациите, те са един от базисните извори за проследяването на развитието на немюсюлманските общности в Османската империя, съдържащи подходяща за анализ информация за икономически статус, стопански дейности, данни в изследователското поле на историческата демография и др.¹² Използваните джизие регистрации са изготвени в последователни

¹⁰ Кийл, М. Развитието на градовете в България през османския период: мястото на турската архитектура в процеса. – В: Хора и селища в България през османския период. Събрани съчинения. София: AMICITIA, 2005, 17–96.

¹¹ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. – В: Българският шестнадесети век. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1997, 29–48; Inalcik, H., D. Quataert. Empire and Population. – In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire. V. 1. Eds. H. Inalcik & D. Quataert. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, p. 38.

¹² Усилията на поколения османисти, включително и представители на българската османистика, са насочени към изготвянето на методология за анализ на данните от джизие регистрациите, публикуването на този тип регистри, социален статус на данъкоплатците, ограничение пред изследователите и пр. ключови въпроси при употребата им в историческите изследвания. Вж. например изследванията на: Недков, Б. Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. – Исторически преглед, 1945–1946, № 1, 18–33; Грозданова, Ел. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII–XVIII вв.). – Във: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Институт Востоковедения АН СССР, Т. 3. Москва, 1974, 161–234; Mc Gowan, B. Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 80–82; Kiel, M. Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research. – Etudes Balkaniques, 70, 1990, 70–104 и др.

години и представят изключително интересна информация, свързана с динамиката в развитието на икономическата активност на немюсюлманите данъкоплатци в Загра-и Атик в последното десетилетие на XVII век, и са отражение на прилагането на инициираните данъчни реформи от османската власт в събирането на данъка джизие. За първи път срещаме информация и за еврейската общност в града, която се включва в усвояването на демографското и икономическото му пространство.

Освен информацията, която предоставят различните фискални документи на османската държава, използвани са и сведенията на някои от „пътешествениците“ – дипломати, търговци и други външни за империята хора. Техните наблюдения за градското селище встрани от главните търговски пътища допълват данните, отражение колкото на все по-плътното обхващащата данъчна система на провинциалните селища, така и разкриват позицията и „видимото“, различното и важното за чужденеца.

Османските хронисти, макар и лаконично, предоставят информация за част от параметрите на икономическото пространство на заобикалящата градското селище провинция. Тази кратка информация на фона на генералния сюжет и хронология на завоеванието позволява да се осмисли и в този контекст – оценката за стопанската/финансовата стойност на завладяното пространство. Така данните от различни исторически извори правят възможна реконструкция на икономическото развитие на Ескихисар Загра, което ще послужи за бъдещи анализи и реконструкции на предвъзрожденския потенциал на вероятно голяма част от градските селища в българските земи. Този модел на стопанско развитие е в основата в дългосрочен план на икономическото райониране на пространството, което е един от факторите за времето на промените – Българското възраждане.

Няколко са имената, с които срещаме градското средище в османските документи. През XV и XVII век фигурира под името Ескихисар¹³, Ескихисар Загра¹⁴, Загра-и Ескихисар¹⁵, Загра-и Атик¹⁶, като всички разновидности неизменно повтарят „старата крепост“. За нея спомена-

¹³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (оттук насетне DABOA), TT.d. 26, p. 56.

¹⁴ DABOA, TT. d. 77, p. 459.

¹⁵ DABOA, TT. d. 494, p. 422.

¹⁶ DABOA, MAD. d. 1244, p. 2; DABOA, MAD. d. 3963, p. 94.

ват пътешественици от XVII век, които за краткото си пребиваване в градското селище отбелязват и че се виждат части от някогашни крепостни стени, неподдържани, а строителните материали се използват за други обществени постройки и ремонти.

Стопанският потенциал на Есикхисар Загра и заобикалящата я околност е забелязан от различни пътешественици и преди завоюването му от османците. Един от тях е Идриси, който разказва за лозя, овошки и многобройни стада овце, едър и дребен добитък.¹⁷ На свой ред кръстоносците отбелязват овощни насаждения и лозя, отглеждани от жителите на града в близката околност.¹⁸ Ако трябва да обобщим, то данните се отнасят до представянето на двата основни сектора в аграрната икономика – животновъдство и земеделие, а очертаната картина на стопанското усвояване на пространството вписва тази част от българските земи в „традиционната“ картина на стопанско развитие на средновековните европейски градове.¹⁹

През следващите столетия описанията за градското селище се откриват в съчиненията на пътуващите от Адрианопол към Търново или други градове в днешна Северна България. Не са рядко и кратките споменавания, че е встрани от главния път – *Via Militaris*, което е и обяснението за липсата на изобилна информация в пътеписната литература. И все пак сведенията на „западните пътешественици“ свидетелстват за овладяно в стопански контекст пространство, с описания за овощни градини. Пътешественици през XVII век споменават за отличното качество на лозовите насаждения в околностите на града, а равнината е „покрита с дъбови гори“. В посока Казанлък, преди навлизането в долината, се споменава за множество дъскорезници и извозването на дървен материал, който е пренасян за Адрианопол,²⁰ а през XVIII век

¹⁷ Недков, Б. България и съседните земи през XII век според Идриси. София: Наука и изкуство, 1960, с. 45, 75.

¹⁸ Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV век. – Исторически преглед, 1951, № 4–5, 427–440.

¹⁹ Glecirot, L. Crisis: From the Middle Ages to Modern Times. – In: The Cambridge Economic History of Europe. V. 1. The Agrarian Life of the Middle Ages. Ed. By M. M. Postan. Cambridge: Cambridge University Press, 1966, 660–740.

²⁰ Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI век. Увод, подбор и ком. Михаил Йонов. София: Наука и изкуство, 1979, с. 146. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 3.)

Ескихисар Загра се споменава като едно от селищата в Румелия с производство на висококачествена коприна.²¹

Вече беше споменато, че изготвянето на данъчни регистрации, тяхната пълнота и систематичност е отражение на функционирането на военноемиситративната и финансовата система в Османската империя. Най-ранната регистрация за град Стара Загора не предоставя данни за демографските структури на града, но съдържа информация за икономическия потенциал на селището в края на XV столетие. От разпознаваемото или „класическо“ за османския град в стопански контекст се откриват данни за вече изградено и функциониращо чаршийско ядро със седем дюкяна, един от които касабски, и кланица.²²

Така усвояването на градското пространство в началните векове на османската власт в региона е свързано с оформянето на чаршията, а информацията за дюкяните се отнася и до първото споменаване на вакъфската институция в Ескихисар Загра – вписаните приходи са част от вакъфа на Мевляна Нуреддин.²³ Мюсюлманските благотворителни фондации (вакъфи) се свързват с разпространението на исляма, дарителство като част от религиозните задължения, а и потребности на всеки мюсюлманин.²⁴ В епохата на завоеванието обаче вакъфската институция е използвана за оживяването на обезлюдени региони посредством привличането на население във вакъфските селища, както и за стопанското развитие на конкретен регион.²⁵ Така в продължение на десетилетия се изгражда цяла мрежа от селища, които са новоосновани или обживени от османците и в следващите столетия са част от параметрите на поселищната мрежа в някога обезлюдени или сла-

²¹ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век. Съст., ред. и пр. Бистра Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975, с. 309. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 1.)

²² DABOA, TT.d. 26, p. 56.

²³ Към вакъфа на Мевляна Нуреддин функционира начално училище и чифте хамам в града. Вж. и информацията при: *Gökbilgin, M. T.* XV–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar – Mülkler – Mukataalar. İstanbul: Üçler Basımevi, 1952, 377–378.

²⁴ *Ivanova, Sv.* Introduction. – In: Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department of the St St Cyril and Methodius National Library. Sofia: NBKM/IMIR, 2003, 11–13.

²⁵ *Мутафчиева, В.* За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканите под турска власт. – В: Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: Петър Берон, 1999, 378–398.

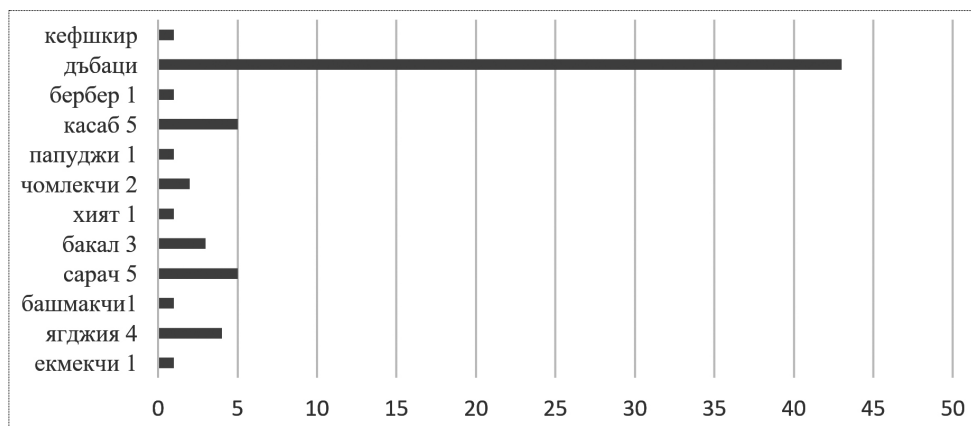
бозаселени райони от епохата на Късното средновековие. Подобна е ситуацията и с Ескихисар Загра. В околностите на градското селище османските извори от втората половина на XV век разкриват интензивни процеси на колонизация на мюсюлманско население, което изгражда и нова мрежа от села (възможно и в стари землища), а в града вече има ясно оформено ядро на мюсюлманската общност с построени училище, обществена баня и търговски дюкяни. Очевидно вакъфската институция е използвана от османците както за демографското обживяване на града, така и за стопанското му развитие след завоюването. Обектите, включени към вакъфа на Нуреддин, са показателни за икономическия потенциал на селището и прилежащата околност. Икономическият профил на дюкяните и кланицата са косвен белег за наличието на развитие на животновъдния сектор в региона и по-конкретно дребния рогат добитък, съдейки и по приписката в регистъра, отнасяща се до разпределението на порциите от животните между представителите на провинциалния военен елит в града.²⁶ Колкото за личността на Мевляна Нуреддин – на този етап няма категорична информация към коя конкретна историческа фигура следва да се отнесат данните, но твърде вероятно е да е бил представител на военноексплоатативния апарат от началните десетилетия на османската държава. Именно на такива държавни функционери обаче са раздавани ранни мюлкове, впоследствие превръщани във вечни владения с богоугодна цел – вакъфи. Много вероятно е Нуреддин да е участвал в завоевателните акции на региона и в процеса на установяване на османската власт в тази част от Горнотракийската низина.²⁷

Данъчният регистър от 1519 г. позволява да се направи по-детайлно наблюдение относно икономическото развитие на Ескихисар Загра, което към момента на изготвянето му е изцяло мюсюлманско.

²⁶ DABOA, TT.d. 26, p. 56.

²⁷ Относно практиката по раздаване на мюлкове в ранните етапи на развитие на османската държава вж. обзорната статия на *Özel, O.* The Limits of the Almighty: Mehmed II 'Land Reform' Revisited. – Journal of the Economic and Social History of the Orient, 42, 1999, 226–246.

Фиг. 1. Занаяти в град Ескихисар Загра 1519 г.

Фигура 1 отразява броя на отбелязаните от регистрацията данъкоплатци, които са свързани с упражняването на занаят – общо 21, или това е 0.04 % от общия брой регистрирани жители на града. Отбелязаният нисък процент на ангажирани в занаятчийската сфера граждани подсказва за аграрния профил на селището. Мнозинството от жителите мюсюлмани са ангажирани основно със земеделие и животновъдство. Икономическото усвояване на градското пространство с прилежащото землище в първите десетилетия на XVI век наподобява случващото се и в селата от прилежащата околност. Бавно, поетапно усвояване на икономическия потенциал на землището посредством основните единици на производство – аскери, раетски чифлици и бащини. Земеделието и животновъдството доминират и в икономическия профил на намиращите се в близост други градски селища, в които занаятчиите са сравнително малобройни сред регистрираните данъкоплатци – Хасково, Нова Загора. Без да има пряка информация в използваната регистрация за животновъдството в региона, достатъчно показателна за този икономически сектор е диференциацията на занаятите, които са свързани с обработката на кожи и изготвянето на изделия от тях – сарачи, папуджии, касапи, ягджии, шивачи и др. Икономическият потенциал и опит на колонизираното мюсюлманско население основно е свързан с обработката на суровини (кожи) от животновъдния сектор. Двама от жителите на града са отбелязани като джелепи – търговци, ангажирани с доставката на овчи стада за големите градски центрове на османци-

те – Одрин и Истанбул.²⁸ Констатацията ни за развит животновъден сектор в региона се засилва и с отбелязаната в регистъра махала Дъбагян – показателна за усвоено градско пространство, свързано с първичната обработка на кожи.²⁹ Към този исторически момент – края на XV и началото на XVI век, се отнася изграждането на каменния хан – „Ташхан“ в центъра на града.³⁰ В началните десетилетия на това столетие се появяват и търговците в махалите на Ескихисар Загра – търгуващи с кожи,³¹ пътуващи търговци³² или продавачи на зеленчуци. Икономическото обживяване на региона е започнало, изградена е градската инфраструктура за осъществяването на търговска дейност – чаршия с дюкяни, построен е и ханът, който осигурява възможност на пътуващи търговци да останат в града, както и вероятно да се използват част от помещенията му за складиране на стоката. Една от градските махали – Черджи/Черчи Мурад, подсказва за възможна колонизация и на представители на търговското съсловие в градското селище.

Обяснението за малкия процент градски жители занаятчийи може да се търси и в един по-широк контекст, извън спецификите конкретно на екологичната среда на Горнотракийската низина. Вече споменахме, че населението на Ескихисар Загра в началото на XVI век е изцяло мюсюлманско, а регистрираните платци са структурирани в градското пространство в осемнадесет махали. Част от имената им подсказват мястото на първото установяване на мюсюлманите в града – Джамии Атик, други се свързват с военни титли или просто мюсюлмански елит, който е дал първоначалното име на градската махала. Прозвищата на регистрираните мюсюлмани подсказват колонизацията на население от Анадола, което трябва да се справи с няколко предизвикателства от епохата на завоеванието. На първо място е демографското усвояване на градското пространство – османизацията, последвана от адаптацията на новозаселилите се мюсюлмани към икономическия потенциал

²⁸ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Желепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII век. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1998, 56–93.

²⁹ DABOA, TT. d. 77, 466–467.

³⁰ Илиев, Ат. Спомени. София: Български писател, 1981, 23–24.

³¹ DABOA, TT. d. 77, p. 459.

³² DABOA, TT. d. 77, p. 462.

на региона. Успехът на този процес е свързан със стопанския заряд и опит на заселниците. Последното е отражение на натрупан с повече от десетилетия опит от Мала Азия, който ще търси място да се впише в средновековното пространство на българите.

Част от установените механизми на адаптация на мигранти към нови места е свързан с привнасянето на модели – стопански или демографски, с изграждането и поддържането на модел на поселищна мрежа, позната отпреди заселването им, в случая на Балканите, в района на Горнотракийската низина. В прилежащата околност на Ескихисар Загра установяваме висок процент на колонизираното население от Мала Азия, което привнася и познатия модел на поселищна мрежа от Анадола. Така в процеса на демографско усвояване на слабоzasеления Източен дял на Горнотракийската низина се наблюдава пренос на далечен за този регион модел на демографско обживяване на пространството. Аналогията е не просто с малките нестабилни поселения до 20 домакинства, но и преносът на топоними от селищата, от които вероятно идва колонизираното мюсюлманско население.³³ Не е трудно да предположим, че и в други слабоzasелени региони – Лудогорието например, протичат сходни процеси на изграждане на поселищна мрежа, което позволява да определим процеса по думите на проф. Цв. Георгиева като „османизация“ на пространството.³⁴

Колонизираното мюсюлманско население не само привнася от Анадола модела на поселищната мрежа, но и тези на стопанското усвояване на слабоzasелената низинна част. В този контекст от изключителна важност е информацията за икономическия профил на селищата от прилежащата на Ескихисар Загра околност – от тях ще се генерира една част от естествения поток от пришълци и нови заселници в градското землище. Така преносът на икономическия профил на заобикаля-

³³ Петкова, М. Между Анатолия и Румелия. Юруците и стопанското райониране на части от Централните Балкани, средата на XV – средата на XVI век. София: Гутенберг, 2021, 56–84; Kayapınar, A., L. Kayapınar. Anadolu Beylikleri ve Balkanlar. – In: Anadolu Beylikleri. İstanbul: Siyen Yayınları, 2018, 451–524. (İslam Tarihi ve Medeniyeti, 11).

³⁴ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите XV–XVII век. София: ЛИК, 1999, 150–164.

щата провинция към града намира своя естествен завършек и в усвояването на градското икономическо пространство.

Селищата, спадащи към каза Ескихисар Загра, имат следния икономически профил: доминират зърнените култури, от които 44.2 % е делът на пшеницата и 22.7 % е този на ечемик, овес, просо и др., т.е. близо 67 % от регистрираните приходи от землищата в селата на каза са от отглеждани различни зърнени култури с превес на пшеницата.³⁵ В градското селище приходът от отглежданите зърнени култури в землището е 61.4 %, или близък до стойностите в заобикалящите го села. Важно е да се отбележи, че изключително висок дял в сравнение с другите стопански активности е и този на приходите от градското тържище за зърнени култури – 17.7 %. Водещата икономическа активност както на града, така и на поселенията в каза Ескихисар Загра са отглежданите зърнени култури.

Част от овладяното икономическо пространство са и описваните от пътешественици лозови насаждения. Те съставляват 2.3 % от регистрираните приходи, а вероятно част от произвежданото е реализирано на градския пазар. Към първите десетилетия на XVI век няма засвидетелствана продажба или производство на вино, което напълно се покрива с представената в регистрите демографска ситуация в изцяло мюсюлманския град Ескихисар Загра.

Отглеждането на овощни дървета на мирийска земя е част от стопанския профил на града и представлява 3.7 %, а зеленчуковите градини – 0.1 %. В спомените на гражданите от късното XIX столетие е отразено, че са ползвани водите на р. Сазлийка, в близост до която са били зеленчуковите им насаждения. Течението на реката е минавало достатъчно далеч от застроената част на землището и отсъстват свидетелства за наводнения от придошлите ѝ води.³⁶

Нека отново се върнем на селата от каза Ескихисар Загра. Сред колонизираното население преобладават номадските/полуномадските групи. Групата (джемаат) пренася стопанския заряд и опит от Анато-

³⁵ Петкова, М. Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век. София: Гутенберг, 2020, 171–174.

³⁶ Славов, Хаджи Господин. Статистическо описание на каазата Ески Заара. – Цариградски вестник, бр. 369, 8 март 1858, с. 34; Илков, А. Цит. съч., с. 45.

лия, които с течение на столетия са обусловени от екологичната характеристика, а и от политическите обстоятелства на районите, от които идват. В най-обобщен план това са земи с редуващи се терени на култивирана земеделска земя и обширни пасищни зони със засушена тревна растителност. Този ареал е предпочитан от номадските групи, защото, от една страна, не позволява уплътняване на поселищната мрежа, т.е. позволява движението на стадата от зимни към летни пасища, а от друга – номадската група има възможност да упражнява т.нар. спомагателно земеделие. Последното се свързва с отглеждането на зърнени култури и/или оризища в местата със заблацията.³⁷ Полуномадските групи, колонизирани в региона, познават отглеждането на зърнените култури – основно т.нар. пролетна пшеница, която не възпрепятства движението на групата между летните и зимните пасищни зони. Това „спомагателно земеделие“ е и онзи заряд, който впоследствие в конкретни политически условия и в контекста на дадена данъчна политика от страна на държавата е решаващ за процесите на усядане сред представителите на полуномадските групи на юруците в региона на каза Ескихисар Загра.

Така за няколко десетилетия, успоредно с демографското усвояване на Източния дял на Горнотракийската низина, протичат процесите и на икономическото му възстановяване и развитие. Градското селище – център и на казата, в основни линии повтаря икономическия профил на селищата в региона. Последното се свързва с потенциала и познанията на колонизираното мюсюлманско население. Така в началото на XVI век Ескихисар Загра се оформя като градско селище, в което доминират земеделието и животновъдството, а с последното се свързват мнозинството от занаятите, представени в подробния регистър от 1519 г. Белег за икономическото му развитие е и появата на нови дюкяни – наред с тези от вакъфа на Нуреддин се появяват и новите на Ноктаджъзаде.³⁸ Бихме могли да допуснем, че и в други региони от българските земи през XV–XVII век със сходна демографска картина – обезлюдени/слабозаселени, а след османското завоевание обживени от колонизираното мюсюлманско население в тях, протичат сходни процеси и

³⁷ Inalcik, H., D. Quataert. Op. cit., p. 38.

³⁸ DABOA, TT.d. 77, p. 469.

на стопанско развитие. Градовете с колонизирано мюсюлманско население – нови, основани от османците, или обживени с мюсюлманска рая, разрастващи се в градски селища села и пр., намиращи се встрани от оживлението на големите търговски пътища, запазват своя аграрен облик. Стопанският им профил се свързва с доминиращо земеделие и животновъдство и слабо представено занаятчийско съсловие. Често занаятите и продукцията от този „малък“ стопански сектор са свързани със суровините, произведени в землищата на града и селищата от казата – кожи, вълна, зърнена продукция, или изработеното от занаятчиите е предназначено за поддръжката на стопанския профил отново на дейностите в землищата от прилежащата околност.

Подробният данъчен регистър от 70-те години на XVI век предоставя следната информация за икономическото развитие на Ескихисар Загра. Най-голям дял от данъчните събирания в града са свързани с търговската дейност – 15.4 % е делът на събираните пазарни такси, 19 % са приходите от тържището, същият процент е и делът от дюкяните към вакъфа на Нуреддин. Значението на ситуирането на града в икономическото пространство в тази част на Горнотракийската низина се променя. Тази промяна, разбира се, е отражение на множество процеси, произтичащи на микро ниво, които водят до все по-видимото търговско оживление в градското селище.

За дълъг период от време регионът се оказва далече от военните имперски конфликти, което в демографски контекст допринася за уплътняване на поселищната мрежа, а в стопански – за усвояване на пространството и нарастване на произвежданата продукция. Последното може да се свърже и с нарастването на дела на някои от културите, които не са стабилно представени в мюсюлманските селища на региона от предходното столетие. Част от „новото“ както в казата, така и в град Ескихисар Загра е именно нарастващият брой регистрирана немюсюлманска рая. Тя се установява бавно в градското селище, основавайки и своята махала. В провинцията делът на немюсюлманите също нараства до 14.9 %.³⁹ Увеличава се и броят на домакинствата на регистрираните мюсюлмани, което прави възможно допускането на миграции към града на представителите и на двете основни конфесии в изследвания

³⁹ Петкова, М. Централните Балкани и османците, с. 106.

регион. Увеличаването на градските жители се отразява благоприятно върху икономическото развитие на градското селище и е свързано с нарастването на нуждите на жителите му от стоки, предлагани на местната чаршия. Очаквано производството на зърнени храни, овощни градини, зеленчукови насаждения продължават да са част от стопанската активност на неговите жители.

В същия регистър от 1570 г. за първи път се споменава и за вземането на такса от тържището за зърнени храни в града. Споменът за това тържище е запазен и до днес. Разбира се, мястото му – вероятно някога в околностите на града, понастоящем попада в централните части на днешното селище. Тържището е служило на селяните от прилежащата околност да продават произведените от тях излишъци от зърнена продукция. Доказателство за последното са наблюденията върху няколко селища от района на каза Ескихисар Загра, за които са правени изчисления относно произвежданата зърнена продукция в землищата им.⁴⁰ Появата на зърненото тържище през втората половина на XVI век е и косвено доказателство за плътното усвояване на стопанския потенциал на землищата в селищата от прилежащата на Ескихисар Загра околност, а би могло да се свърже и с процесите на икономическо райониране на различни географски региони, свързано с отглеждането на дадени земеделски култури. Не на последно място, тържището е показателно и за интензивните икономически връзки между селищата и главния град в областта, за търговския обмен и демографското усвояване на региона.

В цялата каза в продължение на XVI век производството на зърнени култури е доминиращо и кореспондира с определението, че българските земи могат да се причислят към „пшеничните“ острови на Европа.⁴¹ В контекста на колонизацията на мюсюлманско население в низината и нейното стопанско усвояване, интерпретацията на засвидетелстваното производство на зърнени култури на територията на Старозагорската каза е възможно следната. Слабозаселеният низинен слой на казата, с висока гъстота на подпочвените води и гъста речна мрежа, е богата на мочурища територия в края на XIV век. С включването му в пределите на османската държава от края на XIV век насетне започ-

⁴⁰ Пак там, 176–181.

⁴¹ Георгиева, Цв. Цит. съч., 205–218.

ват бавни процеси на демографско и стопанско усвояване на региона. Доминиращи сред колонизираното население са полуномадските групи (юруци), които привнасят от Анадола своя икономически модел на усвояване на обживяното пространство, който е част от успешното за османците, а и за юруците, демографско установяване в тази част на Горнотракийската низина. Този модел, в комбинация с данъчната политика на османската държава именно към тези групи в региона – по-малък размер на данъка за земеделие в сравнение с този на уседналата, аграрнопроизводителна рая, се свързва и с процесите на уплътняване на мрежата от мюсюлмански села. Землищата им се усвояват с насаждението основно на зърнени култури – модел, познат от далечна Анатолия. Вече споменахме за практиката при юруците на засяване на пролетна пшеница – с по-ниско качество на хранителна стойност, но позволяваща на номадската група да продължи традиционните за нея миграции. Тази им стопанска активност позволява да се осмисли и като част от разгръщания се адаптационен механизъм към стопанските параметри на българското пространство. С времето част от тези полуномадски домакинства започва да остава в землищата на селищата, което в османските данъчни регистрации се проявява като един динамичен процес на непрекъснато роящи се селца от по три, четири или пет домакинства. Всъщност най-вероятно това е онази част от групата (джемаат), която регистраторът заварва по време на извършването на данъчния опис.

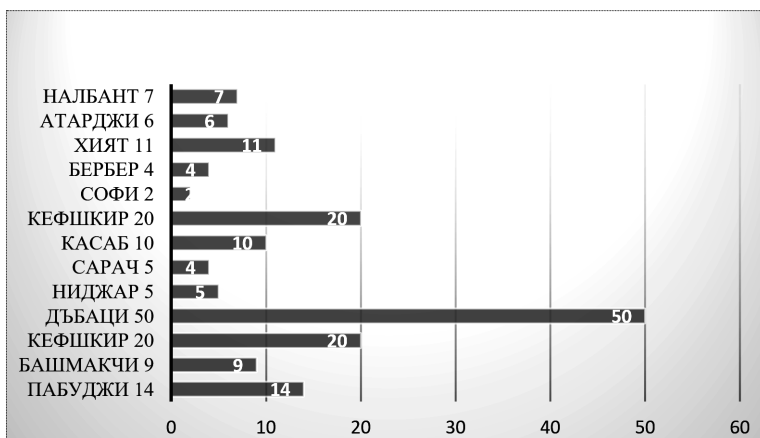
Другият белег за присъствието на полуномадските групи и бавното стопанско усвояване на пространството са села, отбелязани с термина „карие“ от предходното XV столетие, без да е регистрирана в тях рая, и мезрите.⁴² Така на практика османските данъчни регистрации от втората половина на XV столетие насетне скицират в детайли произвежданото в Старозагорската каза, но и демонстрират ефекта на връзката град – село в икономически контекст. Последният, облечен в законодателната рамка на османските кануни, на макрониво се осмисля с извода „градът е пазар“. Бих добавила, че градският пазар, освен мястото, в което османската власт може да изпълнява пълен данъчен и съдебноадминистративен контрол на търговския поток, е и показателен за икономическия пулс на региона – обживяването на дадена територия,

⁴² DABOA, TT. d. 26, p. 17, p. 26, 37.

разнообразието на отглеждани култури, интензивността на връзките град – село. Разрушенията на това добре функциониращо стопанско единство се свързват както с икономически загуби за османската власт в региона, така, естествено, и с демографски последици.

Белези за присъствието на животновъдния сектор в град Ескихисар Загра се откриват и през втората половина на XVI век. Сред населението му продължават да са регистрирани джелепи, които изпълняват задълженията си по доставки на овче месо за големите градски центрове Одрин и Истанбул. Твърде вероятно овчите стада са формирани от отглеждания в селата на казата дребен рогат добитък. Голяма част от занаятите в града (вж. Фиг. 2) отново са обвързани с процесите по обработка на кожата. Така например групата на лицата, занимаващи се с първичната обработка на кожата (дъбаци), продължава да бъде най-многобройна. Занаятчиите, изработващи различни видове обувки, са втората най-голяма група от представените занаяти в градското селище. Регистрирани са и лица, ангажирани с обработката на вълна (софи), което допълва картината за развитието на животновъдството в района, което е свързано предимно с дребния рогат добитък. Следващи в списъка са шивачите (хиат, терзи), с чиято дейност се свързва шиенето на дрехи от кожи или други платове. В града и в двете разглеждани регистрации е отбелязана и махалата Дерзи Юсуф, което също е косвен белег за трайното присъствие на шивашкия занаят в селището.

Фиг. 2. Занаяти в град Ескихисар Загра 1570 г.

Интересни за интерпретация са данните за представители на търговското съсловие, отнасящи се до шестнадесетото столетие. В първата регистрация от 1519 г. в Ескихисар Загра са записани различни представители на търговското съсловие. Един от отбелязаните търговци е споменат като „базаргян“ – лице, което се свързва с фигурата на относително заможен търговец с дюкян на чаршията. Още няколко термина в тази ранна регистрация се отнасят до пребиваващи в селището търговци. С термина „черчи“ са отбелязани двама от градските жители – вероятно търговци на дребни стоки, основно в полето на вътрешната търговия. Една от махалите на града се свързва отново с професията на дребния търговец – Черчи Мурад. Вече беше направено сравнение между стопанските отрасли, развити в селищата от казата, където установихме, че моделът на стопанско усвояване на завоюваното пространство кореспондира с привнесени модели на икономическо развитие в селища и региони от Анатолия – мястото, от което идва основната маса колонизирано мюсюлманско население в региона. Градското селище през първата половина на XVI век е изцяло мюсюлманско, а за значителна част от платците присъстват споменаванията Анадолеца (Анадолу). Склонна съм да допусна, че сред колонизираното население, което се установява в Ескихисар Загра, е имало и представители на търговското съсловие. Пак в търговски контекст могат да се споменат и джамбазите – жители на градското селище, които са ангажирани с търговията на коне или друг добитък. Така обживената с мюсюлманско население „стара крепост“ – Ескихисар Загра, в рамките на няколко десетилетия придобива облика на един мюсюлмански град, в който живеят и представители на търговското съсловие – свидетелство за непрестанен обмен на стоки със селата от казата, свързани основно с производството и търговията за вътрешния пазар.

В регистрацията за 1519 г. са вписани и четирима кетхюди – мюсюлмани, термин, който има различни интерпретации в историографията. Една от възможните е да бъде свързан с еснафската организация и занаятчийството в дадено селище. Предвид малкия брой занаятчии в град Ескихисар Загра, по-вероятно е употребата на този термин да се отнася до представители на мюсюлманската общност в града и да е пряко отражение на процесите, свързани с формирането на мюсюлман-

ските елити в османските провинции.⁴³ Най-добре представена е групата на ангажираните с мюсюлманския култ група на аскери – общо 17 имама и 15 мюезина. Тази информация е белег и за архитектурното присъствие на ислямската култова архитектура в града. Можем да допуснем, че във всяка от махалите на града е имало джамия или месджид, както вероятно и подобна култова сграда следва да е имало в близост до чаршията, където търговците и занаятчиите мюсюлмани да извършват редовно религиозните си задължения. В контекста на оформянето на османски елит в Ескихисар Загра може да се спомене и отбелязаната в регистъра титла „хаджъ“ към имената на мюсюлманите – общо за 65 от тях, а три от градските махали са назовани съответно Хаджъ Малкоч, Хаджъ Махмуд и Хаджъ Дур хан.

В пределите на една от махалите на града – Хасан Факъх, е отбелязано съществуването на завието „Караджа Ахмед“.⁴⁴ Твърде вероятно е част от колонизираното мюсюлманско население в Ескихисар Загра да е свързано с хетеродоксни течения в исляма, белег за което е споменатото завие. През XVI век османските данъчни регистри предоставят информация за още три завиета, които са на територията на казата – завие Вели Иса⁴⁵, Доган Бали⁴⁶, Мюмюн баба⁴⁷. Завиетата освен компонент от поселищната мрежа, са и част от процеса на стопанското усвояване на региона. Регистрираните данъчни приходи от тях се отнасят до: данък от кошери, десятък от овощни градини, а повече от половината от данъчния приход е свързан с отглеждането на различни зърнени култури като пшеница, ечемик и др. Така стопанският профил на усвоеното пространство от завиетата в общи линии повтаря модела на стопанския профил на мюсюлманските селища на територията на каза Ескихисар Загра през XVI век.

И така, през класическия XVI век Османската империя успява да постигне най-големите си териториални размери, да изгради и наложи

⁴³ *Ergenç, Ö.* Osmanlı klasik ve dönemdeki “Eşraf ve Ayan” üzerine bazı bilgiler. – *Osmanlı Araştırmaları*, 1982, № 3, p. 107; *Faroqhi, S.* Town Officials, Timar-holders and Taxation: the Late 16th Century Crisis Seen from Çorum. – *Turcica*, XVIII, 1986, 53–82.

⁴⁴ DABOA, TT. d. 77, p. 468.

⁴⁵ DABOA, TT. d. 498, p. 639.

⁴⁶ DABOA, TT. d. 494, p. 493.

⁴⁷ DABOA, TT 77. d. p. 509; DABOA, TT. d. 370, p. 72; DABOA, TT. d. 498, p. 638.

над завоюваните територии една ефективна за времето си система за данъчен контрол и усвояване на стопанския потенциал на завоюваното пространство. Тези процеси протичат успоредно с установяването на колонизирано население в слабозаселени региони от Късното средновековие, текат процеси на интензивно изграждане на поселищна мрежа, възникват нови градски селища, обживяват се съществували градове, крепости. Ескихисар Загра е обживена от османците с колонизирано население мюсюлмани, които моделират стопанското пространство на землището на града по познатия им стопански модел от Анатолия. Този им стопански заряд се свързва според информацията от данъчните регистри с доминиращите два основни аграрни сектора в икономиката през този период – земеделието и животновъдството. Моделът на стопанско развитие на града е много близък до този на селата от едноименната каза, където отново доминира колонизираното мюсюлманско население от Анатолия. В икономическия живот на града намират мястото, макар и малобройни, представители на занаятчийството. Информацията за занаятите, упражнявани в града, ги свързва с различни етапи от обработката на кожи, което е косвено доказателство за развитието на животновъдството в региона. Сред представителите на градските жители са едрите доставчици на овчи стада за имперските консуматорски центрове – джелепите, производителите на масло – ягджии (маслари), а едни от първите дюкяни, оформящи чаршийското ядро в Ескихисар Загра, са касабските и кланицата. В града е регистрирано и тържище на зърнени храни, което съответства и на стопанския профил на казата, в която доминиращо е отглеждането на пшеница, ечемик и други зърнени култури. Показателно за икономическото развитие на града е присъствието на различни представители на търговското съсловие – от прекупвачи на продукция, дребни търговци до базаргяни.

В следващото XVII столетие реконструкцията на данните за стопанското развитие на градското селище основно се базира на друг тип регистрации – джизие регистри. Както отбелязахме още в началото на настоящото изследване, те предоставят информация единствено за немюсюлманите, жители на Ескихисар Загра. Това е столетие на промени, които на макрониво се свързват с поредици от неуспешни за османците войни, свиване на територията на империята, инфлационни процеси, опити за реформи в османската войска, промени в данъчната

практика. Всички тези реформи целят стабилизирането на османската държава, която трябва да се справи с предизвикателствата на времето, включително и в стопански контекст.

В изследванията, посветени на икономическото развитие на Османската империя, отнасящи се за периода XVI–XVII век, се открояват няколко фактора, които са в основата на извършените данъчни промени. Териториалните загуби, инфлацията са пътят, който води към началото на промени сред военното съсловие – аскери, и приходаизточниците за тяхната издръжка. Така промените, към които тръгват османците, остават в голяма степен подчинени на идеята за реформа първо сред военното съсловие. В този контекст османската власт не пренебрегва философия, която е основна за функционирането на данъчната система в една мюсюлманска държава, а именно: данъчната тежест върху данъкоплатците не може да ограничава и да е пречка за дарителството. Така определянето на размерите на данъците и различните такси са разглеждани и в контекста на възможността за дарителство, т.е. данъчното бреме не следва да е пречка за данъкоплатеца да изпълни „задълженията“ садака, зекят, а по възможност да създаде и благотворителна фондация – вакъф. Обобщено представяне на философията на данъчното облагане, обособено и легитимирано в законодателната практика, се свежда до разделянето на произведеното на приблизително три равни пропорции, от които едната следва да послужи за издължаване на данъците, втората третина – за отделяне за възпроизводство на културите и последната – за изхранването на домакинството.⁴⁸

Вторият фактор, който определя посоката на промени, които следва да са ефективни в контекста на инфлацията и раздаваните приходаизточници на военното съсловие, е свързан с формирането на нови приходаизточници. „Класическият период“ се свързва с приходи, които се формират върху правото на представителите на категорията аскери да събират данъци от стопанската дейност на данъкоплатците в империята – рая, извършвана на държавна (мирийска) земя. Същевременно правото да притежават този приходаизточник е обвързано с лоялност на службата към султана, т.е. един от водещите показатели за функционирането на централизираното управление през първите

⁴⁸ *İnalçık, H. Op. cit., 77–106.*

векове на османска власт. Тези приходаизточници, с които разполагат представителите на категорията аскери, остават неактуализирани във времето, т.е. „неподвластни“ на инфлационните процеси.⁴⁹ Намаляването на стойността на този приходаизточник е част от проявленията на недоволство на военното съсловие.

Така османците тръгват към промени, които са обвързани със задоволяването на исканията на военното съсловие, но и с възможностите на данъкоплатците да изплатят дължимото на хазната, т.е. въвеждането на категории, които да са съобразени със социалния статус на данъкоплатците. Тази промяна обхваща изплащането на данъка джизие – дължим от поданиците немюсюлмани, срещу осигуряването на протекцията на земите, в които живеят, от мюсюлманите. Ефективното събиране на данъка е от първостепенна важност за османската власт, тъй като постъпленията от джизие в хазната средно съставляват приблизително 50 % от приходите.⁵⁰ До данъчната реформа от 1691–1692 г. данъкът се изплаща на домакинства, като не се отчитат разликите в платежоспособността на домакинствата немюсюлмани.

Първият джизие регистър, който ще разгледаме в настоящото изследване, е от 1691–1692 г. и регистрираните жители на града са представени в новите три категории: висша – аля, средна – евсад и низша – една.⁵¹ Практиката е платци от категория една (низша) да плащат половината от дължимото от платците в категория евсад (средна), а евсад – половината от изплащаната сума от платци в категория аля (висша).⁵² Въпреки че изворът предоставя информация само за мнозинството от немюсюлманската част от градското население на Ескихисар Загра, тя е показателна за динамиката на промените в икономическото развитие на селището, промените в демографски контекст, свързани с миграционни процеси и нарастване на немюсюлманската общност в града, социален профил на данъкоплатците немюсюлмани.

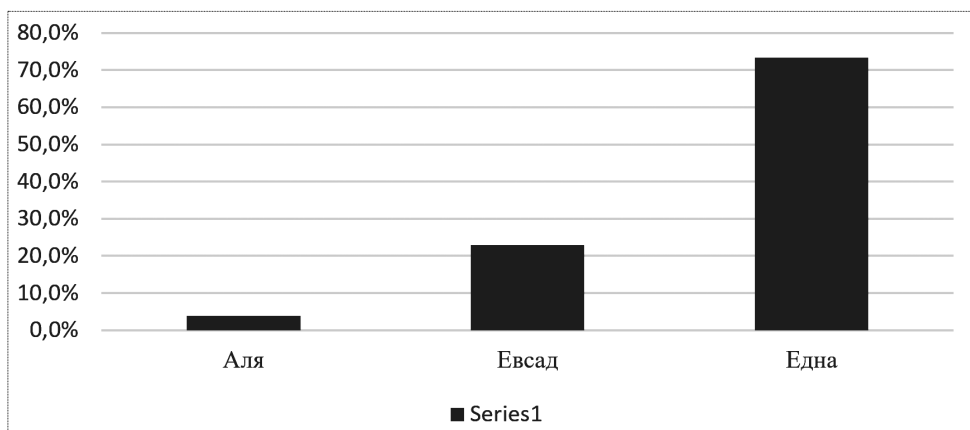
⁴⁹ *Мутафчиева, В.* Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI век. – В: Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: Петър Берон, 1999, 8–61.

⁵⁰ *İnalçık, H.* Op. cit., 45–56.

⁵¹ DABOA, MAD. d. 1244, 2–15.

⁵² *Darling, L.* Op. cit., p. 83.

Фиг. 3. Дял на категориите джизие данъкоплатци в Ескихисар Загра 1691–1692 г.

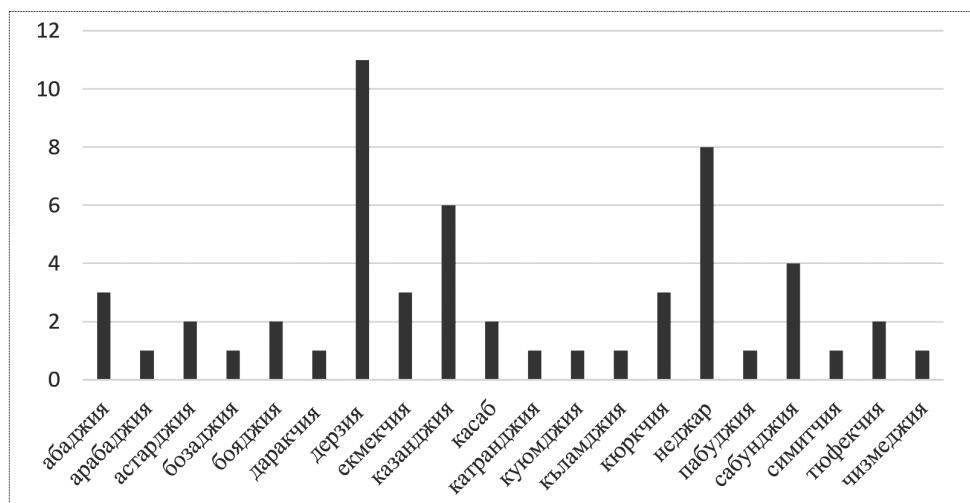

На Фигура 3 е представен дялът в процент на трите категории от плащането на паричния данък джизие. Най-малобройна е висшата категория платци – 3.8 % (23 нефер), част от които са представители на групата на занаятчиите в града. Към средната категория платци – евсад, са описани 22.9 % (136 нефер) от гражданите, като в тази категория попадат най-много занаятчии, както и част от свещениците на Ескихисар Загра. Най-многобройна е групата на низшата категория – една – 73.3 % от регистрираните жители (437 нефер). Сред тях също има посочени представители на занаятчиите в града, но за мнозинството не е отбелязана стопанската активност. Допускам, че в група една се включват и жителите на града, които продължават, както и в предходното столетие, да се занимават със земеделие или животновъдство.

Интересно би било да проследим процеса на формиране на немюсюлманската общност и нейната икономическа активност. Нейната махала се появява във втората половина на XVI век с названието Кьони (Кьохни) – старата махала. Твърде вероятно е името да се свързва със старото място на немюсюлманите в града. В подробния регистър от 1570 г. немюсюлманите са концентрирани единствено в тази махала – 27 домакинства и 10 неженени, а двама от тях са шивачи (дерзии).⁵³ Това е ядрото на немюсюлманската общност, което малко повече от век по-късно – 1691–1692 г., е представено от общо 596 данъкоплатци

⁵³ DABOA, TT. d 494, p. 431.

Фиг. 4. Занаятчий в Ескихисар Загра 1691–1692 г.

(нефер). Процесът по промяна на демографската картина и навлизането на немюсюлманите в Ескихисар Загра се свързва не само с увеличаването на броя им, но те вече са регистрирани и в традиционните до преди това мюсюлмански махали. Налице е един бавен във времето, но устойчив процес на обживяване на градското пространство с представители на немюсюлманската общност. Занаятчиите сред немюсюлманите са 9.7 % (58 нефер), или близо една десета от немюсюлманите са намерили добра реализация в стопански контекст. Занаятите в града според информацията от джизие регистъра за 1691–1692 г. са разнообразни в сравнение с предходните регистриации.

Най-многобройна е групата на шивачите – 11 дерзии немюсюлмани, които имат и най-силно присъствие на градската търговска част – чаршията. Възможно е произвежданата от тях продукция да е свързана както с шиенето на кожи, така и с изработването на дрехи от платове. Към подобно предположение ни навеждат останалите представители на занаятите в Ескихисар Загра. Ако следва да търсим приемственост в представителството на занаяти, свързани с ресурси от животновъдния сектор, то следва да споменем, че в градското селище продължава съществуването на махалата на дъбаците, ангажирани с първичната обработка на кожата. Двама са месарите немюсюлмани (касаб), най-вероятно работещи към първите дюкяни на чаршията – касабските дюкя-

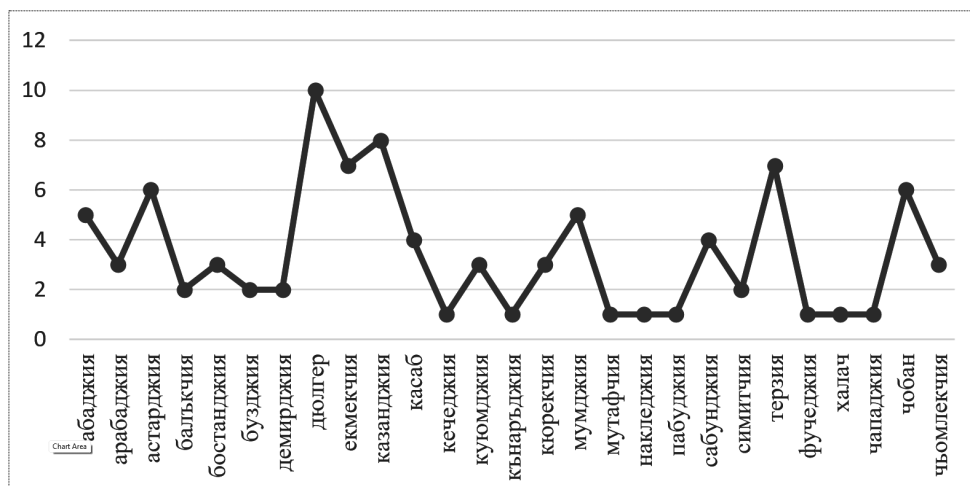
ни, заедно с кланицата към вакъфа на Нуреддин. Производителите на различни видове обувки – пабуджии (един), чизмеджии (един), също вече включва и представители на немюсюлманската общност. Част от немюсюлманите занаятчийи са ангажирани и с обработката и продажбата на платове, превозването на стоки и/или изработването на каруци (арабаджии). Трима се занимават с производството на хляб (екмекчийи), а един – с производството на гевреци (симитчийи). Сред групата на занаятчийите немюсюлмани се открояват ангажираните с обработка на дървен материал – неджари. Можем да предположим, че те са наскоро дошли от региона на север от Ескихисар Загра, където освен селища с регистрирана немюсюлманска рая пътешествениците споменават, че е оформен регион за добив на дървесина, доставяна по речните пътища до Одрин.⁵⁴

Появата на свещеници сред регистрираната немюсюлманска рая е показателна за оформянето на стабилно ядро представители на тази общност в допреди това изцяло мюсюлманския град Ескихисар Загра. Те са 6, един от които е част от висшата категория аля, трима са част от групата евсад и двама се причисляват към низшата категория една. Със сигурност можем да допуснем, че християнската общност в града в края на XVII столетие вече разполага поне с един храм. Двама от свещениците са жители на махалата на неверниците – Гебран, където се появява и най-старият храм в града, останалите са жители на някогашните изцяло мюсюлмански махали Ходжаки, Акарджа и Имарет.

На Фигура 5 сме представили общия брой на отбелязаните занаятчийи немюсюлмани в Ескихисар Загра съгласно данните от следващия джизие регистър от 1692–1693 г. Прави впечатление, че разнообразието на занаяти в градското селище нараства, като една основна група от занаяти отново се свързва с обработката на суровини от животновъдния сектор – производител на кечета, плъстина (кечеджии), кожухари (кюркчийи), шивачи (терзии), абаджии, производители или продавачи на платна (астарджии), изработващи постелки, торби, чулове и други от козя вълна (мутафчийи) и пр. Един месар (касаб) и един работник в кланица (кънаръджия) са косвено доказателство за продължаващото функциониране на първите дюкяни и кланицата, около които се офор-

⁵⁴ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII век, с. 309.

Фиг. 5. Занаяти немюсюлмани в Ескихисар Загра 1692–1693 г.

мя чаршийското ядро в града, но и за включването на немюсюлманите в този занаят, вероятно заедно с мюсюлманите жители на Ескихисар Загра. Новият занаят – производител на бъчви (фучеджия), е свързан с продажбата на вино и е показателен за установяването на немюсюлманската общност в града. Относително голяма за броя на занаятчиите в това селище остава групата на дърводелците – дюлгери – 10, което е и свидетелство за дървообработка и продължаващ дърводобив в региона. Една група занаяти е свързана с обработката на метали – двама железари (демирджии), 8 казанджии и трима ювелири (куюмджии), които вероятно с произвежданото от тях са задоволявали нуждите на по-заможната част от градското население и преминаващите през чаршията на града търговци. Градинарите (бостанджии), производителите на мотики са показателни за упражняването на земеделие вероятно в градското землище или пък са свидетелство за доставянето на продукция на градския пазар от прилежащата околност. В търговската улица на Ескихисар Загра място намират и продавачи на риба (балъкчии), гевреци (симитчии) и хлебари (екмекчии).

За промяната на социалния статус сред част от немюсюлманите граждани са отбелязваните аджии (хаджии) – Аджъ Злат от махала Ходжаки и Аджъ Йоргаки от махала Ибн Иваз.⁵⁵ Тази своего рода титла

⁵⁵ DABOA, MAD. d. 3763, p. 97.

е показателна не само за благосъстоянието на лицата, но се свързва и с процесите на формиране на немюсюлманските елити в селищата и обществения им статус на медиатори между централната власт и населението в дадено селище. Често те са и от средите на по-заможното търговско съсловие, което е можело да си позволи и поклонението на Божи гроб в Йерусалим.

Сред платците немюсюлмани има и представители на религиозния култ – 7 свещеници, като най-многобройни са в махалата на неверниците – Гебран, и 9 свещеници, отбелязани като наскоро установили се (хаймане) в Ескихисар Загра. Процесът на пристигане на немюсюлмани в града е изключително интензивен, като в тази втора регистрация техният брой достига 236.

Обобщената информация от двата джизие регистъра позволява да се направят няколко заключения в контекста на стопанското развитие на предвъзрожденска Стара Загора. Век след отбелязването на първата немюсюлманска махала (1570 г.), седемнадесетото столетие се свързва с интензивно навлизане на немюсюлманско население в градското селище. Част от тях намират реализация в различни занаяти, а мнозинството вероятно остава ангажирано с двата основни сектора на аграрната икономика – животновъдство и земеделие. Броят на регистрираните свещеници е показателен както за укрепването на християнското ядро в селището, така и косвен белег за съществуването на християнски храмове. Процесът на навлизане на християни в Ескихисар е изключително динамичен. Регистрациите споменават за лица от близката околност, пребиваващи на чаршията – вероятно пътуващи на близки разстояния, обслужващи вътрешната търговия търговци: най-многобройни от Казанлък, Пловдив и Търново, следвани от преминаващите от Карлово, Сопот, Калофер, Никопол, но и от по-далечни градски селища като Одрин, Димотика, Белград, Смедерево и Влашко.⁵⁶ Основните показатели за икономическото оживяване на селището следва да се търсят в животновъдния сектор с най-многобройни представители на групата на занаятчиите и представителството на търговското съсловие на градската чаршия.

⁵⁶ DABOA, MAD. d. 1244, 13–15.

В контекста на отразеното в османските фискални документи икономическо развитие на Ескихисар Загра обяснимо е, че разглежданите джизие регистрации за първи път предоставят информация и за представители на еврейската общност в града. В хронологичен план, за разлика от някои от градските селища от Второто българско царство, не разполагаме с данни за представителите на тази общност в Ескихисар Загра от предосманския период. Последното би могло да се интерпретира с географското разположение на града – встрани от главните търговски пътища, но е и възможен косвен белег за намаляването на населението в региона в епохата на Късното средновековие. Така значимостта му като стопанско селище, което да привлича население, ангажирано с интензивна стопанска дейност в областта на търговския обмен на стоки, на практика изглежда невъзможна.

В описа от 1691–1692 г. представителите на еврейската общност са споменати с термина „тайфа“ (група) и се появяват непосредствено след изброяването на жителите в махалите на Ескихисар Загра, регистрирани като отделна от другите немюсюлмани, а и от мюсюлманите общност. Това е и най-често срещаният вариант за регистрация на представители на еврейската общност и в останалите градски селища от българските земи през разглеждания период.⁵⁷ Изследователите интерпретират описването им по този начин във фискалните документи на османците като възможен белег за тяхната териториална обособеност в рамките на градското селище, а също и като маркер за етапите на формирането и функционирането на милетската система в Османската империя.⁵⁸ В исторически план добре известен факт е, че интензивното заселване на Балканите, а и в частност на българските земи, е отражение на започналата основно на територията на днешни Централна и Западна Европа политика на католическата църква към представителите на еврейската общност. Проявленията на тази политика се свързват и с постепенното изместване на част от представителите на общността от

⁵⁷ Вж. *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII век. – В: *Българският шестнадесети век*. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, с. 53.

⁵⁸ *Braude, B.* Foundation Myths of the Millet System. – In: *Christian and Jews in the Ottoman Empire. The Abridged Edition*. Ed. by B. Braude. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2014, 65–86.

аграрния сектор, което ги „капсулира“ в жители основно на градските селища. Резултатът на тази продължила столетия политика в чисто стопански контекст е превръщането на представителите на еврейската общност в население, което в аграрния свят придобива единственото към онзи момент възможно за тях занимание – търговия и различни финансови операции.⁵⁹ Така, в продължение на няколко столетия, представителите на еврейската общност успяват и преди заселването им на Балканите и в частност в българските земи да акумулират умения и знания, които впоследствие се превръщат в онзи механизъм, който ги прави успешни в обживяването и адаптирането към различни географски райони. Интензивното им придвижване към териториите на Османската империя от XIV век насетне е пряко отражение на религиозната политика на католическата църква. Така представителите на групите сефаради и ашкенази се появяват и в оживените икономически селища по българските земи, а османските регистрации представят мрежата на тяхното заселване през XVI век в градове като Плевен, Пловдив, Провадия, Силистра, Ямбол и др.⁶⁰ Сравнително късното им появяване в Ескихисар Загра – втората половина на XVII век, е показателно за бавното икономическо обживяване на селището, слабата интензивност на търговския обмен в града и мястото му встрани от важните търговски пътища.

Информацията, с която разполагаме от регистрацията за 1691–1692 г., се отнася за 30 души, изброени в „нефер“ жители на града. Част от имената им – Ботчук, Алтер, Халмон, Ресик, Йоаким, изследователите свързват с представителите на общността от групата ашкенази – преселници основно от територията на някогашното кралство Бавария.⁶¹ Сред евреите, жители на Ескихисар Загра, петима са категория евсад, а останалите 25 са част от низшата категория една.⁶² За разлика от случаите, когато еврейската общност заплаща джизията във формата на фиксирана сума за цялата общност – махсул, в конкретния

⁵⁹ *Bernard, B.* Early Medieval Jewish Policy in Western Europe. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977, 12–45.

⁶⁰ *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални групи в българските градове, 55–56.

⁶¹ *Menk, L.* A Dictionary of Jewish German Surnames. Michigan: Avotaynu, 2005.

⁶² DABOA, MAD. d. 1244, p. 12.

случай имаме изплащане на дължимото за всеки от представителите на общността. Към момента на регистрацията те могат да се причислят към мнозинството на останалите градски жители, сред които също преобладаваща е низшата категория една.

Следващата джизие регистрация е от 1692–1693 г. и тя предоставя информация за 28 евреи, за които се споменава терминът хаймане – рая без постоянно жителство или наскоро придошла в селището.⁶³ За един от тях е отбелязано прозвището „софиялъ“ (софиянеца), а имената на част от останалите отново демонстрират принадлежност към групата ашкенази. Описани са по идентичен с по-ранната регистрация начин – след изброяването на другите жители в махалите на Ескихисар, с термина „тайфа“. Както за останалите жители немюсюлмани, така и за представителите на еврейската общност нямаме отбелязани данъчни категории за изплащането на данъка джизие.

И така, през втората половина на седемнадесетото столетие сред жителите на Ескихисар Загра се появяват представители на еврейската общност. Сравнително малобройни – 28–30 души, групата им постепенно се интегрира и към икономическото пространство на селището. В синхрон с оживлението и по-богатото представяне на групата на ангажираното останало немюсюлманско население със занаятчийство, представителите на еврейската общност може да се разглеждат като белег за икономическото обживяване на градското селище.

В този контекст можем да споменем и появата на представителите на арменската общност в Ескихисар Загра в регистрацията от 1692–1693 г. Те не са обособени в отделна махала или описани като отделна група (тайфа), както е случаят с еврейската общност в града, а са описани като жители на засвидетелстваните в регистрите градски махали. Няма изрично споменаване в регистъра, че са арменци, но имената, с които са отбелязани, са основание да допуснем, че са представители на тази общност. Това например са Армисто⁶⁴, Гарабедин⁶⁵, Бедро, който е и един от наскоро придошлите в града, отбелязан с термина хаймане.⁶⁶ Ситуацията е далеч от описвания процес на формиране на цели армен-

⁶³ DABOA, MAD. d. 3763, p. 113.

⁶⁴ DABOA, MAD. d. 3763, p. 95.

⁶⁵ DABOA, MAD. d. 3763, p. 97.

⁶⁶ DABOA, MAD. d. 3763, p. 113.

ски колонии в някои други градове по българските земи като Варна, Шумен, Провадия и др.⁶⁷ Вписването на представители на арменската общност в края на XVII век обаче може да се свърже с началото на процеса на установяването на представители на арменската общност в градското селище, която остава малобройна, но с неизменно присъствие в Ескихисар Загра и до наши дни.

Присъствието на „старата крепост“ в историята на района на Източния дял на Горнотракийската низина през различни исторически епохи е показателно за значимостта на градското селище, която в епохата на Късното средновековие се свързва с функциониращата пътна и военно-отбранителна крепостна система. В икономически контекст усвоеното пространство е в околностите на Ескихисар Загра с описваните от пътешествениците овощни градини.

Следвайки разказа на османските хронисти, след завоюването на Одрин в пределите на утвърждаващата се османска държава е включена и Загра-и атик. В следващите десетилетия започва установяването на колонизирано мюсюлманско население, което моделира градското пространство – демографски и икономически, по познатия му от Анатолия модел. Изгражда се търговското ядро, появяват се първите касабски дюкяни и кланица, всички част от приходите на вакъфа на Нуреддин. Лаконичната информация за края на XV столетие е показателна за присъствието на животновъдния сектор, както и възможното осмисляне на вакъфската институция в контекста на привличането на население за демографското усвояване на пространството, но и белег за икономическия потенциал на региона.

Отдалечеността на Ескихисар Загра от главните военни и търговски пътища, изместването на центъра на военните действия, които османците водят по пътя на своята териториална експанзия, предполагат по-слаба интензивност на търговския обмен, но и възможност за плътно усвояване на икономическия потенциал на градското землище, а и този на прилежащата околност. Регистрацията от второто десетилетие на XVI век е показателна за присъствието на животновъдния сектор в региона с продължаващите действия си касабски дюкяни, както и с

⁶⁷ Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове, с. 58.

някои от занаятите, упражнявани от градските жители. Започва икономическото обживяване на градското пространство, сред регистрираната изцяло мюсюлманска рая са търговците, а и представители на мюсюлманския елит в селището – кетхюди. Моделът на усвояване на градското землище, реконструиран на база на данъчната листа, повтаря модела на стопанско усвояване на селищата от близката околност, в които също доминира колонизираното мюсюлманско население.

През втората половина на XVI век аграрният профил на градското селище остава доминиращ с вече традиционните за селището, макар и малобройни, занаятчии, свързани с обработката на кожи, появява се немюсюлманската общност в селището, основавайки и своя махала. Реконструкцията на икономическото развитие на Ескихисар Загра през XVII век, макар и по наблюдения само върху немюсюлманската общност на града, е динамична и променена. В градското селище текат интензивни процеси по установяване на немюсюлманско население, което обживява голяма част от градското пространство, появяват се смесените махали на мюсюлмани и немюсюлмани. Сред последните за първи път се отбелязват и „аджиите“, което е показателно за техния икономически потенциал, но се свързва и с процеса на формирането на немюсюлманските елити. Отбелязано е и присъствието на свещениците, а техният брой е показателен за изграждането и функционирането поне на един християнски храм. По-голяма е и палитрата на представените занаяти, което е белег както на икономическите модели на немюсюлманската общност, така и за икономическото благосъстояние на гражданите. Наред с традиционните занаяти, свързани с животновъдния сектор – обушари, дъбаци, кожухари, шивачи и пр., в града присъстват и ювелири, различни производители на платове и др. Пак в края на седемнадесетото столетие в градското селище се установяват и представители на еврейската и арменската общност, а сред раята, живееща временно в близост до чаршията, са регистрирани и вероятно търговци от Търново, Пловдив, Никопол, Казанлък, но и от далечното Влашко, Одрин, Смедерево, Белград.

**КЪМ КОРЕНИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ
И ПЪТЯТ КЪМ ОФОРМЯНЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ ОБЛИК
НА СЕЛИЩАТА В КАЗА ПАЗАРДЖИК.
СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ ПРОМЕНИ В СЕЛАТА
В КОНТЕКСТА НА ВЪТРЕШНИТЕ МИГРАЦИИ ПО ВРЕМЕ
НА ВОЙНАТА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ СРЕЩУ
СВЕЩЕНАТА ЛИГА (1683–1699)**

гл. ас. д-р Паулина Андонова
Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките
ORCID ID: 0000-0001-6682-9434
paulinaandonova@ihist.bas.bg

**Towards the Roots of the Bulgarian Revival and the Path
to Shaping the Layout of the Villages in the Pazardzhik District.
Socio-economic Changes in the Villages in the Context
of the Migration Waves during the War of the Ottoman Empire
against the Holy League (1683–1699)**
Paulina Andonova

Summary: During the decisive military conflict of the Ottoman Empire with the Holy League in the 1690s, series of cizye and avariz defters were compiled for various regions of the Bulgarian lands. The data in some of them allow to define a process of migration waves of compact population groups part of which were as directly controlled by the State as part of the full mobilization of the entire population in the Empire. They lead to socio-economic changes of the population in some villages. The process can be traced in a detailed study of the information contained in the four consecutive registrations of the non-Muslim population (cizye defters) in kaza Tatar Pazardzhik between 1694 and 1698, and to which we will draw attention in this publication.

Key words: Tatar Pazardzhik, socio-economic changes, process of migration, military campaigns.

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ОБСТАНОВКА В ПРОВИНЦИЯ РУМЕЛИЯ ОТ КРАЯ НА XVII ВЕК

С битката при Мохач през 1687 г. пътят на австрийските войски към Балканите е открит.¹ На 6 септември 1688 г. Белград е превзет, а година по-късно в техни ръце попадат всички градове от Белград до Ниш. Междувременно Венеция успешно воюва в Далмация и Гърция, като завладява Пелопонес (1688 г.). След завземането на Ниш в края на септември 1689 г. войските на Свещената лига се насочват към Пирот и София. През октомври пада Видин. По същото време насочилите се към Косово поле, Скопие и Албания австрийски части, подпомогнати от избухването на Карпошовото въстание², успяват да влезнат в Скопие (октомври 1689 г.), но настъплението им на юг е спряно поради смъртта на граф Пиколомини. Съюзникът на османците Селим Герай също преминава през Северна България на път за сръбските земи, за да окаже помощ на султановите войски.³ В края на октомври на османските части, подпомогнати от раята, се налага да осигурят защита на Драгоманския проход (29–30 октомври) от атаките на австрийците и маджарите, които са се насочили към София. Набезите към Цариград, София, Пловдив и съпътстващите ги локални конфликти водят до опустошаване на околните селища и местности, а населението е прину-

¹ Събитията се развиват по време на войната на Османската империя срещу Свещената лига (коалиция между Хабсбургската империя, Полша, Венеция, папската държава и Русия, създадена след втората османска обсада на Виена (1683 г.). За войната вж. *Първев, Ив.* Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската държава (1683–1739). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997.

² За въстанието вж. *Петров, П.* Български въстания, бунтове и хайдушки дружини през 1688–1690 г. (Карпош, Страхил, Балчо и другите). – *Македонски преглед*, 1993, № 3, 33–37.

³ *Илиева, И.* Русия и Свещената лига (1684–1699). – В: 300 години от Чипровското въстание (принос към историята на българите през XVII век). София: БАН, 1988, 277–281.

дено да се включи в тяхната защита.⁴ Срещу тези заслуги е освободено от авариз и текаялиф-и шакка, както се случва и в други подложени на военни набези райони.⁵

В контекста на османските походи от края на 80-те години на XVII в., наред с редовните данъци джизие и авариз, средствата от които били насочвани за закупуване на провизии и заплащане на заплати, населението е натоварено и с издръжката на войската, производството и доставките на облекло, хранителни запаси и муниции, поддръжката на мостове, крепости, пътища, осигуряване на тяхната безопасност и ремонт. Многобройни са ферманите, арзухалите и докладите във връзка с всички данъчни повинности, даващи сведения за задълженията на раята – събиране и извозване на хранителни запаси в мензилите⁶, а вероятно като крайно недостатъчни за складирането на храни и в лични складове, което довежда през 1689 г. до съставяне на нарочен дефтер със списък на собствениците на складови помещения.⁷ Събирането на поредното количество зърнени храни, брашно и други хранителни запаси става все по-трудно, което личи от арзухал от 1689 г., в който се моли за издаването на строга заповед до кадии и аяни за ускоряване

⁴ *Иванова, Дж.* Театри на войната – сражения и историография (османски историци за участието на раята на Драгоман във войната между Свещената лига и Османската империя (1683–1699). – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. София: Гутенберг, 399–402.

⁵ *Първева, Ст.* Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2004, 241–242.

⁶ Към Нишкия мензил, в който през 1689 г. е складирано определеното количество ечемик и брашно за нуждите на войската (Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Ориенталски отдел (оттук насетне НБКМ – Ориенталски отдел), ОАК 176/5), е насочен и ечемикът, дължим от казите Стара Загора, Нова Загора, Казанлък и Чирпан срещу данъка „авариз“, предвиден за складиране в Татар Пазарджик, като причината е, че той е „крайно необходим“ в Ниш (НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 107/7). От казите Ловеч, Търново и Плевен е събрано количеството брашно и овес за мензила в Шехиркьой, за да се подсигури войската, която била на поход (НБКМ – Ориенталски отдел ОАК 127/12).

⁷ За съхраняване на наряда от ечемик от Никополски и Силистренски санджаци, събран за същата 1689 г., е съставен нарочен дефтер със списък на въпросните лица, притежаващи складови помещения (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 2/5).

доставката в Нишкия лагер на поръчаните вече провизии за войските, които са на поход.⁸ Належащо е осигуряването на охраната на пътища, проходи, мостове, което е сред задълженията на населението, чийто статут се нарежда съгласно нарочни фермани⁹. Цели райони в българските земи също с нарочни фермани се определят за зимни пасища за отглеждане на държавните стада,¹⁰ за които населението осигурява слама и коли за пренасянето им.¹¹ Сред задълженията е и предаването на коне за пощенската служба.¹² Освен за Пирот и Ниш населението трябва да подсигури хранителни продукти за еничарските гарнизони в крепостите и флота по Дунав,¹³ както и за походите в Бяло море.¹⁴

След поражението на австрийците в Трансилвания през август 1690 г. турците успяват да си върнат Видин, Ниш, Белград, а врагът е изтласкан на север от река Дунав. Но възкачването на новия султан Ахмед II е белязано с обрат във войната – Османската империя е из-

⁸ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 171/10.

⁹ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 118/1.

¹⁰ През 1687 г. районите на Ловеч и Етрополе са определени за зимно пасище (къшлак). От писмото (мектуб) става ясно, че и предходната година там са били зимни пасища за държавните стада (НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 24/40; ОАК 24/42).

¹¹ Така например наред с доставките от ечемик и брашно за Нишкия мензил, през 1689 г. скопският кадия получава нареждане за осигуряването на 3000 кантара слама и 1000 коли за нуждите на макаретата (държавните стада добитък), намиращи се в Софийското поле (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/14).

¹² Съдебен протокол на берковския кадия, който изслушал заявлението на Юсуф бей, носещ ферман с нареждане да му се дадат 6 коня за управлявания от него мензил, обслужващ пощата и държавните служители с коне, които берковските първенци и хатиби отказали да дадат, поради лошото материално положение (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/12 (1688/1689).

¹³ Ще споменем само някои от многобройните документи, съхранявани в Отдел „Ориенталски сбирки“ към НБКМ „Св. св. Кирил и Методий“, отнасящи се за 1689 г.: Писмо до султана във връзка с отпускането на нужния оклад в жито, месо и други хранителни продукти за нуждите на еничарския гарнизон в Никополска крепост (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 2/113); Ферман от времето на Сюлейман II относно разходите по доставка на месо и хляб за еничарите от крепостта Гюргево да се вземат от приходите на еялета Сивас, събрани за първото шестмесечие на 1689 г. (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/9).

¹⁴ Ферман от времето на Сюлейман II, с който се определя изплащането за нуждите на военния флот за похода му в Бяло море 7520 акчета (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/8).

тласкана от Унгария след разгрома от Австрия през август 1691 г., а на следващата година Венеция атакува Крит. Русия също започва да трупа гарнизони и боеприпаси в Украйна и предприема няколко нападения срещу османските крепости.¹⁵

Продължават доставките по мензили и складове,¹⁶ събирането на строителни материали, поддръжката и ремонтите на различни участъци,¹⁷ въоръжението¹⁸, транспортирането към направления на действие и разполагане на османските войски,¹⁹ снабдяването на лагерите на войската с нужните материали²⁰. Средствата за заплащане на доставените хранителни запаси, материали и транспорт се оказват недостатъчни, вследствие на което в някои случаи раята получава само половината от сумата, а често и само разписки за извършените дос-

¹⁵ *Илиева, И.* Цит. съч., 280–281.

¹⁶ Дори само бегъл поглед към случващото се през 1690–1691 г. във връзка с предстоящия поход към Австрия е показателен за обхвата на принудителните доставки. След насочването на хранителните продукти през 1689 г. директно към Ниш и Шехиркьой, складовете по пътя на армията отново трябва да се напълнят за предстоящия поход. През 1690 г. християните от районите на Самоков, Мелник, Разлог, Неврокоп, Правище, Серес, Кавала, Драма и други са задължени да съберат и доставят ечемик и брашно към София, като от бедните не се взема нищо (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/25). Вероятно количеството не достига и за казите София и Брезник се съставят дефтери през март 1691 г., съгласно които раята трябва да предаде общо 14 588,5 истанбулски килета и 3 чънака брашно за мензила (ДАВОА, МАД 1867; МАД 1854). През същата 1691 г. пак в София, както и в Пловдив, се събират 530 овце под формата на ищира. *Мутафчиева, В.* Към въпроса за поземлената рента в Османската империя. (Принудителните доставки през XVII–XVIII в.). – В: *Същата.* Османска социално-икономическа история. София: БАН, 1993, с. 210.

¹⁷ Населението осигурява строителен материал за мостовете над реките Дунав и Сава, за да се подсигури преминаването на войските, както и за поправката на Белградската крепост (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 3/54).

¹⁸ Доставяни били и памучни конци за фитилите. *Мутафчиева, В.* Цит. съч., с. 211.

¹⁹ Наред с хранителните запаси по време на походите е необходим и транспорт за оръдията. През 1691–1692 г. от различни кази, сред които Татар Базаръ, Шумен, Провадия, Силистра и други, били изкупени 300 чифта биволи. *Мутафчиева, В.* Цит. съч., с. 211.

²⁰ Дърва и въглища са необходими за зимовищата на войската, сред които е околността на Ямбол (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 1/26). 5000 кола, 30 дървени чука и други принадлежности трябвало да се доставят за султанските шатри при завръщането на войската от Белград към Одрин през 1693 г. (арзухал – молба до султана) (НПТА XVII 3/8).

тавки.²¹ Ангажираността на населението с извозването на запасите или други държавни поръчки затруднява допълнително предаването на изискваните от властите храни. Натискът на събирачите става все по-голям – изземва се повече от нареденото във фермана количество, прибират се както доставките, така и парите, които следва да получи раята.²² Обедняването на населението води до поредица от молби за опрощаване или намаляване на задължителните доставки,²³ но и до бягството на раята към съседни кази, търсейки препитание и по-малка данъчна тежест.

ВЪТРЕШНИТЕ МИГРАЦИИ В КОНТЕКСТА НА ВОЕННИТЕ КАМПАНИИ И АДМИНИСТРАТИВНО-ДАНЪЧНИТЕ РЕФОРМИ ОТ 90-ТЕ ГОДИНИ

За да се осъществи по-стриктното събиране на данъка джизие, с което да се гарантират и по-високи приходи към хазната, държава-та прибягва към поголовно събиране на данъка от всеки пълнолетен немюсюлманин. С реформата от 1691 г. с джизие били облагани всички пълнолетни мъже, като съобразно имуществените им възможности те били разделени на три категории – висша, средна и низша.²⁴ От друга страна, раздаването на джизие картите може да се разглежда и като опит на властите да следят изплащането на поголовния данък от страна на немюсюлманите предвид вълната от вътрешни миграции през 90-те години, предизвикани от непрекъснатото движение във връзка с превозването на нарядите, ремонтите и охраната на възлови участъци в цялата империя, мобилизирането на армията и военнопомощните категории, разпиляването на раята. Нуждата от актуални регистрации на

²¹ *Мутафчиева, В.* Цит. съч., с. 216.

²² Пак там.

²³ Многобройни са арзухалите на населението с подобни молби. Ще дадем само примери за този вид извори. Подават се молби за опрощаване на авариза (за Ямболско от 1692 г. – НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 2/86); да се намалят нарядите (за Одринско от 1692 г. – НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/35) и др.

²⁴ *Грозданова, Ел.* Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. – Исторически преглед, 1970, № 5, 82–84; *Inalcik, H.* Djizya. – In: *Encyclopedia of Islam*. 2nd edition. Vol. 2. Leiden: Brill, 1965, p. 365.

цялото население и реформите, които ги съпътстват в търсене на по-сигурен приход към вече отдавна изпразнената хазна, за закупуването на нови хранителни и военни припаси, за заплати и облекло на новопостъпилите в армията, както и за справки за наличността и разположението на военнослужещите, довеждат до следващите действия от страна на централната власт.

Ходът на военните събития води до постоянна отбрана, при която империята се опитва да задържи териториите си в Унгария, Трансилвания и Балканите, подложени на силен натиск от австрийските войски. С оглед на нуждата от нови попълнения в армията и повсеместния хаос с тимарите и зеаметите,²⁵ през 1693 г. султанът нарежда редица проверки на пряко действащите към армията лица, следва издаването на нови фермани и подновяването на берати.²⁶ Още през същата година могат да бъдат открити различни доклади, проекти, молби и заповеди за регистриране на еничарите,²⁷ за възстановяване на статута на войнуците²⁸ и сведения за тяхната наличност,²⁹ за набирането на нови левенти, които, наред с участието си в походите, биват изпращани и като охрана в места, подложени на нападения,³⁰ за преразпределяне на категориите, натоварени с охраната и поддръжката на мензили, пътища, проходи,³¹ като продължава и издаването на заповеди за подsigуряване на провизии и боеприпаси на османската армия по време на походите.³²

Това предполага подробно регистриране на цялото население – наличните военнослужещи, категориите със специални задължения, дори раята с техните професии и занятия, с което следва да се осъществи пълната мобилизация на Османската империя във връзка с походите от 90-те години. Поради тази причина в архивите откриваме поредица

²⁵ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 2/55.

²⁶ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 1/14.

²⁷ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 190/14.

²⁸ Арзухал до султана за признаване на статута на бащините на войнуганите в Пловдивска и Татарпазарджишка кази. НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 16/51.

²⁹ Дефтер – НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 7/20.

³⁰ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 207/22.

³¹ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 118/1.

³² НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 107/22 (изпращат се хранителни запаси по суша и по вода за Белград, 1693 г.); НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 165/4 (искат се 40 вола за Родосто) и др.

от подробни дефтери, отнасящи се до различни региони в Румелия и в частност до българските земи. На пръв поглед съставяните в периода 1691–1699 г. авариз и джизие регистри приличат на хаотично правени регистрации – в някои липсват цели селища, в описите на градовете са пропуснати цели еснафи, в други изчезват определени категории от населението, а в трети се появяват нови категории, дават подробни сведения за социален и професионален статус на жителите, дори на хайманетата³³ и перакендетата³⁴, за разлика от дефтери, в които са записани единствено имената на данъкоплатците.

Погледнати в контекста на издадените фермани и искания на властта, регистрациите очевидно имат своето обяснение и предоставят онези сведения, за които се нарежда в заповедите, както и съобразно състава на населението в даден регион в конкретната година на регистрацията. В някои райони разполагаме с авариз дефтери, които са изключително информативни, като включват и представителите на групата аскери. Такъв е случаят с каза Ямбол, където през 1694 г. в един от аваризите са описани местните военни, произхождащите от други градове и райони в империята, както и представители на семейството на кримските татари от династията на Гераите със своите подчинени служители. Вероятно целта на тази регистрация е проверка на наличността на военнослужещите, които са дислоцирани в района. Изисква се и справка за приходите на аскерите.³⁵

От същата 1694 г. датира и ферманът на султан Ахмед II за проверка и подновяване на всички берати за тимари и зеамети на територията на Румелия.³⁶ Година по-рано е изпратен арзухал до султана за признаване статута на бащините на войнуците в Пловдивска и Татар-

³³ Рая без постоянно местожителство, „скитаща“ рая.

³⁴ Разпръснатата рая; жители, които не се намират в своите селища в момента на извършване на регистрацията.

³⁵ *Първева, Ст.* Населението на град Ямбол в светлината на новооткрити документи. – Исторически преглед, 2024, № 3, 176–177. Също вж. студията в настоящия сборник: *Първева, Ст.* Населението на град Ямбол и селата от региона през XV – първите десетилетия на XVIII век: демографски и социално-икономически облик.

³⁶ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 2/55. През същата 1694 г. се издават и берати за разпределяне на тимарите в Софийския санджак и Пиротска каза (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 2/56).

пазарджишка кази.³⁷ По подобие на Ямбол в подробен авариз дефтер, съставен около 1695 г., наред с раята, в това число и вдовици, са вписани наличните военни и военнопомощни групи в каза Пловдив³⁸. Вероятно тази регистрация също е обвързана със справка за зачислените на служба към армията и военнопомощните категории, за тяхната наличност и приходите, които получават. Аналогичен на дефтера за района на Пловдив е съставеният подробен авариз регистър за каза Серез през 1697–1698 г., като впоследствие са издадени и два по-съкратени авариз дефтера от същата година.³⁹

Може да се допусне, че посредством подробните авариз дефтери се проследява числеността и съставът на военния потенциал и неговото местоположение в определените като сборни пунктове райони към годината на регистриране. Вероятно за региони, които представляват стратегически и военни центрове на армията по време на военните кампании, се съставя пълен списък с намиращите се на място към момента на регистрацията аскери и рая, мюсюлмани и немюсюлмани, като се отбелязват занятието и доходите им или притежаваният от тях имот.

В големи административни райони като Пловдив, в които е концентриран и голям брой производително население, се налага подробното му описване поименно, с наличните имоти и сведения за техните занятия или професии, както и вдовиците, които владеели имоти, направено в детайли в авариз дефтера. С оглед на този тип информация дефтерът служи и като опис на базата, на която да се определи имотно-то състояние на населението в района. До момента не е открит джизие дефтер за каза Пловдив, в който населението да е разпределено в трите категории,⁴⁰ но информацията в авариза е възможна база, върху която

³⁷ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 16/51.

³⁸ Вж. студията в настоящия сборник: *Йорданов, Кр.* Пловдивският край през XVI–XVII в. или как османският град Филибе се превърнал във възрожденския Пловдив.

³⁹ *Gökçe, T.* Bir Tahrir Üç Defter: 1697–1698 Tarihli Avârız Defterlerine Göre Siroz (Serez) Şehri. – *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, Cilt: VI, Sayı 1, İzmir, 2006, 51–73.

⁴⁰ Всички открити джизие дефтери между 1695 и 1698 г. включват двете кази – Татар Базаръ и Филибе. Единствено регистрацията от 1694 г., в която немюсюлманите са разпределени в трите категории за издължаване на данъка джизие, се отнася единствено до каза Пазарджик.

да се извърши неговата категоризация. За района са съставени и два джизие дефтера с поименно регистрирани данъкоплатци, съответно за 1696–1697 г. и 1697–1698 г. Те предоставят известна информация за професионалната квалификация на немюсюлманите, но и отразяват движението на раята.⁴¹ В края на дефтера от 1696–1697 г. като перакенде са вписани 800 нефер, както и обособена група от 469 аргати на територията на каза Пловдив.⁴² В предходната година са записани аргати към чифлици – 972 нефер и 2100 души в отделна рубрика „проверени и разпределени“.⁴³

Във всички региони според съответните нужди от квалифицирани или помощни дейности като осигуряване на арабаджии и лодкари за пренасянето на провизиите, строители по възстановяване на крепости и мостове, работници в земеделието и животновъдството, включително работници в корабостроителници, тюфекчийници и в мини се наблюдава непрекъснато движение на население, което трябва да изпълни неспиращите заповеди на султана. Наложително е и събирането на редовните джизие и авариз, за да се набавят парични средства за заплати и закупуване на нови продоволствия. За да бъдат проследени движенията на всички гореописани групи в някои райони, но и да бъдат максимално обхванати в данъчните регистрации, са съставяни поредни подробни джизие дефтери.⁴⁴ По всяка вероятност трудността да бъде описано населението налага нови актуални регистрации, които ясно свидетелстват за непрекъснато движение на раята, а в някои случаи на конкретни категории население.

Веднага след реформата е съставен джизие регистър за каза Русе, в който данъкоплатците са разпределени в трите категории. В него са отбелязани като мигриращи, без постоянно местожителство, 800 нефер (души), от които значителен брой власи. Те били разпръснати покрай

⁴¹ Вж. студията в настоящия сборник: *Йорданов, Кр.* Пловдивският край през XVI–XVII в. или как османският град Филибе се превърнал във възрожденския Пловдив.

⁴² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İstanbul (оттук насетне DABOA), MAD.d 1273.

⁴³ DABOA, D.CMH.d 26689.

⁴⁴ Например за каза София – DABOA, MAD 4089 (1104/1693) и DABOA, D.CMH 26685 (1106/1695).

реката около крепостта и село Тутракан, вероятно ангажирани с обслужването на речния трафик и на пристанището в Русе. В регистрациите от 1693 г. и 1695 г. същите са обозначени като кюрекчии (гребци), перакендета или наети на корабите. Друга компактна група в региона са аргатите и чобаните, сред които и власи. Наред с тези прииждащи групи нараства населението, регистрирано в крайградските чифлици.⁴⁵

Джизие регистрите за района на Софийската каза, съставени през 1693 г. и 1695 г., дават сведения за процес, в който ясно се очертава струпване на войнуци, дербентджии и на население, обслужващо мензилите, към точно определени селища в района. Този процес ще да е обвързан с издадения по същото време специален ферман за охраняването на проходите около Ниш и София срещу разбойнически нападения, както и с подсигурияването на безопасността и снабдяването с продоволствия на преминаващата за походите армия. Данните в изворите свидетелстват, че част от регистрираните в дефтерите миграции на немюсюлмани от едно към друго село, както и записаните като перакенде платци в Софийско, са свързани с движението на описаните категории със специални задължения. През 1693 г. войската се отправя от Белград към Одрин. В района около София, като една от спирките на армията по пътя ѝ за Одрин, подсигурияването на нейното завръщане, за което е натоварено населението, е съпроводено и с вълна от вътрешни миграции. Става въпрос основно за региона на северозапад от София, чиито села са разположени непосредствено до пътищата, отвеждащи към Видин, както и към Ниш – Белград. Също голяма концентрация на този вид миграционни процеси и размествания на населението се наблюдава в източната част на Софийското поле. Това са селищата, разположени по двете главни пътни артерии Одрин – София и Ботевград – София и в участъка между тях. Регистрираните в Софийския район като перакендета или уседнали временно групи в съседно село, но записани като жители на селата, където е тяхното постоянно местожителство, са описани поименно през 1693 г. През 1695 г. същите не са отразени нито в селата, където са регистрирани в предходния деф-

⁴⁵ *Shusharova, M. Zimmis (non-Muslims) of Rusçuk and their Neighbourhoods in the Riddle of a Mid – 18th Century Detailed Avariz Tax Register and Beyond. – Études Balkaniques, 34, 2022, 447–450.*

тер, нито в тези, за които е отбелязано, че са били постоянни жители. Очевидно тези напуснали собствените си селища немюсюлмани вече са се насочили към съседни региони, сред които каза Татар Базаръ, за което свидетелства подробният джизие дефтер от 1694 г.⁴⁶ Положението в Софийското поле се дължи на факта, че регионът представлява главен пункт за продоволствия, боеприпаси и коне за османската армия по време на нейното движение. Сведенията от 90-те години свидетелстват, че войските се разполагали на паланки по протежението на пътя за Белград. В Софийското поле се намирали и държавните стада добитък.⁴⁷ Логично е струпването на войнуците и дербентджиите по протежението на пътните артерии, но и разпиляването на производителното население. За мащабите на военната обстановка в София и нейните околности може да се съди по факта, че две от джамиите в града са разрушени – Черната джамия и Гюл джамия, която през 90-те години на XVII в. дори функционира като склад за боеприпаси. Данни от края на 1692 г. свидетелстват за разрушени църкви в града и в селата. Междувременно балкански хайдуту и немски и унгарски военни части под водачеството на неверника Сараил нападат Кюстендил и района около него през 1694 г.⁴⁸

Данните в изворите сочат, че производителното население – земеделци, аргати, чифлигари, чобани, занаятчии, работници по мини, леярни, самокови и вигни, дърводобив, както и извършващите транспортните услуги по суша и вода, е концентрирано в регионите около описаните дотук военни и стратегически за придвижването на войските пунктове, оформяйки се като производствени центрове и снабдители.

Движението на различни професионални групи, квалифицирани и неквалифицирани, могат да бъдат проследени на територията на каза Татар Пазарджик в три поредни подробни и един съкратен регистър на обложените с джизие немюсюлмани. В регистрацията от 1694 г., със-

⁴⁶ DABOA, D.CMH.d 26668.

⁴⁷ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 4/14.

⁴⁸ *Андонова, П.* Селата и хората в българското пространство по време на криза: миграционни процеси в част от Софийския регион, XVI – началото на XIX век. – В: *Традиции и модерност: Българското общество през „дългия XIX век“*, 2025, 42–80. (Известия на Института за исторически изследвания. Т. 40, № 2.)

тавена съгласно категоризацията на данъкоплатците след реформата,⁴⁹ са записани 630 души като хайманета еснаф (вероятно занаятчии, квалифицирани, с конкретна професия) в средна категория. Още толкова хайманета са отбелязани като наемни работници в низша категория. За около 50 % (294 души) от регистрираните хайманета, определени като бедни или крайно бедни, без посочена квалификация (633 души), е записано мястото, от което идват. Показателни са сведенията за компактна група от 200 души, придошли от каза Шехиркьой. Вероятно регистърът отразява движението на население, ангажирано с изпълнение на конкретни държавни поръчки, както и мигрирането на немюсюлмани от засегнатите от военните действия райони (Таблица 1).

Друга група, определени като наемници от чобани, юруци немюсюлмани и гръцки епископи (391 нефер) и още 450 нефер, ангажирани с артилерийското въоръжение, са записани в района на следващата година, като в същата регистрация юруци и чифлигари фигурират и сред данъкоплатците на някои от селата като обособена махала.⁵⁰ През 1696 г. повсеместно са записани в града и по селата голям брой аргати, надничари, чираци, занаятчии, ябанджии, както и перакендета, вероятно все още такива, които не са се установили и са се намирали около града или разпръснати в самата каза. Отделно 101 немюсюлмани са дошли от различни села в каза Пловдив, които са с различен професионален профил.⁵¹ Година по-късно около 1000 души в каза Татар Базаръ са записани като аргати при мюсюлмани и ябанджии, а 83 души са перакендета на Сарухан бейли и Хисарджък, които села са с дербентджийски статут.⁵² Част от участващите в миграциите немюсюлмани се насочват към чифлиците, други – към по-големите селища, а трети – към града. Наред с движението, свързано с изпълнение на държавните доставки, регистрите свидетелстват за концентрация на голям брой производително население, в това число занаятчии и сезонни работници, в Пазарджишката каза в търсене на препитание.

⁴⁹ DABOA, D.CMH.d 26668.

⁵⁰ Вероятно тези данъкоплатци са били разположени в пасищата около селото или в близки до селата, към които е вписан данъчният им дял, чифлици.

⁵¹ DABOA, MAD 1273.

⁵² DABOA, MAD 3652.

В казите Никопол, Търново, Разград, Омуртаг, Търговище, Казанлък и Нова Загора са регистрирани подобни миграции в края на XVII в. Най-висок процент на преселници или такива без постоянно местожителство, мигриращи, според регистрациите от края на XVII в. могат да бъдат открити в каза Никопол (около 33 % от регистрираните платци на джизие). С изключение на районите на Казанлък и Нова Загора, в останалите случаи процентът на перакендета, хайманета, новодошли варира между 15 и 25 %. Сред регистрираните са занаятчии, търговци, кираджии (колари), наемни работници предимно от Северна България и малка част от райони на юг от Стара планина или Македония. Миграционните модели са предимно към градовете, към равнините и към чифлиците.⁵³

Всички гореописани данни бяха представени, тъй като те взаимно допълват картината около протичащите вътрешни миграции по време на военните походи на Османската империя главно през 90-те години на XVII в. и дават сведения за информацията, която се съдържа в съставяните по това време поименни списъци на населението в различни региони на българските земи.

Разпиляването на раята и несъстоятелността на останалите данъкоплатци е засвидетелствано както в арзухалите, свързани с оплакванията и молбите на населението да се намалят данъчните порции и невъзможността да бъдат изплатени изискваните от тях налози, така и в самите данъчни регистрации, понякога сочени и сред причините за повторна регистрация, както е в случая с двата авариз дефтера от една и съща година (1694 г.) за каза Ямбол. Точният цитат от втория актуализиран дефтер описва ясно ситуацията към момента и е валидна за цяла Румелия: „Освен ханетата, които са отделени като дял за юрюците, Ямболска каза има 256,5 авариз и нюзюл ханета. Обаче с хода на времето по-голямата част от хората починали, други станали „пенче“ аскери, трети пък ходели от село на село. Тъй като [положението] е неясно, налага се отново да бъде извършено преброяване“⁵⁴.

Това движение на населението, данъчните тежести върху раята във връзка с издръжката на армията, струпването на военните и тяхно-

⁵³ Parveva, *St. Migrations à l'intérieur du pays de la population bulgare à partir de la fin du XVIIe – jusqu'au milieu du XVIIIe s.* – *Bulgarian Historical Review*, 3, 1991, 19–37.

⁵⁴ *Първева, Ст. Населението на град Ямбол...*, с. 176–177.

то придвижване на път за поход, военните действия и локалните конфликти с аяни, дезертирали войници, хайдути и въстаници още от края на 80-те години предизвикват вълна от придвижващи се групи, които са ангажирани с конкретна дейност и са детайлно отразени в авариз и джизие дефтерите, съставени за различните региони през 90-те години на седемнадесетото столетие. Паралелно протичат и миграциите на компактни групи население, които бягат от засегнатите от военните действия и данъчното облагане райони в търсене на препитание и по-добри условия. Всички тези придвижвания и размествания на население, мюсюлмани и немюсюлмани, водят до промени в социално-икономическия и етническият облик на населението в редица райони.

ЦЕЛ И ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Процесът на промяна в облика на селищата в резултат на вътрешните миграции може да се проследи при детайлно изследване на данните, поместени в поредните четири регистрации на немюсюлманското население в Пазарджишкия регион в периода между 1694 и 1698 г. и към който ще насочим внимание в настоящата публикация. Изворите дават възможност да се установи не само потокът на миграционните вълни предимно от съседни и засегнати от военизирането райони – Пирот, София, Пловдив, Разлог, Беломорието, но и да се очертае социално-икономическият облик на разпръснатата вълна от мигриращи групи, част от които постепенно усядат в селищата на Татарпазарджишката каза.

Самият регион е важен стратегичен център по отношение на военните походи на империята. Наред с разположението на града и голяма част от селищата по протежението на пътя на османската армия, свързващ етапните станции от Цариград през Одрин, Пловдив, Пазарджик, София, Ниш и Белград, тук се намира една от основните бази за снабдяване на армията с хранителни провизии, която се захранва от доставките на различни региони.⁵⁵ Селищата в Пазарджишка каза,

⁵⁵ Вж. вече цитираните заповеди за доставяне на хранителни запаси в Пазарджишкия мензил.

поради многообразието си от дейности, които природните дадености на региона осигуряват, са сигурен източник на дървен и строителен материал, желязо, дървени въглища, дребен и едър добитък и свързаната с тях занаятчийска продукция, в това число и за военни провизии. Доставка се улеснява от връзката на Пазарджик със селищата в Средна гора през Панагюрище, както и с подножието на Родопите и района на Пещера. Водният път по река Марица, макар и сезонно, играе важна роля в транспортната връзка с Беломорието.

Посочените по-горе фактори, в съчетание с мобилизационните процеси в империята по време на продължителната война със Свещената лига (1683–1699), която ангажира не само военизираното население, но и широк кръг поданици, натоварени с разнообразни обслужващи и производствени дейности, способстват за стопанското профилиране на определени селища и прилежащите им райони. Този процес предопределя и трансформации в социалната структура на населението, както и оформянето на по-тясно специализиран професионален облик.

В Пазарджишкия район се проследява появата на различни занаятчийски групи и тяхното трайно установяване както в града, така и в по-големите селища, които постепенно се утвърждават като занаятчийски центрове. В част от тях се наблюдава развитие на разнообразни занаяти, достигащи до по-висока степен на специализация. Същевременно значителни групи аргати и животновъди се насочват към чифлиците и пасищните територии, което води до интензивно усвояване на наличните екологични ниши и разширяване на площите, годни за развитие на земеделие и скотовъдство.

Още в регистрациите от края на XVII в. се появяват хаджии; християни, които разполагат с няколко наемни работника; занаятчии, които обучават няколко чирака; чобани, които се оформят като едри животновъди със свои работници и помощници; управители на чифлици или на ангажираните с отглеждането на стада, наречени кетхуди. Увеличава се и броят на българските духовници, дошли вероятно с преселническите вълни. Именно в рамките на този процес може да се проследи нарастването на числеността и икономическото укрепване предимно на населението, специализирано в животновъдството и свързаните с него занаяти, в селища като Пещера, Белово, Панагюрище и Стрелча. Представеното дотук очертава само част от развитието на района на каза

Пазарджик в разглежданата насока. Процесите, които се проявяват по време на войната със Свещената лига, продължават и през следващото столетие в контекста на последвалите военни конфликти на Османската империя, както и на вътрешнополитическите сътресения, свързани с борбата срещу аяните и кърджалийските формирования.⁵⁶ Тази динамика открива възможност за по-задълбочено бъдещо изследване върху развитието на селищата, които постепенно се утвърждават като значими български центрове, чиито първоначални проявления могат да бъдат проследени още през 90-те години на XVII в.

ОСОБЕНОСТИ НА ИЗВОРИТЕ

Наличните за района на Татар Пазарджик авариз дефтери са два – съкратен от 1686 г.⁵⁷ и подробен дефтер, включващ опис на платците на авариз в казите Татар Пазарджик, Бихлище и Ямбол.

Подробният дефтер по своята структура наподобява компилация от отделни регистри, съставяни в различни периоди с цел събиране на данъка авариз от населението на трите кази, които административно не са обвързани помежду си. Вероятно неговото изготвяне се дължи на извънредна разпоредба за събиране на авариз от конкретно посочени в заповедта кази в условията на належаща финансова необходимост. Показателен в това отношение е примерът от 1694 г., когато до кадиите на Пазарджик и Пловдив е изпратена заповед за спешното събиране на 9660 гроша, предназначени за подаръци на новозаписаните кавалеристи към султанската гвардия.⁵⁸ Този случай илюстрира механизма на мобилизация на извънредни финансови ресурси чрез данъчната система в условията на конкретни военни и административни потребности. За частта на Пазарджишката каза не е посочена дата, а за останалите две кази вписаните години са с голяма разлика. За каза Бихлище е по-

⁵⁶ За събитията вж. *Мутафчиева, В.* Кърджалийско време. София: БАН, 1993, 125–165; *Георгиева, Цв.* Еничарите в българските земи. София: Наука и изкуство, 1988, 277–279.

⁵⁷ DABOA, D.MKF.d 27614.

⁵⁸ Ферман от 1694/1695 г. (НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 5/7).

сочена 1094 г. (1683 г.), а за каза Ямбол – 1105 г. (1694 г.).⁵⁹ С голяма степен на вероятност общият дефтер, обединяващ трите кази, е съставен във връзка със събирането на авариз за 1694 г., каквато дата носи и най-късно датираният фрагмент. Въпреки това датирането на самия опис на авариз платците за каза Татар Пазарджик остава хипотетично.⁶⁰ Регистърът за казата няма заверка и печат на действащия кадия. Може да се допусне, че фрагментът не е официален данъчен регистър, а списък на населението на казата, което дължи съответния данък, изготвен в конкретен период.

Дефтерът за каза Татар Пазарджик включва опис на мюсюлмани и немюсюлмани – лични имена и занятие. На места към някои селища като Отлук кьой (дн. гр. Панагюрище) следва уточнението, че в селото всички са натоварени с войнушка служба, поради което се вписват само допълнителните ханета. В други случаи села, в които населението е натоварено с подобни задължения, изобщо не са включени в регистъра. Такива са селата Стрелча (дн. гр. Стрелча) и Сагърджък (дн. с. Говедаре), в които жителите са натоварени с войнушка и дербентджийска служба. На места се срещат имена и като допълнително вписване върху тях, наподобяващо зачертаване, е отбелязано, че са зеваид войнуци⁶¹ или коруджии⁶² и те не влизат в общия брой посочени в края на съответното село като данъкоплатци. Това се отнася и за представителите на двете етноконфесионални групи – мюсюлмани и немюсюлмани – които, макар и вписани в регистрацията, са натоварени със специални задължения или изпълняват служба на смени и поради това не подлежат на облагане с авариз. Възможно е изключените от сумарния брой вписани лица да са зачислени на служба след първоначалното съставяне на списъка. Предвид изложеното може да се приеме, че данните, които съдържа дефтерът, се отнасят единствено до обложените с данък

⁵⁹ DABOA, D.MKF.d 27581.

⁶⁰ Григор Бойков търси връзка на този муфассал дефтер със съставянето на съкратения авариз регистър от 1686 г. и приема тази година за датировка на подробния дефтер. *Бойков, Гр.* Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи. София: Amicitia, 2008, с. 328.

⁶¹ Войнуци – резервисти.

⁶² Полицейско-охранителни части, пазещи държавни ливади със статут на аскери.

авариз мюсюлмани и немюсюлмани, притежаващи имоти в селищата, към които са записани.⁶³ Това изключва всички мюсюлмани и немюсюлмани, ангажирани със служба към момента на съставяне на списъка.

Подробният авариз дефтер е ценен с оглед очертаване на етно-религиозния състав на селищата в каза Татар Пазарджик към края на XVII в., тъй като не разполагаме с други регистри, в които да бъдат открити данни за мюсюлманското население от последните две десетилетия на XVII в. Известни сведения за професиите на населението, което е включено в опис, също могат да бъдат извлечени.

За каза Пазарджик разполагаме с поредица от подробни джизие дефтери за 1694 г., 1696–1697 г. и 1697–1698 г., както и с един съкратен (иджмал) дефтер от 1695–1696 г. Всеки подробен дефтер представлява поименен опис на платците на джизие в каза Пазарджик, но съставяни в различен формат, продиктуван от нуждата на конкретната регистрация. Те съдържат различни, но изключително ценни сведения за населението и промените в неговия стопански и социален облик в хода на войната от края на XVII в.

През 1694 г. е направен опис на раята на каза Татар Пазарджик,⁶⁴ който представя поименно платците на поголовен данък в града и спадащите към казата села, обособени в трите фискални категории в съответствие с реформата от 1691 г. Този дефтер е единствен в поредицата, в който немюсюлманите са разпределени по описания начин. Регистърът има заверка и печат на кадията и представлява списък на немюсюлманите, които са издължили данъка джизие. Войнуци също са представени в дефтера, но в някои селища са обособени като отделна рубрика „войнуци към село...“ и са разпределени в трите категории. В други случаи селото е записано под обща рубрика „рая и войнуци към село...“, като в списъка с данъкоплатци липсват каквито и да е маркери за това кой от платците е войнук.

⁶³ По принцип авариз регистрациите представляват списъци на жителите на населените места (рая и аскери), в които те са притежавали имоти. В тях не се откриват списъци с „разпръснатото население“ (перакендета и хайманета), какъвто е случаят с джизие регистрациите. *Първева, Ст.* Населението на град Ямбол..., 177–178.

⁶⁴ DABOA, D.CMH.d 26668.

Очевидно целта на първия опис е актуално разпределяне на джизие порциите между данъкоплатците съгласно тяхното имотно състояние във връзка с реформата. Това се отнася за постоянно живеещите в селищата; за намиращите се в границите на казата ябанджии, които са регистрирани в селищата; и за хайманетата в края на описа. Промените в облагането с джизие се изразявали в това, че данъка вече дължали всички пълнолетни мъже, като съобразно имуществените им възможности те били разделени да плащат в три категории – „висша“, „средна“ и „низша“, в съотношение 1:2:4 (1, 2 и 4 шерифи – златни монети). Издължаването му ставало срещу получаването на карта – документ от съответната категория.⁶⁵

Съставеният за 1695–1696 г. съкратен джизие регистър⁶⁶ предоставя информация във връзка с миграционните процеси в Пазарджишкия регион преди да бъде съставен следващият подробен опис. Ценни са сведенията за категориите, регистрирани в края на дефтера – „чобани, юруци“⁶⁷, духовници“, както и „работници в оръжейници заедно с перакендета склададжии“. Към някои от селата са включени данъчните дялове на чифлигари и на юруци – немюсюлмани. Регистърът ни дава сведения за ангажиране на хора със специални задачи във връзка с военните походи, но вероятно и за сезонни и временно пребиваващи немюсюлмани. Присъствието на юруците в границите на каза Татар Пазарджик може да се обясни или във връзка с доставката на овце за нуждите на войската, или като отражение на сезонна миграционна паша, свързана с техния поминък.

⁶⁵ *Първева, Ст.* Стандартите за богатство и бедност на османските поданици, отразени в законодателните актове и данъчните регистрации (XV–XVII в.). – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Т. 1. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор на историческите науки Иван Тютюнджиев. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2017, с. 410.

⁶⁶ DABOA, D.CMH.d 26689.

⁶⁷ Вероятно с термина се обозначава характера на стопанската дейност – овцевъди, а не самата категория на юрушкия корпус, който се състои от мюсюлмани. Макар че има сведения за юруци немюсюлмани именно от региона на Гърция и Македония. *Kalionski, A.* Yürüks in the Balkans. Sofia: Gutenberg Publishing House, 2020, 276–277.

Вероятно във връзка с новодошлите в казата компактни групи, записани в края на предходните два дефтера, се налага съставянето на нов подробен опис за разпределяне на джизие за финансовата 1108 г. (31.07.1696–19.07.1697 г.). Дефтерът се отнася за казите Татар Пазарджик и Пловдив.⁶⁸ Във фрагмента за Пазарджишката каза към имената регистраторът посочва професии, а понякога и физически белези. Подробно са описани аргати, помощници и чираци, като за града ги извежда в отделни рубрики. В значителна част от случаите се посочва кой ги е наел или при кого чиракуват. Според данните от 1696–1697 г. броят на тези категории драстично нараства както в самия град, така и в селата.

Описът е направен вероятно с фокус върху професионалния профил на данъкоплатците. В града немюсюлманите са регистрирани по еснафи/занаяти, последвани от неквалифицираните данъкоплатци. Съдържат се данни и за немюсюлмани хаджии в селата. Не се откриват сведения за войнуци и дербентджии, а мензилджии са записани единствено в града – 12 души. Сред описаното население в селата липсват сведения за рудари. Арабаджиите са само осем в града и двама в селата, споменат е един-единствен кираджия за цялата каза. За разлика от дефтера от 1694 г., когато в града не е регистриран нито един общар, през 1696–1697 г. техният брой достига около сто души. Във втория подробен дефтер в града липсват записи за касапи и самарджии, но се появяват керемидчии, а броят на някои други занаятчийски групи нараства значително – абаджии, шивачи, хлебари, строители и дърводелци. Това показва както промени в занаятчийската организация на града, така и динамиката на професионалната специализация през периода.⁶⁹ Броят на занаятчиите в селата също нараства – например в Пещера през 1696–1697 г. има 62 мутафчии.

Липсата на определени професионални категории в даден джизие регистър от наличната поредица може да се обясни с факта, че изпълнителите на специфични държавни задължения по линия на аварии или мубая не са били вписани в някои регистри, когато отсъстват от населените места по време на тяхното съставяне. Увеличаването на броя на квалифицираните данъкоплатци се дължи на вътрешни миграции.

⁶⁸ DABOA, MAD.d 1273.

⁶⁹ Бойков, Гр. Цит. съч., с. 116.

Професионалният профил на новопоявилите се данъкоплатци съвпада с този на записаните в предходните регистри хайманета и наемни работници в границите на казата. С висока степен на вероятност може да се приеме, че част от този приток на немюсюлмани е обусловен от изпълнението на конкретни държавни поръчки, свързани със снабдяването на войската.

През 1696–1697 г. ябанджиите са регистрирани към самите села, а в специални рубрики в края на регистрацията са отбелязани „неверници перакендета на каза Татар Пазарджик“.

Документът не притежава заверка и печат в края, което предполага, че представлява актуализиран опис, изготвен с цел събиране на поголовния данък. Вероятно именно това обяснява наличието на празни места между селата, различните почерци и дописвания, както и отсъствието на общ брой данъкоплатци в края на отделните селища. Въпреки това всички тези детайли превръщат описа в изключително информативен и ценен документален източник.

Данните за населението, съдържащи се в двата последователни подробни дефтера, са трудни за директно сравнение, но взаимно се допълват и позволяват очертаването на процесите на миграция и формирането на социално-икономическия облик на населението в региона по време на войната със Свещената лига.

Последният джизие дефтер, съставен също за казите Пловдив и Татар Пазарджик за 1109 г. (1697–1698 г.)⁷⁰, представя немюсюлманите поименно, като в някои случаи се изписва професионална принадлежност или занятие, но липсват подробните сведения за отделните жители, които могат да бъдат извлечени от регистрацията година по-рано. Ябанджии присъстват в самите села. Друга част от тях са изнесени в отделен списък в края на дефтера, където присъстват още две обособени групи – „аргати при мюсюлмани“ и „перакендета на Сарухан бейли и Хисарджък“. Войнуците са представени в отделна рубрика към съответното село извън останалите платци на джизие (рая), като е записано, че са жители на селото. По подобен начин са регистрирани „хизметкяри към село...“⁷¹, също с уточнението, че са жители на селото.

⁷⁰ DABOA, MAD.d 3652.

⁷¹ Хизметкяр – слуга, прислужник, служител, работник.

Начинът на представяне на данните в този регистър го превръща в ценен източник за състоянието на населението. Ясно са разграничени от регистратора постоянните жители и трайно уседналите немюсюлмани, оформянето на нова категория – „хизметкяри“, които също трайно са се установили в някои села, както и временно пребиваващите – ябанджии и аргати. Към 1697–1698 г. вероятно част от жителите на двете пазарджишки села Сарухан бейли и Хисарджък, които са със статут на дербентджии, са обозначени като перакендета във връзка с изпълнение на служебните им задължения.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА КАЗА ТАТАР ПАЗАРДЖИК – ДЕМОГРАФСКИ, ЕТНОРЕЛИГИОЗЕН И СОЦИАЛЕН ОБЛИК НА НАСЕЛЕНИЕТО В КОНТЕКСТА НА ВОЙНАТА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ СРЕЩУ СВЕЩЕНАТА ЛИГА СПОРЕД ДАННИТЕ В ДЕФТЕРИТЕ

Общи тенденции и промени в облика на населението в региона на Пазарджик

Авариз дефтерът от края на XVII в. включва 93 села към каза Татар Пазарджик, като жителите на 43 от тях са мюсюлмани и немюсюлмани. Само християни са записани като платци на авариз в 36 села, предимно големи, чието население нараства значително през 90-те години във връзка с миграциите. В 14 селища са отбелязани единствено мюсюлмани, като 8 от тях спадат към нахия Чепине.⁷² Мюсюлманските села са предимно малки юрушки поселища, отбелязвани в някои случаи и като махали. Джизие дефтерите от 90-те години представят сведения за близък до този брой села – около 80–85, в които са регистрирани платци на джизие, като разлика се открива в резултат на обособеното записване на жителите в две отделни села като Старо и Ново, Кяфир и Мюслим в някои случаи, а в други случаи – в едно общо село.⁷³

⁷² DABOA, D.MKF.d 27581.

⁷³ DABOA, D.CMH.d 26668 (1694 г.); BOA, D.CMH.d 26689 (1695–1696 г.); MAD.d 1273 (1696–1697 г.); MAD.d 3652 (1697–1698 г.).

Регистрираните платци в първия джизие дефтер от 1694 г. са 8928. Според съкратения регистър, съставен година по-късно, броят на платците се е увеличил на 10 200, а в описа от 1697–1698 г. са обхванати 10 968 немюсюлмани, обложени с данък джизие. Нарастването на общия брой данъкоплатци се дължи основно на увеличаване на занаятчиите, появата на аргати, чираци и наемни работници, помощници както в самия град⁷⁴, така и в селата и чифлиците. Към тях следва да добавим и настанените в пасищата чобани, юруци – немюсюлмани.⁷⁵

Във всяка следваща регистрация броят на платците, обозначени с различни термини за обособяване на подвижните групи, както и на тези, записани сред жителите на отделните села, нараства. Данните в края на описите продължават да свидетелстват за пристигането на нови немюсюлмани.

Квалифицираните немюсюлмани се насочват към града и към големите села, където се развиват различни занаяти, предимно свързани с животновъдството. Част от тях стават чираци, а други – помощници. В този период се оформят големи селища с компактно християнско население, разширява се и се специализира занаятчийското производство, появяват се по-заможни занаятчии със свои помощници и чираци, а броят на хаджиите и свещениците нараства.

Аргатите и чобаните се концентрират около чифлиците и пасищните райони, като техният брой също нараства значително в резултат на вътрешните миграции, което води до формирането на територии с широко застъпено животновъдство.

Ябанджиите през 1694 г. и през 1696–1697 г. са вписвани в самите села, като в първата регистрация са и в конкретната фискална категория, към която попадат според социалното и материалното им положение. Това предполага, че те са пристигнали преди датата на регистрацията и вече са се установили в съответните села. В края на регистрацията през 1694 г. са добавени и хайманетата, разпределени в две фискални рубрики – средна и низша. Квалифицираните са записани като „хайманета еснаф“, вероятно не само занаятчии, а и такива със

⁷⁴ В настоящия текст град Пазарджик няма да бъде обект на изследване. За неговото развитие и за данните, отразени в регистрите от края на XVII в., вж. *Бойков, Гр.* Цит. съч., 97–112.

⁷⁵ Данните са отразени в DABOA, MAD.d 1273 (1696–1697 г.).

собствен поминък, тъй като в тази мобилна група попадат и един поп, двама говедари, един чобанин. Това са общо 630 души, разпределени в средната категория (евсат). За 26 % от тях към името на платеща е посочвано селището или районът, от който идва. Най-компактна група са 29 души от каза Разлог, заедно с 25 души от самия Разлог. Тридесет души идват от град София. От самия Пловдив са 15 души, както и още 10 души от Пловдивската каза. Следват девет немюсюлмани от Самоков, осем души от Плевен, седем от Сливен. Между един и четирима души пристигат от други селища като Ихтиман, Караферие (Бер), Дупница и други. Макар да е отбелязано, че първата група хайманета са еснафи, за нито един от тях не се дават сведения с какво се занимава.⁷⁶ Въпреки че само за около 26 % от хората в тази група знаем откъде са пристигнали, се вижда, че те са предимно от градовете (95 души / 57 %). Следват „неверници в категория една – хайманета“ или бедни и крайно бедни. Това са вероятно неквалифицирани, макар да са включени в групата един чобанин, двама кюмюрджии и един арабаджия, които спадат към низшата фискална категория. За близо 50 % от тях е известно мястото, от което идват. Няма как да не забележим голямата група от 200 души, идващи от каза Шехиркьой (Пирот). От Сливен са записани 39 немюсюлмани, от каза София – 28 души и от каза Самоков – 27 (Таблица 1).

По-късно през 1696 г. откриваме представители и на двете мобилни групи, описани в града и в селата. Това обяснява появата на 62 мутафчий и други занаятчий в Пещера и най-вече двойното нарастване на броя на занаятчиите в града от 585 души през 1694 г. на 991 през 1696–1697 г. Увеличението засяга предимно абаджиите – от 98 на 175; даракчиите – от 8 на 14; шивачите – от 34 на 57; дърводелците и строителите – от 36 на 84; златарите – от 35 на 56; хлебарите – от 24 на 50. В първата регистрация липсват обушари и арабаджии, но във втората има 100 души папукчий, чизмеджий, дикеджий и 8 колари. Броят на тези и други занаятчий се запазва и дори нараства в регистъра от 1697–1698 г. Масово през 1696 г. при занаятчиите са регистрирани чираци – над 30 души в града и 12 души в Пещера. Наетите за неквалифициран труд също представляват голяма част от регистрираните в града и в селата,

⁷⁶ DABOA, D.CMH.d 26668 (1694 г.)

като те са ангажирани с различни дейности. Броят на аргатите, записани към град Пазарджик и масово в селата, нараства също във втората регистрация⁷⁷.

Притокът на население от 1263 хайманета или 14 % от общия брой немюсюлмани, вписани в дефтера от 1694 г., и тяхното последвало установяване в града и селата в каза Татар Пазарджик води до нарастването на общия брой население в района, до два и половина пъти в града и в 90 % от селата. Това увеличение е засвидетелствано още през 1695 г., когато общият брой данъкоплатци в казата е 10 200 или с 1272 души повече от 1694 г. Разликата напълно съответства на броя на хайманетата от първата регистрация. Трудно може да се посочи общият брой немюсюлмани, записани през 1696–1697 г., тъй като в нито едно селище, нито в края на регистрацията не са сумирани данъкоплатците. Но през 1697–1698 г. обложените с джизие в казата са почти 11 хиляди (Таблица 1).

Следващите мобилни групи, насочили се към Пазарджишката каза и записани в регистъра от 1695–1696 г. в обособена категория, също могат да бъдат открити в селата и в града в регистъра от 1696–1697 г. Това са „чобани, юруци, свещеници“ и „оръжейници заедно със складиаджии“. Може да обвържем данните от следващата регистрация с тези компактни групи в района на казата. Регистрирани са 21 кюмюрджии и 8 килитчии в с. Голямо Белово (дн. с. Белово), а в с. Пещера има 13 кюмюрджии, трима работници на вигните и осем свещеници. Споменатите селища ще бъдат разгледани с повече сведения и анализ в следващите страници. Данните от същия дефтер от 1695 г. свидетелстват за вече настанени работници в чифлиците и за разширяване на пасищните зони, което продължава и през следващите години. Записано е „село Ямурлар“⁷⁸ заедно с чифлигари – 80 нефер, както и „село Десичово“⁷⁹ заедно с махала Юрюкян – 180 нефер. Очевидно работниците в намиращ се наблизо чифлик са записани като платци към с. Ямурлар, тъй като в регистрациите от 1694 г. и от 1696–1697 г. селото фигурира с 49 платци на джизие, а през 1697–1698 г. – с 44 платци. Същото важи и

⁷⁷ DABOA, MAD.d 1273 (1696–1697 г.).

⁷⁸ Дн. с. Мокрище, обл. Пазарджик.

⁷⁹ Дн. с. Лесичово, обл. Пазарджик.

за село Десичово – данъчните задължения на установилите се в близките пасища юруци немюсюлмани са вписани към селото.⁸⁰

Склонна съм да приема, че тези две мобилни групи са натоварени с конкретна поръчка, тъй като терминът, с който са обозначени в съкратения регистър „терахун“ (взаимни поръчители, гаранتي), е използван и във фрагмента за каза Пловдив, където срещаме и друго уточнение – „тевзиат тефтиш“, което предполага, че описаните в тази група немюсюлмани са свързани с извънредните задължения и доставки и подлежат на проверка и преразпределяне за отделни задължения, поръчения, служба. Това придвижване на подобни групи население вероятно е обвързано с установяването им за кратък период от време на местата, където изпълняват повинностите си. По този въпрос са нужни допълнителни сведения от изворите, но това, с което разполагаме и с оглед на настоящото изследване, оформя няколко конкретни заключения.

От изложеното дотук може да се заключи, че населението на каза Татар Пазарджик нараства в резултат на приток на големи групи от съседните територии и най-вече Разлог, Пирот, София и Пловдив, които са пряко засегнати от военните действия или ангажирани с придвижването и поддържането на войските по време на походите. Голяма част от тези мобилни групи, съдейки по професионалния и социалния им профил, са натоварени с изпълнението на конкретни задължения по производството и извозването на различни запаси, нужни на армията. Големият брой ябанджии и аргати отразява и приток на население, чието движение е обвързано с търсене на препитание и спасение от военните действия, движението на войските и данъчните тегоби.

Темата за държавните данъци, доставки и труд в контекста на войната срещу Османската империя поставя пред учените нови направления за изследвания. Макар в настоящото изследване да се фокусираме върху отражението на описаните придвижвания и вътрешни миграции върху облика на населението в някои селища от Пазарджишката каза, ще споменем няколко общи сведения във връзка със задълженията на раята в разглеждания период.

Първо, следва да се уточни, че ангажираността на населението с държавните поръчки се извършва срещу заплащане, което, както стана

⁸⁰ DABOA, D.CMH.d 26689.

ясно при представянето на задължителните доставки, с които е натоварено населението, невинаги се изплаща навреме или в пълен размер. Във ферман, издаден от Ахмед II през 1693 г., се нарежда на 850 арабаджии, ангажирани с пренасянето на хранителни запаси от София за Ниш и от Ниш за Белград, да се заплатят по 2–3 акчета на ока срещу представяне на документ за превозваното количество.⁸¹ На изпратените през 1694 г. 267 работници за построяването на мост на р. Морава се дава надница от по 20 акчета дневно и по една ока брашно, предоставяно от военния склад в Ниш.⁸²

Второ, държавните поръчки и труд се изпълняват за определен срок. Вероятно това е обвързано с ротационен принцип на ангажираност на населението, за да не се откъсват от производствените дейности дълго време, поради което няма да могат същите да издължат данъците си и да изпълнят доставките. Сред работниците в тюфеххането в Цариград служат специалисти майстори ачъкчий и чакмачий, които през 1696 г. били 20 души от Призрен, и тъй като техният срок на служба е изтекъл, същото число майстори също от Призрен трябва да ги заменят.⁸³ От документа става ясно, че службата е за определен срок, на ротационен принцип и по възможност от един и същи район се набират задължените с тази повинност, вероятно, за да се следи кой е изпълнил задължението си.⁸⁴ А през 1692 г. става ясно, че арабаджиите от Родос, Казъл агач и други райони били наети от войската за срок от 2 месеца.⁸⁵

И накрая може да се спомене, че придвижването на свещениците с групите население е обвързано с тяхната роля при извършване на доставките, получаване на заплащането, както и с пряката отговорност по изпълнението на поръченията. Именно поп Велко, поп Малчо, поп Димо получават сумата от 3507 гроша за доставените провизии за 1107 г. (1695–1696 г.) в Русенско.⁸⁶ Възможно е по същата причина

⁸¹ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 3/23.

⁸² НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 145/28.

⁸³ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 219/13.

⁸⁴ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 219/13.

⁸⁵ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 1/71.

⁸⁶ НБКМ – Ориенталски отдел, НПТА XVII 3/30.

регистрите сочат струпването на 11 свещеника в Стрелча през 1694 г., както и на 8 свещеника в Пещера през 1696 г. (Таблицы 2 и 3).

В края на регистъра за каза Татар Пазарджик от 1697–1698 г. са отбелязани 423 немюсюлмани аргати при мюсюлмани и 502 нефер ябанджии, като наред с тях в селата също са записани ябанджии, както и в някои от селата са регистрирани „хизметкяри“ с уточнението, че са жители на селото. Вероятно регистраторът разграничава постоянните жители в селищата в региона от немюсюлманите, чието местожителство е в друг административен район и към момента на съставяне на описа са временно пребиваващи на територията на каза Татар Пазарджик. В резултат на миграциите към казата през 1697–1698 г. вписаните в регистрацията платци на джизие нарастват с около 800 души спрямо броя им, отразен през 1695 г. Изложените данни дават основание да се предполага, че част от мигриращите към каза Татар Пазарджик в периода 1694–1698 г. са се установили трайно както в селата, така и в града (Таблица 1).

За някои специфики на използваните термини за категории на данъкоплатците в джизие дефтерите от 90-те години на XVII век

Прави впечатление, че когато се регистрира население, приходящо към каза Пазарджик, се изписват пояснения еснаф, юрук, чобан и други. В тези понятия вероятно е заложено по-широко значение – събирателна категория за население, с която се указва неговата квалификация, така както се обособяват аскери, категории със специални задължения (войнуци, дербентджии) и производително население (рая) в регистрите от 90-те години на XVII в. От друга страна, при вписването на отделни категории регистраторите посочват, че мобилните или обособени като компактни групи данъкоплатци действат като взаимни гаранتي. Това предполага, че от административна гледна точка временно пребиваващите на територията на каза Татар Пазарджик поемат колективна отговорност както за издължаването на данъците, така и за изпълнението на държавните поръчения.

При употребата на термина „хаймане“ (за рая без постоянно местожителство) може да се допусне, че регистраторът фиксира данъкоплатци, които идват от друго място, но все още нямат установено местожителство в региона, за който се съставя дефтерът. В редки и единични

случаи се среща „хаймане“ сред описаните жители в селата. Тази спорядичност на изписване на термина предполага, че по-скоро въпросният данъкоплатец „хаймане“ не се установява в конкретно селище, а се мести от едно към друго село и плаща своя дял там, където се намира в момента на събиране на данъка.

В данъчните регистри за каза Татар Пазарджик терминът „перакенде“, който означава най-общо разпръснатата рая, е използван от дефтердаря само за населението от самата каза Пазарджик, вероятно като компактна група, събрана от конкретно населено място или район, което бива разпръснато, разпределено към други селища или райони. Така в регистрите на Пазарджишката каза срещаме съчетанията „перакенде от каза Татар Пазарджик“ или „перакенде от Сарухан бейли и Хисарджък“ – разпръснатата компактна група, вероятно с конкретна цел, която ще бъде насочена за изпълнение на конкретни задължения към други населени места. Важно е да се уточни, че Хисарджък дербенд се появява като отделно селище в дефтера от 1696–1697 г. Това дава основание да приемем, че към него регистраторът е целял да опише населението, което е натоварено с дербентджийска служба⁸⁷, което в следващата регистрация е записано като перакенде. Подобна ще е съдбата и на останалите перакендета – рая от селищата в казата, която вероятно е натоварена със служебни задачи и ще се придвижи към други направления/райони.

При появата на термина „перакенде“ следва да очакваме компактна група, която може да се състои от няколко души или от стотици, но те са събрани от едно и също населено място или регион и съгласно издадена за целта заповед е натоварена с конкретна задача. Често този термин се среща в арзухали или фермани, с което се уточнява, че голяма част от раята е перакенде – разпиляна, разпръсната. Това в действителност е значението на термина, но може би в различен контекст от разпиляване заради бягство на самите жители от конкретното село. Именно това разпиляване населението използва при искането си да бъдат намалени данъчните порции или да се извърши нова актуална регистрация на

⁸⁷ За дербентджиите вж. *Йорданов, Кр.* Щрихи върху ежедневието на дербентджийското и войнушкото население през XVI–XVII век. – Известия на Института за исторически изследвания, 36. Ежедневието на империите: Средни векове – XX век. 2021, 31–76 и цит. там литература.

платците в селището, искане, което, съдейки от издадените заповеди, султанът е вземал предвид и удовлетворявал, защото раята е изпълнявала своите задължения към държавата, а не е напускала своеволно селището, заради което техните данъчни порции са приспаднати от дела на селото в момента, в който те отсъстват.

Употребата на термина „ябанджия“ се появява единствено сред платците, вписани в самите селища. Изключение правят ябанджиите, които са изведени в отделен списък в края на дефтера от 1697–1698 г. Вероятно при употребата на „ябанджия“ се има предвид преселник, който е от друг регион, външен за района, за който се прави регистрация, макар и да се срещат случаи за обозначаването като ябанджии на хора, дошли от села от същата каза. От своя страна, ябанджията има конкретна квалификация и е ангажиран с някаква професия/дейност в селището, в което е регистриран, и има собствен доход от нея.

„Хизметкяри“ се среща като отделна категория единствено в дефтера от 1697–1698 г., но с уточнението, че са жители на селото. Може да се допусне, че като хизметкяри са регистрирани различни наемни работници. В първите регистри за каза Татар Пазарджик спадащите към наемните работници са вписвани, като се използва само думата „таби“⁸⁸. Същите не разполагат със свой имот и нямат доходи от собствена производствена дейност, а получават надница за полагане на неквалифициран труд при по-имотен жител в района, който гарантира за техния доход и съответно изплащане на данъка. Приемаме, че терминът „таби“ визира както наемните отношения, така и взаимното гарантиране за изплащането на джизиято, поради което често след термина се посочва и името на друг данъкоплатец, който е жител на селището и при който лицето е наето и получава своите доходи. Прави впечатление големият брой на вписаните с този термин немюсюлмани в категорията на средно богатите немюсюлмани, за разлика от аргатите, които са почти изцяло в низшата категория. Бихме могли да допуснем, че с термина „таби“ се визират вид помощници, чийто социален статут стои по-високо от този на аргатите, поради по-високи доходи. Дейностите, в

⁸⁸ Думата „tabi“ има много значения – зависим, подчинен, прислужник, служител. В контекста на използваните документи терминът се отнася за лице, което е наето за неквалифицирана работа в земеделието, животновъдството, занаятчийството, а вероятно и в къщата, градина и т. н.

които са ангажирани, са разнообразни – занаятчийство, животновъдство, земеделие.

Използват се също и термини като аргати, ренчбер и шакирд. Ренчбер е термин, чието значение е надничар, но се среща основно за немюсюлмани в града, без да има допълнителни маркери за какъв тип дейност са наети. Шакирд означава чирак, пряко обвързан с обучението в даден занаят. Наред с чираците, при занаятчиите срещаме и немюсюлмани, обозначаваани с термина „таби“, които се отличават от чираците и по всяка вероятност се отнасят до работници, ангажирани с помощни и неквалифицирани дейности.

Аргатите са също наемни работници, често обвързани със сезонна или земеделска работа, наемани срещу надница. Често терминът се среща самостоятелно в разглежданите дефтери, но макар и в редки случаи се посочва на кого е аргат конкретен данъкоплатец, като към името има и посочена професия, с което може да се извлече информация за работата, за която е нает аргатът. Например през 1696 г. тютюнджията Тодор от дн. с. Огняново е имал двама аргати, а в града има аргат в динка (мелница за ориз) на Мехмед ага. В Пазарджик срещаме също аргати на халваджия, на ханджия, на барутчия. В с. Пещера един аргат е нает от бръснар, а един – от папукчия. В с. Сбор аргат е записан при чобан.

При изписването на всички тези термини и конкретиката, която се влага при регистрация на населението, както и при употребата им в единичните документи, османската администрация ясно е разграничавала движенията на различните групи и категории население. Внимателното вникване в приложението на всеки един термин, използван както в регистрите за каза Татар Пазарджик, така и за други региони от края на XVII в., предоставя възможността да бъдат проследени посоките на движение на различните групи, както и временният или крайният резултат от миграциите.

Процесите, които очертават регистрите от 90-те години на XVII в., свидетелстват за мобилизация на всички османски поданици от всяка етнорелигиозна и социално-икономическа принадлежност. Водещ принцип в процеса на направление на движението на компактни групи от поданици на Османската империя – аскери; военнопомощни; със специални задължения; от еснафи; такива, ангажирани със земеделие, животновъдство; с добив на полезни изкопаеми, производство на бо-

еприпаси; с осигуряване на транспорт и за работа в складовете или мини, или с друга дейност, е необходимостта от специалисти, изпълнители и работна ръка в съответния сектор.

Тези движения водят до временно разместване на големи групи не само специализирано, но и квалифицирано в конкретна стопанска дейност население и тяхното концентриране в конкретни селища. Войната със Свещената лига се отличава със своята продължителност, което предполага и по-дълъг престой, а оттам и възможност за усядане на част от компактни групи в тези селища и до промяна на стопанския им облик. Новата война срещу Австрийската империя твърде скоро след това води до поредното разместване на население, дори да не е с подобен интензитет и продължителност, и до ново усядане на част от компактни групи преселници. Все пак се предполага, че вътрешните миграции имат най-голямо отражение по време на войната от края на XVII в. заради нейната продължителност от 1683 до 1699 г., последвано от друго в края на XVIII и началото на XIX в. в хода на размириците, свързани с аяните и кърджалиите. Наред с придвижването на групите, натоварени с конкретни държавни поръчки, протичат и миграциите на търсещи препитание, които също се насочват към селища, съответстващи на техния икономически и професионален профил.

Очертаните по-горе изводи са валидни за редица селища в каза Татар Пазарджик, в които могат да бъдат открити промени в стопанския облик на населението в резултат на споменатите миграции на различните групи немюсюлмани, отразени в поредните джизие регистрации от 90-те години на XVII в.

Сравнението на данните в двете подробни регистрации от 1694 г. и от 1696–1697 г. дават основание да се приеме, че става въпрос за едни и същи постоянни жители на селищата, включени в двата описа, като веднъж те са посочени с професия или друг социален или физически белег (куц, еднорък, черноок, голобрад, мустака и пр.), а в другия – само с лично и бащино име. Ябанджиите в двата регистъра от 1694 г. и от 1696–1697 г. са стриктно отбелязвани и в случаите, когато те са се установили в конкретно селище, се вписват сред жителите, като задължително се посочва, че е ябанджия (ябанджъ или ябанлъ)⁸⁹. Същест-

⁸⁹ Ябанджъ – преселник от друго селище или регион.

вува възможност, ако в едната регистрация данъкоплатецът е записан като ябанджия, то в последвалата регистрация вече да не се упоменава като такъв.

Миграционната вълна е процес, започнал преди 1694 г., тъй като през посочената година в селата, описани в регистъра, вече са отбелязани значителен брой аргати, прислуги, ябанджии. Например през 1694 г. в с. Синидлер⁹⁰ от регистрираните 80 немюсюлмани в средна категория за 27 % от жителите е записано, че служат при други немюсюлмани, регистрирани в селото, а около 8 % са ябанджии. В низша категория – 55 платци. От тях 15 са наемници, 18 или 33 % са ябанджии и 4 – хайманета.⁹¹

Миграциите не стихват, на което се дължи и нарастването на общия брой данъкоплатци в селата и в града през 1695–1696 г. – 10 200 нефер. Същият дефтер свидетелства за настаняване на работници в чифлиците и оформяне на пасищните зони, което продължава и през следващите години. В дефтера от 1697–1698 г. на населението в каза Пазарджик регистраторът ясно обобщава към момента на регистрацията, че има 423 аргати при мюсюлмани и 502 ябанджии, което е 8 % от общия брой на данъкоплатците – 10 968. Те са поместени в края на описа и са разграничени от постоянните жители на всяко селище. Вероятно поради тази причина се изписват „войнуци – жители на селото“, както и „хизметкяри – жители на селото“. Наемните работници в категорията „хизметкяр“ свидетелстват за появата и евентуалното развитие на една по-заможна прослойка от жители на селата в Пазарджишката каза, чиято дейност позволява да си наемат помощници. Такава категория се обособява в селата Пещера (27 души хизметкяр) и в Сагир коджа (дн. с. Сарая), в което те са почти половината от жителите (47 хизметкяр от общо 107 жители). Данните в регистъра водят до предположението, че голяма част от населението, което е придошло в хода на вътрешните миграции, е трайно уседнало в селата на Пазарджишката каза в края на войната (Таблица 1).

Да се проследи целият дълъг и сложен процес изисква значително по обем и задълбоченост изследване. По тази причина настоящата

⁹⁰ Дн. с. Синитово, обл. Пазарджик.

⁹¹ BOA, D.CMH.d 26668.

студия ще се ограничи до представяне на данните само за конкретни села, които дават възможност да се очертаят направените изводи и по-съществените промени в демографския, социалния и професионалния облик на населението. Ще бъдат включени няколко групи селища според различния тип стопанско профилиране на населението в тях – селища, развили се като занаятчийски центрове; селища с развиващо се животновъдство; селища, ориентирани към земеделие или към дейност, съчетаваща няколко стопански отрасли. Така ще се опитаме да очертаем механизма, по който вътрешните миграции внасят промени или довеждат до профилиране в стопанския облик на селата по време на войната от края на XVII в.

Категоризация на населението във връзка с данъчното облагане след реформата от 1691 г. и определяне на имотното състояние на данъкоплатците

За да очертаем социалния и стопанския профил на немюсюлманското население в каза Татар Пазарджик в края на XVII в., ще представим някои данни, свързани с принципа на разпределяне на данъкоплатците в трите категории „много богати“ (аля), „заможни“ (евсат) и „бедни, крайно бедни“ (една) въз основа на тяхното имотно състояние и доходи. В някои изследвания са представени сведения относно разграничението, което се прилага по отношение на платците на джизие при тяхното разпределяне в различните категории. За о. Санторини е изказано мнение, че през 1670 г.⁹² всички селяни без земя плащали джизие „низша“ категория; всички владетели на земя над 50 дьонюма (ниви и лозя) плащали „висша“ категория. Останалите селяни, които се намирали между тези два полюса, били разпределени в трите категории – „низша“, „средна“ и „висша“, в зависимост от площта на владяната земя или от получаваните доходи от допълнителен занаят, който упражнявали като търговци, занаятчии и др. Освен това селската община пряко участва при разпределянето на данъчните дялове, поемани от селяните. Членовете на общината определяли данъчните категории и на незадомените синове, които живеели в дома на своите бащи или по-големи братя. Ако главата на домакинството бил зачислен напри-

⁹² За този район реформата е въведена през 1670 г.

мер към „висша“ категория, то синът издължавал джизие то обикновено в по-ниска категория – „средна“ и дори „низша“, като всички членове на общината били обвързани от системата за взаимна отговорност при издължаване на сумите. Същото заключение се извежда и при изследване на района на селата от Търновска каза от края на 90-те години на XVII в. – началото на XVIII в. В джизие дефтера всички аргати са регистрирани в групата на бедните, а състоятелните владетели на земя в селата от равнината, както и заможните занаятчии или търговци в проспериращите балкански села⁹³ като Габрово, Трявна, Елена са разпределени в групата на „средните“ и „висши“ данъкоплатци⁹⁴.

СЕЛАТА, РАЗПОЛОЖЕНИ В ОВЧИТЕ ХЪЛМОВЕ И ЮЖНИТЕ ЧАСТИ НА ДОЛИНАТА НА РЕКА ТОПОЛНИЦА⁹⁵

В този регион попадат трите села Черногорово, Лесичово и Калугерово. В разглеждания период в тях са регистрирани войнуци, чийто статут вероятно се урежда съгласно фермана от 1693 г. за възстановяване на войнушкия статут в Пловдив и Пазарджик.⁹⁶ Това са големи села с компактно християнско население. На тяхното развитие ще спрем вниманието си въз основа на сведенията в изворите от 90-те години на седемнадесетото столетие.

Изключително ценни за стопанския профил на описаните села са сведенията за състава на войнушките бащини в края на XVI в. Районът, в който са разположени Лесичово, Калугерово и Черногорово, съчетава равнинни с хълмисти терени, а основен поминък били земеделието и лозарството, като Калугерово се очертавал като лозарски център.⁹⁷

⁹³ Тези категории данъкоплатци са обозначени като „чифчии“.

⁹⁴ *Първева, Ст.* Стандарти за богатство..., 413–414.

⁹⁵ При представяне на селищата с действащи или отменени войнуци ще се придържахме към географското разпределение, което предлага Кръстьо Йорданов при тяхното изследване. *Йорданов, Кр.* Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII век). София: БАН, 2023, 325–369.

⁹⁶ НБКМ – Ориенталски отдел, ОАК 16/51.

⁹⁷ *Йорданов, Кр.* Цит. съч., 491–493.

Черни гьол (дн. с. Черногорово)

Според данните от авариз дефтера от края на XVII в. село Черногорово е с изцяло християнско население (36 нефер). През 1694 г. в селото не са регистрирани войнуци, което вероятно се дължи на отсъствието им поради изпълнение на задължения, свързани с военните походи. От общо 148 немюсюлмани 25 души са определени като заможни, а към категорията на средно богатите са причислени 90 платци, което определя около 78 % от населението като богати и средно богати. В средната категория попадат 14 души (15,5 % от вписаните в категорията), които работят за някои от регистрираните по-заможни немюсюлмани, отбелязани с термина „таби“. В категорията са вписани също 11 ябанджии, 4 говедари, 2 шивачи и 2 хайманета.

В селото има и двама кетхуди. Тази фигура се появява в селата, в които има развито земеделие или животновъдство. Най-общо това е представител, пълномощник на селото във връзка с военни и граждански въпроси. Кетхудата има разнообразни функции, които зависят от военно-политическата обстановка. Той има отношение при разпределението, събирането и предаването на данъците от селяните, а в този период и за доставките и държавните повинности, като отговаря и гарантира за тяхното изпълнение. Кетхудата е представител на селяните пред местната власт в лицето на кадията, спахията, събирачите на данъци, като през него минава и кореспонденцията между властта и селяните. Подобно на ролята на кетхудите в чифлиците,⁹⁸ вероятно и в селото кетхудата участва в организацията на селскостопанската дейност, както и в поддържането на реда. В низшата категория, състояща се от 33-ма платци, 36 % служат при други заможни немюсюлмани от селото. Общият брой на наетите немюсюлмани в селото съставлява 18 % от цялото регистрирано население на Черногорово (Таблица 2).

Регистрираните през 1695–1696 г. платци са 120, но година по-късно те нарастват на 193, сред които също значителен брой работници. Липсват отново данни за войнуци. В дефтера от 1697–1698 г. към Черногорово са записани 197 немюсюлмани, обособени в две рубрики – 51 войнука и 146 неверника рая (Таблица 2).

⁹⁸ *Първева, Ст.* Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII–XVIII век. Изследване и документи. София: БАН, 2022, 159–196.

В нито една регистрация няма записани занаятчии. Част от населението остава ориентирано към основното препитание – земеделие, което се запазва и през деветнадесетото столетие.⁹⁹ Наличието на достатъчно обработваеми земи около селото е засвидетелствано от данните за броя на войнушките бащини през 30-те години на XVIII век – 62 служебни бащини (вакантни), които не се обработват, и 22 действащи войнука¹⁰⁰. Четиримата говедари в регистрацията от 1694 г., както и в следващите регистри трима или четирима чобани, свидетелстват и за паралелно развитие на овцевъдство и говедарство.

Данните, поместени в изворите, предоставят информация за появата на заможни земевладелци в с. Черногорово. Всички немюсюлмани, при които служат упоменатите 26 работници, са вписани във висшата данъчна категория, като двама от тях разполагат с по двама служители. Високият дял на лицата, класифицирани като „много богати“ и „средно богати“ в селото, свидетелства за процес на икономическо укрепване на местното население и за разширяване на земеделската дейност, а вероятно и на животновъдството. Сред богатите жители е вписан и един хаджия. В селото има и двама свещеника, които са определени като средно богати.

Естеството на труда, извършван от въпросните 26 наемници, не може да бъде конкретизирано въз основа на наличните сведения, но техният социален статус представлява особен интерес. Почти половината от тях (12 души) са вписани в „средната“ категория на данъчно облагане. Регистраторът ги отличава от аргатите – работници, обикновено наемани сезонно за извършване на конкретни селскостопански дейности срещу надница. С известна условност може да се предполага, че лицата, обозначени по този начин (посредством термина „таби“), са изпълнявали функции на помощници в конкретната дейност срещу заплащане. В редица случаи те са се намирали в по-благоприятно материално положение в сравнение с аргатите, което вероятно се дължи на по-постоянен и относително по-висок доход (Таблица 2).

⁹⁹ *Захариев, Ст.* Географико-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза. Фототип. изд. София: ОФ, 1973.

¹⁰⁰ *Йорданов, Кр.* Цит. съч., с. 339.

Данните от регистрите свидетелстват и за систематично нарастване броя на населението на селото при всяка последваща регистрация, което отразява устойчива положителна демографска тенденция в разглеждания период.

Гелвере (дн. с. Калугерово)

През 1694 г. общо 179 немюсюлмани плащат джизие в намиращото се наблизко също войнушко село Калугерово. Сред 32 платци, определени като най-състоятелни в селото, са един казанджия, един шивач и трима ябанджии. Най-многобройни са платците, попадащи в средната категория – 113, което съставлява 63 % от всички регистрирани. Тук са вписани трима свещеници и един син на поп. Ябанджиите са 16. За разлика от с. Черногорово, в с. Калугерово са вписани няколко занаятчийци – шивач, бояджия, казанджия, бъчвар, обущар. В селото също има регистриран кетхуда. Сред бедните платци са записани 2 говедари. Войнуци няма отбелязани към тази година (Таблица 2).

В съкратения дефтер са записани 220 данъкоплатци или с 51 повече. През 1696–1697 г. са регистрирани 243 данъкоплатци. Пред имената на първия ред е записан текст „войнуган“¹⁰¹. Липсват каквито и да е данни, въз основа на които да се определи дали само записаните на този ред регистраторът визира като войнуци, или категорията се отнася за всички записани платци. През 1697–1698 г. селото е регистрирано с две махали – Голяма и Малка, и общият брой данъкоплатци остава същият – 243, но разделени в две рубрики – със 199 немюсюлмани рая и отделно войнуци, жители на селото – 44 (Таблица 2).

Прави впечатление отсъствието на войнуци в целия регистър от 1696–1697 г., което би могло да се обясни с тяхното временно отсъствие от населените места поради изпълнение на служебни задължения. Съвпадението в броя на данъкоплатците в с. Калугерово в двете последователни регистрации, както и обособяването на категориите рая и войнуци във втория дефтер, поражда съмнения относно начина на регистриране в по-ранния опис. Не е изключено тогава регистраторът да не е целял ясно разграничаване на войнуците като отделна група и те да са били вписани наравно с останалите данъкоплатци. Допълни-

¹⁰¹ BOA, MAD.d 1273 (1696–1697 г.).

телни въпроси поставя и наличието на единствен маркер в целия дефтер, обозначаващ присъствието на войнуци – отбелязан пред имената на платците в с. Калугерово.

Макар през целия период от XVI в. до 30-те години на XVIII в. да са регистрирани войнуци, техният относителен дял остава нисък и не оказва съществено влияние върху развитието на селището (Таблица 2). През 1733 г. броят на войнуците възлиза на 23 души, като част от войнушките длъжности остават вакантни, а съответните бащини – пустеещи. Вакъфският статут на селото създава предпоставки за значително нарастване на населението още в края на XVI в., като този процес вероятно е стимулиран от данъчните облекчения, от които са се ползвали неговите жители.¹⁰²

В края на XVII в. населението на с. Калугерово не само запазва, но и разширява основния си поминък – земеделието, за което свидетелства високият дял на жителите, определени като заможни в регистрите. Населението на селището нараства от 179 души през 1694 г. на 243 немюсюлмани през 1697–1698 г., което се дължи основно на пристигането на новодошли, отбелязани като ябанджии. През 1694 г. те съставляват около 17 % от жителите, а през следващите две години техният дял възлиза на приблизително 5–6 % от общото население, като постепенно се интегрират в стопанския живот на селището. В този контекст регистрираните през 1697–1698 г. четирима чобани свидетелстват за разширяване на животновъдството, като увеличаването на броя им вероятно отразява разрастване на стадата и по-интензивно използване на пасищните зони, ползвани за паша на дребни преживни животни.

Поминъкът на жителите запазва характерните особености на селищата в Горнотракийската низина – интензивно земеделие, съчетано със скотовъдство и ограничено по мащаб занаятчийство. Прави впечатление и наличието на трима свещеници, което вероятно е свързано с близостта на манастир до селото и с ролята му на духовен център в района, както и с ролята на духовниците в посредничеството с властта, отговорност за данъчните задължения и за доставките.

¹⁰² Тогава приходите на селото отивали към вакъфа на Яхия паша. *Йорданов, Кр.* Цит. съч., с. 339.

Десичово (дн. с. Лесичово)

В с. Лесичово са записани 29 войнука поименно в дефтера от 1694 г., разпределени съответно – 24 войнука в средна и 5 във висша категория. Един от войнуците е поп и един хаймане. Останалите жители в селото наброяват 94 немюсюлмани или общо 123 платци на джизие. Отбелязани са 4 шивачи, 4 дръндари, 1 табак, 2 механджии, 1 самарджия, 1 златар, 1 бозаджия. Тези сведения свидетелстват за развитието на занаятчийство, обвързано с овцевъдството. Липсват ябанджии. Отбелязани са двама чобани, като единият е сърбин. Останалите платци са записани единствено с лично и бащино име (Таблица 2). Населението е развивало дейности, характерни за подбалканските райони, като основно е разчитало на земеделието и животновъдството. За развитието на занаяти, свързани с животновъдството, свидетелства присъствието на четиримата шивачи, четиримата халачи и даракчията (Таблица 2).

В разглеждания период основният поминък на населението в Лесичово остава земеделието, но наличните данни свидетелстват и за постепенно разширяване на животновъдството и свързаните с него занаятчийски дейности. В тази насока показателни са сведенията от следващата регистрация от 1695–1696 г., в която селището е отразено под наименованието с. Лесичово, заедно с махала Юрукян (180 данъкоплатци), което позволява да се проследят допълнителни аспекти от стопанската структура и нейното развитие. Това обстоятелство показва, че част от юруците, регистрирани в края на същия дефтер, са били настанени в близост до с. Лесичово, като техният данъчен дял, с оглед административно улеснение, е бил отчислен към селото.

Вероятно юруците са пребивавали сезонно в района и поради това са включени в регистрацията от 1695 г. към селището. Допустимо е обаче да се предположи, че и през останалите периоди техните стада са използвали пасищата около селото, което се подкрепя от сведенията в следващите регистри за наличието на чобани. В този контекст може да се търси обяснение и за развитието на определени занаяти, довели до увеличаване броя на жителите, ангажирани с производството и преработката на вълна в Лесичово.

В подробния дефтер от 1696–1697 г. селото фигурира с регистрирани поименно 143 немюсюлмани, от които 1 говедар, 3 овчари, 5 ши-

вача, 2 дръндари (халачи), по един златар, чомлекчия (производител на гърнета, гърнчар), механджия, производител на керемиди. Регистраните свещеници са трима. В селото има един маджар, един сърбин, един арнауд и един арменец. В този регистър се появява и кетхуда (Таблица 2).

Година по-късно в регистъра са вписани 110 неверници и в обособена рубрика – 39 войнуци, което формира общ брой от 149 платци на джизие в селото (Таблица 2). Въпреки засвидетелстваното разнообразие на занаятчийски дейности, селището запазва своя преимуществено селскостопански облик – доминиращо земеделие в съчетание с животновъдство, като тази стопанска характеристика се съхранява и през XIX в.¹⁰³

Данните за трите села сочат, че стопанският облик на местното население остава трайно и главно обвързан със земеделието като основен производствен сектор. Регионът на Овчите хълмове и южната част на долината на река Тополница като цяло запазва значението си на основен зърнопроизводителен център. Благоприятните природни условия създават предпоставки за формиране на по-заможен слой земевладелци, както и за наемането на работна ръка и интензифициране на земеделието, какъвто е случаят със с. Черногорово. За това допринася и появата на ябанджии в региона, търсещи препитание по време на военните походи. Лесичово, благодарение на наличието на обширни ливадни площи, разполага с предпоставки за развитие на скотовъдство като съпътстващ, но не и водещ поминък. Част от жителите съумяват да се възползват от миграционната паша на юруците, което създава предпоставки за развитието на занаятчийството като допълващ поминък към основната стопанска дейност. За разрастването му в по-значителни мащаби и за настъпването на по-трайни социално-икономически промени съществен фактор се оказва близостта до обширни пасища – характеристика, типична за селищата в южното подножие на Същинска Средна гора.

¹⁰³ Захариев, Ст. Цит. съч., с. 40.

СЕЛАТА, РАЗПОЛОЖЕНИ В ЮЖНОТО ПОДНОЖИЕ НА СЪЩИНСКА СРЕДНА ГОРА

Жителите на селищата в този регион умело съчетават екологичните условия на равнинните и планинските зони, комбинирайки зърнопроизводство с животновъдство. С миграциите на стадата на юруци и чобани и тяхното концентриране в обширните пасища на Стрелча и Панагюрище се осигурява допълнителен тласък за развитието на скотовъдството, като особено значение има овцевъдството.

Стрелча

Село Стрелча през XVI и XVII в. е регистрирано с около 30 % войнушко население.¹⁰⁴ Заедно със село Копривщица, административно зачислено към каза Пловдив, двете селища отчисляват приходите си към един и същ вакъф – този на Михримах султан, и споделят обща пасищна зона. Въпреки обширността на зоната, към средата на XVIII в. тя се оказва недостатъчна, което води до спорове и съдебни дела между Стрелча и Копривщица относно ползването ѝ.¹⁰⁵

Вероятно настаняването на жители, свързани с използването на тези пасищни територии, обуславя отразените в регистрациите тенденции в стопанското и социалното развитие на вписаните данъкоплатци. Най-подробни сведения за стопанския профил на населението в Стрелча предоставя регистрацията от 1694 г., при която е отчетен и най-големият брой данъкоплатци – 350. Този значителен брой се дължи в голяма степен на присъствието на немюсюлмани от други райони и селища: 50 души са записани като ябанджии, като сред тях делът на регистрираните като бедни достига 66 % от всички платци в тази категория. Допълнително, 13 немюсюлмани са вписани с конкретни данни за селището, от което произхождат, а други петима са отбелязани като хаймане (Таблица 3).

Същевременно прави впечатление изключително високият относителен дял на заможните и средно заможните немюсюлмани – 86,5 %,

¹⁰⁴ Йорданов, *Кр.* Цит. съч., 325–369.

¹⁰⁵ Грозданова, *Ел., Ст. Андреев.* Малките селски войни. – В: *Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век.* София: Гутенберг, 2003, с. 440.

което свидетелства за наличието на стабилен икономически слой в селището. Регистърът отразява и силно присъствие на духовенство – 11 свещеници и двама синове на свещеници, отнесени към „висшата“ и „средната“ категория.

По отношение на стопанските дейности са регистрирани трима чобани и трима говедари, което говори за определено присъствие на животновъдство сред дейностите на населението. За развитието на занаятчийството свидетелстват данните за трима терзии и четирима мутафчии. Интерес представляват вписаните казанджия и тримата производители на бурета (фучуджии), които допълват производствените дейности, с които са ангажирани жителите на с. Стрелча. В селото има също трима воденичари и двама аргати (Таблица 3).

През 1695 г. броят на регистрираните жители е 320, а през 1696–1697 г. намалява на 268 души. С тях намалява и броят на някои ключови фигури, които присъстват в предходния дефтер. Свещеникът е само един, а другоселците значително малко – 13 ябанджии, двама сърби и един от Рагуза. Данните позволяват да се предположи, че свещениците са част от мобилни групи, като тяхната спорадична поява и временна концентрация в конкретни селища вероятно е обвързана с присъствието на мигриращи групи и с изпълнението на определени държавни задължения, включително посредничество при тяхното реализиране. Броят на чобаните и говедарите остава непроменен – общо шестима. Наблюдава се обаче по-голямо разнообразие в занаятчийските дейности, представени от двама халачи, двама табаци, по един мутафчия, бояджия, литакчия, кечеджия и юрганджия. Освен това са регистрирани и един дюлгер, един рибар и един воденичар, което свидетелства за относително разнообразен стопански профил на населението (Таблица 3).

От 288 платци на джизие през 1697–1698 г., 50 са регистрирани като войнуци, а 238 – като немюсюлмани, живеещи в четири махали. В тази регистрация се отбелязват и двама мутафчии, един табак и един дюлгер (Таблица 3). Макар и слабо развито, занаятчийското производство в Стрелча поставя основата за бъдещото специализиране на населението в абаджийството, шиенето на шаяци и чорапи, което е описано от Стефан Захариев през XIX в. като основен поминък.¹⁰⁶ Разширяването на

¹⁰⁶ Захариев, *Ст.* Цит. съч., с. 40.

пасищната зона и последващото интензивно развитие на овцевъдството създават икономическите предпоставки за това социално-икономическо профилиране, за което свидетелстват очертаните процеси в регистрациите в контекста на военните походи на империята и продиктувани от вътрешните миграции на населението.

Панагюрище

Данни за войнуци в Панагюрище липсват в джизие дефтерите, въпреки че в авариз дефтера е отбелязано с допълнителна бележка, че населението се състои от войнуци, от които авариз не се събира. Развитието на Панагюрище и неговата роля като основен резерв за попълване на войнушкия корпус в региона на Пловдив и Пазарджик е подробно изследвано от Кръстьо Йорданов.¹⁰⁷ Въпреки това не привилегированият статут на селото, отразен в авариз дефтера от края на XVII в., а вероятно други икономически и природни фактори са определящи за неговото по-нататъшно развитие. Нито един от дефтерите не дава категорични сведения за възстановяване на войнушкия статут през 90-те години.

През 1694 г. немюсюлманите, обложени с джизие, към Панагюрище са 460, а през 1695–1696 г. са регистрирани още по-голям брой – 520 платци. В последните две регистрации броят им остава относително стабилен, но значително по-малък – 296 души през 1696–1697 г. и 325 души в следващата регистрация. Това вероятно се дължи на включването в регистрациите на данъкоплатци от прилежащите пасища и временно пребиваващи групи население, които към момента на съставяне на регистрациите са заплатили данъчните си дялове към Панагюрище, ситуация, подобна на тази в Стрелча и Лесичово. В тази насока ни насочват данните за големия брой данъкоплатци, които не са местни жители през 1694 г. – 46 ябанджии (от тях 36 са в низша категория), 19 хайманета (в средна и низша категория), 15 души, отбелязани с термина „таби“ (помощници, наети от други немюсюлмани – в средна категория), както и още петима, които идват от конкретно посочени селища (средно богати) (Таблица 3).

¹⁰⁷ *Йорданов, Кр.* Цит. съч., 487–488.

Сведенията за въпросната година сочат, че 56 % от данъкоплатците в Панагюрище са заможни и средно богати. В регистъра е вписан един юрук, отнесен към категорията „евсат“, към която принадлежат също двама чобани и двама говедари. Това групиране насочва към относително сходен социално-икономически статус на лица, ангажирани с животновъдни дейности. С идването на стада и животновъди през 90-те години на XVII в. вероятно се стимулира развитието на скотовъдството, чиито ефекти се проследяват и през следващото столетие. Допълнителни сведения за характера на стопанството предоставят данните за войнушките бащини в Панагюрище от края на XVI в., които свидетелстват за наличието на мера, летни пасища и ливади. Наред с това, част от войнуците притежават значителни по площ ниви и ливади, което показва съчетаване на различни форми на земеползване.¹⁰⁸

Съпоставянето на тези данни позволява да се предположи, че в разглеждания регион се оформя устойчива основа за развитие на скотовъдството, обусловена както от наличието на подходящи природни ресурси (пасища и ливади), така и от присъствието на социални групи, пряко ангажирани с тази дейност. В същото време данните насочват към смесен тип стопанство, при който животновъдството и земеделието функционират в тясна взаимовръзка, допълвайки се в рамките на локалната икономика.

Няколко занаята се развиват в тясна връзка с животновъдството – в селището са регистрирани трима шивачи, двама халачи, както и по един бояджия, златар, ковач и бъчвар. Това свидетелства за наличие на занаятчийска дейност, ориентирана както към местното потребление, така и към преработката на животински суровини.

Близостта на Калугеровския манастир също допринася за културното развитие на селището, като вероятно оказва влияние върху неговия духовен и социален облик. Духовенството е представено от двама свещеници, които са последователно регистрирани във всички джизие дефтери, което предполага устойчиво присъствие на църковна институция в местната общност.

Подобна на тази в Стрелча тенденция в оформянето на стопанския профил на населението се наблюдава и в Панагюрище. Отчита се на-

¹⁰⁸ Пак там.

маляване на населението, съпроводено със спад в дела на другоселците през периода 1696–1698 г. За сметка на това се наблюдава по-активно включване на местните жители в занаятчийското производство.

През 1696–1697 г., наред с тримата шивачи, вече функционират трима табаци, петима сарафи, двама ковачи, двама златари, двама сапунджии, както и по един барутчия и механджия, което свидетелства за разширяване и диференциация на занаятчийската дейност в селището (Таблица 3).

Регистрира се развитие на животновъдството. Говедарят е един, но броят на чобаните нараства до четирима. Регистриран е и един хергеледжия, което може да се интерпретира като индикация за пряка ангажираност на населението в осигуряването на коне за държавни нужди. Освен това са вписани и двама бостанджии, което допълва представата за разнообразието на стопанските дейности в селището (Таблица 3).

Посочените данни позволяват да се приеме, че в Панагюрище се наблюдава тенденция към засилване на животновъдството, което, наред със занаятчийството, се вписва в по-широкия процес на икономическа адаптация на местното население към нуждите на османската държава, включително в сферата на снабдяването и обслужването на стопански и военни дейности.

Този модел определя траекторията на стопанското развитие на жителите в Пазарджишкия регион през следващите столетия: формиране на заможна прослойка, обвързана с овцевъдството, и възникване на центрове на занаятчийската дейност, свързана със скотовъдството. Наченките на този модел се наблюдават в Стрелча и Панагюрище и са характерни за някои села като Пещера и Белово в полите на Родопите още по време на войната на Османската империя от края на XVII в. В резултат на държавната политика по принудителните доставки и вътрешните миграции на населението, предизвикани от придвижване на компактни групи, ангажирани с изпълнението на наряди, както и от търсещите препитание от засегнатите от военните действия региони, освен овцевъди, в тези селища се концентрират и значителни групи еснафи, което допълнително стимулира икономическата и социалната динамика.

СЕЛАТА, РАЗПОЛОЖЕНИ В ПОДНОЖИЕТО НА СЕВЕРНИЯ ДЯЛ НА РОДОПИТЕ

Пещера

В изследванията за село Пещера, разположено в подножието на северния дял на Родопите, се посочват значителни промени в състава на населението и в стопанския профил още от началото на XVII в., вероятно в резултат на вътрешните миграции по време на войната от 1593–1606 г. По-големите демографски промени са регистрирани още след военните походи на султан Сюлейман Великолепни, но всяка война носи специфични социални и икономически последици, като формирането на стопански профил става отчетливо около 1614 г.

Основните икономически дейности в Пещера през този период включват рударство и въгледобив (около 21 % от населението), както и голям дял на ковачи и златари. Чобаните съставляват около 15 % от населението, което определя и наличието на професии, свързани с животновъдството – табаци, даракчии, шивачи, папукчии, мутафчии. Географските особености на селото позволяват съчетаване на рудодобив с животновъдство, което формира комплексен стопански профил.¹⁰⁹

Социалният профил на жителите през 1694–1697 г. показва не само развитие на селището в посока на описания в началото на века стопански модел, но и значителното разрастване на занаятчийското производство, както и висока концентрация на заможни и средно богати немюсюлмани в Пещера (над 50 % от всички данъкоплатци по данни от 1694 г.). Сред тях се открояват хаджии и занаятчии, които имат свои чираци и помощници. Според регистрацията, направена през 1694 г., около 25 % (82 души) от общо 347 данъкоплатци немюсюлмани са определени като най-заможни, като сред тях се отбелязват един поп, двама хаджии, трима мутафчии, един бакалин, един железар. Преселниците (12 ябанджии) представляват 14 % от средната категория, в която са записани 100 души (29 % от всички да-

¹⁰⁹ Сведения за Пещера в този период вж. у *Христозов, Хр.* Природни ресурси, социална динамика и урбанизация: трансформацията на Пещера от село в град (XV – началото на XVII век). – Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 8, 2017, 74–93.

нъкоплатци). Висок е делът на ябанджиите и в низшата категория, където те са 18 души (11 %) от общо 165 немюсюлмани. Освен тях, в регистрацията като бедни са отбелязани още 21 данъкоплатци, определени като неквалифицирани помощници, които работят („таби“) при различни немюсюлмани. За лицата, които наемат тези помощници, са посочени единствено лични имена, което не позволява да се установи професионалната им квалификация или точният вид работа, която помощниците извършват. Податки за това могат да бъдат открити единствено от записите за петима от тях, които са наети от ябанджията ортакчи Никола и по един, които служат при бояджия и папукчия. Сведенията за тях сочат разнообразие от дейности, с които биват ангажирани, но и висок дял на немюсюлманите, които наемат свои работници. Записаният като ортакчия Никола би могъл да бъде идентифициран със споменатия в по-късния дефтер от 1696–1697 г. Никола, при когото работи един от тримата чобани в селото. Тъй като от 29 души, обозначени с термина „таби“, само за половината е посочено име на лицето, от което са наети, не е възможно да се проследи дали същият Никола разполага с други служители и през 1696–1697 г. (Таблица 4).

Никола е интересен случай, тъй като същият освен като ортакчия, е определен и като ябанджия. Последното означава, че той не е жител на селото, а преселник, който се е установил в Пещера наскоро. Ортакчията вероятно е съдружник, ангажиран в стопанска дейност заедно с друг човек или участва в общо стопанство, като дели продукцията и данъците. От данните, с които разполагаме, може да се допусне, че в случая става въпрос за ангажираност в животновъдната дейност, в частност овцевъдство, което осигурява суровини и за местните занаяти. Още в авариз дефтера са записани 19 немюсюлмани и един мюсюлманин мутафчий, 8 табаци немюсюлмани и 2 мюсюлмани, 6 папукчий немюсюлмани, един ортак немюсюлманин, както и двама чобани (един мюсюлманин и един немюсюлманин). За икономическото развитие и стопанското профилиране в очертаната насока свидетелстват данните от следващите две регистрации, като особено ценен е подробният регистър от 1696–1697 г.

В съкратения регистър от 1695–1696 г. броят на платците е 430, значително повече от регистрираните през 1694 г. (329) и 1696–1697 г.

(335), което се дължи на установяването в селото на някои от ново-пристигналите немюсюлмани от описаните в дефтера година по-рано хайманета, сред които и занаятчийи. Но с голяма вероятност може да се допусне, че подобно на случая с махала Юрюкян към Лесичово, тук са отразени и данъчните дялове на животновъди и сезонни работници. Съставен през юли 1696 г., дефтерът логично отразява и административното присвояване на данъчни дялове на временно пребиваващите в селата, както и в близките пасища и чифлици, което личи от записите в описа (Таблица 4).

В резултат на установяването в Пещера на част от записаните в предходния регистър хайманета, селището се превръща в значим център на занаятчийството, което е отразено в регистрацията от 1696–1697 г. Основен дял заемат мутафчийи (62 души), следвани от табаци (13 души), шивачи (7 души) и обушари (7 души). Регистрираните чираци (12 души) и помощници („таби“ – 29 души) демонстрират наличието на стабилна мрежа за обучение и развитие на занаятчийското производство. Чираци се срещат при трима мутафчийи, като при Стоян те са двама; при двама папукчийи; както и при двама кожари, като Михал обучава трима чираци. По един чирак имат още симидчийята, пчеларят, синът на ковача Слав и касапинът Манол. Интерес представлява появата на четирима търговци на дребни стоки, в това число и вълна, което свидетелства за активната им роля в осигуряването на суровини за производствената дейност на значителния брой занаятчийи в Пещера. Вероятно те изпълняват функцията на посредници между оформящия се занаятчийски център Пещера и животновъдните райони, действащи като основни снабдителите. С оглед гарантиране сигурността на производителите и стоката, регистърът съдържа сведения и за четирима немюсюлмани, натоварени с полицейски и охранителни функции – секбани (Таблица 4).

Данните от последователните подробни регистри от края на XVII в. позволяват да се проследи процесът на промени в стопанския облик на населението в Пещера. Именно в този период те са най-осезаеми по отношение на утвърждаването ѝ като център на развито занаятчийство, със специализация в мутафчийството, но и със значително разнообразие от други професии и занаяти. От своя страна, сведенията показват,

че тези процеси водят и до нарастване на материалното благосъстояние на жителите.

Наличието на чобани и говедари свидетелства за активно развитие на животновъдството в района около Пещера, което осигурява необходимите суровини за формирането и разширяването на занаятчийските дейности и създава условия за наемане на работна ръка. Паралелно с това нараства ролята на местните търговци на вълна, обусловена от разширяването на занаятите, свързани с тази суровина.

През 1696–1697 г. са регистрирани осем свещеници и един син на свещеник. Този брой съответства на отбелязаните през 1697–1698 г. единадесет махали, макар че тогава са посочени едва двама свещеници. Данните за по-голям брой духовни лица по-скоро насочват към тяхната роля на посредници и към пряката им ангажираност с изпълнението на държавни поръчки и задължения на населението. Вероятно трима от свещениците – поп Гюро, поп Тодор и поп Вели – развиват по-широка стопанска дейност, която изисква допълнителна работна ръка и им позволява да наемат помощници (Таблица 4).

Впечатление прави и значителният брой хаджии (осем души) в Пещера, които допринасят за формирането на по-високия имуществен статус на населението през средата на 90-те години на XVII в., като същевременно участват активно в стопанския живот и създават заетост за неквалифицирани немюсюлмани. При хаджи Рано и хаджи Йован служи по един немюсюлманин, а при хаджи Кръстьо – трима. Още по-интересна е връзката между хаджи Манол, неговия ортак Рад и трима помощници (работници), за които Рад е отбелязан като гарант („таби“). От една страна, откриваме съдружеските отношения на хаджията, а от друга, активна стопанска дейност, в която наред с двамата съдружници са ангажирани трима работници. В дефтера от 1696–1697 г. откриваме и 9 аргати, като за двама се дават сведения, че са наети от бръснаря Тодор, както и един – от железаря Димо.

В резултат на тези процеси Пещера се профилира като център на занаятчийското производство още в края на XVII в., с трайна заможна прослойка, разширяваща занаята чрез чираци и помощници, и с устойчива връзка между овцевъдството и занаятчийството. За това свидетелстват данните от последната регистрация за обособяването на специфична категория „хизметкяри“ (25 християни), записани като жи-

тели на селото, както и оформянето на самостоятелна махала на тъкачите – Докуюджи, с 27 данъкоплатци (Таблица 4). Този модел очертава траекторията на икономическо и социално развитие на селото, наблюдавана и през XIX в., когато населението се състои основно от табаци, кожухари, шивачи и производители на черги.¹¹⁰

От друга страна, в с. Пещера през 1696–1697 г. има регистрирани 13 кюмюрджии, трима работници на вигните и четирима ковачи. Вероятно тази концентрация е обвързана с железодобив и изработване на боеприпаси за армията. Може да бъде открита и връзка със сведенията за мобилната група от оръжейници (производители) и склададжии, регистрирани през 1695–1696 г. на територията на каза Татар Пазарджик (Таблица 4). Тази връзка може да се проследи по-отчетливо при с. Голямо Белово в същия период.

Голямо Белово

Според наблюденията на Стефан Захариев жителите на днешното село Белово преди Освобождението се занимавали с разнообразни стопански дейности. Особено впечатление прави наличието на катанарче за производство на ключове, ножове и харбии¹¹¹. Освен това в селото били разположени множество бичкии за дъски, а голяма част от населението се занимавала с дърводелство.¹¹²

През 1694–1695 г. селото е регистрирано със 133 данъкоплатци, сред които по един чобан, дюлгер, кюмюрджия и ковач. В следващата година броят на платците на джизие нараства значително – до 300 души. В Белово растежът продължава и през следващите години: през 1696–1697 г. са регистрирани 376 платци, а през 1697–1698 г. – 418 (Таблица 4).

Регистърът от 1696–1697 г. позволява да се изведе специализацията на немюсюлманите в селото, която обяснява скокообразния ръст на населението. Кюмюрджиите съставлявали 21 души, по 9 били ковачите и килитджиите (катанарджиите). Записан е и един чирак при ковач. Трима са тимурджиите и един казанджия, както и един производител

¹¹⁰ Захариев, Ст. Цит. съч., с. 27.

¹¹¹ Метална пръчка за пълнене на пушки.

¹¹² Захариев, Ст. Цит. съч., с. 25.

на лъкове. Въз основа на тези данни става ясно, че населението се е специализирало както в снабдяване на армията с дървен материал за строежи и палатки, така и в производство на някои боеприпаси и други принадлежности. Оттам идва и специализацията на жителите на Голямо Белово и в кюмюрджийството – характерно за района, както и в обработването на желязо. Записани са 4 работници, които обслужват вигните край селото (Таблица 4). Ще подчертаем отново евентуалната връзка на този вид специализация с мигриращите групи на производителите на оръжия и склададжии в регистъра от 1695–1696 г.

Освен това в селото се наблюдава голямо разнообразие на занаятите: 10 % мутафчий, 9 % шивачи, четирима обушари, един бояджия, двама кюркчий, един производител на кече, трима дюлгери, двама сапунджии, трима грънчари, трима фучуджии и трима златари. Жителите осигурявали и суровините за производството, като били регистрирани двама чобани. За обслужване на общността имало бръснар, хлебар и бакалин, а за строителните дейности – майстор (калфес). Трима свещеници се грижели за духовното развитие на общността в селото и вероятно били обвързани с посредничеството и изпълнението на държавните поръчки по примера на Пещера (Таблица 4).

Представените сведения за двете селища Белово и Пещера очертават процеса на специализиране на населението в изпълнение на държавните поръчки за провизии, необходими за османската армия. В известен смисъл може да се определи, че районът около двете селища представлява основна производствена база и снабдител по време на войните. От своя страна, това води до тясно специализиране и профилиране на дейностите в селата, както и до обособяването на компактни групи, ангажирани с тях.

* * *

По време на военните конфликти на Османската империя от края на XVII в. селищата в Пазарджишката каза се утвърждават като стабилен ресурсен център. Благодарение на благоприятните природни дадености и разнообразния стопански профил, регионът осигурява значителни количества зърнени храни, дървен и строителен материал, желязо, дървени въглища, едър и дребен добитък, както и свързаната с тях занаятчийска продукция, включително изделия и провизии с военно предназначение.

Изворовият материал позволява да бъде проследена не само интензивността на миграционните потоци, насочени предимно от съседни и засегнати от военните действия райони – Пирот, София, Пловдив, Разлог и Беломорието – но и да се реконструира социално-икономическият профил на разпръснатите мигрантски групи. Част от тях постепенно се установяват в селищата на Татарпазарджишката каза, а други вероятно трайно се заселват в населените места, където са намерили убежище по време на военните действия.

Миграционните модели се ориентират преимуществено към градски центрове и по-големи селища с концентрирано немюсюлманско население, към равнинните зони и към чифлиците, като посоката се определя от стопанския профил на съответното селище и професионалната квалификация на преселниците. Към градските и по-големите селища се насочват предимно квалифицирани немюсюлмани – занаятчии и духовници, както и част от неквалифицираното население. Основната маса от безимотни, бедни и неквалифицирани мигранти се установява в християнски селища с подчертано земеделски характер като аргати, прислуга и помощен персонал. В тези селища постепенно се формира слой от по-заможни едри земевладелци сред местното немюсюлманско население. Значителна част от мигриращите се насочват и към мюсюлманските чифлици край селата.

Миграционни групи със специфични професионални умения – кюмюрджии, леяри, железари – се установяват в района на днешното село Белово и град Пещера, където природните ресурси и стопанските условия благоприятстват развитието на съответната дейност. Тези миграционни процеси, в които в значителна степен участва раята, ангажирана със задължения по снабдяването на войската с продоволствия и боеприпаси, водят до концентрация на тясно специализирани и квалифицирани немюсюлмански групи в определени селища. Това, от своя страна, стимулира развитието на занаятчийството и задълбочаването на неговата специализация.

Сред по-заможните немюсюлмани се откроява групата на хаджиите, а в отделни селища се наблюдава и концентрация на по-голям брой свещеници и занаятчии, търговци, посредници, ортакчии, формирайки местния елит. В някои населени места се поставят основите на едро

животновъдство и на произтичащите от него специализирани занаяти. По този път поемат селища като Стрелча и Панагюрище.

Представените примери от Пазарджишката каза очертават специфичните особености и отражението на миграционните модели върху стопанския профил и развитието на селищата в Татарпазарджишкия регион. В контекста на войните между Османската империя и Свещената лига регионът се оформя като важен производствен и логистичен център за снабдяване на армията. Установяването на част от придошлите квалифицирани и неквалифицирани немюсюлмани води до формиране на устойчиви социални ядра, чиито представители – хаджии, кетхуди и свещеници – поемат представителни, посреднически и в определена степен ръководни функции в рамките на селската общност.

Наличието на толкова много специализирани и квалифицирани жители превръща Белово и Пещера в пример за максимално използване на екологичните и стопанските възможности на едно селище: животновъдство, занаятчийство, железарство, дървообработване, въглищарство и грънчарство. Особено значение има нуждата на османската армия от продоволствия и снаряжение, което допринася за бързото икономическо развитие на селата. В този контекст войната със Свещената лига и държавната политика способстват за нарастването на Белово и Пещера и оформяне на стопанския облик на населението.

Селища, разположени в близост до обширни пасищни територии и свързани с настаняването на юрушки стада и животновъди, очертават различна траектория на развитие. В този контекст Панагюрище и Стрелча постепенно се ориентират към овцевъдството като водещ стопански отрасъл. Това създава предпоставки за все по-активното включване на българското население в тази доходоносна през следващите столетия икономическа дейност, което, от своя страна, способства за неговото социално издигане и утвърждаване в рамките на местните общности. А земеделските райони на свой ред довеждат до появата на по-едри земевладелци, които привличат допълнителни работници, аргати, което също създава предпоставки за оформянето на по-развити земеделски райони.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1. Преселници на територията на каза Татар Пазарджик в периода 1694–1698 г.

1694 г. <i>Общо регистрирани в каза Татар Пазарджик: 8928 нефер немюсюлмани</i>	<i>Общо хайманета, регистрирани в каза Татар Пазарджик: 1263 нефер / 14 % от общо 8928 нефер платци на джизие</i>		
<i>Общо: 1263 неф. хайманета</i> От тях с посочени произход /професия – 473 неф. (37,5 %)	Немюсюлмани хайманета еснаф категория <i>евсат</i>	Немюсюлмани хайманета взаимни гаранتي категория <i>една</i>	Немюсюлмани в категория <i>една</i>
<i>Общо:</i>	<i>630 неф.</i>	<i>633 неф.</i>	<i>551 неф.</i>
Произход/професия	Брой / % от общ брой в категорията	Брой / % от общ брой в категорията	Брой / % от общ брой в категорията
С посочен произход:	166 неф. – 26 %	307 неф. – 48,5 %	-
София	30 неф. – 5 %	3 неф.	-
Каза София	-	28 неф. – 4,5 %	-
Пловдив	15 неф. – 3 %	-	-
Каза Пловдив	<i>Общо: 10 неф. – 2 %</i> с. Кара – 4 неф. с. Ходжа – 3 неф. с. ... – 3 неф.	-	-

1694 г. Общо регистрирани в каза Татар Пазарджик: 8928 нефер немносолюбани	Общо хайманета, регистрирани в каза Татар Пазарджик: 1263 нефер / 14 % от общо 8928 нефер платци на джизие		
Разлог	25 неф. – 4 % 1 катранджи	5 неф.	-
Каза Разлог	каза Разлог – 4 неф.	-	-
с. ... каза Разлог	17 неф.		
с. ... каза Разлог	15 неф. /1 чобан; 1 папас/		
Сливен	7 неф. – 1 %	39 неф. – 6 % 1 чобан 1 кюмюрджи	-
Шехиркьой	1 неф.	2 неф.	-
Каза Шехиркьой	-	200 неф. – 32 %	-
Плевен	8 неф. – 1 %	3 неф.	-
Самоков	9 неф. – 2 %	-	-
с. Драгище, каза Самоков	-	27 неф. – 4 % 1 арабаджи 1 кюмюрджи	-
Ихтиман	1 неф.	-	-
Караферие (Бер)	3 неф.	-	-

1694 г. Общо регистрирани в каза Татар Пазарджик: 8928 нефер немюсюлмани	Общо хайманета, регистрирани в каза Татар Пазараджик: 1263 нефер / 14 % от общо 8928 нефер платци на джизие		
Папатагли	1 неф.	-	-
Таш ферие	4 неф.	-	-
Нови хан	1 неф.	-	-
Тетово	1 неф.	-	-
Тимурлар	1 неф.	-	-
Радичево	1 неф.	-	-
Радиево	1 неф.	-	-
Хаджи Къой	4 неф. 1 чобан 1 съгъртмач	-	-
Дупница	2 неф.	-	-
Неидентифицирани населени места (от 6 селища)	6 неф.	-	-
Само с посочена квалификация	1 съгъртмач	1 кюмюрджи 1 бостанджи 1 съгъртмач	-
Без указан произход или професия	463 неф. – 74 %	326 неф. – 52 %	
-----	-----	-----	-----

1695 г. Общо регистрирани в каза Татар Пазарджик: 10 200 нефер християни		Общо наемни работници: 841 нефер / 8,25 % от всички 10 200 нефер	
-----	Взаимни гаранци – чобани, юруци, свещеници	Взаимни гаранци – работници в оръжейници заедно с перакендета склададжии	-----
-----	391 неф.	450 неф.	-----
-----	-----	-----	-----
1696 г. Липсва общ брой регистрирани в казата	Перакендета касаба (град) Пазарджик	Перакендета каза Пазарджик	Немюсюлмани – взаимни гаранци, спадат към каза Пловдив
Общо: 492 неф. перакендета и наемни работници	71 неф. (6 % от 1240 нефер, данъкоплатци)	320 неф.	101 неф. (групирани според селището, от което произхождат)
Общо: 151 неф. с посочен произход/ професия	Брой / % от общ брой в категорията	Брой / % от общ брой в категорията	Брой / % от общ брой в категорията
Произход / професия	22 неф. / 31 %	34 неф. / 11 %	101 неф. / 100 %

1696 г. <i>Липсва общ брой регистрирани в казата</i>	Перакендета касаба (град) Пазарджик	Перакендета каза Пазарджик	Немюсюлмани – взаимни гаран- ти, спадаг към каза Пловдив
Самоков	1 неф.	-	Курд – 9 неф. Али – 10 неф. (1 хаймане, 1 чобан, 3 аргати)
Пирот	-	1 неф.	Айдемир – 5 неф. [Кричим – 3 неф. (1 ябанджи); Йоваджък – 11 неф.]
Разлог	-	1 неф. 1 папас	(2 аргати); Косудли – 3 неф.; (1 саръ); Караагач – 11 неф.; Кизурли – 6 неф. (1 халач); Кури – 6 неф.; Узун Бекяр – 4 нефер (1 папас); Саръ гьол – 3 неф.; (1 ябанджи); Чоранли – 2 неф.; Търгулли – 2 неф. (2 чобани); Аркенли – 6 неф. (1 чобан, 1 сърбин, 1 папас); Айдемир – 4 неф.; Цалалица – 3 неф. (1 папас); Чардакль – 1 неф.; Такучли – 1 неф.; Горне Алаки – 1 неф.; ... водине – 1 неф.; Кара... – 3 неф.; ... Кури – 1 неф. (самарджи); Аджар... – 1 неф.; Станке... – 1 неф.; Ковак – 1 неф. (мейханеджи); Нолчели – 2 неф.; Самия Филибе – 1 неф. (Талкенджи)
Радомир	-	1 неф.	
София	-	4 неф.	
Арнавуд	-	1 неф.	
Сърбин	1 неф.	1 неф.	
Рум	-	1 неф.	
Ренчбер (надничар)	11 неф.	-	
Ябанджи	5 неф.	3 неф.	
Аргат	2 неф.	1 неф.	
Хаймане	1 неф.	1 неф.	
Чамурджи	1 неф.	-	
Чобан	-	7 неф.; 8 синове на чобани	
Терзи	-	1 неф.	
Диленджи	-	1 неф.	
Манганджи	-	1 неф.	
-----	-----	-----	-----

1698 г. <i>Общо регистрирани в каза Татар</i> <i>Пазарджик: 10 968</i> <u>неф. християни</u>	Общо: 1008 неф. <i>ябанджии, перакенде, аргати, регистрирани в казата /</i> 9 % от всички 10 968 регистрирани платци		
	Аргати при мюсюлмани	Ябанджии	Перакендега на Сарухан Бейли и Хъзърджък
Общо:	423 неф.	502 неф.	83 неф.
Произход/ професия	Брой нефер	Брой нефер	Брой нефер
Папас	1	2	1
Чобан	1	-	-
Терзи	-	1	-
София	1	-	-
Рум	1	-	-
Хаймане	1	-	-
Ябанджии	1	-	-

Таблица 2. Население, регистрирано в селата, разположени в Овчите хълмове и южните части на долината на река Тополница, 1694–1698 г.

ЧЕРНОГОРОВО	авариз дефтер -80/90-те XV/II в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джиз.	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Общо регистрирани:	36 неф. христ.	148 неф. аля – 25 неф. евсат – 90 неф. една – 33 неф.	120 неф.	193 неф.	197 неф. 146 неф. рая
ВОЙНУЦИ	-	-	-	-	51 неф. от тях 2 чобани
Професи – рая	Бр. неф.	Бр. неф.	-	Бр. неф.	Бр. неф.
Папас	-	2 (евсат)	-	1	2
Хаджи	-	1 (евсат) ябанджия	-	-	-
Кетхуда	-	Общо: 2 1 (евсат); 1 (една)	-	-	-
Терзи	1	2 (евсат)	-	-	3
Съгъртмач	-	4 (евсат)	-	1	-
Чобан	-	-	-	3	2
Деирменджи	-	-	-	1	-
Аргат	-	1 (една)	-	1	1

ЧЕРНОГОРОВО	авариз дефтер -80/90-те XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джиз.	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Общо регистрирани:	36 неф. христ.	148 неф. аля – 25 неф. евсат – 90 неф. една – 33 неф.	120 неф.	193 неф.	197 неф. 146 неф. рая
Ябанджи	-	11 (евсат); 2 (една)	-	6	-
Пришълец	-	1 (евсат); 1 (една)	-	-	-
Хаймане	-	2 (евсат); 3 (една)	-	-	-
Преселници от конкретни селища / райони	-	евсат: Бутово – 1; Загоре – 1; Разлог – 1; Рагуза – 1 една: Рагуза – 2	-	Рагуза – 2	София – 1
Етнически обособени	-	-	-	сърб – 4; рум (грък) – 2	-
-----	-----	-----	-----	-----	-----

КАЛУГЕРОВО	авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
<i>Общо регистрирани:</i>	79 неф. немюс. 26 неф. немюс. в Циганска махала	179 неф. аля – 32 неф. евсат – 113 неф. една – 34 неф.	220 неф.	243 неф.	243 неф. рая – 199 неф.
Войнуци	4 зеванд	-	-	-	44 неф.
<i>Професии рая</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>
Папас	1 син	3 (евсат); 1 син на поп	-	2 и 1 син на поп	2
Кетхуда	-	1 (евсат)	-	-	-
Съгъртмач	-	2 (една)	-	-	-
Чобан	-	-	-	2	4
Терзи	-	1 (аля)	-	3	2
Кюркчи	1	-	-	-	-
Бояджи	-	1 (евсат)	-	-	-
Казанджи	-	1 (аля)	-	-	-
Фучуджи	-	1 (евсат)	-	-	-
Балъкчи	-	1 (евсат)	-	-	-
Наалджи	-	1 (евсат)	-	-	-
Дюкянджи	-	-	-	1	-

КАЛУТЕРОВО	авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Дюлгер		1 (евсат)	-	-	1
Бостанджи	-	1 (евсат)	-	-	-
Деирменджи	-	-	-	1	-
Нает, помощник (таби)	-	3 – (1 е нает от рибар)	-	1 – нает от сина на попа	-
Ябанджи	-	Общо: 25 3 (аля); 19 (евсат); 3 (една)	-	Общо: 12; 1 син на ябанджи	15
Аргат	-	-	-	4	-
Хаймане	-	4 (една)	-	-	-
преселници от конкретни райони	-	Общо: 5 Загориа – 3 (2 есват, 1 аля); Златица – 1 (евсат); Попинци – 1 (една)	-	Загоре – 1	
Етнически обособени	-	1 сърбин (евсат)	-	рум – 1; тагар – 1	2 сърби
Гулям (роб)	-	1	-	-	-
-----	-----	-----	-----	-----	-----

ЛЕСИЧОВО	Авариз – 80–90-те на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
<i>Общо регистрирани:</i>	44 неф. 4 мюс. 40 немюс.	123 неф. 94 нефер рая <i>аля – 17 неф. евсат – 56 неф. една – 21 неф.</i>	180 неф <i>заедно с Махала юруци</i>	140 неф.	149 неф. (заедно с 39 войнука) 110 неф. рая
ВОЙНУЦИ	-	Общо: 29 <i>5 (аля); 24 (евсат); има 1 – папас; 1 – хаймане</i>	-	-	39 войнука – има 1 терзи
Синове на войнуци	-	Общо: 6 3 (аля); 3 (една)	-	-	-
<i>Професии рая</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>	<i>Бр. неф.</i>
Папас	-	1 войнук папас; 1 син на папас	-	3	2
Кетхуда	-	-	-	1	-
Терзи	-	4 (евсат)	-	5	2
Табак	1 мюс.	1 (евсат)	-	-	1
Халач	-	Общо: 4 2 (евсат) 2 (една)	-	2	2
Самарджи	-	1 (евсат)	-	-	-

ЛЕСИЧОВО	Авариз – 80–90-те на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Куюмджи	-	1 (евсат)	-	1	-
Бозаджи	-	1 (аля)	-	-	-
Механджи	-	1 (евсат) 1 (една)	-	1	-
Чомлекчия	-	-	-	1	1
Керемидчи	-	-	-	1	-
Деирменджи	1 немюс.	-	-	-	1
Съгъртмач	-	-	-	1	-
Чобан	1 немюс.	Общо 2: 1 (евсат); 1 сърб (една)	-	3	1
Ябанджи	-	-	-	1	-
Хаймане	-	1 (евсат)	-	-	-
Преселници от конкретни райони	-	Мечка – общо 3 (2 аля); (1евсат)	-	Поибрене – 1	-
Етнически обособени	-	2 сърби – (1 аля); (1 чобан /една); 1 маджар (аля); 1 арнаууд (една)	-	3 сърби	1 сърб

Таблица 3. Население, регистрирано в селата, разположени в южното подножие на Същинска Средна гора, 1694–1698 г.

ПАНАГЮРИЩЕ	Авариз – 80–90-те години на XVIв.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Общо регистрирани:	<i>жители са войнуци и не плащат авариз; записани като допълнение 3 ав. хане / 17 ав. неф.</i>	460 неф. <i>Ала – 82 неф. Евсат – 277 неф. Една – 101 неф.</i>	520 неф.	296 неф.	325 неф.
Папас	-	2 (евсат)	-	2	2
Хаджи	-	Син (аля)			
Терзи	-	3 (евсат)	-	3	1
Бояджи	-	1 (аля)	-	-	-
Халач	-	2 (евсат)	-	1	-
Табак	-	-	-	3	1
Фучуджи	-	1 (евсат)	-	-	-
Барутчи	-	-	-	1	-
Механджи	-	2 (евсат)	-	1	-
Сараф	-	-	-	5	-
Куюмджи	-	1 (евсат)	-	2	-
Ковач	-	1 (евсат)	-	2	-
Сапунджи	-	-	-	2	-
Тузджи	-	3 (евсат)	-	-	-
Деирменджи	-	1 (евсат)	-	1	-

ПАНАГЮРИЩЕ	Авариз – 80–90-те години на XVIв.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Юрук	-	1 (евсат)	-	-	-
Чобан	-	2 (евсат)	-	4	1
Съгъртмач	-	2 (евсат)	-	1	-
Хергеледжи	-	-	-	1	-
Бостанджи	-	-	-	2	-
Нает, помощник (таби)	-	15 (евсат)	-	-	-
Хаймане	-	евсат: 11; 2 син на хайм. една: 8; 1 син на хайм.	-	12	2
Ябанджи	-	Общо: 46 евсат: 10; една: 36; 2 сина на яб.	-	12	3
Преселници от кон- кретни райони	-	Евсат: Бутово -1; Самоков – 1; Мечка – 1; Брацигово – 1; Враждебна -1	-	-	-
Етнически обособени	-	1 сърб ябанджи	-	Рум – 1	Рум – 1
Чалък	-	-	-	1	-
-----	-----	-----	-----	-----	-----

СТРЕЛЧА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
<i>Общо:</i>	-	350 неф. <i>Аля – 81 неф. Евсат – 222 неф. Една – 47 неф.</i>	320 неф.	244 неф.	<i>Общо:</i> 288 неф. – 238 неф. рая
ВОЙНУЦИ	-	-	-	-	50 неф.
<i>Професии рая</i>	<i>Брой неф.</i>	<i>Брой неф.</i>	<i>Брой неф.</i>	<i>Брой неф.</i>	<i>Брой неф.</i>
Папас	-	<i>Общо: 11 папас 2 (аля); 9(евсат); 2 син на папас (евсат)</i>	-	1	3
Терзи	-	3 (евсат)	-	-	1
Мутафчи	-	2 (аля); 2 (евсат)	-	1	1
Табак	-	-	-	2	1
Халач	-	-	-	2	1
Литакчи	-	-	-	1	-
Кечеджи	-	-	-	2	-
Бояджи	-	-	-	1	1
Фучуджи	-	1 (евсат)	-	-	-
Казанджи	-	1 (аля)	-	-	1
Юрганджи	-	-	-	1	-

СТРЕЛЧА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Дюлгер	-	1 (евсат)	-	2	1
Сапунджи	-	1 (евсат)	-	1	-
Съгъртмач	-	3 (евсат)	-	3	1
Чобан	-	Общо: 3 1 (евсат); 2 (една); 2 син (1 една; 1 аля)	-	3 (1 ябанджи)	2
Фучуджи	-	2 (евсат)	-	-	-
Деирменджи	-	3 (евсат)	-	1	-
Балъкчи	-	-	-	1	1
Солак	-	-	-	-	1
Керемидчи	-	-	-	1	-
Аргат	-	2 (една)	-	-	1
Нает, помощник (таби)	-	-	-	1	-
Пришълец	-	1 (евсат)	-	-	4

СТРЕЛЧА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Хаймане	-	<i>Обицо: 5</i> 2 (евсат); 2 (една); 1 хаймане ябан- джи (евсат); 2 сина (една);	-	-	-
Ябанджи	-	<i>Обицо: 50</i> 1 (аля); 18 (евсат); 31 (една) и 2 сина	-	13	4
Преселници от кон- кретни райони	-	<i>Обицо: 13</i> <i>аля:</i> София – 1 <i>евсат:</i> Рагуза – 2; Панагюрище – 1; Балдево – 1; Ка- мениче – 2; Разлог – 1; Загоре – 2 <i>една:</i> Рагуза – 2; Загоре – 1	-	<i>Обицо: 4</i> Загоре – 3; Рагуза – 1	Рагуза – 5
Етнически обособени	-	-	-	Сърб – 2	-

Таблица 4. Население, регистрирано в селата, разположени в подножието на северния дял на Родопите, 1694–1698 г.

ПЕЩЕРА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Общо регистрирани:	Общо: 163 неф. мюсюлмани – 13 неф. немюсюлмани – 150 неф.	347 неф. Аля – 82 неф. Евсат – 100 неф. Една – 165 неф.	430 неф.	335 неф.	379 неф. от тях 25 неф. хи-зметжар
Папас	-	Общо 4: 1 (аля); 1 (евсат); 2 (една); 1 син (една)	-	8	2
Хаджи	-	2 (аля); 1 син (една)	-	8	-
Секбан	1 немюс.	-	-	4	-
Мутафчи	1 мюс.; 19 немюс.	Общо 4: 3 аля; 1 една	-	62	1
Табак	2 мюс.; 8 немюс.	3 син	-	13	4
Терзи	6 немюс.	1 (евсат)	-	7	2
Бояджи	-	1, който е ябанджи	-	2	-
Кюркчи	-	1 син на кюркчи ябанджи	-	2	-
Черджи	-	-	-	4	-

ПЕЩЕРА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Папукчи	6 немюс.	2 (една)	-	7	-
Куюмджи	2 немюс.	1 (една)	-	4	-
Дюкянджи	2 немюс.	-	-	-	-
Екмекчи	-	1 (една)	-	2	-
Казанджи	--	-	-	1	-
Чомлекчи	-	-	-	1	-
Бакал	-	1 (аля)	-	-	-
Касап	1 мюс. 1 немюс.	-	-	4	-
Ковач	-	1 (аля); 1 син на ковач	-	4	-
Бербер	-	-	-	1	-
Дюлгер	-	-	-	1	-
Теляк	-	1 (една)	-	-	-
Кюмюрджи	4 немюс.	1 (една) <i>Общо: 2 сина</i> 1 син (една); 1 син (евсат)	-	<i>Общо: 14</i> (1 от тях, нает от папас); 1 син на кюмюрджи	-
Деирменджи	-	1	-	3	-

ПЕЩЕРА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Вигнеджи	-	3 (една)	-	3	-
Тимурджи	-	1 (аля)	-	1	1
Съгъртмач	-	-	-	2	-
Чобан	1 немюс. 1 мюс.	-	-	3 (1 от тях е нает от Никола)	3
Ортак	1 немюс.	-	-	1	-
Аргат	-	-	-	9 (2 от тях са наети от бербер; 1 – нает от тимурджи)	-
Ябанджи	-	Общо: 31 ябанджи 12 (евсат) 19 (една) Общо: 7 сина 2 син (евсат) 5 син (една)	-	5	-
Чеканджи	1 мюс. 3 немюс.	-	-	-	-

ПЕЩЕРА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Нает, помощник (таби)	-	<i>Общо: 22</i> 1 (евсат); 21 (една) – от тях: 1 нает от бояджи; 1 нает от ябанджи; 5 нает от ортакчи Никола; 1 нает от папукчи;	-	<i>Общо 29</i> – от тях: 1 нает от папас Гюро 1 нает от папас Тодор 1 нает от Дели папас 1 нает от х. Рано 3 нает от х. Кръстьо 1 нает от х. Йован 3 наети от ортак Рад 2 нает от терзи Михал 1 нает от терзи Дольо 1 нает от папукчи Ангел 1 нает от касап Манол 1 нает от симидчи Закари	-

ПЕЩЕРА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Шакирд	-	-	-	Общо 12 – от тях: 1 при мутафчи Стоян 1 при мутафчи Яно 2 при друг Стоян мутафчи 1 при папукчи Илчо 1 при папукчи Митре 3 при табак Михал 1 при табак Йован 1 при кованджи Никола 1 при сина на ковача Слав	-

ПЕЩЕРА	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Преселници от конкретно селище	-	<i>Общо: 11</i> <i>евсат:</i> Разлог – 1 Мечка – 1 Самоков – 1 Мелник – 1 Златица – 1 <i>една:</i> Мелник – 1 Брацигово – 1 Разлог – 2 Кюстендил – 1 Одрин – 1	-	<i>Общо: 6</i> Пирот – 4 Разлог – 1 Костенец – 1	-
Етнически обособени	-	-	-	Сърб – 1	-
Хаймане	-	3 – синове на хаймане (една)	-	1	-
-----	-----	-----	-----	-----	-----

ГОЛЯМО БЕЛОВО	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Общо регистри- рани:	106 неф. немюс.	142 неф. <i>Аля – 45 неф. Евсат – 72 неф. Една – 25 неф.</i>	360 неф.	376 неф.	418 неф.
Папас	1 папас; 1 син на папас	2 (евсат); 1 син на папас Стоян	-	3	-
Кюмюрджи	-	1 (една)	-	21	-
Тимурджи	1	-	-	3	-
Казанджи	-	-	-	1	-
Килитчи	-	-	-	9	-
Ковач	-	1 (една)	-	9	-
Шакирд	1	-	-	1 чирак при ковач	-
Куюмджи	-	-	-	3	-
Сарач	1	-	-	-	-
Дюлгер	1	1 син на дюлгер	-	3	-
Папукчи	2	-	-	3	-
Наалджи	-	-	-	2	-
Терзи	1	-	-	7	-
Мутафчи	-	-	-	9	-

ГОЛЯМО БЕЛОВО	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Бояджи	1	-	-	2	-
Кечеджи	-	-	-	1	-
Касап	1	-	-	-	-
Екемчи	-	-	-	1	-
Чомлекчи	-	-	-	1	-
Сапунджи	-	-	-	1	-
Механджи	-	-	-	1	-
Мандраджи	-	-	-	2	-
Фучуджи	-	-	-	5	-
Бакал	-	-	-	3	-
Кюркчи	-	-	-	3	-
Чобан	1	-	-	2	-
Катърджи	-	-	-	1	-
Вигнеджи	-	-	-	4	-
Ябанджи	-	1 (една)	-	4	-
Ортак	-	-	-	4	-
Нает, помощник (таби)	-	-	-	1	-
Чапкун	-	-	-	1	-

ГОЛЯМО БЕЛОВО	Авариз – 80–90-те години на XVII в.	1694 г. подр. джизие	1695 г. съкр. джизие	1696 г. подр. джизие	1698 г. подр. джизие
Дербенджи	-	-	-	1	-
Преселници от конкретно селище	-	-	-	Общо: 6 Самоков – 1; Филибе – 1; София – 1; Червен – 2; Бургас – 1	-
Етнически обособени	-	-	-	Общо: 4 Рум – 1; Ефляк – 3	-

СЛИВЕНСКАТА СВЕТА ГОРА ОТ XIV ДО XVI ВЕК

д-р Георги Ковачев
Регионален исторически музей – Сливен
ORCID ID: 0009-0002-1835-9903
g.kovatchev@att.net

Sliven's Holy Mountain from the 14th to the 16th century
George Kovachev

Summary: The article presents the monastic community of Sliven's Mountain that existed in the highlands around the city of Sliven. Historic sources, archaeological excavations and architectural observations reveal that the monasteries were built during the 13th – 14th centuries, survived the Ottoman conquest of the Balkans at the end of the 14th and the beginning of the 15th century, and declined at the end of the 16th century. Exact information about the time and reasons for the closure of the monasteries is missing.

Keywords: Holly Mountain, Sliven, monasteries, St. Theodosius of Tarnovo.

Повод за представянето на това съобщение е появата, с течение на времето, на множество публикации както на хартиен носител, така и в електронен вид¹, които вземат отношение за края на средновековното манастирско средище Света гора Сливенска, сочейки неговото разрушаване в края на XIV в. Текущите резултати обаче, според постиженията на съвременните исторически и археологически проучвания, представят друга картина на развилите се събития. В това съобщение се цели, във възможно най-достъпен вид, да се обобщят съществуващите сведения, които да се ползват от всички, обръщащи се към темата за сливенските манастири.

¹ Вж. например статията за Сливенската Света гора на сайта на Сливен Лайф. <https://slivenlife.wordpress.com/2015/08/28/> (25.02.2026).

Изворовите данни за тази манастирска конфедерация² са доста лаконични. За пръв и последен път тя се споменава от съвременник на епохата като Сливенската планина в Житието на св. Теодосий Търновски от Цариградския патриарх Калист (1347–1355, 1357–1363 г.), писано към 1363–1364 г.³ Според текста в житието от Червен св. Теодосий Търновски отишъл в Сливенската планина, където постъпил в манастира „Св. Богородица“, наречен още Епикерниев, „защото от него (епикерния⁴) бе създаден този божествен храм“⁵. По-късно св. Теодосий отишъл в Парория, след смъртта на св. Григорий Синаит се върнал обратно в Сливенската планина и продължил да странства.

Споменатият от Калист Епикерниев манастир е описан и в друг средновековен български извор – приписка към поучения на Ефрем Сирин от йеромонах Методий Светогорец, писана към средата на XIV в., съхраняваща се в Атонския манастир „Св. Павел“. Самата приписка гласи: „Писалият тази книга се наричах Методий, йеромонах мнишки. Писах пък този Св. Ефрем в Епикерниевия манастир, в тъй наречената Пречиста източница, когато тогава бе игумен Тимотей. Моля всеки, който преписва тази книга, да не злослови и не се подиграва, а да помни, че никой от човеците не е съвършен, а единствено само Бог. Нему слава во веки веков. Амин“⁶. От този средновековен документ става ясно името на един от игумените на манастира, който се е казвал Тимотей. Следва да се отбележи, че „йеромонах господин (кир) Тимотей“ е отбелязан в състава на Търновския събор срещу юдействащите

² В изворите се споменават манастирите в Сливенската планина, без да се визи-ра главен манастир, което подсказва, че всеки от тях вероятно е упражнявал собствена автономия.

³ *Златарски, В.* Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия, иже в Трънове постничествовавшего. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XX, част 2, 1904, с. 12; *Киселков, В.* Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. София: Печатница С. М. Стайков, 1926, 8–26. Познато от по-късен препис на Владислав Граматик от 1479 г. Вж.: *Петканова, Д.* Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София: Д-р Петър Берон, 1992, с. 162.

⁴ Епикерний (още „чашник“) – звание в средновековния български царски двор, обозначаващо главния царски виночерпец.

⁵ За великия епикерний на цар Иван Александър Срацимир вж. по-долу.

⁶ *Иванов, Й.* Български старини из Македония. София: БАН, 1931, с. 277.

от 1359 г.⁷ Наред със св. Теодосий Търновски и йеромонах Тимотей, другата известна личност, свързана със Сливенската Света гора, е Ромил Видински, който, както е описано в споменатото вече житие на светеца – исихаст, се срещнал в Сливенската планина със св. Теодосий Търновски, след което двамата продължили обиколките към други български манастири.

Единствената светска личност от епохата, свързана с манастирите около Сливен, е монахът Силвестър, споменат в Бориловия синодик на Българската православна църква⁸. Александър Кузев приема, че това е виночерпецът на цар Иоан Александър Срацимир, ктитор на посочения манастир „Св. Богородица“, познат от грамотата на византийския император Йоан V Палеолог от 1344 г. и от Шуменския надпис на Срацо, внук на великия епикерний (вер. Срацимир)⁹.

Съвременните теренни наблюдения в сливенския дял на Източна Стара планина разкриват останки на манастири в местностите Селището над Сливен; Черковното, западно от Сливен; при църквата „Св. Георги“, северозападно от Сливен; Клепалото, източно от с. Нейково; манастирът „Св. Петка“, северно до с. Сотиря; до с. Седларево и Калето на хайдут Върбан, северно от град Котел. В района на Сливенската планина съществуват и останки от множество църкви и параклиси от епохата на Средновековието.¹⁰

Пръв за Сливенската Света гора пише Паисий Хилендарски. В своята „История славянобългарска“ той споменава на два пъти за „Сливенската планина“ и свързва изграждането на нейните манастири с името на цар Калоян. Според мнението, което историографът налага, св. Теодосий е бил „началник и наставник“ на Сливенските манастири,

⁷ Златарски, В. Цит. съч., с. 26; Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус, 1943, с. 226; Гонис, Д. Състав на Търновския събор от 1359 г. – Исторически преглед, 1989, № 1, с. 41.

⁸ Дуйчев, Ив. Цит. съч., с. 164, № 131.

⁹ Кузев, Ал. Великият епикерний Срацимир – виден български сановник от XIV в. – Векове, 1975, № 4, 14–17.

¹⁰ Ковачев, Г. Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII–XIV век. В. Търново: Фабер, 2002, 126–137; Русев, Ив., Г. Ковачев. Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII–XVII век. В. Търново: Фабер, 2011, 113–128.

а цар Йоан Александър съградил на това място много манастири по подобие на Света гора Атонска¹¹. Паисий не казва нищо за края на сливенските манастири.

След Паисий внимание на манастирите около Сливен обръща Георги Раковски. Според него Сливенската (Мала) Света гора се простирала до Беброво, Еленско (до град Елена). Видният наш възрожденец посочва манастира по р. Манастирска в местността Селището, северозападно от Сливен, където ставал събор на 21 май (св. Константин и Елена) и предполага, че това е било името му. Раковски споменава и за манастира при недалечното село Сотиря, чието име според него е „Св. Петка“, тъй като там палили свещи в петък след Великден.¹²

Константин Иречек отбелязва манастира „Св. Богородица“, наречен още Епикерниев, край Сливен и предполага, че мястото на това духовно средище е манастирът по р. Манастирска в местността Селището.¹³

Първи, които извършват детайлни описания не само на църквите и манастирите, но и на старините около Сливен, са братята Владислав, Хермингилд и Карел Шкорпил. Заслужава внимание техният опит да разграничат манастирите от съществуващите паралелно с тях скитове, църкви и аязми, както и разсъжденията им по въпроса за вътрешната организация на живот в Сливенската манастирска общност. Шкорпил отбелязват преданието, че в Сливенската планина са съществували двадесет и четири средновековни манастира.¹⁴

Полихроний Сирку приема манастирското минало на Сливенската планина и пръв обръща внимание, че името на Епикерниевия манастир

¹¹ *Паисий Хилендарски*. Славянобългарска история. София: Български писател, 1972, с. 114, 190–191.

¹² *Раковски, Г.* Няколко речи за Асен I и сина му Асен II. – В: Съчинения на Г. С. Раковски. София: Държавна печатница, 1922, 286–292.

¹³ *Иречек, К.* История на българите. Търново: Скоропечатница на К. Тулешков, 1886, с. 403; *Иречек, К.* Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974, 770–771.

¹⁴ *Шкорпил, Вл. и К.* Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив: Областна печатница, 1885, 70–78; *Шкорпил, бр.* Спомен за Сливен и манастирите му. Исторически бележки. Сливен: Печатница на в. „Българско знаме“, 1886.

е производно не от лично име, а от царска длъжност.¹⁵ Историкът на град Сливен д-р Симеон Табаков изгражда своята постановка по проблема главно въз основа на публикациите на братя Шкорпил, както и на базата на някои местни предания и легенди, при все че се отнася критично към информацията в тях.¹⁶ След Табаков до средата на XX в. темата за Сливенската Света гора се разглежда от местни ентусиасти и краеведи, сред които следва да се изброят имената на Захари Измирев¹⁷, Георги Гюлмязов¹⁸, Данаил Константинов¹⁹ и Павел Делирадев²⁰.

Васил Гюзелев, споменавайки Сливенската планина, причислява Епикерниевия манастир към книжовните средища в българските земи през XIII–XIV в.²¹ Георги Чавръков също обръща внимание на сливенските манастири като на книжовен център,²² а Николай Тулешков отнася някои от манастирите край Сливен към определените от него типове манастирски комплекси²³. Опит да ситуира Сливенската Света гора в българската фолклорна традиция прави Анчо Калоянов²⁴. На темата за сливенските манастири място в своето историко-географско изследване отделя Красимира Гагова, базирайки се главно на изнесените от братя Шкорпил факти.²⁵

¹⁵ *Сърку, П.* К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Исследование. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефимия Тернавского. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1898, с. 79.

¹⁶ *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 1. София: ОФ, 1986, 139–163.

¹⁷ *Измирев, З.* Сливен в миналото. – Изток, № 119, 4 септ. 1937.

¹⁸ *Бънов, П.* Крепости, църкви и манастири в Сливенско по записките на Г. Гюлмязов. – Известия на музеите от Югоизточна България, 18, 1995, 61–84.

¹⁹ *Константинов, Д.* Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Жеравна: Читалище „Единство“, 1948, 93–95.

²⁰ *Делирадев, П.* Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София: БАН, 1953, 263–267.

²¹ *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в. София: Народна просвета, 1985, 110–111.

²² *Чавръков, Г.* Средища на българската книжовност. София: Народна просвета, 1987, 96–98.

²³ *Тулешков, Н.* Архитектура на българските манастири. София: Техника, 1988, 30–31, 50, 128, 146, 163, табл. № 3.

²⁴ *Калоянов, А.* Света гора в българския фолклор. – Във: Фолклорната традиция на Сливенския край. Т. 2. София: БАН, 1989, 50–58.

²⁵ *Гагова, Кр.* Тракия през Българското средновековие. София: Аргес, 1995, с. 251.

Без да представям детайлен анализ на писаното от споменатите автори, ще спомена главното заключение, което те налагат, относно края на това духовно средище. Според изказаните становища манастирите в Сливенската планина са унищожени от турците или веднага след падането на България под османско владичество в края на XIV – началото на XV в., или малко по-късно, като предварително са им отнети съществуващите имоти и привилегии.

Археологическите разкопки на средновековния манастир в местността Селището, споменат от почти всички засягащи темата, и няколко новооткрити документа от османотурските архиви представиха картината малко по-различна от това съществуващо схващане.

Проучванията на манастира в местността Селището разкриха голяма част от крепостната стена на обителта, на места запазена до 2,70 м височина. Правоъгълната по план крепостна стена е с периметър над 100 м и може да се отбележи, че на северната и южната стена на градището се разкриват два входа, главен от които е южният, а на северната стена се очертават и останките на четириъгълна кула. Към тази крепостна стена са били долепени жилищните помещения (килиите) на обитателите на манастира, които имат минимални размери. Разкритата манастирска църква, макар и лошо запазена, пленява с правилните си архитектурни пропорции. Църковната сграда е послужила и като последно жилище за двама от видните обитатели на манастира, тъй като по време на археологическите проучвания техните гробове се откриха в северната и южната страна на притвора.²⁶ Сред находките от манастира преобладават цели и фрагментирани глинени съдове от XIII–XVI в., български, византийски и турски монети от XIV – средата на XV в., бронзови закопчалки за книги, железни върхове за стрели и др. Извършените наблюдения и резултатите от археологическите проучвания сочат, че манастирът е строен около средата на XIII в. и функционира и през XV–XVI в. Особеностите на неговата архитектура, които се отбелязват от Тулешков преди началото на разкопките, още тогава отна-

²⁶ Непубликувани резултати от археологическите проучвания. Вж: *Ковачев, Г., Ив. Русев.* Света гора Сливенска. Опит за история на средновековното манастирско селение и района (XII–XVII в.). В. Търново: Фабер, 2001, с. 110; *Русев, Ив., Г. Ковачев.* Цит. съч., с. 143.

сят сградата към големите български манастири от посочения период (XIII–XVI в.).²⁷

Резултатите от археологическите проучвания се потвърждават косвено и от други сведения. Като доказателство за по-дългото съществуване на средновековните сливенски манастири, също така неоспоримо както и резултатите от археологическите проучвания, са данните от османските дефтери, които категорично сочат, че през втората половина на XVI в. в Сливен съществува манастир на име „Св. Георги“, който през 1555 г. е обложен с годишен данък 80 акчета, а през 1579 г. – със 100 акчета. В землището на съседния Клуцохор през 1555 г. също действа манастир, чието име, за съжаление, не узнаваме от документите, който, от своя страна, плаща по 160 акчета и следователно е двойно по-голям от „Св. Георги“.²⁸

Тези наблюдения са отразени и в запазено местно предание, записано от братя Шкорпил в края на XIX в., отнасящо се за Сотирския манастир край Сливен. Според това сведение, което не е подкрепено с документи, манастирът е бил разрушен към средата на XVII в. след намесата на жителите от село Сарай (днес несъществуващо, намирало се е до гр. Стралджа, Ямболско), които обвинили светата обител пред турското правителство, че крие разбойници, които често обирали турската поща на пътя от Одрин за Шумен.²⁹ И това дало повод манастирът да бъде окончателно разсипан от властите.

Възникнали през XIII–XIV в., сливенските манастири преживяват динамиката на събитията от края на XIV – началото на XV в. Краят им настъпва не по време на османското нашествие, а чак след третата четвърт на XVI в. Документите, с които разполагаме за историята на района през XV–XVII в., не ни дават възможност да разкрием истинските причини за техния упадък и всичко, което кажем по въпроса на този етап на проучванията, ще бъде спекулативно. Дали това е свързано с местни изблици на османски фанатизъм, за които нямаме информация; с неизяснени засега действия на държавната власт срещу манастирските имоти или членове на манастирските общности; с практики

²⁷ Тулешков, Н. Цит. съч., с. 163.

²⁸ Първева, Ст. Сливен през XVI в. – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев. София: Гутенберг, 2007, 127–128.

²⁹ Шкорпил, бр. Спомен на Сливен..., с. 7, 41.

вследствие някои поражения на османците в края на XVI в. или с други конкретни причини, независимо от съществуващите по това време възможности за обновяването на стари и действащи църкви и манастири,³⁰ засега не знаем. В духовната структура на района след XVII в. сливенските манастири са подменени от новопостроените метоси на Светогорските манастири, които играят водеща роля в поддържането на духовните традиции на града.

³⁰ Градева, Р. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 137–159.

ПОГЛЕД ВЪРХУ СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ НА МАНАСТИРИТЕ В СОЗОПОЛСКИЯ ЗАЛИВ ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК

Димитър Ницов, докторант в СУ „Св. Климент Охридски“

ORCID ID: 0009-0009-3343-5805

d.nitsov@archives.government.bg

A Look at the Socio-economic History of the Monasteries in the Sozopol Bay in the 15th–18th Centuries

Dimitar Nitsov

Summary: The monasteries in the Sozopol Bay are pillars of Christian culture and spirituality in Northeastern Thrace. Particularly notable are the monastic communities of St. John Prodromos and St. Anastasia which also have their economic presence in the region. The economic aspects of their historical past represent a poorly studied page that deserves its own research.

Keywords: monastic economy, Sozopol, Ottoman Empire, archaeologists, monastic brotherhood

Манастирите, разположени на островите в Созополския залив, са едни от най-забележителните центрове на християнската култура в района на Черноморска Тракия. През Средновековието те са преки свидетели на залеза на българската държавност, на погиването на Византия и на раждането, блясъка и упадъка на Османската империя. Проучването на културно-историческото, архитектурното и стопанското минало на тези манастири е предизвикателство за широк спектър от специалисти – изследователи в сферата на историята, теологията, архитектурата. Настоящото съобщение има за цел да маркира и проследи някои аспекти от стопанското и социалното развитие на манастирските обители край Созопол от ранните векове на османското владичество до края на осемнадесетото столетие.

Горна Тракия и по-специално източната ѝ част е особен район, в който би било крайно неуместно да търсим наличие на манастирска мрежа (с малки изключения) през ранните векове на османското господство – такава, каквато се наблюдава например в западните и юго-западните български земи. За това има редица историко-демографски и социално-икономически причини, разгледани от немалко изследователи, като започнем от Цв. Георгиева и Е. Грозданова и преминем през трудовете на Стефка Първева, М. Петкова, Стефан Димитров, които хвърлят светлина върху историческото и стопанското развитие в източните и североизточните райони на Тракия през периода XV–XVIII век.¹ Няма да се спираме на тези проблеми, които са добре проучени в трудовете на изброените историци. Все пак ще уточним, че за да търсим устойчива манастирска мрежа, трябва преди това да открием устойчива селищна система с преобладаващо християнско население. Тук ще се спрем на едно такова изключение в най-източните земи на Северна Тракия, където се е съхранил християнският елемент още от ранната епоха на османско господство, а именно Черноморското крайбрежие, като особено изпъкват селищата Несебър, Анхиало и Созопол. Споменатите три града остават под християнска власт до най-късно време и овладяването им от османците съвпада с османската военна кампания срещу Константинопол през 1453 г.² Средновековната им история е добре проучена от Васил Гюзелев³ и други

¹ Вж. по-подробно трудовете на *Георгиева, Цв.* Пространство и пространства на българите XV–XVII в. София: ЛИК, 1999, 112–123; *Грозданова, Ел.* Българската народност през XVII в. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989, с. 404, 427, 432–437; *Първева, Ст.* За вакъфите в Североизточна Тракия през първата половина на XVIII в. – Исторически преглед, 1992, № 5, 44–54; *Петкова, М.* Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век. София: Гутенберг, 2020; *Димитров, Ст.* Поселищна мрежа и население в Сакар планина и прилежащия ѝ район през XV–XVI в. – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова. Съст. и ред. Ст. Първева и О. Тодорова. София: Гутенберг, 2016, 53–110.

² *Критовул.* Животът и управлението на Мехмед II ал-Фатих (Завоевателят). Прев. от гр. ез. Ирина Радевска. София, 2004, с. 48.

³ Вж. по-подробно *Гюзелев, В.* Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). София: Борина, 1995.

изследователи⁴ и затова само ще припомним важната подробност, че и трите града са митрополитски центрове на Вселенската патриаршия, важни духовни и културни центрове и по-нататък във времето остават такива, като в това си качество надживяват османското господство по тукашните земи.⁵

Созопол и по-скоро островите, разположени срещу града, се явяват единственият център на манастирски живот и ядро на манастирска мрежа в този най-източен дял на Тракия. На малка площ има такава концентрация на манастири, каквато не се наблюдава никъде другаде в района. Обителите, разположени на созополските острови и съществували през XV–XVII в., са: „Св. Йоан Предтеча“, „Св. Кирик и Юлита“, „Св. Апостоли“, както и манастирът „Св. Анастасия“.⁶ Безспорно водещата обител и най-старото от изброените манастирски средища е „Св. Йоан Предтеча“, за който се твърди в изворите, че владее голям брой имоти в района.⁷ Всички останали манастири са били под една или друга форма зависими или направо метоси на посочената обител.⁸ Наистина в периода XVI–XVII в. в самия Созопол, а и в околността, манастирът разполагал с църкви, ниви, ливади, а манастирът „Св. Яни“ (Св. Йоан) край Ахтопол е бил негов метох.⁹ За благосъстоянието на „Св. Йоан Предтеча“ е от значение и ставропигиалният му статут, тъй като юрисдикцията на созополския митрополит, като първоначално манастирът е бил императорски, а впоследствие и патриаршески¹⁰ (след ликвидирането от османците на християнските държави на Балканите, бившите царски манастири минават под пряката опека на главата на

⁴ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Българите през XVI в. София: ОФ, 1986, 191–200.

⁵ Каравълчев, В. Християнският Анхиало. – В: Поморие: древност и съвремие. Т. 1. Пловдив: Геопан, 2011, 125–143.

⁶ Каравълчев, В. Островният манастир „Св. Йоан Предтеча“ – една непрочетена страница от църковната ни история. – Християнство и култура, 90, 2014, 93–104. Вж. също така разширената публикация на същата статия в https://dveri.bg/component/com_content/Itemid,125/catid,90/id,19295/view/article/, посетено на 12 май 2025 г.

⁷ Пак там.

⁸ Джеммеренов, Н., Б. Димитров. Документи за манастира „Св. Иван Предтеча“. – Известия на Националния исторически музей, 10, 1994, 107–115.

⁹ Каравълчев, В. Островният манастир „Св. Йоан Предтеча“..., с. 97.

¹⁰ Пак там, с. 98.

Вселенската патриаршия и добиват статут на ставропигиални, наред с патриаршеските¹¹). От всички изброени манастирски средища край Созопол, само „Св. Йоан Предтеча“ и „Св. Анастасия“ са по-подробно документирани и изследвани. Тук е и мястото да споменем изследванията на археолозите Ив. Петрински,¹² Ив. Карайотов,¹³ К. Попконстантинов, Р. Костова и Ц. Дражева,¹⁴ църковните историци Ламброс Камперидис¹⁵ и Венцислав Каравълчев,¹⁶ както и незабравимата наша изследователка О. Тодорова, която споменава „Св. Йоан Продром“ в забележителното си изследване за православната църква през XV–XVIII в.,¹⁷ Махиел Кийл също отделя внимание на обителта.¹⁸ Споменатите изследователи разкриват отделни фрагменти от стопанската и социалната история на част от созополските манастирски средища.

За останалите две обители – „Св. Апостоли“ и „Св. Кирик и Юли-та“, се знае малко, освен че са съществували през описвания период като метоси на „Св. Йоан“, както бе споменато вече. Принципно значението на метосите е твърде важно за стопанския капитал на един манастир. Те са икономическата връзка между духовното и материалното. Една от основните функции на метосите е да имат пряк поглед върху стопанската дейност и често надзирават и се грижат за материалното благосъстояние на основната обител, управляват обработката и добива от ниви, градини, ливади, занаятчийска дейност. В тях винаги изпъкват стопанските сгради, като, разбира се, във всякакво съмнение е и грижата за

¹¹ Вж. по-подробно *Фотић, А.* Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век. Београд, 2000, с. 94.

¹² *Петрински, Ив.* Манастирът „Св. Иван Предтеча и Кръстител“ на о. Свети Иван (1467/71–1629). – Известия на Народния музей – Бургас, 3, 2000, 177–189.

¹³ *Карайотов, Ив.* Остров Света Анастасия. Бургас: Либра Скорп, 2004.

¹⁴ *Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова.* Манастирът „Св. Йоан Продром“ на о. Св. Иван в светлината на новите археологически проучвания (2008–2013). – Известия на Народния музей – Бургас, 5 – в памет на Цоня Дражева. Съст. Милен Николов, 2015, 209–217.

¹⁵ *Kamperidis, L.* The Greek Monasteries of Sozopolis XIV–XVII centuries. Thessaloniki: Published by Institute for Balkan Studies, 1993.

¹⁶ *Каравълчев, В.* Островният манастир..., 93–103.

¹⁷ *Тодорова, О.* Православната църква и българите XV–XVIII век. София: БАН, 1997, с. 91.

¹⁸ *Кийл, М.* Изкуство и общество в България през турския период. София: Любимъдрие, 2002, с. 118.

духовната дейност, което обяснява и наличието на храм във всеки един метох.¹⁹ Съществуването на толкова метоси около созополския манастир „Св. Йоан Предтеча“ предполага и стопанска дейност. Това още повече се стимулира и от близостта със Созопол, но и с останалите черноморски селища, които освен че са населени предимно с християнско население (в Анхиало, Месемврия и Созопол мюсюлманите са незначително малцинство), се радват и на особен статут през XVI–XVII в. Анхиало е султански хас и привилегировано селище – важен център на соларството в европейските владения на империята, а значителна част от анхиалската рая е със специални задължения, заета със солодобива и е освободена от джизие, повинности и всякакви аварии.²⁰ Несебър е част от вакъфа на Хасеки султан, а Созопол е в границите на вакъфа на султан Баязид Втори (1481–1512), издържащ джамията в Одрин, а пък созополчани са освободени от всякакви аварии.²¹ Изобщо манастирите на созополските острови са в досег с население, за което би могло да се допусне, че се радва на добро материално благосъстояние.

Трябва да се отбележи и специалната грижа на самата Цариградска патриаршия към най-открояващата се обител в района – „Св. Йоан Предтеча“. Това особено личи от писмото на патриарх Йеремия I (1521–1545/1546), в което делегира правата на манастира над обителта „Св. Кирик и Юлита“, както и от писмата на патриарх Митрофан III (1565–1572; 1579–1580), който потвърждава статута на обителта „заедно с неговите метоси и с всичкото имущество, движимо и недвижимо, по волята на Св. Дух (да бъде) автономен и автодеспотен и непорочен и непотъпкан и изобщо да не се влияе и да бъде смущаван от никое духовно лице, или светско“²².

Специално за манастира „Св. Йоан Предтеча“ в литературата се изтъква неговото „многобройно“ братство като белег за голяма и про-

¹⁹ Темелски, Хр. Църкви и манастири в Самоков и Самоковско. – Духовна култура, 12, 1993, с. 15; Ангелов, Д. Рост и структура крупного монастырского землевладения в Северной и Средней Македонии в XIV в. – Византийский временник (Москва), 11, 1956, 148–149; Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. София: Техника, 1988, 155–156.

²⁰ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Соларството по Българското Черноморие през XV–XIX в. София, 1982, с. 41.

²¹ Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Българите през XVI в., 191–197.

²² Джемеренов, Н., Б. Димитров. Цит. съч., 109–110.

цфтяваща обител. Като се позовават на гръцки и руски източници за големината на монашеското братство, В. Каравълчев и О. Тодорова безкритично посочват в своите изследвания, че в края на XVI в. то наброява между 150 и 170 души.²³ Твърде съмнителни изглеждат представените от изследователите цифри.²⁴ Бихме били по-малко резервирани, ако ставаше въпрос за някои от манастирите – и то по-големите, на Атонския полуостров. Например в края на XV докъм края на XVI в. Хилендарският манастир е обитаван от монаси, чийто брой за този период варира между 60 и 200 души,²⁵ но трябва да уточним, че той е един от големите манастири в Света гора и е на 4-то място в йерархията на манастирската общност в монашеската република. Други по-малки обители в Атон (но все пак манастири, а не скитове или метоси) имат братства през този период с по-малко от 10 души.²⁶ Според султански ферман от 1519 г. пък Рилският манастир има 23-ма души монашеско братство.²⁷ Братствата на Рилския и Бачковския манастир ще започнат да нарастват, но това ще стане в по-късна епоха.²⁸

През 2000 г. археологът Ив. Петрински публикува обстойно изследване (макар и той да го нарича скромно „съобщение“) въз основа на археологическите проучвания, които е извършил със своя екип на о. Св. Иван и при останките на едноименния манастир.²⁹ Според направения на място археологически експеримент около останките от трапезната маса в разкритата трапезария на обителта, археолозите достигат до заключението, че на нея не са могли да се хранят заедно повече от 19 души и максимум още толкова на брой манастирска прислуга и послушници, които са се хранели на отделна маса.³⁰ Що се отнася до монашеските килии, археологическият екип открива едва 9 на брой такива,

²³ Тодорова, О. Цит. съч., с. 91; Каравълчев, В. Островният манастир..., с. 102.

²⁴ Благодаря на доц. Св. Иванова, която ми обърна внимание и провокира у мен критичен поглед към твърденията за толкова многобройно манастирско братство за въпросната обител.

²⁵ Фотий, А. Цит. съч., с. 99.

²⁶ Пак там.

²⁷ Ихчиев, Д. Турските документи на Рилския манастир. София, 1910, с. 11.

²⁸ Вж. по-подробно Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Съст. и ред. Б. Цветкова. София, 1975, с. 271; Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 33.

²⁹ Петрински, Ив. Цит. съч., 177–190.

³⁰ Пак там, с. 183, 186.

като същевременно се има предвид, че манастирът запазва общежителен характер и засега няма данни това да е променяно във времето.³¹ За съжаление, Петрински не е коментирал в своята публикация броя на монашеското братство според изворите, а именно – споменатите 150–170 души, затова тук си позволихме да го поставим като тема, съпоставяйки тези цифри с големината на братствата по други манастири по същото време и, разбира се, със заключенията на археолога от неговите проучвания на терен. Петрински загатва също така, че околните земи на острова вероятно са били обработваеми от обитателите на манастира, но остава загадка как точно е ставал напоителният процес на земеделските земи, тъй като островът е безводен. Възможно е да е събирана дъждовна вода в цистерни или други съоръжения, но до този момент археолозите не са намерили подобни напоителни системи.³²

Не е невъзможно обаче един остров с ограничени водни ресурси да развива земеделие. Конкретно за о. Св. Иван има такива податки. В едно недатирано писмо на патриарх Йеремия (вероятно от втората половина на XVI в. – б.м.) се съобщава следното: „...Чу се, че в уважавания манастир на честния и преславен пророк и предтеча Йоан Кръстител тази вреда я има – много жени идват и си отиват под предлог, че жънат...“³³. Патриархът е притеснен от досега на монасите с жени в обителта, а след като идват такива в манастира, които се представят за жътварки, очевидно земите на острова са били обработваеми и са се нуждаели от земеделска работна ръка.

В периода 2008–2013 г. се провеждат разкопки на о. Св. Иван под ръководството на Казимир Попконстантинов, Цоня Дражева и Росина Костова. Археолозите потвърждават в своята публикация това, което подчертава и Ив. Петрински, а именно – повечето от откритите през предходните археологически сезони архитектурни основи и съоръжения „принадлежат на последния етап от съществуването на манастира между XV и първата четвърт на XVII век“³⁴. Екипът, който е ръководен от Попконстантинов, Дражева и Костова, разкрива значително повече

³¹ Пак там, с. 184.

³² Пак там, с. 186.

³³ *Джемеренов, Н., Б. Димитров*. Цит. съч., с. 113.

³⁴ *Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова*. Цит. съч., с. 210; *Петрински, Ив.* Цит. съч., 178–179.

пластове и съответно повече материални следи от почти всички исторически периоди, свързани с манастирския комплекс, но по-важното за нас в случая е, че археолозите откриват находки, както и архитектурни следи от наличието на ювелирно ателие, функционирало в периода XIV–XVII в., което е изработвало църковна утвар и декоративни детайли от метал за подвързването на богослужебните ръкописи.³⁵ Дейност доста ценена и скъпа по онова време. По всяка вероятност това ателие е важен елемент в икономическата дейност на манастира.

Що се отнася до данъчното облагане, подобно на Рилския и на много други манастири, обителта „Св. Йоан“ е освободена от аваризи. В османски регистър от 1528/29 г., публикуван фрагментарно от М. Кийл, е вписано, че манастирът плаща единствено глобална сума като макту на стойност 153 акчета.³⁶ Тази сума се равнява по това време на около 2½–3 златни османски монети – султани, всяка с тегло около 3,5 грама.³⁷ Имайки предвид, че за един толкова известен и почитан манастир, владеещ ниви, ливади, градини и поне четири метоха, вкл. и имоти в молдовските земи,³⁸ въпросната сума не би била сериозен проблем. В османския опис изрично е отбелязано, че манастирското средище притежава имперски заповеди, гарантиращи статута му, а именно освобождаването му от всякакви данъци, в т.ч. и от редовните – испенче и десятъци.³⁹ Не е необичайно явление дадена манастирска обител да изплаща веднъж през данъчната година еднократна фиксирана сума. Тази практика е описана доста подробно в литературата.⁴⁰ Това е време, в което по-богатите манастири имат реална възможност да натрупат със-

³⁵ Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова, Цит. съч., с. 213.

³⁶ Кийл, М. Цит. съч., с. 118.

³⁷ За стойността на монетата „султани“ вж. по-подробно Pamuk, Ş. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 2000, 62–63; Кръстев, Кр. Политически и икономически аспекти на кризата в Османската империя в периода 1585–1648 г. (по нумизматични данни). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2015, с. 69.

³⁸ Каравълчев, В. Островният манастир..., с. 97.

³⁹ Кийл, М. Цит. съч., с. 118.

⁴⁰ Иванова, Св. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI–XVIII в. (документи, участници, институции). – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). София: ИФ – 94, 2003, 15–17.

тояние, тъй като при значителна част от тях не се оценяват добивите от стопанството им и другите приходи, а се издължават към хазната само чрез фиксирана сума, която би могла да е и по-малка като стойност от реалните стопански добиви.⁴¹ Това положение обаче е прекъснато по време на управлението на Селим II (1566–1574), когато правоведът Ебуссууд ефенди, който, следвайки строго шериатските норми и кануна, извършва ревизия на владееенето на манастирската земя, а на монашеските братства е потърсена сметка върху каква точно земя ползват привилегии – върху мюлкова или мирийска.⁴²

Едва ли този процес е подминал нашата обител. Но това не е най-голямото изпитание за нея. Най-тежкият удар за манастира не идва от османската държава, а от външни нашественици – казаците. Като морски ястреби казашки флотилии, съставени от леки и бързи ладийни съдове, известни с името „чайки“, атакуват през първата половина на XVII в. от север западночерноморските брегове на Османската империя. При два морски похода на казаците през 1623 г. и 1629 г. манастирът става жертва на плякосване, а монасите – на насилие. Воювайки с османците през този период, казаците гледат на всички поданици на султана като на врагове, а стремежът към плячка ги настървява и те спират да правят разлика между свой и чужд. Разорението на манастира от казашките нападения е подробно описано от монасите Калиник Ватопедски и Доситей Йерусалимски, които съобщават интересни факти около тези трагични събития – обителта „Св. Йоан Продром“ и околните селища са подложени на грабеж от казаците – пирати, а самият манастир става арена на военен сблъсък между барикадиралите се в него морски разбойници и атакуващите ги османски войски. Събития-

⁴¹ Вж. например изчисленията на Д. Борисов за един от манастирите край Станимака, за който реално е по-изгодно да изплаща фиксирана сума на отсек, отколкото пълните данъчни задължения върху земеделските добиви. *Борисов, Д.* Информация за севернородопските манастири в османските регистри от XVI в. – В: Традиции и приемственост. 50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи. Т. 1. В. Търново, 2011, 341–342.

⁴² Вж. по-подробно *Imber, C.* Ebu's-Suud Efendi. The Islamic Legal Tradition. Edinburg, 1997; *Фотић, А.* Цит. съч., с. 37, 63, 233; *Иванова, Св.* Цит. съч., 13–14; *Кийл, М.* Цит. съч., с. 117, бел. 33.

та са катастрофални за духовното средище, защото обителта така и не се възстановява след тези погроми.⁴³

След погиването на „Св. Йоан Предтеча“ изгрява звездата на един от неговите бивши метоси – „Св. Анастасия Фармаколитрия“, разположен на едноименния остров срещу Созопол. Евлия Челеби го нарича „богат манастир“⁴⁴. Обителта постепенно се превръща в главен обект на поклонение на местните християни. От текста на приписката на игумена Натанаил и публикувана от Папайоанидис, в която духовникът страдалчески съобщава какви стопански активи османците са отнели от „Св. Анастасия“, се разбира, че духовното средище е притежавало зеленчукови градини, лозя, дребен рогат добитък и складове с хранителни припаси, дори малък транспортен флот от няколко лодки и лодкари.⁴⁵ Обдарявано е също така от местните християни, но сред дарителите от XVIII в. се откриват и заможни българи от Котел.⁴⁶

За манастира настъпва тежка стопанска криза след края на Руско-турската война от 1768–1774 г. Османците предприемат действия по укрепване на отбранителната брегова линия по Черноморското крайбрежие и избират о. Света Анастасия като морски форпост, в който настаняват гарнизон и артилерия в очакване на поредната война с Русия. Голяма част от издръжката на гарнизона става за сметка на манастирското стопанство. По думите на игумена Натанаил това довежда до силен отлив от страна на монасите и намаляване на братството до 5 души. Цялото стопанство на манастира е разсипано, а Натанаил с прискърбие съобщава, че: „проклетият Мехмед ага...ни конфискува каици, каикчии, жито, брашно, сирене, овце, риба и дрехите ни и градините, лозята и каквото имаше манастирът. Ние останахме без нищо, останахме само трима...и аз заминах за Самоков и се отървах, тъй като

⁴³ Папайоанидис, К. История на Аполония Понтийска – Созопол (от създаването ѝ до днес). София, 2004, 65–66. Вж. и Тютюнджиев, Ив. Казашки военни акции по Българското Черноморие през първата половина на XVII в. – В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 98–101.

⁴⁴ Карайотов, Ив., Ст. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас. Бургас: Регионална библиотека „Пейо К. Яворов“, 2011, с. 85.

⁴⁵ Папайоанидис, К. Цит. съч., с. 69.

⁴⁶ Карайотов, Ив., Ст. Райчевски, М. Иванов. Цит. съч., с. 86.

искаха да ме обесят на портала на манастира ни“⁴⁷. След успешната за Русия война с османците от 1787–1792 г. османската власт изтегля гарнизона от острова и манастирът се съживява за нов живот. Свидетелство за това са ктиторските надписи по дарените на манастира икони и църковна утвар от самия край на XVIII и началото на XIX в.⁴⁸ През посочения период дарителските потоци не биха могли да съществуват, ако не са били възстановени нормалните контакти на поклонниците с обителта, а за това по всяка вероятност е повлияло и оттеглянето на османската военна част от острова.

След османското завоевание в района на Созопол успява да се съхрани ядро от манастирски средища, които успешно развиват както духовна, така и стопанска дейност. Безспорен фактор за създадените благоприятни условия за съществуването и развитието на тази мрежа от обители е и фактът, че мнозинството от крайбрежните селища в района са с предимно християнско население. Външни фактори от военен характер поставят на изпитание икономическото съществуване на въпросните обители, като най-старата и голяма от тях, а вероятно с нея и повечето от прилежащите ѝ метоси, не успяват да се възстановят отново. Седемнадесетият век се оказва преломен за обителите, като манастирският живот успява да се съхрани до началото на XIX в. единствено в обителта „Св. Анастасия“.

⁴⁷ *Папайоанидис, К.* Цит. съч., с. 69.

⁴⁸ *Карайотов, Ив., Ст. Райчевски, М. Иванов.* Цит. съч., с. 87.

БИБЛИОГРАФИЯ

Аграрный строй Османской империи XV–XVII вв. Документы и материалы. (Сост., пер. и коммент. Анной С. Тверитиновой). Москва: Восточная литература, 1963.

Ангелов, В. Гръцки извори за българската история. Т. 12. Сведения за българската история в съчиненията на Дука, Лаоник Халкокондил и Крито-вул, София: БАН, 2015.

Английски пътеписи за Балканите (края на XVI – 30-те год. на XIX в.). Увод, съст. и ком. Мария Н. Тодорова. София: Наука и изкуство, 1987. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 7.)

Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в. Съст., прев. от древноарменски и ком. Агоп Орманджиян. София: Наука и изкуство, 1984.

Бетцек, Якоб. Описание на няколко ... пътувания, които извърших ... в Турция, Дания и Швеция. А освен това до различни места в Римската империя (1564–1573). – В: Чужди пътеписи за Балканите. Т. 3. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. София: Наука и изкуство, 1979.

Брокиер, Бертрандон де ла. Задморско пътешествие. София: ОФ, 1968.

Бузбек, Ожие Гизлен дьо. Посланичества и пътувания в Турция и Амасия. – В: Чужди пътеписи за Балканите. Т. 1. Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Съст. и ред. Бистра А. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975.

Гаджанов, Д. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, 70, 1909, 639–724.

Герлах, Стефан. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, прев., увод и ком. М. Киселинчева. Предг. и ред. Бистра Цветкова. София: ОФ, 1976.

Гръцки извори за българската история. Т. 10. София: БАН, 1980. (Извори за българската история. Т. 22.)

Евлия Челеби. Пътепис. Прев. от османотурски, съст. и ред. Страшимир Димитров. София: ОФ, 1972.

Извори за историята на град Омуртаг. Т. 1. Османски документи XV–XVIII в. Прев. и ком. Ст. Андреев, М. Калицин, Кр. Мутафова. Велико Търново: Фабер, 2009.

Извори за миналото на Копривщица от османските архиви (XVI – средата на XIX в.). София, 2024.

Калицин, М. Корона на историите на Ходжа Садеддин. Велико Търново: Абагар, 2000.

Макмайкъл, Уилям. Пътешествие от Москва до Константинопол в годините 1817, 1818. – В: Английски пътеписи за Балканите (края на XVI в. – 30-те години на XIX в.). Увод, съст. и ком. М. Н. Тодорова. София: Наука и изкуство, 1987. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 7.)

Мехмед Нешири. Огледало на света. История на османския двор. Прев., бел. и ком. М. Калицин. София: ОФ, 1984; София: Изток-Запад, 2016.

Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV–XVI в. Увод, подбор и ком. М. Йонов. София: Наука и изкуство, 1979. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 3.)

Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII век. Съст. Михаил Йонов. София: Наука и изкуство, 1986. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 6.)

Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съст., прев. и ред. Стр. Димитров. София: БАН, 1981.

Паусий Хилендарски. Славянобългарска история. София: Български писател, 1972.

Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съст., ком. и бел. В. Начев, Н. Ферманджиев. Прев. В. Начев. София: ОФ, 1984.

Турски извори за българската история. Т. 3. Документи от XVI в. Съст. и ред. Б. Цветкова и А. Разбойников. София: БАН, 1972.

Турски извори за българската история. Т. 7. София: БАН, 1986.

Турски извори за българската история. Т. 8. София: Главно управление на архивите, 2001. (Архивите говорят. Т. 13.)

Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 2. Съст. и ком. Б. Цветкова. София: БАН, 1971.

Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в. Съст. и ред. Бистра А. Цветкова. София: Наука и изкуство, 1975. (Чужди пътеписи за Балканите. Т. 1.)

Хаджи Калфа Мустафа бен Абдуллах. Румелия и Босна. Географско описание. Превод и обяснителни бел. Ст. Аргиров. София, 1938. (Архив за поселищни проучвания, кн. 2.)

3 Numaralı Mühimme Defteri (966 – 968/1558 – 1560). <Özet ve Transkripsiyon>, Ankara, 1993.

Akgündüz, A. Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I, İstanbul: FEV Vakfı: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1990.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî.VIII. Kitap. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Dr. Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Parmaksızoğlu, İ. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-Tevarih, I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Алваджиев, Н. Пловдивска хроника. Пловдив: Христо Г. Данов, 1984.

Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV век. – Исторически преглед, 1951, № 4–5, 427–440.

Ангелов, Д. Рост и структура крупного монастырского землевладения в Северной и Средней Македонии в XIV в. – Византийский временник (Москва), 11, 1956.

Ангелов, Д., П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия. София: Наука и изкуство, 1974.

Андонова, П. Селата и хората в българското пространство по време на криза: миграционни процеси в част от Софийския регион, XVI – началото на XIX век. – В: Традиции и модерност: Българското общество през „дългия XIX век“, 2025, 42–80. (Известия на Института за исторически изследвания. Т. 40, № 2).

Антонов, Ал. Възникване и развитие на османските архитектурни комплекси по Диагоналния път в българските земи през XVI–XVII век. – В: Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Съст. и ред. Росица Градева. Т. 7. История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 2001, 503–536.

Антонов, Ал. Кервансарите като елемент от пътната инфраструктура в балканските провинции на Османската империя през XVI–XVIII в. – В: Балканите – език, история, култура. Съст. Ан. Петрова, Кр. Мутафова и др. Т. 3, бр. 1. Велико Търново: ИВИС, 2013, 104–122.

Батаклиев, Ив. Град Татар-Пазарджик. Историко-географски преглед. София: Гутенберг, 1923.

Бойков, Гр. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – Население, градоустройство и архитектура. – Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив. Студии, статии и съобщения. Из музейните фондове. Официален отдел. Пловдив, 2012, 39–67.

Бойков, Гр. Град Карлово и карловският вакъф. – История, 26, 2018, № 5, 461–496.

Бойков, Гр. Етнорелигиозният облик на Филибе – края на XV – началото на XVI век. – В: Балкански идентичности. Ч. 3. София: Институт за изследване на интеграцията, 2003.

Бойков, Гр. Неосъщественият градове в района на Асеновград през османския период: Поповица/Ислямлъ и Конуш Хисар. – В: Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона. Материали от научна кръгла маса, проведена на 2–3 май 2014 г. Съст. Гр. Бойков, Д. Борисов. Асеновград, 2014, 81–100.

Бойков, Гр. Татар Пазарджик. От основаването на града до края на XVII век. Изследвания и документи. София: Amicitia, 2008.

Бойков, Гр., М. Кипровска. Вакъфските села и сгради в България през османския период. – Във: Вакъфите в България. Съст. и науч. ред. В. Янчев, М. Кипровска, Гр. Бойков. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2020, 37–108.

Бојанић-Лукач, Д., С. Ђорђевић. Развој локалне градске управе на Балкану од XV до XIX века. – В: Градска култура на Балкану (XV–XIX век). Зборник радова. Ред. Р. Самарцић. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, 1984, 59–84.

Бонева, В. Възрожденецът Стефан Захариев. – В: Стефан Захариев. Живот, дело, род. Научна сесия, посветена на 200 г. от рождението му и 140 г. от издаването на книгата му „Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“. Пазарджик: Белопринт, 2011, 7–29.

Борисов, Д. Информация за севернородопските манастири в османските регистри от XVI в. – В: Традиции и приемственост. 50 години полувисше и висше образование в Източните Родопи. Т. 1. В. Търново, 2011.

Борисов, Д. Конушкият вакъф. – В: Из практиката на османската канцелария. Сборник материали от Международната конференция „Османските регистри – извор за историята на Балканите“. София, 2011, 175–185.

Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинският санджак през XV–XVI век: Документи от архивите на Цариград и Анкара. Под ред. на В. Мутафчиева, М. Стайнова. София: Наука и изкуство, 1975.

Бродел, Ф. Световното време. София: Прозорец, 2005.

Бурмов, Ал. Кога е завладян Одрин от турците? – Известия на Българското историческо дружество, 21, 1945, 23–31.

Буюклиев, Хр., В. Койчева. История на Стара Загора. София: Наука и изкуство, 1966.

Бънов, П. Крепости, църкви и манастири в Сливенско по записките на Г. Гюлмязов. – Известия на музеите от Югоизточна България, 18, 1995, 61–84.

Ватен, Н. Възходът на Османците (1451–1512). – В: История на Османската империя. Под ред. на Р. Мантран. София: Рива, 2011.

Велков, А., Евг. Радусhev. Османски архивни държавни документи за ислямизационните процеси на Балканите XIV–XIX в. – В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. София: БАН, 1988.

Вечева, Ек. Търговията на Дубровник с българските земи (XVI–XVIII век). София: БАН, 1982.

Гагова, Кр. Тракия през Българското средновековие. София: Аргес, 1995.

Гандев, Хр. Фактори на Българското възраждане 1600–1830. – В: Проблеми на Българското възраждане. София: Наука и изкуство, 1976.

Генчев, Н. Възрожденският Пловдив. Пловдив: Христо Г. Данов, 1981.

Георгиева, Г., Н. Тодоров. Протоиндустриалната революция – икономически модели в османска Румелия. – В: Стопанска история на българите в

Османската империя (XV в. – началото на XX в.). Т. 2. Българите в стопанския живот на Османската империя през XIX и началото на XX в. София: Аз-буки, 2025.

Георгиева, Цв. Еничарите в българските земи. София: Наука и изкуство, 1988.

Георгиева, Цв. За текста и контекста на приписката на Методий Драгинов. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. София: Гутенберг, 2011, 181–231.

Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите, XV–XVII в. София: ЛИК, 1999.

Гонис, Д. Състав на Търновския събор от 1359 г. – Исторически преглед, 1989, № 1.

Градева, Р. За немюсюлманите и техните храмове в османските владения: някои наблюдения върху процедурите по получаване на разрешения за ремонт и поправка на немюсюлманските култови сгради през предтанзиматския период. – В: Етнически и културни пространства на Балканите. Ч. 1. Миналото – исторически ракурси. Сборник в чест на проф. Цветана Георгиева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 137–159.

Градева, Р. Към въпроса за религиозната атмосфера в Османската империя: София в средата на XVI век. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. Съст. Б. Христова и др. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 149–185.

Градева, Р. Налагането на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV – нач. на XVI в.). – Балканистика, 3, 1989, 33–53.

Граматинова, Н. Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност. София: Гутенберг, 2011.

Грозданова, Ел. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. София: Наука и изкуство, 1989.

Грозданова, Ел. Към въпроса за юруците в българските и някои от съседните им земи през XV–XVIII в. – Векове, 1984, № 4, 23–29.

Грозданова, Ел. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам XVII–XVIII вв.). – Във: Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. Институт Востоковедения АН СССР. Т. 3. Москва, 1974, 161–234.

Грозданова, Ел. Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV–XVII в. – Исторически преглед, 1979, № 6, 108–121.

Грозданова, Ел. Събиране на данъка джизие в българските земи през XVII и XVIII в. – Исторически преглед, 1970, № 5, 75–90.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Бежанци на родна земя. – В: Контакти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2003, 396–429.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Българите през XVI век. София: ОФ, 1986.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Желепкешаните в българските земи през XVI–XVIII век. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1998.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. За и против хрониката на поп Методи Драгинов – без пристрастия и предубеденост. – *Rhodorica*, 2002, № 1–2, 45–63.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI век и реална практика. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. Съст. Б. Христова и др. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 29–48.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Малките селски войни. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2003, 436–443.

Грозданова, Ел., Ст. Андреев. Соларството по Българското Черноморие през XV–XIX в. София, 1982.

Гюзелев, В. Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век). София: Борина, 1995.

Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV в. София: Народна просвета, 1985.

Гюзелев, В. Ямбол в епохата на Първата и Втората българска държава. – В: История на град Ямбол. София: ОФ, 1976.

Данова, Н. България и българите в гръцката книжнина (XVII – средата на XIX век). София: Парадигма, 2016.

Данчева-Василева, А. Пловдив през Средновековието (IV–XIV век). София: БАН, 2009.

Делирадев, П. Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. София: БАН, 1953.

Джемеренов, Н., Б. Димитров. Документи за манастира „Св. Иван Предтеча“. – Известия на Националния исторически музей, 10, 1994, 107–115.

Димитров, Ст. Поселищна мрежа и население в Сакар планина и прилежащия ѝ район през XV–XVI в. – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова. Съст. и ред. Ст. Първева и О. Тодорова. София: Гутенберг, 2016, 53–110.

Димитров, Ст. Пътища за демографско възстановяване на Източния дял на Горнотракийската низина през XV–XVI в. – Исторически преглед, 2024, № 3, 7–52.

Димитров, Стр. Въстанието на Патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. – Известия на Института по история, 12, 1963, 129–134.

Димитров, Стр. Генезисът на градската мюсюлманска рая в България и на Балканите. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Съст. В. Смилова. Т. 7. София: БАН, 1989, 18–33.

Димитров, Стр. Движението против поголовния данък през 1730–1731. – Векове, 1979, № 2, 58–62.

Димитров, Стр. Демографски отношения и проникването на исляма в Западните Родопи и долината на Места през XV–XVII в. – Родопски сборник, 1, 1965, 63–114.

Димитров, Стр. За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилаторските процеси. – Векове, 1982, № 1–2, 39–43.

Димитров, Стр. Към демографската история на Добруджа през XV–XVII в. – Известия на Българското историческо дружество, 35, 1983, 27–62.

Димитров, Стр. Предговор. – В: Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите (XVI–XIX в.). Серия извори – 2. София: БАН, 1990, 5–22.

Димитров, Стр. Скритото християнство и ислямизационните процеси в Османската държава. – Исторически преглед, 1987, № 3, 3–28.

Димитров, Стр. Фетви за изкореняване на българската християнска мирогледна система сред помохамеданчените българи. – Векове, 1987, № 2, 27–39.

Димитров, Стр. Ямбол по времето на османския феодализъм. – В: История на град Ямбол. Съст. Ж. Атанасов. София: ОФ, 1976.

Димитров, Стр., Б. Недков. Надписът на моста при Свиленград. – Археология, 1963, № 1, 46–51.

Димитров, Стр., Н. Жечев, В. Тонев. История на Добруджа. Т. 3. София: БАН, 1988.

Дончева-Панайотова, Н. Аджарски книжовници-илюстратори от XVII век. Велико Търново, 2015.

Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. II. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. София: Хемус, 1943.

Дуйчев, Ив. От Черномен до Косово поле. Към историята на турското завоевание в Тракия през последните десетилетия на XIV век. – Известия на Тракийския научен институт, 2, 1970, 73–105.

Желяzkова, А. Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV–XVIII век. София: БАН, 1990.

Желяzkова, А. Формиране на мюсюлманските общности и комплексите на балканските историографии. – В: Мюсюлманските общности на Балканите и в България. Исторически ескизи. София: Imir, 1997, 11–56.

Заимов, Йордан. Български именник. София: БАН, 1994.

Захариев, Ст. Географико-историко-статистическо описание на Татар Пазарджишката кааза. Виена: Печатница на Л. Соммеръ и С-іе, 1870. Фото-тип. изд. София: ОФ, 1973.

Златарски, В. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия, иже в Трънове постничествовавшего. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XX, част 2, 1904.

Иванов, Й. Български старини из Македония. София: БАН, 1931.

Иванова, Дж. Театри на войната – сражения и историография (османски историци за участието на раята на Драгоман във войната между Свещената лига и Османската империя (1683–1699). – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова. Съст. и ред. Ст. Първева и О. Тодорова. София: Гутенберг, 2016.

Иванова, Св. Гърци – османски търговци на далечни разстояния: статус и културна идентичност. – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 1. Градското стопанство в българските земи през вековете. Варна, 2016, 110–150.

Иванова, Св. Градски живот (XV – първата половина на XVIII век. – В: Българското общество XV – началото на XVIII век. Съст. М. Радева. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1999, 119–135.

Иванова, Св. Данъчно облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции (XVII–XVIII в.). – Известия на държавните архиви, 65, 1993, 67–98.

Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – В: Българският шестнадесети век. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в. Съст. Б. Христова и др. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1996, 49–82.

Иванова, Св. Малцинства – търговци в Румелия през XVII–XVIII в. – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет, 100, 2012, 113–125.

Иванова, Св. Християнска и мюсюлманска благотворителност по българските земи, XVI–XVIII в. (документи, участници, институции). – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). София: ИФ – 94, 2003.

Иванова, Св. Щрих от историята на ромите в българските земи в началото на XVI век. Извлечение на данните за ромите от османски кратък регистър TD 370 (превод). – Население, 2011, № 3–4, 23–72.

Измирев, З. Сливен в миналото. – Изток, № 119, 4 септ. 1937.

Илиев, Ат. Спомени. София: Български писател, 1981. 192 с.

Илиева, И. Русия и Свещената лига (1684–1699). – В: 300 години от Чипровското въстание (принос към историята на българите през XVII век). София: БАН, 1988.

Илков, Д. Принос към историята на Стара Загора. Пловдив: Търговска печатница, 1908.

Иречек, К. История на българите. Търново: Скоропечатница на К. Тулешков, 1886.

Иречек, К. Пътувания по България. София: Наука и изкуство, 1974.

История на България. Т. 3. Втора българска държава. София: БАН, 1982.

История на Османската империя. Под ред. на Р. Мантран. Прев. от френски Г. Меламед. София: Рива, 1999.

Ихчиев, Д. Турските документи на Рилския манастир. София, 1910.

Йорданов, Кр. Войнуците от имперските конюшни в османската провинция Румелия (XV – първите десетилетия на XVIII в.). София: БАН, 2023.

Йорданов, Кр. Войнушката институция в източния дял на Стара планина и прилежащия ѝ район (XVI–XVII в.). – *Времена*, 19, 2020, 37–58.

Йорданов, Кр. Дербенджийските села в Златишко-Пирдопската котловина и прилежащите ѝ региони (XV – първата половина на XVII в.). – *Исторически преглед*, 2023, № 1.

Йорданов, Кр. За съдбата на немюсюлманското население от Централния дял на Дунавската равнина и Предбалкана по време на Дългата война (1593–1606). – *Исторически преглед*, 2024, № 3, 77–116.

Йорданов, Кр. Към демографската история на две войнушки селища в Пловдивско през османската епоха: Перушица и Пастуша в края на XV – 70-те години на XVI век. – В: *Перушица – гласове от миналото, настоящето и бъдещето*. Т. 11. Пловдив: ИМН – Пловдив, 2016, 36–56.

Йорданов, Кр. Към ранната история на едно българско книжовно средище: възникване и развитие на Аджар според османски данъчни регистри от XVII век. – *История*, 2020, № 2, 151–173.

Йорданов, Кр. Щрихи върху ежедневието на дербентджийското и войнушкото население през XVI–XVII век. – *Известия на Института за исторически изследвания*, 36. Ежедневието на империите: Средни векове – XX век. 2021, 31–76.

Калоянов, А. Света гора в българския фолклор. – Ввв: *Фолклорната традиция на Сливенския край*. Т. 2. София: БАН, 1989.

Каравълчев, В. Островният манастир „Св. Йоан Предтеча“ – една непрочетена страница от църковната ни история. – *Християнство и култура*, 90, 2014, 93–104.

Каравълчев, В. Християнският Анхиало. – В: *Поморие: древност и съвремие*. Т. 1. Пловдив: Геопан, 2011, 125–143.

Карайотов, Ив. Остров Света Анастасия. Бургас: Либра Скорп, 2004.

Карайотов, Ив., Ст. Райчевски, М. Иванов. История на Бургас. Бургас: Регионална библиотека „Пейо К. Яворов“, 2011.

Кийл, М. За създаването и ранната история на град Трявна в България. Неизползвани османски административни извори от архивите в Истанбул, Анкара и София за създаването и развитието на Трявна, 1565–1702: принос към демитологизирането на историята на България. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017.

Кийл, М. Изкуство и общество в България през турския период. София: Любомъдрие, 2002.

Кийл, М. Карлово. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017.

Кийл, М. Развитието на градовете в България през османския период: мястото на турската архитектура в процеса. – В: *Кийл, М.* Хора и селища в България през османския период. Съст. М. Баръмова. София: AMICITA, 2005, 17–96.

Кийл, М. Развитието на градовете в България през османския период. Мястото на турската архитектура в процеса. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017.

Кийл, М. Татар Пазарджик: развитието на един османски град в Централна България или историята за това как българите превземат Горна Тракия без нито един изстрел. – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017.

Кийл, М. Филибе (Пловдив). – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017.

Кийл, М. Янболу (Ямбол). – В: *Кийл, М.* България под османска власт. Събрани съчинения. Съст. М. Баръмова, Гр. Бойков, М. Кипровска. София: Тендрил, 2017.

Кийл, М. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и миграция. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. София: IMIR, 1998, 56–126.

Киселков, В. Житието на Св. Теодосий Търновски като исторически паметник. София: Печатница С. М. Стайков, 1926.

Ковачев, Г. Българските земи между Източна Стара планина и Странджа през XII–XIV век. В. Търново: Фабер, 2002.

Ковачев, Г., Ив. Русев. Света гора Сливенска. Опит за история на средновековното манастирско селение и района (XII–XVII в.). В. Търново: Фабер, 2001.

Ковачев, Р. Нови свидетелства за Карлово и региона в регистри от Истанбулския османски архив – XVI век. – В: Обществени и религиозни сгради XV–XIX век. Карлово: Исторически музей – Карлово, 2006, 11–26.

Колева, Е. Исторически сведения за населението на Пловдивския край през периода на османското робство. – Известия на музеите от Южна България, 3, 1977.

Константинов, Д. Жеравна в миналото и до днешно време. Историко-битов преглед. Жеравна: Читалище Единство, 1948.

Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. История на Априлското въстание 1876. София: БАН, 2006.

Критовул. Животът и управлението на Мехмед II ал-Фатих (Завоевателят). Прев. от гр. ез. Ирина Радевска. София, 2004.

Кръстев, Кр. Политически и икономически аспекти на кризата в Османската империя в периода 1585–1648 г. (по нумизматични данни). Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2015.

Кузев, Ал. Великият епикерний Срацимир – виден български сановник от XIV в. – Векове, 1975, № 4.

Либерамос, А. Възрожденският Пловдив: Трансформация, хегемония, национализъм. София: Гутенберг, 2019.

Любенова, Ив. Старите мостове в България. София: Техника, 1984.

Матанов, Хр., Р. Михнева. От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие 1354–1571. София: Наука и изкуство, 1988.

Матковски, Ал. Крепосништвото во Македонија во време на турското владеење. Скопје: Институт за национална историја, 1978.

Милетич, Л. Поземлената собственост и войнушките бащини в турско време. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество, год. XVII, 1905, св. 5–6, 307–335.

Минков, А. Образът на доброволния обръщенец в исляма в периода 1670–1730 според молбите „кисве бахасъ“. – В: Балкански идентичности. Ч. 3. София: Институт за изследване на интеграцията, 2003, 98–129.

Миронов, Б. Социална история России периода империи (XVIII – начало XX века). С. Петербург: Дмитрий Буланин, 2003.

Морева-Арабова, Р. Към въпроса за средновековния град Стенимахос. – Известия на музеите от Южна България, 15, 1989, 200–229.

Мутафова, Кр. За някои аспекти на ислямизационния процес, отразен в дамаскините през XVIII в. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. В. Търново: Абагар, 1992, 408–414.

Мутафова, Кр. Пришълците: динамика на миграциите, социален статус и адаптация (на примера на османски регистри данни от XVI–XVII век от-

носно Никополски санджак). – ЕПОХИ, Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 23, 2015, № 1, 195–211.

Мутафова, Кр. Специализиран статут и данъчни преференции: фактор за икономически растеж? По примера на Габрово през XVI и XVIII век. – Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания, 8, 2023, 309–323.

Мутафчиев, П. Стари градища и друмове из долините на Стряма и Тополница. – В: *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. Т. 1. София: Наука и изкуство, 1973.

Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI век. – В: Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: Петър Берон, 1999, 8–61.

Мутафчиева, В. За ролята на вакъфа в градската икономика на Балканиите под турска власт. – В: Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: Петър Берон, 1999, 378–398.

Мутафчиева, В. Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV–XVI в. – В: *Мутафчиева, В.* Османска социално-икономическа история. Избрани произведения. Т. 5. Пловдив: Жанет 45, 2008.

Мутафчиева, В. Към въпроса за поземлената рента в Османската империя. (Принудителните доставки през XVII–XVIII в.). – В: *Мутафчиева, В.* Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: БАН, 1993.

Мутафчиева, В. Към въпроса за чифлиците в Османската империя през XV–XVII в. – В: *Мутафчиева, В.* Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: Петър Берон, 1999, 219–242.

Мутафчиева, В. Кърджалийско време. София: БАН, 1993.

Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история. Избрани произведения. Т. 5. Пловдив: Жанет 45, 2008.

Мутафчиева, В. Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: БАН, 1993.

Мутафчиева, В. Откупуване на държавните приходи в Османската империя през XV–XVII век и развитието на паричните отношения. – В: *Мутафчиева, В.* Османска социално-икономическа история. Изследвания. София: Петър Берон, 1999, 309–342.

Мухова, Св. Документални находки за ранната история на Копривщица. – В: Извори за миналото на Копривщица от османските архиви (XVI – средата на XIX в.). София, 2024.

Мучинов, В. Урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX в. София: БАН, 2024.

Начов, Н. Калофер в миналото. Кн. 1. София: Земиздат, 1990.

Недков, Б. България и съседните земи през XII век според Идриси. София: Наука и изкуство, 1960.

Недков, Б. Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. – Исторически преглед, 1945–1946, № 1, 18–33.

Нехризов, Г. Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград. – В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив – Свиленград през 2004 г. Съст. В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова. В. Търново: Фабер, 2006, 397–501.

Ников, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. – Известия на Историческото дружество, 7–8, 1928, 63–64.

Обрешков, В. Ранните османски хроники. Културно-исторически коментар (Ахмеди, Шюкруллах, Оруч, Ашъкпашазаде, Анонимните хроники). София: Авангард Прима, 2023.

Панова, Сн. Българските търговци през XVII в. София: Наука и изкуство, 1980.

Панова, Сн. Еврейската община в българските земи през XVI–XVIII в. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX век. София: БАН, 1980.

Панова, Сн. Търговската и финансовата дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – Исторически преглед, 1976, № 2, 31–60.

Папайоанидис, К. История на Аполония Понтийска – Созопол (от създаването ѝ до днес). София, 2004.

Петканова, Д. (съст.). Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София: Д-р Петър Берон, 1992.

Петкова, М. Между Анатолия и Румелия. Юруците и стопанското райониране на части от Централните Балкани, средата на XV – средата на XVI век. София: Гутенберг, 2021.

Петкова, М. Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век. София: Гутенберг, 2020.

Петрински, Ив. Манастирът „Св. Иван Предтеча и Кръстител“ на о. Свети Иван (1467/71–1629). – Известия на Народния музей – Бургас, 3, 2000, 177–189.

Петров, П. Български въстания, бунтове и хайдушки дружини през 1688–1690 г. (Карпош, Страхил, Балчо и другите). – Македонски преглед, 1993, № 3, 33–37.

Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност края на XVI в. – 1912 г. София: Наука и изкуство, 1975.

Попконстантинов, К., Ц. Дражева, Р. Костова. Манастирът „Св. Йоан Продром“ на о. Св. Иван в светлината на новите археологически проучвания (2008–2013). – Известия на Народния музей – Бургас, 5 – в памет на Цоня Дражева. Съст. Милен Николов, 2015, 209–217.

Първев, Ив. Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската държава (1683–1739). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1997.

Първева, Ст. Богатство и бедност сред селските общности в провинция Румелия през XVII–XVIII век. Изследване и документи. София: БАН, 2022.

Първева, Ст. Българи на служба в османската армия: военни и военнопомощни задължения на градското население в Никопол и Силистра през XVII век. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2003.

Първева, Ст. За вакъфите в Североизточна Тракия през първата половина на XVIII в. – Исторически преглед, 1992, № 5.

Първева, Ст. Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овластяване и организация на аграрното и социалното пространство в Централните и Южните Балкани под османска власт. София: БАН, 2011.

Първева, Ст. Населението на град Ямбол в светлината на новооткрити документи. – Исторически преглед, 2024, № 3, 175–202.

Първева, Ст. Овластяване и организация на аграрното пространство в града през XVII век. – В: Контрасти и конфликти „зад кадър“ в българското общество през XV–XVIII век. София: Гутенберг, 2003, 255–337.

Първева, Ст. Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век. – Исторически преглед, 1992, № 8–9.

Първева, Ст. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманска култура по българските земи. Съст. Р. Градева, Св. Иванова. Т. 2. София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия, 1998, 121–209.

Първева, Ст. Сливен през XVI в. – В: Историята и книгите като приателство. Сборник в памет на Митко Лачев. София: Гутенберг, 2007.

Първева, Ст. Социален профил и професионална мобилност на селските кираджии и арабаджии/колари в провинция Румелия през XVII–XVIII в. – В: Миграции, общности и културноисторическо наследство. София: БАН, 2021, 51–97.

Първева, Ст. Стандартите за богатство и бедност на османските поданици, отразени в законодателните актове и данъчните регистрации (XV–XVII в.) – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Т. 1, 2017. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор на историческите науки Иван Тютюнджиев. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 400–416.

Радославова, Д. Българската книжнина от XVII век: центрове, книжовници, репертоар. София: БАН, Институт за литература, 2020.

Радушев, Евг. Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII век. София: БАН, 1995.

Радушев, Евг. Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV–XVIII век (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели). – Историческо бъдеще, 1998, № 1.

Радушев, Евг. Имало ли е трайно юрушко настаняване в Родопите. – В: Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи. Съст. Ив. Стефанов. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1988.

Радушев, Евг. Помаците. Християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV – 30-те години на XVIII век. Ч. 1–2. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, Ориенталски отдел, 2008.

Разбойников, Ан., Сп. Разбойников, Миналото на Свиленград. История на града до 1913 г. София: ОФ, 1990.

Раковски, Г. Няколко речи за Асен I и сина му Асен II. – В: Съчинения на Г. С. Раковски. София: Държавна печатница, 1922.

Рефик, А. България под турско управление. гг. 983–1255 от егира, 1565–1841 от Р. Хр. Документи, взети из тайните турски държавни архиви върху търговския и стопански живот на градове, населени с българи по време на турското управление. София, 1938.

Русев, Ив., Г. Ковачев. Манастирската общност Света гора Сливенска и районът ѝ през XII–XVII век. В. Търново: Фабер, 2011.

Славов, Хаджи Господин. Статистическо описание на каазата Ески Заара. – Цариградски вестник, бр. 369, 8 март 1858.

Спиридонов, Т. SCAMBRIA – тракийското име на селището при Свиленград. – В: Свиленград и регионът от Древността до Новото време. Съст. К. Пеева. В. Търново: Абагар, 2013, 36–51.

Стара българска литература. Т. 5. Естествознание. София: Български писател, 1992.

Стоянов, В. Личните имена и прозвището „Абдуллах“ в османотурските документи. – Исторически преглед, 1986, № 1, 51–57.

Сукарев, В. Пловдивските махали през втората половина на XIX век. – Пловдивски исторически форум, 2020, № 1.

Събев, О. Османски училища в българските земи XV–XVIII век. София: Любомъдрие, 2001.

Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV в. Исследование. Т. 1, вып. 1. Время и жизнь патриарха Ефимия Тернавского. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1898.

Табачков, С. Опит за история на град Сливен. Т. 1. София: ОФ, 1986.

Темелски, Хр. Църкви и манастири в Самоков и Самоковско. – Духовна култура, 12, 1993.

Тодоров, Н. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Наука и изкуство, 1972.

Тодоров, Н. Еврейското население в балканските провинции на Османската империя през XV–XIX в. – В: Проучвания за историята на еврейското население в българските земи XV–XX век. София: БАН, 1980, 7–19.

Тодорова, О. Домашното робство и робовладение в Османска Румелия. София: Гутенберг, 2021.

Тодорова, О. Православната църква и българите XV–XVIII век. София: БАН, 1997.

Тойнби, А. Изследване на историята. Т. 1. Възникване, развитие, разпадане и разлагане на цивилизациите. София: Захарий Стоянов, 2022.

Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. София: Техника, 1988.

Тютюнджиев, Ив. Казашки военни акции по Българското Черноморие през първата половина на XVII в. – В: Страници от историята на българите в Северното Причерноморие. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1996.

Флорева, Е. Кондиката на Пловдивския абаджийски еснаф като извор за етногенично и историческо проучване – Известия на Етнографския институт и музей, 14, 1972.

Фотић, А. Света Гора и Хиландар у Османском царству XV–XVII век. Београд, 2000.

Христова, Б., Д. Караджова, Ел. Узунова. Бележки на българските книжовници X–XVIII век. Т. 1. X–XV век. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003.

Христов, Хр. Демографско и урбанистично развитие на Асеновград през XV–XVII в. (Станимака, Анбелианош и Йени кьой). – В: Стенимахос – Станимака – Асеновград. Принос към изучаването на приемствеността и развитието на социално-икономическата и духовна история на града и региона. Материали от научна кръгла маса, проведена на 2–3 май 2014 г. Съст. Гр. Бойков, Д. Борисов. Асеновград, 2014, 105–156.

Христов, Хр. Природни ресурси, социална динамика и урбанизация: трансформацията на Пещера от село в град (XV – началото на XVII век). – Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик, 8, 2017, 74–93.

Цветкова, Б. Към икономическата история на градовете в българските земи през XV век. – Известия на Института за история, 4, 1964, 245–278.

Цветкова, Б. Османските Tahrir Defterleri като извор за историята на България и балканските страни. – Известия на държавните архиви, 3, 1975, 127–155.

Цветкова, Б. Проучвания на градското стопанство през XV–XVI век. София: Наука и изкуство, 1972.

Чавръков, Г. Средища на българската книжовност. София: Народна просвета, 1987.

Шкорпил, бр. Спомен за Сливен и манастирите му. Исторически бележки. Сливен: Печатница на в. „Българско знаме“, 1886.

Шкорпил, Вл. и К. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив: Областна печатница, 1885.

Янева, Св. Пътища на индустриализацията: протоиндустриите в Европа и в българските земи XVIII–XIX в. – Исторически преглед, 2000, № 5–6, 99–119.

Янков, А. За рупците, Рупчос и Ропката. – Пловдивски исторически форум, 2018, № 2.

Akın, V. Cısr-ı Mustafa Paşa (Mustafa Paşa Köprüsü) ve Tarihten Günümüze Kadarki Önemi. – In: Çoban Mustafa Paşa ve Kocaeli Tarihi-Kültürü. II. Bayram (ed.). Cilt 1. Kocaeli, 2018.

Aktepe, M. XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İsitânına Dair. – Türkiye Mecmuası, X, 1953, 299–312.

Andonova, P. Voynuk or Askeri? The Transformation of the Voynuk Landholdings into Askerî Çiftlik in the Context of the Ottoman Socio-Economic History. – In: XVIII. Türk tarih kongresi. Ankara: 1–5 Eylül 2018. Kongreye sunulan bildiriler XII cilt. Türk Dili ve edebiyati tarihi. Hazırlayanlar Semiha Nurdan – Muhammed Özler. Ankara, 2022, 379–408.

Antov, N. The Ottoman “Wild West”: The Balkan Frontier in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Ayverdi, E. Avrupa'da Osmanlı Mimarı Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. Kitap IV, İstanbul: Fetih Cemiyeti, 2000.

Ayverdi, E. H. Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri. IV Cild, 4., 5., 6., kitab. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1982.

Baer, M. D. Honored by the Glory of Islam. Conversion and Conquest in Ottoman Europe. Oxford University Press, 2008.

Barkan, Ö. L. Bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler. – İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1949–1950, № 1–4.

Barkan, Ö. L. Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler. – Vakıflar Dergisi, 1942, 2, 279–386.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. İstanbul: Başbakanlık Basımevi, 2010.

Beldiceanu, N. La conquête d'Adrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomanes. – In: Travaux et Mémoires. Centre d'histoire et de civilisation byzantines. Paris: De Boccard, 1965, V. 1, 439–461.

Beldiceanu-Steinherr, I. En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqıngı. – *Revue des Etudes Islamiques*, 1969, № 1, 21–40.

Beldiceanu-Steinherr, I. Les registres ottomanes comme source pour l'histoire préottomane. Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans Anatolie préottomane. – *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 1976, V. 19, 3.

Bernard, B. Early Medieval Jewish Policy in Western Europe. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1977.

Bojanić-Lukač, D. Kako turcite so prezele Skopje (1393). – *Zbornik na Muzej na grad Skopje*, II–III, 1965–1966, 5–18.

Boykov, Gr. Ottoman Plovdiv. Space, Architecture and population (14th–17th Centuries). Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2024.

Boykov, Gr. Reshaping urban space in the Ottoman Balkans: a study on the architectural development of Edirne, Plovdiv and Skopje (14th–15th centuries). – In: *Centres and Peripheries in Ottoman Architecture: Rediscovering a Balkan Heritage*. Sarajevo, 2011.

Boykov, Gr. The Human cost of warfare: population loss during the Ottoman conquest and the demographic history of Bulgaria in the late Middle Ages and Early Modern Era. – In: *The Ottoman Conquest of the Balkans. Interpretations and Research Debates*. O. Schmitt (ed.). Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2016, 101–164.

Braude, B. Foundation Myths of the Millet System. – In: *Christian and Jews in the Ottoman Empire. The Abridged Edition*. Ed. by B. Braude. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2014, 65–86.

Cengiz, H. A. 1523 ve 1530 Yillari Tahrir Kayitlarina Göre Yanbolu'daki Kiptilerin (Romanların) Sosyo-Ekonomik Durumları. – *Roman Dili ve Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 2022, 21–34.

Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Braude, B. & B. Lewis (eds). Vol. 1. Central Lands. New York – London: Holmes & Meier Publishers, 1982.

Darling, L. Revenue-Raising & Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660. Leiden – New York – Köln: E. J. Brill, 1996.

Delcambre, A. Kira`. – In: *The Encyclopaedia of Islam*. Vol. V. Leiden, 1986, 126–127.

Demirci, S. Complaints About Avarız Assessment and Payment in the Avarız-Tax System: an Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery. A Case Study of Kayseri, 1618–1700. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 4, 2003, 437–474.

Emecen, F. Ishak Bey. – *TDVIA*, XXII, İstanbul, 2000.

Emecen, F. XVI. Asırda Manisa Kazâsı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.

Ergenç, Ö. Osmanlı klasik ve dönemdeki “Eşraf ve Ayan” üzerine bazı bilgiler. – Osmanlı Araştırmaları, 1982, № 3.

Eyice, S. Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü. – Belleten, 1964, Cilt XX-VIII, 729–756.

Farooqi, S. Understanding Ottoman Guilds. – In: Crafts and Craftsmen of the Middle East: Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean. Farooqi, S., R. Deguilhem, eds. New York: I. B. Tauris, 2005.

Farooqi, S. Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592–1600). – In: Mémoial Ömer L. Barkan. Paris: Adrien Maisonneuve, 1980, 87–99.

Farooqi, S. Town Officials, Timar-holders and Taxation: the Late 16th Century Crisis Seen from Çorum. – Turcica, XVIII, 1986, 53–82.

Gibb, H., H. Bowen. Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. Oxford University Press, 1957. Vol. 1. Islamic Society in the Eighteenth Century. Part 2.

Gjorgiev, D. Skopje od turskoto osvojuvanje do krajot na XVIII vek. Skopje, 1997.

Glecirot, L. Crisis: From the Middle Ages to Modern Times. – In: The Cambridge Economic History of Europe. V. 1. The Agrarian Life of the Middle Ages. Ed. By M. M. Postan. Cambridge: Cambridge University Press, 1966, 660–740.

Göçek, F. M. Rise of the Bourgeoise, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change. New York – Oxford: Oxford University Press, 1996, 3–43.

Göde, K. Eretnaoğulları. – Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, XI, İstanbul, 1995.

Gökbilgin, M. XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İstanbul: İşaret yayınları, 2007.

Gökbilgin, M. T. XV–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı Vakıflar – Mülkler – Mukataalar. İstanbul: Üçler Basimevi, 1952.

Gökbilgin, M. T. Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1957.

Gökçe, T. Bir Tahrir Üç Defter: 1697–1698 Tarihli Avârız Defterlerine Göre Siroz (Serez) Şehri. – Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, Cilt: VI, Sayı 1, İzmir, 2006, 51–73.

Gökçe, T. 1695 Tarihli Mufassal avariz defterine göre Filibe kazasında nüfus yerleşme düzeni. – In: Tarih İncelemeleri Dergisi. Cilt/Volume XXII, Sayı/Number 2, Aralık/December 2007, 53–107.

Gradeva, R. Jews and Ottoman Authority in the Balkans: The Cases of Sofia, Vidin and Rusçuk, 15th – 17th centuries. – In: *Idem*, Rumeli under the Ottomans, 15th – 18th centuries. Institutions and communities.. İstanbul: The Isis Press, 2004, 225–285.

Gradeva, R. Villagers in international trade: the case of Chervena voda, seventeenth to the beginning of the eighteenth centuries. – *Oriente Moderno*, Nuova serie, Anno 25 (86), Nr. 1, The Ottomans and trade, 2006.

Hanioglu, M. Ş. A Brief History of the Late Ottoman Empire. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2008, 7–55.

Ilmiyye. Encyclopédie de l'Islam. (EI) Nouvelle édition. Ed. E. J. Brill. Leiden, 1975, t. 3.

Imber, C. Ebu's-Suud Efendi. The Islamic Legal Tradition. Edinburg, 1997.

Imber, C. The Ottoman Empire 1300–1481. Istanbul: Isis Press, 1990.

İnalcık, H. Âşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı? – In: *İnalcık, H.* Osmanlı İmparatorluğu. II. Sultan ve Siyaset. İstanbul: Kronik, 2018.

İnalcık, H. Capital Formation in the Ottoman Empire. – In: *Idem.* The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy. London: VARIORUM REPRINTS, 1978.

İnalcık, H. Djizya. – In: *Encyclopaedia of Islam*. 2nd edition. Vol. 2. Leiden: Brill, 1965; CD-ROM Edition, Vol. 2, Leiden, 1999.

İnalcık, H. Ottoman Methods of Conquest. – *Studia Islamica*, 2, 1954, 103–129.

İnalcık, H. Sephardic Jews in the Ottoman Empire. – In: *Idem.* From Empire to Republic. Essays on Ottoman and Turkish Social History. Istanbul: The Isis Press, 1995.

İnalcık, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London: Weidenfeld & Nickolson, 1973, 23–54.

İnalcık, H. The Ruznamçe Registers of the Kadiasker of Rumeli as Preserved in the Istanbul Müftülük Archives. – *Turcica*, 20, 1988, 251–275.

İnalcık, H., D. Quataert. An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Vol. 1. 1300–1600. Cambridge University Press, 1994.

İnalcık, H., D. Quataert. Empire and Population. – In: *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. V. 1. Eds. H. İnalcık & D. Quataert. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

İnalcık, H., E. Radushev, U. Altuğ. Fatih Sultan Mehmed Döneminde Tuna Boyunda Osmanlı Düzeni. Niğbolu, Vidin ve Braniçeva Tahrir Defterleri. Metin ve İndeks. Budapest: Research Centre for the Humanities HAS, 2018.

Ivanova, Sv. Introduction. – In: *Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf Preserved in the Oriental Department of the St St Cyril and Methodius National Library*. Sofia: NBKM/IMIR, 2003.

Kayapınar, A., L. Kayapınar. Anadolu Beylikleri ve Balkanlar. – In: *Anadolu Beylikleri*. İstanbul: Siyen Yayınları, 2018, 451–524. (İslam Tarihi ve Medeniyeti, 11)

Kalionski, A. Yürüks in the Balkans. Sofia: Gutenberg Publishing House, 2020.

Kamperidis, L. The Greek Monasteries of Sozopolis XIV–XVII centuries. Thessaloniki: Published by Institute for Balkan Studies, 1993.

Kiel, M. Remarks on the Administration of the Poll Tax (Cizye) in the Ottoman Balkans and Value of Poll Tax Registers (Cizye Defterleri) for Demographic Research. – *Études Balkaniques*, 70, 1990, 70–104.

Kiel, M. Tatar Pazarcık, The Development of an Ottoman Town in Central Bulgaria or the Story of How the Bulgarians Conquered Upper Thrace without Firing a Shot, 1485–1874. – In: *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren* (ed. K. Kreiser – C. K. Neumann). Istanbul, 1997.

Kiprovskaya, M. The military organization of the Akıncıs in Ottoman Rumelia. Master Thesis, 2004.

Levy, A. The Sephardim in the Ottoman Empire. Princeton: The Darwin Press, 1992.

Mc Gowan, B. Economic Life in Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600–1800. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Ménage, V. The Menâqib of Uakshi Faqih. – *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 26/1, 1963.

Menk, L. A Dictionary of Jewish German Surnames. Michigan: Avotaynu, 2005.

Minkov, A. Conversion to Islam in the Balkans. *Kisve behası* petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730. Leiden – Boston: Brill, 2004.

Necipoğlu, G. The Age of Sinan. Architectural Culture in the Ottoman Empire. Princeton University Press, 2005.

Öncel, F. Explaining the basics of Proto-Industrialization in Mid-Nineteenth Century Ottoman Bulgaria. – 20th CIEPO Symposium Rethymno, 27 June – 1 July 2012.

Öncel, F. Proto Industrialization in the Mid-Nineteenth-Century Balkan Countryside: Textile Manufacturing in Village of Plovdiv. Master thesis. Istanbul: Boğaziçi University Institute for Graduate Studies in Social Sciences, 2012.

Öncel, F. Rural Manufacturing in the Mid-Nineteenth-Century Ottoman Countryside: Textile Workers in Three Plovdiv Villages. – In: *Working in Greece and Turkey: A Comparative Labour History from Empires to Nation-States, 1840–1940*. New York – Oxford: Berghahn Book, 2020, 174–203.

Özcan, A. Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri. İstanbul: Kronik, 2020.

Özel, O. The Limits of the Almighty: Mehmed II 'Land Reform' Revisited. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42, 1999, 226–246.

Öztürk, M. Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdi. *Bezm u Rezm. Eğlence ve Savaş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Öztürk, N. Aşıkpazazade Tarihi. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2013.

Öztürk, N. İmparatorluk Tarihinin Kalemli Muhafızları. Osmanlı Tarihçileri. Ahmedî'den Ahmed Refik'e. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2018.

Öztürk, N. Oruç Beğ Tarihi. İstanbul: Bilgi Kültür Sanat, 2014.

Özünlü, E., A. Kayapınar. 1472 ve 1560 Tarihli Akıncı Defterleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.

Özyurt, S. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Yanbolu Şehri. – Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 14, 2008, 57–78.

Pamuk, Ş. A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge University Press, 2000.

Parmaksızoğlu, İ. Hoca Sadettin Efendi. Tacüt-Tevarih, I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.

Parveva, St. Migrations à l'intérieur du pays de la population bulgare à partir de la fin du XVIIe – jusqu'au milieu du XVIIIe s. – Bulgarian Historical Review, 3, 1991, 19–37.

Parveva, St. Rural Agrarian and Social Structure in the Edirne Region during the Second Half of the Seventeenth Century. – In: *Idem*. Village, Town and People in the Ottoman Balkans 16th – mid – 19th Century. İstanbul: The Isis Press, 2009.

Radushev, E., U. Altuğ. 1422–1423 Tarihli Köprülü, Kastorya ve Koluna Vilâyetleri Mufassal Defteri. Metin, İndeks ve Tıpkıbasım. İstanbul: Kitabevi, 2016.

Raymond, A. Grandes villes arabes à l'époque ottomane. Paris, 1985.

Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük. İstanbul: Redhouse Yayınevi, 1995.

Repp, R. The Altered Nature and Role of the Ulema. – In: Studies in Eighteenth Century Islamic History. Southern Illinois University Press, 1977, 277–288.

Sarınay, Y. Tahrir Defterlerinin İdari Birimleri ve Sayfa/Varak Numarları. – In: 370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (ed.). Cilt 1, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001.

Shmuelevitz, A. The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries. Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa. Leiden: E. J. Brill, 1984.

Shusharova, M. Zimmis (non-Muslims) of Rusçuk and their Neighbourhoods in the Riddle of a Mid – 18th Century Detailed Avaritz Tax Register and Beyond. – Études Balkaniques, 34, 2022.

Singer, E. Palestinian peasants and Ottoman officials. Rural administration around sixteenth-century Jerusalem. Cambridge University Press, 1994.

Spuler, B. Kırım. – In: Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition, V.

Uğur, A. The Ottoman 'Ulema in the Mid-17th Century. An Analysis of the Vaka'i 'ül-Fuzala of Mehmed Şeyhi Ef. Berlin, 1986.

Uzunçarşılı, H. İ. Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

Uzunçarşılı, H. İ. Osmanlı Tarihi, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2016.

Zilfi, M. The Politics of Piety: the Ottoman Ulema in the Postclassical Age (1600–1800). Minneapolis, 1988.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕН РЕЧНИК¹

Абаджия (абаджъ/и) – производител на груб вълнен плат (аба) или на облекло, изработено от него.

Абдуллах – използва се като бащино име при новоприелите исляма; в превод „слуга, роб на Аллах“.

Авариз хане – облагателна единица, свързана с налагане на данъците от групата на авариза, която включвала различен брой домакинства на данъкоплатци.

Авариз-и диванийе и текалиф-и йорфийе – група извънредни парични и натурални данъци и ангарии, налагани от държавата в случай на необходимост, обикновено по време на война, за издръжка на войската и флота. През XVII в. те били превърнати в регулярни годишни данъчни сборове.

Авджия (авджъ) – ловец.

Ага – офицерско звание в османската войска; употребявано и като почетна титла.

Аджъ – хаджия; аджъ се използва за християнин, посетил Божи гроб в Йерусалим.

Акче – османска сребърна монета.

Алеф – фураж.

Арабаджия (арабаджъ) – колар; лице, занимаващо се с превоз на стоки.

Арзухал – писмена жалба или прошение до властите.

Арнауд (арнавуд) – албанец; лице, преселено от земите на днешна Албания.

Аскери – букв. военни. Социална категория (класа), която включва военните, административните служители, улемата и потомците на Пророка Мохамед, освободени по правило от данъчни задължения.

Астраджъ – тъкач на тънки платна.

Атък (атик) – роб.

Ашджия (асчия) – готвач, гостилничар.

Ашджия на ода – командир на подразделение в еничарския корпус, който отговаря за приготвянето на храната в общия казан.

Баб – врата, порта; при воденица означава брой воденични камъни.

Баджаджия (баджаджъ) – чистач на комини.

¹ Термините в Османската империя имат многопосочни значения в зависимост от сферата на тяхното приложение. В терминологичния речник са дадени само тези значения, с които те са използвани в текста.

Бад-ъ хава – група такси и глоби, събирани еднократно по определени поводи.

Баздар – лице, което отглежда соколи, ястреби или ловува с тези птици.

Базергян (базаргян) – търговец.

Бакал (бакалин) – продавач на хранителни и други стоки за домакинството; дребен търговец.

Балджия (балджъ) – пчелар; производител на мед.

Балъкчия (балъкчъ) – рибар.

Балъкчъ – рибар.

Барутчи – производител, търговец на барут.

Башмакчия (башмакчъ; пабучу, папуджу) – обушар.

Бевваб – дворцов портиер; лице, охраняващо входовете на двореца.

Бей – титла на военен или административен управител.

Бейт-юл-мал – държавно съкровище; такса, събирана от наследства на лица без законни наследници.

Беннак – поземлен имот, по-малък от половин чифт земя; съответно данъчно задължено лице.

Бербер – бръснар.

Берчи – занаятчия, който се занимава с обработка на кожа, подобно на дръндар.

Бешé – титла, носена от редови еничар.

Бозаджия (бозаджъ) – производител и продавач на боза.

Бостанджия (бостанджъ) – градинар; член на дворцовия корпус, охраняващ султанските градини и двореца.

Бояджия (бояджъ) – занаятчия, който боядисва текстил и тъкани.

Буджия – търговец на лед.

Бюлюк (бюлюк) – военно подразделение; рота.

Ваиз – проповедник в джамия; лице, което произнася проповеди по въпросите на доктрината и морала след петъчната молитва на мюсюлманите или по обяд и следобед в другите дни.

Вакъф – движимо или недвижимо имущество, чиито доходи са завещани за религиозни или благотворителни цели; благотворителна фондация.

Вигнеджи – работник, обслужващ вигните (съоръжения за преработка на желязо).

Войнук – представител на немюсюлманско население, изпълняващо военнопомощни функции срещу данъчни облекчения.

Гариб – член на султанската конна гвардия; участник в двата полка на конната гвардия на султана (алтъ бюлюк).

Гулам / гулям – момче; мъжки роб или слуга.

Данишменд – ученик във висшите степени на медресе системата.

Даракчи – даракчия.

Деббаг (табак) – кожар; занаятчия, обработващ кожи.

Деведжи – камилар.

Деде – духовен водач, ръководител на дервишка общност.

Дейирменджи (дерменджия) – воденичар.

Деляк (теляк) – служител в обществена баня, който измива, изтърква (често със специално кесе) и масажира посетителите.

Делял – глашатай; лице, обявяващо публично решения или продажби.

Дербентджи – дербенджия; категория население със специални задължения, свързани с охраната на проходи, пътища, мостове.

Дервиш – член на суфистко религиозно братство.

Дефтер – опис, регистър, списък.

Джебеджия – член на специализиран военен корпус, изработващ оръжие и боеприпаси за османската армия.

Джелеб – търговец на овце и друг дребен рогат добитък.

Джемаат – общност; военно подразделение.

Джизие – паричен данък, събиран от немюсюлманите в Османската империя; отменен през 1856 г.

Джюлах – тъкач.

Джюрм-ю джинайет – глоба за извършено престъпление.

Дикиджия – обушар, който шие обувки.

Доганджия – соколар.

Дюлгер – строител, зидар, най-често на сгради с дървена конструкция.

Екмекчия – хлебар.

Еллиджия – ортакчия (съдружник).

Емин – фискален чиновник, събирач на държавни приходи.

Еничар – войник от елитната османска пехота; основна пехотна сила на османската платена армия.

Ешкинджия – лице от военнопомощен корпус на действителна служба.

Заим – държател на зеамет.

Зеамет (зиамет) – условно владение, получавано със султански документ от командния състав на спахийската войска, което представлява отстъпени от страна на държавата данъчни приходи в размер от 20 000 до 99 999 акч.

Имам – духовно лице, ръководител на молитвата в джамия.

Ихтисаб – пазарни такси и приходи, събирани от мухтесиба.

Кадия – мюсюлмански съдия. Освен функциите, които изпълнявал в съда, в качеството му на представител на централната власт по места кадията имал широки административно-финансови пълномощия и контролни функции в рамките на подведомствената му каза.

Каза – административно-териториална единица; район, в чийто обсег кадията упражнявал правомощията си.

Казанджия (казганджъ) – производител на казани и медни съдове.

Кайъм – лице, отговарящо за прислужниците в джамията – чистачи, водоносци, пазачи на обувките и др.

Калайджи (калайджия) – лице, което покрива с тънък слой калай вътрешната повърхност на медни (бакърени) съдове, за да се предпазят от окисляване.

Калфа – помощник на майстора занаятчия.

Кантари – служебно лице, което отговаря за мерките и теглилките.

Касаба – град.

Касап (касаб) – месар; лице, занимаващо се с клане на животни и продажба на месо.

Катърджъ – катърджия, лице, което отглежда катъри.

Кафтани – производител и продавач на кафтани.

Качкун – такса, събирана от стопанин на избягал роб.

Кетхуда (кетхюда) – пълномощник, представител или старейшина; военен или граждански управител. Терминът има няколко значения: 1. Помощник и представител на висши държавни функционери. 2. Командир на еничарски корпус. 3. Звание за най-общо обозначаване на пълномощник, представител, старейшина във военната и гражданската сфера.

Кетхюда-йери – еничарски военачалник; представител на провинциални еничарски части пред местната власт.

Кечеджия – производител и търговец на кече (вид плъстен плат).

Кованджъ – пчелар.

Коджа – едър, силен.

Коз – лице, отглеждащо орехи.

Коруджии (коруджу) – полицейско-охранителни части, пазещи държавни ливади със статут на аскери.

Кулоглу – син на еничар.

Куюмджия – златар, бижутер.

Къламджъ – продавач на тръстика, използвана за писане.

Къшлак – зимна кошара/пасище.

Кюкчия – продавач на билки.

Кюмюрджия – производител на дървени въглища; въглищар.

Кюреджия – рудар, освободен от извънредни данъци срещу трудова повинност.

Кюрекчия – производител на весла и дървени лопати.

Кюркчия – кожухар.

Къой – село.

Къосе – голобрад.

Лекеджия – лице, което премахва петна от дрехи и платове.

Лива (санджак) – военно-административна единица, включваща няколко кази и нахии, подразделение на еялета.

Манаф – производител/продавач на зеленчуци.

Мандраджия – собственик или работник в мандра.

Механджия (мейханеджи) – кръчмар; винар.

Мир-и миран (бейлербей) – управител на еялет (голяма административна област).

Молла – почетна титла за високопоставен религиозен служител, мюсюлмански духовник, тълкувател, учител, кадия (съдия).

Монополие – такса за правото на продажба на вино през монополния период.

Муд (мюд) – стара мярка за зърно (приблизително 20 кг, варираща по региони).

Мукатаа – държавен приходаизточник, отдаван под аренда срещу фиксирани откуп.

Мумджия (мюмджи) – свещар; производител и търговец на свещи.

Мунджатеджия – производител на лъкове.

Мутафчия (мутаф; мутафчи; муйтаб) – занаятчия, изработващ изделия от козина.

Мухзир – съдебен пристав в кадийския съд.

Мюдерис – преподавател в медресе.

Мюезин – служител, който призовава от минарето вярващите към молитва.

Мюлк – недвижима собственост в пълно частно владение.

Мюселлем – войник от помощен конен корпус.

Мюселлем ямак – помощник на мюселлем.

Мютеферрика – дворцов офицер за специални поръчения. Член на личния конен ескорт на султана, воден от мютеферрика агата.

Назър – управител или инспектор на държавни и вакъфски имоти.

Накледжия – превозвач.

Налбантин (налбант) – подковач на коне и работни животни.

Нахия – административна единица, подразделение на каза.

Неджар – дърводелец.

Нефер – човек; войник.

Ним – поземлен имот, равняващ се на половин чифт земя.

Ниябет – сборно название на група данъци, такси и глоби.

Нюзюл – извънреден данък от групата на аваризите.

Нюзюл хане – вж. авариз хане.

Ода – еничарско военно подразделение.

Папас – християнски свещеник.

Перакенде – разпръсната рая; жител, който не се намира в селището си.

Праматар – амбулантен търговец на дребна манифактурна стока.

Рая – производители и данъкоплатци в Османската империя – християни и мюсюлмани.

Рейс – началник, капитан на кораб или ръководител на служба.

Ресм-и беннак – личен поземлен данък за малък имот.

Ресм-и тапу-и зеин – данък за получаване на документ за владение на земя (тапия).

Ресм-и чифт – поземлен данък, плащан от мюсюлманското население.

Рум – грък.

Самарджия – производител и търговец на самари (седла).

Санджакдар – знаменосец.

Сапунджия – производител на сапун.

Сарач – производител на кожени съоръжения за впрягане и езда; принадлежности за впрегатен добитък; кожар.

Саръ – русокос.

Сейид – потомък на Пророка Мохамед.

Сердар – началник на еничарските части в даден град.

Серденгечтии – войници, набирани за особено опасни мисии, букв. „хора, отказали се от главата си“.

Силяхдар – член на един от полковете на султанската конна гвардия (алтъ бюлюк).

Симидчия – производител и търговец на симид.

Сипах – член на един от полковете на султанската конна гвардия (алтъ бюлюк).

Сиркеджия – производител на оцет.

Солак – боец от 60–63 орта на еничарския корпус.

Съгъртмач – говедар.

Сърб – сърбин.

Табак – вж. деббаг.

Табах – готвач.

Тавукчу – лице, което отглежда или продава домашни птици.

Тавъча – акънджийски военачалник.

Таджър (туджар) – търговец.

Тайфа – група, общност.

Такеджия – шапкар, производител на вид шапки (такета).

Тарла – нива, обработваема земя.

Татар – куриер, вестоносец; татарин.

Терзи (дерзи) – шивач.

Тетра – смрадлика; растение, използвано в кожарството.

Тимар – условно владение, получавано със султански документ, което представлява отстъпени от страна на държавата приходи в размер до 19 999 акч. в замяна на регулярна военна служба. Държателят на тимар – тимариотът/спахията, бил задължен да се явява във войската, когато бъде призван, сам или с няколко издържани и въоръжени от него бойци. В тимара били

включени обикновено едно или няколко села, чиито жители издължавали десетък и други данъци на тимариота.

Тимурджия (тимурджи; демирджи) – железар.

Топал – куц.

Тузджия – солар; търговец на сол.

Тюркмени – номади, организирани от властта в помощни корпуси, използвани в тила и обоза на войската.

Тютюнджи – тютюнджия; производител, търговец на тютюн.

Тюфекчия (тюфекчи) – оръжейник, производител, изработващ или поправящ огнестрелни оръжия.

Уста – майстор; звание в занаятчийството или военен чин при бостанджиите.

Факъх – познавач на шериата.

Ферман – заповед, издавана от името на султана или великия везир.

Фучиджия (фъчъджия; фучуджу; фъчъджъ) – бъчвар; производител и търговец на бъчви.

Хаджъ – мюсюлманин, извършил поклонение в Мека.

Хазнедар – ковчезник.

Хаймане – лице без установено местожителство; скитаща рая.

Хайят – шивач.

Халач – даракчия; лице, обработващо вълна или памук с помощта на дарак.

Халифе – заместник; наместник; помощник-преподавател в мектеб.

Хане – къща, домакинство; данъчна единица.

Хасса – личното стопанство на притежатели на приходаизточници и условни поземлени владения.

Хатиб – лицето, което поемало ръководството на петъчната молитва, произнасяйки две публични речи, наречени „хутба“, в които се споменавал суверенът.

Хафъз – лице, което рецитира Корана наизуст.

Хиат – шивач.

Хизметкяр – наемен работник, аргатин, прислужник.

Ходжа – човек, подготвен да обучава мюсюлмански деца в начални училища (мектеби).

Хюкюм – заповед, съдебно или административно разпореждане.

Чадър мехтери – главен слуга или музикант в шатра.

Чападжия – производител на мотики.

Чапкун – дърводелец.

Чауш – член на пети бьолюк на еничарския корпус, който имал 33 чауша. Чауши имали и други военни подразделения от столичните и провинциалните войски.

Чауш на одаите – вероятно е пазач, надзирател на одаите на еничарите.

Чекръкчия (чекръкчи) – предач на вълна.

Челтюкчии – население, натоварено с отглеждане на ориз за държавни нужди.

Чери башъ (черибашия) – местен военен началник.

Черчи – продавач на дребни стоки, пътуващ търговец на дребни стоки.

Чизмеджи – обушар и продавач на ботуши.

Чифт – обработваема земя, владяна въз основа на тапия.

Чифт бозан – налог за изоставена земя.

Чобан (чобанин) – овчар; стопанин на стадо овце.

Чолак – еднорък.

Чомлекчия – грънчар.

Чоходжия – производител на вълнен плат (чоха).

Чулчия – производител на чулове и завивки за добитък.

Шакирд – чирак.

Шейх – духовен предводител на дервишка общност.

Юрюци – туркмени – номади, организирани от властта в помощни корпуси, използвани в тила и обоза на войската.

Ябанджия (ябанджъ; ябанлъ) – чужденец; преселник от друго селище или район.

Яве – такса, събирана от стопанин на изгубен добитък.

Ягджия (ягджъ) – производител на масло.

Язъджия (язаджъ) – писар на писма и прошения.

Ямак – помощник във военизирани корпуси; лице, което издържа изпратен на поход войник.

ГЕОГРАФСКИ РЕЧНИК

- Абдаллар**, дн. с. Априлци, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
Абдалсимидли, дн. гр. Симитли, обл. Благоевград.
Абрашлар, дн. гр. Брезово, обл. Пловдив.
Авджълар, неустановено, нахия Гьопса.
Аврет аланъ, дн. град Копривщица, Софийска обл.
Агач, дн. с. Калековец, обл. Пловдив.
Агачлар, Ачларе, дн. с. Екзарх Антимово, обл. Бургас.
Агурчилер, дн. с. Урджалар, слято с дн. с. Лозен, общ. Септември, обл. Пазарджик.
Ада, **Ада кьой**, дн. част от гр. Стамболийски, обл. Пловдив.
Аджар, дн. с. Свежен, обл. Пловдив.
Азаб, Азап кьой, дн. с. Веселиново, обл. Ямбол.
Азгърлъ, дн. с. Величково, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
Азиз халифе, дн. с. Миладиновци, общ. Тунджа, обл. Ямбол.
Азизбейли, дн. с. Избеглии, обл. Пловдив.
Айваджък, дн. с. Дюлево, обл. Пазарджик.
Айдън / Айдънлъ, дн. с. Исперихово, общ. Брацигово, обл. Пазарджик.
Ак Пънар, с., Сарайакпънар, вилает Одрин, Турция.
Акбаш, дн. с. Горно Белево, обл. Стара Загора.
Акча Килиса, нахия Гьопса, дн. гр. Сопот, обл. Пловдив.
Акънджи / Акънджълар, дн. с. Акънджиево, общ. Белово, обл. Пазарджик.
Аладжалар, дн. с. Светогорци, дн. присъединено към Алеко Константиново, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
Аладжъклар, изчезнало, нахия Сарухан бейлю, каза Татар Пазарджик.
Алекса, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.
Али Ходжалъ, дн. с. Капитан Димитриево, общ. Пещера, обл. Пазарджик.
Алифакъх, дн. квартал „Парчевич“ на град Раковски, обл. Пловдив.
Анбарлу, дн. с. Маломирово, общ. Елхово, обл. Ямбол.
Анбарлъ, дн. с. Житница, обл. Пловдив.
Анбелос, дн. Амбелино, квартал на гр. Асеновград, обл. Пловдив.
Араблъ, дн. кв. „Сушица“ на гр. Карлово, без да има връзка със старата Сушица.
Араблъ, дн. с. Златовръх, обл. Пловдив.
Араблъ, с друго име Ходжа Йомер, дн. с. Чернозем, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Арифлю, с., неустановено.

Арнауд- и Кючюк, дн. с. Горнослав, Асеновградско, обл. Пловдив.

Арнауд Соджък пънар, вер. дн. част от с. Горнослав, обл. Пловдив.

Арнауд, дн. с. Елшица, общ. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Аси Каралар, дн. с. Опълченец, обл. Стара Загора.

Асъл Ханлъ, дн. с. Юнаците, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Асълхан, което наричат също Хаджъ кьой, с., изчезнало.

Ахлан, дн. с. Браниполе, обл. Пловдив.

Ахмед обасъ, дн. с. Ахматово, обл. Пловдив.

Ахмедли / Топузлар, дн. с. Зорница, обл. Бургас.

Ахрянлъ, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.

Ахурянлъ, неустановено, нахия Коюн тепе, каза Филибе.

Ачларе, дн. с. Екзарх Антимово, обл. Бургас.

Ашага Гьокчелю, с., неустановено.

Ашъклар, дн. с. Певците, Карловско, обл. Пловдив.

Ашъклу, дн. с. Борисово, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Багърган, с. Барганлии, дн. с. Барган, през 1980 г. преименувано на с. Детелина, обл. Бургас.

Базерган, спадщо към споменатото [село] Ескидже [Базар], изчезнало село в околностите на дн. с. Попово, общ. Болярово, обл. Ямбол.

Балабанлъ, дн. с. Балабанчево, обл. Бургас.

Балбалък, с., неустановено.

Балджълар - и мюслиман, изчезнало, югоизточно от с. Чехларе, обл. Пловдив.

Балдова, дн. с. Росен, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Балтаджъ, с. Секирово, дн. част от град Раковски.

Балъ бинаръ, Баллъ бунар, дн. с. Меден кладенец, обл. Ямбол.

Бане, дн. с. Баня, общ. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Бане, нахия Чепино, дн. слято с Велинград, обл. Пазарджик.

Барадва, с. Войнягово, обл. Пловдив.

Батак, дн. гр. Батак, обл. Пазарджик.

Баткун, дн. слято с дн. с. Паталеница.

Бахадър, м., неустановена.

Бахшъ бейлю, дн. с. Васково, общ. Любимец, обл. Хасково.

Баши Каралъ, дн. с. Главиница, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Бей Мелик, дн. с. Каравелово, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Бекидже, с., неустановено.

Бекир обасъ, вер. с. Бекирлии, изчезнало село в Пловдивско.

Бекирлю, изчезнало село, намирало се източно от град Раковски, обл. Пловдив.

Белово атик, дн. с. Голямо Белово, общ. Белово, обл. Пазарджик.

Белово джедид, дн. гр. Белово, общ. Белово, обл. Пазарджик.

Бехсаишли, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.

Бига, дн. с. Бяга, общ. Брацигово, обл. Пазарджик.

Боаз, дн. с. Пролом, обл. Пловдив.

Брачикова, дн. гр. Брацигово, обл. Пазарджик.

Будаклу, м., неустановена.

Бурунсуз, дн. с. Братя Даскалови, обл. Стара Загора.

Бутова, дн. с. Бъта, общ. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Вакф-и ески, с., неустановено.

Варваре, дн. с. Варвара, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Велед-и Доган, дн. с. Капитан Петко войвода, общ. Тополовград, обл.

Хасково.

Велед-и Коджа Исхак, с друго име **Окчулу**, с., неустановено.

Водине-и баля, дн. с. Горни Воден, Асеновградско, обл. Пловдив.

Водине-и зир, дн. с. Долни Воден, Асеновградско, обл. Пловдив.

Войвада, дн. с. Войводиново, обл. Пловдив.

Върчева, вер. с. Ръжево, обл. Пловдив.

Гелвере, дн. с. Калугерово, общ. Лесичово, обл. Пазарджик.

Герджек, с друго име **Абаджи**, каза Ямбол, неустановено.

Герен с махалата Геберан, дн. с. Белозем, обл. Пловдив.

Герен с махалата Кяфире, с. Долни Герен, дн. под водите на яз. „Пясъчник“.

Гилдар дербенджии, неустановено, вероятно към дн. с. Поибрене, общ. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Горничар, дн. не съществува, нахия Чепино, каза Татар Пазарджик.

Гунчели, неустановено, нахия Саруханбейлю, каза Татар Пазарджик.

Гьокче Хамзалъ, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.

Гьочбейи, дн. с. Добрич, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Гювендикли, изчезнало село, югоизточно от гр. Първомай, обл. Пловдив.

Гюле чакър, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.

Гюлелер, дн. с. Мали Богдан, обл. Пловдив.

Гюлмез Халил, с друго име **Кара Сегид**, с., неустановено.

Давуд бейлю, дн. с. Златиница, общ. Боляррово, обл. Ямбол.

Данишмендлю, дн. с. Генерал Тошево, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Даръ обасъ, с. Доробас, изселено село в Пловдивско, в близост до с. Песнопой.

Даудлар, дн. с. Царимир, обл. Пловдив.

Деирман в близост до село Къвърджъкълъ, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.

Деирмен дереси в близост до [село] Мърханджъклар, неустановени села в нахия Гьопса, каза Филибе.

Деирмен дереси, дн. с. Първенец, обл. Пловдив.

Деирменли, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.

Демюрджи Хъзър, с друго име Кара Бейлю, дн. с. Маломир, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Демюрджи, дн. с. Желязно, обл. Пловдив.

Демюрджилер, дн. с. Ковачево, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Демюрджилер, с., неустановено.

Дениз Бейли, дн. не съществува. Присъединено към с. Гелеменово, обл. Пазарджик.

Дервиш Мехмед, изчезнало село в околностите на дн. с. Маломир, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Дереджик, дн. с. Дебръщица, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Дереджик, дн. с. Брестовица, обл. Пловдив.

Дерели, нахия Гьопса, дн. с. Богдан, Карловско, обл. Пловдив.

Дерели, нахия Караджа даг, каза Филибе, дн. с. Голям дол, обл. Стара Загора.

Дерели, нахия Конуш, каза Филибе, вероятно дн. с. Поройна, обл. Пловдив.

Дерманлу, с., неустановено.

Дерутли, вер. дн. с. Правище, обл. Пловдив.

Десичово, дн. с. Лесичово, общ. Лесичово, обл. Пазарджик.

Джафъркова, част от юрушки махали, които се обединяват в с. Юруците, дн. с. Боримечково, общ. Лесичово, обл. Пазарджик.

Джемаали, дн. с. Сбор, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Джогунасъ, каза Янболу, неустановено.

Динек, дн. с. Динката, общ. Лесичово, обл. Пазарджик.

Динк, дн. с. Динк, обл. Пловдив.

Доган, с. Доганово, дн. не съществува. Изселено 1878 г. Намирало се е в землището на дн. с. Мало Конаре.

Доган, с., неустановено.

Доганджи Илияс, дн. с. Скуtare, обл. Пловдив.

Доганджулу, дн. с. Соколица, Карловско, обл. Пловдив.

Доганджълар, вер. дн. с. Ясно поле, обл. Пловдив.

Доганлъ, дн. с. Дуванлии, обл. Пловдив.

Догуджа, изчезнало село, югоизточно от гр. Хисаря, обл. Пловдив.

Донуз виранъ, с друго име Катър виранъ, с., неустановено.

Доркова, дн. с. Дорково, общ. Ракитово, обл. Пазарджик.

Драхофча, с., неустановено.

Дудене, дн. с. Черничево, обл. Пловдив.

Дудулар, с., неустановено.

Дука, изчезнало село, нахия Коюн тепе, каза Филибе.

Думанлъ, дн. с. Церетелево, обл. Пловдив.

Дюгюнджю, дн. с. Драма, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Дюдюкджюлер, с., неустановено.

Елмалар, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.

Ебери, с друго имсе **Саруханлу**, дн. с. Саранско, общ. Стралджа, обл. Ямбол.

Евлияли, с. Авлалии, дн. с. Палаузово, общ. Стралджа, обл. Ямбол.

Еврентю, дн. с. Славейково, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Евренослу с махалата Дер, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.

Егри, дн. с. Нови извор, Асеновградско, обл. Пловдив.

Еймирлю, с., неустановено.

Еймирханлъ, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.

Емирлии, дн. с. Емерлии се е намирало между дн. с. Росен и с. Черного-рово. Изселено през 1885 г.

Есирли, дн. с. Блатец, обл. Сливен.

Ескихисар Загра / Загра-и Атик, дн. гр. Стара Загора, обл. Стара Загора.

Ешрефлю, с., неустановено.

Зарид, изчезнало село, намирало се е между с. Белащица, Браниполе и Марково.

Земин Орман, вж. Йенидже-и Чобан, дн. с. Медени поляни, общ. Сърница, обл. Пазарджик.

Зинджирли пънар, с. Веригово, дн. част от гр. Хисар, обл. Пловдив.

Злакучене, дн. с. Злокучене, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Ибн Хъзър, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.

Ибрахим бей, изчезнало село в близост до дн. с. Динк, обл. Пловдив.

Ибрахим Бей, каза Янболу, с. Кунево (Свобода), заличено с указ през 1978 г. Обл. Ямбол.

Ибрахим, с., изчезнало.

Ибрахимли, каза Ямбол, неустановено.

Извор, дн. с. Извор, обл. Пловдив.

Издиребичко, дн. с. Жребичко, обл. Пазарджик.

Излади трап, дн. с. Златитрап, обл. Пловдив.

Илалар, вероятно изчезналото с. Елелер, което е част от землището на дн. с. Виноградец, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Иланджи, вер. с. Змеица, общ. Доспат, обл. Смолян.

Илиас Бей, неустановено, каза Ямбол.

Илиасджъ, с., неустановено.

Илиаслу, с., неустановено.

Илиджа, дн. гр. Баня, Карловско, обл. Пловдив.

Илиниче-и Елли дере, дн. с. Ветрен дол, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Иналлар, вероятно изчезналото с. Инелер, което е част от землището на дн. с. Виноградец, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Инджек хисарлъ, с. Инджек сарлии, дн. с. Окоп, обл. Ямбол.

Инджиклю, с., неустановено.

Ине Ханлъ, с., неустановено.

Инебегчи, дн. с. Стряма, обл. Пловдив.

Искендер, с., неустановено.

Исмаил факих, дн. с. Сан-Стефано, обл. Бургас.

Исмаил, което наричат също Мурад кьой, с., неустановено.

Исним кьой, неустановено, нахия Саруханбейлю, каза Татар Пазарджик.

Исраилджа, дн. гр. Стралджа, обл. Ямбол.

Истрелче, дн. гр. Стрелча, обл. Пазарджик.

Истъргиле чифлици, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.

Исхак Факих, изчезнало село в Пловдивско.

Йедеклю, с., неустановено.

Йени бейли, дн. с. Бегово, обл. Пловдив.

Йени бейлю, с., неустановено.

Йени махале, спадашо към казата Филибе, вероятно слято със с. Марково.

Йени махле, близо до с. Тимюрджилер, дн. с. Ново Железаре, обл. Пловдив.

Йени Ханлъ, дн. с. Нови хан, общ. Елин Пелин, обл. София.

Йенидже-и Чомлек, дн. с. Старосел, обл. Пловдив.

Йенидже, дн. с. Ханлъйенидже, вилает Одрин, Турция.

Йенидже-и с друго име Земин Орман, вж. **Йенидже-и Чобан** – дн. с. Медени поляни, общ. Сърница, обл. Пазарджик.

Йенидже-и Чобан, дн. с. Медени поляни, общ. Сърница, обл. Пазарджик.

Йеникьой Татарзаде, вероятно дн. с. Татарево, обл. Пловдив.

Йенишарлъ, дн. с. Горно ново село и Долно ново село, обл. Стара Загора.

Йогурджилер, с. Любеново, дн. слято с гр. Първомай, обл. Пловдив.

Йомер обасъ, дн. с. Домлян, Карловско, обл. Пловдив.

Йоренли, дн. с. Смилец, обл. Пазарджик.

Каваклу, с., дн. гр. Тополовград, общ. Тополовград, обл. Хасково.

Кадъ, дн. с. Кадиево, обл. Пловдив.

Кадъ-и сагър, с. Кадъ-и ключук, вер. Кадъ къой, дн. с. Козарево, обл. Ямбол.

Калайджъ, с друго име **Байрамлу Шейх**, с., неустановено.

Калайджълар, изчезнало, североизточно от Брезово и югоизточно от Зелениково.

Калофер, дн. гр. Калофер, обл. Пловдив.

Камениче, дн. кв. на гр. Велинград, обл. Пазарджик.

Кара (А)галар, дн. с. Левски, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Кара Агач, с друго име **Кочи**, м., неустановена.

Кара Баязидлю, с., неустановено.

Кара Бинар, дн. с. Кара бунар, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Кара Илиаслъ, дн. с. Добровница, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Кара кюр-и кебир, Голям Кара кюр, с. Кара кюрт, дн. с. Прохорово, обл. Сливен.

Кара кюр-и сагър, с. Малък Кара кюр, неустановено, каза Янболу.

Кара Мустафалар, дн. с. Любен, обл. Пловдив.

Кара Мюрсел, дн. с. Виноградец, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Кара Орман, дн. с. Черна гора, обл. Стара Загора.

Кара реис, дн. с. Болярци, обл. Пловдив.

Кара Савджълу, с., неустановено.

Кара Халил, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.

Кара Халиллер, неустановено, нахия Коюн тепе, обл. Пловдив.

Кара Хисарлъ, дн. с. Столетово, Карловско, обл. Пловдив.

Кара Чакър, вер. дн. с. Йоаким Груево, обл. Пловдив.

Кара Якублу, дн. с. Цар Асен, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Караагач, дн. с. Брестник, обл. Пловдив.

Карабей, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.

Караджа Атъ, дн. с. Сърнегор, обл. Пловдив.

Караджа Давуд, с друго име **Салих**, с., неустановено.

Караджа Добри, с друго име **Хамза бей**, с., неустановено.

Караджа Иса, дн. с. Караджово, обл. Пловдив.

Караджа Мурадлъ, с. Караджа Муратлии, дн. с. Еленово, обл. Сливен.

Караджа Сюлейман, с., неустановено.

Караджаахад, дн. с. Сърнегор, обл. Пловдив.

Карапънар, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.

Карга къой, дн. с. Ханово, обл. Ямбол.

Каргалък, неустановено, каза Янболу.

Каргона, дн. кв. „Каргона“ на гр. Ямбол.

Картъ аланъ, м., с., неустановена/о.

Карянли, вер. дн. с. Кърнаре, обл. Пловдив.

Касаба Карлъ оглу, дн. гр. Карлово, обл. Пловдив.

Касапли, с. в близост до гр. Стралджа, преминало в България през 1885, изселено през 1889 г.

Касъмлъ, изчезнало по време на войната от 1877–1878 г. Намирало се е в полето на десния бряг на р. Марица, където се влива р. Тополница.

Касъмоглу, дн. с. Моминско, обл. Пловдив.

Катуниче, дн. с. Катунница, обл. Пловдив.

Катърлъ, дн. с. Боянци, обл. Пловдив.

Керменанлъ, с. Керменлии, дн. гр. Кермен, обл. Сливен.

Кирекчилер, дн. с. Отец Кирилово, обл. Пловдив.

Коваджък с друго име Кованджък, неустановено.

Коджа олулар, изчезнало село, северно от с. Дрангово, обл. Пловдив.

Коджа Рахманлъ, дн. с. Розовец, обл. Пловдив.

Коджа Урузлу, с., неустановено.

Коджабейли, изчезнало, североизточно от Брезово и югоизточно от с. Зелениково.

Коджаклъ, дн. с. Стар извор, дн. присъединено към селата Дебръщица и Алеко Константиново, обл. Пазарджик.

Коз или, вер. дн. с. Дълбок извор, обл. Пловдив.

Козан, дн. с. Козаново, обл. Пловдив.

Козарска, дн. с. Козарско, общ. Брацигово, обл. Пазарджик.

Комарлар, дн. с. Дрангово, обл. Пловдив.

Комат, дн. квартал „Коматево“, част от град Пловдив.

Конуш - и Арнауд, вероятно дн. с. Долнослав, обл. Пловдив.

Конуш, дн. с. Конуш, обл. Пловдив.

Кори, дн. с. Мало Конаре, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Корова, дн. с. Драгиново, общ. Велинград, обл. Пазарджик.

Кочаш, дн. с. Кочево, обл. Пловдив.

Кочмарлар, с. Отец Паисиево, обл. Пловдив.

Кричим, дн. град Кричим, обл. Пловдив.

Куклене с махалата Банище, дн. гр. Куклен, обл. Пловдив.

Кулагузджуан, с. Колачово, дн. с. Колю Мариново, обл. Стара Загора.

Кулагузлу, неустановено, нахия Коюн тепе, каза Филибе.

Кулаклъ, дн. с. Завой, обл. Ямбол.

Куланлар, дн. с. Робово, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Кулфалар, дн. с. Ведраре, обл. Пловдив.

Кулфаллъ, неустановено, нахия Гьопса, или вер. част от дн. с. Ведраре, Карловско, обл. Пловдив.

Кумаръ, което наричат също Софулар и Казъклу, дн. с. Мъдрец, общ. Гълъбово, обл. Стара Загора.

Кумда бинаръ, каза Янболу, неустановено.

Кумураз, каза Янболу, неустановено.

- Кунчели**, неустановено, нахия Саруханбейлю, каза Татар Пазарджик.
- Курд бей**, дн. Куртово, Карловско, обл. Пловдив.
- Курд**, дн. с. Куртово Конаре, обл. Пловдив.
- Куруджулу**, дн. с. Пъдарско, обл. Пловдив.
- Куюмджи гидик**, дн. с. Златари, обл. Ямбол.
- Къвърджъклъ**, изчезнало село, източно от с. Черничево, обл. Пловдив.
- Къвърджъклъ**, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.
- Къзъл Агач**, център на нахия Къзъл Агач, дн. гр. Елхово, общ. Елхово, обл. Ямбол.
- Къзълхисар**, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.
- Кърнофул- и мюслим**, дн. с. Войсил, обл. Пловдив.
- Къшлак**, с друго име Хисарлък, с. Къшла къой, дн. с. Зимница, обл. Ямбол.
- Къопели**, дн. с. Свобода, общ. Стрелча, обл. Пазарджик.
- Къоплюдже Али**, което наричат също **Айдън бей къой**, с., неустановено.
- Къосе Калфалу**, дн. с. Савино, общ. Тунджа, обл. Ямбол.
- Къосе Мурадлъ**, дн. с. Братаница, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
- Къоселер- и баля**, Горно Къоселер, дн. с. Каравелово, обл. Пловдив.
- Къосели- и кебир**, с. Голобрадово, дн. част от с. Гранит, обл. Стара Загора.
- Къосели-и зир**, с. Момина баня, дн. слято с гр. Хисар, обл. Пловдив.
- Къосте**, дн. с. Костиево, обл. Пловдив.
- Кючюк Йомер обасть**, дн. с. Горни Домлян, обл. Пловдив.
- Кючюк Хамидли**, вер. с. Сухозем, обл. Пловдив.
- Кючюк Чомлек**, изчезнало с., северно от Пловдив, близо до Брезовско шосе.
- Лагуд**, дн. квартал „Лаута“, част от гр. Пловдив.
- Ландоз**, изчезнало село, намирало се в източната част на дн. гр. Пловдив.
- Лешник**, с. Елешница, изчезнало село, потопено под водите на яз. „Пясъчник“.
- Лулу/Лала Шахин**, с., неустановено.
- Маджарлар**, дн. с. Бегунци, обл. Пловдив.
- Максудлар**, изчезнало, северозападно от дн. гр. Съединение, обл. Пловдив.
- Манастиър, с друго име Шах Мелик**, дн. с. Голям Манастир, общ. Тунджа, обл. Ямбол.
- Манендлу**, дн. с. Мененкъово, общ. Белово, обл. Пазарджик.
- Манол**, дн. с. Маноле, обл. Пловдив.
- Мансурли**, дн. с. Победа, обл. Ямбол.

Маркова, дн. с. Марково, обл. Пловдив.

Маслахат, с., неустановено.

Махалата Паша в близост до село Кадъ (Кадиево), неустановено, на-
хия Коюн тепе, каза Филибе.

Махале-и джедид, с. Новата махала, дн. с. Хаджидимитрово, обл. Ям-
бол.

Махмудлар, дн. с. Славянин, обл. Стара Загора.

Мелек хатун, дн. с. Драгор, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Ментешели, дн. с. Марино поле, Карловско, обл. Пловдив.

Мечка, дн. с. Оборище, общ. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Мечкюр, дн. Прослав, квартал на гр. Пловдив.

Мисилимеджик, дн. с. Православ, обл. Стара Загора.

Михал, дн. с. Михалич, общ. Свиленград, обл. Хасково.

Михийли, дн. с. Михилци, обл. Пловдив.

Мишелю, дн. с. Дъбово, общ. Болярово, обл. Ямбол.

Могила, неустановено село в казата Янболу.

Мулдава, дн. с. Мулдава, обл. Пловдив.

Мурад бей, с друго име Бургазлу, м., неустановена.

Мургаш, неустановено, каза Янболу.

Муртатлъ, дн. с. Момино село, обл. Пловдив.

Муса коджа, с. Мусукоджали, дн. с. Гълъбинци, обл. Ямбол.

Мусаджълъ, изчезнало село, южно от с. Върбен, обл. Пловдив.

Муси кьой, дн. с. Крали Марко, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Мързян, дн. с. Бенковски, обл. Пловдив.

Мюдерис, с. Митирис, дн. с. Калчево, обл. Ямбол.

Мюдеррисли, дн. с. Васил Левски, Карловско, обл. Пловдив.

Мюрселли, вж. Кара Мюрсел, дн. с. Виноградец, общ. Септември, обл.
Пазарджик.

Мюселим с друго име Осман ага, дн. с. Мирянци, общ. Пазарджик,
обл. Пазарджик.

Мюслемджик с друго име Осман ага, вж. Мюселим с друго име Ос-
ман ага, дн. с. Мирянци, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Мюслим Ахмед ага, дн. част от с. Чешнегирово, обл. Пловдив.

Мюслим в близост до Къвърджъкълъ, вер. дн. с. Православен, обл.
Пловдив.

Нуредин, с друго име Ат атась, с., неустановено.

Нусретлю, дн. с. Мамарчево, общ. Болярово, обл. Ямбол.

Обреденик, неустановено, нахия Коюн тепе, каза Филибе.

Овчилер, дн. с. Климент, Карловско, обл. Пловдив.

Огуз Аланъ, м., дн. с. Главан, общ. Гълъбово, обл. Стара Загора.

Огул бейлю, с., неустановено.

Огурчилер, вж. Агурчилер, с. Урджалар, слято с дн. с. Лозен, общ. Септември, обл. Пазарджик.

Окчулу, дн. с. Асеново, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Омур обасъ, дн. с. Партизанин, обл. Стара Загора.

Омуроглу, вероятно част от дн. с. Партизанин, обл. Стара Загора.

Опан, с., неустановено.

Орта къой, дн. с. Костандово, общ. Ракитово, обл. Пазарджик.

Оручлу, с., неустановено.

Осенова, изселено през 1920 г.

Османлу, дн. с. Симеоново, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Отаджълар, дн. с. Сламино, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Отлук, дн. гр. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Оханли, вер. с. Орханли (Орхан къой), дн. с. Орлинци, обл. Бургас.

Павликян, изчезнало село в Карловската котловина, близо до с. Дъбене.

Паная, дн. с. Руен, обл. Пловдив.

Папаслъ, дн. с. Поповица, обл. Пловдив.

Пастиче- и атик и джедид (Стара и Нова Пастуша), дн. част от град Перушица.

Пателениче, дн. с. Паталеница, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Паша Бейлю, с., неустановено.

Пашалу, с друго име Хаджълар, с., неустановено.

Перистовче, дн. град Перушица, обл. Пловдив.

Петриче, дн. с. Петрич, общ. Златица, обл. София.

Пештера, дн. гр. Пещера, обл. Пазарджик.

Пири Бей Дениз, неустановено, нахия Саруханбейлю, каза Татар Пазарджик.

Плоска, вероятно с. Полатово, дн. квартал на гр. Стамболийски, обл. Пловдив.

Полатлъ, неустановено, каза Ямболу.

Попниче, дн. с. Попинци, общ. Панагюрище, обл. Пазарджик.

Прасадин (дербенд), дн. гр. Клисуре, обл. Пловдив.

Радинова, дн. с. Радиново, обл. Пловдив.

Радлова, дн. с. Радилово, общ. Пещера, обл. Пазарджик.

Ракитова, дн. гр. Ракитово, обл. Пазарджик.

Рахманлъ, дн. с. Розино, обл. Пловдив.

Рогош, дн. с. Рогош, обл. Пловдив.

Рогош - и сагър, с. Малък Рогош, дн. част от с. Рогош, обл. Пловдив.

Рухилер, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.

Сагърджък, дн. с. Говедаре, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Сагъркоч, дн. с. Сарая, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.

Садъкль, дн. с. Верен, обл. Стара Загора.

Саидлер, дн. с. Симеоновец, общ. Септември, обл. Пазарджик.
Сакарлъ, дн. с. Марково, обл. Стара Загора.
Саларлу, дн. с. Окоп, общ. Тунджа, обл. Ямбол.
Салах алдин кебир, дн. с. Огняново, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
Салах алдин сагир, дн. с. Огняново, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
Салих, дн. с. Дъбене, Карловско, обл. Пловдив.
Салихлер, дн. с. Борец, обл. Пловдив.
Сарай, неустановено, каза Янболу.
Сару Исхак, с., неустановено.
Сару Савджълу, с., неустановено.
Сару Хаджълу, с., неустановено.
Саруджа, дн. с. Царацово, обл. Пловдив.
Сарухан Бейли, дн. гр. Септември, общ. Септември, обл. Пазарджик.
Саруханлу, с., неустановено.
Саръ гьол, дн. с. Блатница, обл. Пазарджик.
Саръ Демюрджилер, дн. с. Златосел, обл. Пловдив.
Саръ Ибри, неустановено.
Саръ Кълъчлъ, с. Генерал Николаево, дн. част от град Раковски, обл.

Пловдив.

Саръ ходжалъ, неустановено, каза Янболу.
Сатъбейли, дн. с. Милево, обл. Пловдив.
Сахиблар, неустановено, каза Янболу.
Севиндикли, неустановено, нахия Караджадаг, каза Филибе.
Севишли, изчезнало село, югоизточно от дн. Момино село, обл. Пловдив.

Пловдив.

Севлилер, с., неустановено.
Секбан Юсуф, с., неустановено.
Секбан, дн. с. Мирово, обл. Стара Загора.
Секбан, с. Секбан-и кебир (Голям секбан), с. Сеймен, дн. с. Лозенец, обл.

Ямбол.

Селче, дн. с. Селча, общ. Девин, обл. Смолян.
Селчик обасъ, дн. с. Калояново, обл. Пловдив.
Селяметлер, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.
Семерджи, с., неустановено.
Семнич, дн. с. Семчиново, общ. Септември, обл. Пазарджик.
Семчине, вж. Семнич, дн. с. Семчиново, общ. Септември, обл. Пазар-

джик.

Сенидлер, дн. с. Синитово, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
Серниче, неустановено, каза Янболу.
Симавлъ, с., неустановено.
Сирлю, с., неустановено.

- Сотур / Сотир**, дн. с. Храбрино, обл. Пловдив.
Софулар, с., неустановено.
Станимака, дн. гр. Асеновград, обл. Пловдив.
Сункур, с., неустановено.
Съогюджюк, дн. с. Върбен, обл. Пловдив.
Сюле Бей, неустановено, каза Ямболу.
Сюлемишли, дн. с. Плодовитово, обл. Стара Загора.
Тавшан депеси, дн. с. Кабиле, обл. Ямбол.
Татар Базаръ, самият (нефси) Татар Базаръ – дн. гр. Пазарджик, обл. Пазарджик – административен център на казата.
Татарлъ, дн. с. Московец, Карловско, обл. Пловдив.
Тахталъ до града, изчезнало с., северно от р. Марица около дн. гара Филипово в гр. Пловдив.
Тахталъ, нахия Конуш, дн. с. Тополово, обл. Пловдив.
Ташлък Юруку, дн. с. Камен връх, общ. Болярско, обл. Ямбол.
Текиели, дн. с. Христо Даново, Карловско, обл. Пловдив.
Текиели, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.
Текиели, неустановено, нахия Коюн тепе, каза Филибе, вер. близо до с. Даудлар, дн. Царимир, обл. Пловдив.
Текфур Биняри, дн. с. Триводици, общ. Стамболийски, обл. Пловдив.
Тимурджалу, дн. с. Бояново, общ. Елхово, обл. Ямбол.
Тимурджилер, вж. Демурджилер, дн. с. Ковачево, общ. Септември, обл. Пазарджик.
Тимурджилер, дн. с. Старо Железаре, обл. Пловдив.
Тимурджилю, дн. с. Леярово, общ. Страджа, обл. Ямбол.
Трифил, дн. с. Трилистник, обл. Пловдив.
Тутаклар, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.
Узгаш, с друго име село Исхак бей, дн. с. Узгач, вилает Одрин, Турция.
Узун Исмаил, изчезнало село в Пловдивско.
Узун кара, дн. с. Дълго поле, обл. Пловдив.
Умур бей, с друго име Казганлу, с., неустановено.
Устовине, дн. с. Устина, обл. Пловдив.
Усторова, дн. с. Строево, обл. Пловдив.
Фикле, център на нахия Фикле до 1519 г., след това село, дн. с. Маточина, общ. Свиленград, обл. Хасково.
Филибе, център на казата Филибе, дн. град Пловдив, обл. Пловдив.
Фирузлу, дн. с. Овчеполци, обл. Пазарджик.
Фъндъкълъ, наричано още Пандакли, дн. с. Тенево, обл. Ямбол.
Хаджъ Бахъдърлъ, дн. с. Виница, обл. Пловдив.
Хаджъ бинаръ, неустановено, каза Ямболу.
Хаджъ Илияс, дн. град Първомай.

- Хаджъ Мурадлъ**, неустановено.
- Хаджъ обаъ**, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.
- Хаджъ Оглу**, с., неустановено.
- Хаджъ Яхшълъ**, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.
- Хаджълар**, неустановено, близо до с. Тенево, обл. Ямбол.
- Хамзалар**, дн. с. Зелениково, обл. Пловдив.
- Хамидли-и Кебир**, дн. с. Иван Вазово, обл. Пловдив.
- Хас кьой**, с друго име **Пюрлюге**, дн. с. Сладун, общ. Свиленград, обл. Хасково.
- Хасан бейлю**, дн. с. Изгрев, общ. Елхово, обл. Ямбол.
- Хасан Халифе**, с друго име **Азиз Халифе**, с., неустановено.
- Хасса**, м., неустановена.
- Хисар бейи**, което наричат също **Евренос кьой**, с., неустановено.
- Хисарджък Кяфире**, дн. гр. Ветрен, общ. Септември, обл. Пазарджик.
- Хисарджък Мюслим с друго име Хаджъ Кьой**, вж. Хисарджък Кяфире, дн. гр. Ветрен, общ. Септември, обл. Пазарджик.
- Ходжакьой**, дн. с. Богданица, обл. Пловдив.
- Хотан**, дн. с. Фотиново, общ. Батак, обл. Пазарджик.
- Хурсова**, нахия Чепино, каза Татар Пазарджик, изселено през 1894 г.
- Хъзър Ага**, дн. с. Владимирово, общ. Тополовград, обл. Хасково.
- Хъзър Ашък**, дн. с. Стрелци, обл. Пловдив.
- Хъзърлу**, с., неустановено.
- Чагълълар**, вероятно дн. с. Чехларе, обл. Пловдив.
- Чадърлу**, с друго име **Чери башъ**, с., неустановено.
- Чакърджъ**, дн. с. Градина, обл. Пловдив.
- Чакърлу**, с., неустановено.
- Чалълар**, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.
- Чанакчи**, дн. с. Розово, общ. Брацигово, обл. Пазарджик.
- Чанакчълар**, дн. с. Паничери, обл. Пловдив.
- Чангърганлъ**, дн. с. Звъничево, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
- Чанлу**, с., неустановено.
- Чардаklar-и мюслим**, дн. с. Малък Чардак, обл. Пловдив.
- Чардаklъ – и кяфире**, дн. с. Голям Чардак, обл. Пловдив.
- Чарка**, което наричат също **Паша Игит и Севендик кьой**, с., неустановено.
- Чарък**, неустановено, каза Янболу.
- Чаталтепе**, неустановено, нахия Гьопса, каза Филибе.
- Чаклан**, неустановено, нахия Коюн тепе, каза Филибе.
- Чашнегир**, дн. с. Чешнегирово, обл. Пловдив.
- Челапинче**, дн. с. Цалапица, обл. Пловдив.
- Ченгелер**, неустановено, нахия Караджа даг, каза Филибе.

- Чепине Бане**, вж. Бане, дн. слято с Велинград, обл. Пазарджик.
- Черни гьол**, дн. с. Черногорово, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
- Черниче**, дн. с. Црънча, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
- Чернови**, дн. с. Червен, обл. Пловдив.
- Черова**, дн. с. Церово, общ. Лесичово, обл. Пазарджик.
- Чин коджа**, дн. с. Джинот, обл. Ямбол.
- Чирпили**, дн. с. Труд, обл. Пловдив.
- Чифлик – и паша**, дн. с. Крумово, обл. Пловдив.
- Чок обась**, дн. с. Чоба, обл. Пловдив.
- Чок Челтюкчи**, дн. с. Оризово, обл. Стара Загора.
- Чоллук**, дн. с. Граф Игнатиево, обл. Пловдив.
- Чомлек**, дн. с. Ботево, обл. Ямбол.
- Чукурлу**, дн. с. Песнопой, обл. Пловдив.
- Шадлъ**, изчезнало село, намирало се североизточно от с. Строево, обл. Пловдив.
- Шахин**, с друго име Карлъ оглу-и геберан, с. Сушица, дн. част от гр. Карлово.
- Шахинлю**, дн. с. Княжево, общ. Тополовград, обл. Хасково.
- Шахлер**, дн. с. Памидово, общ. Лесичово, обл. Пазарджик.
- Шейх хась**, дн. не съществува. Присъединено към дн. с. Лозен, общ. Септември, обл. Пазарджик.
- Шейхи бей**, с друго име Реис, дн. с. Главатар, обл. Пловдив.
- Ълъджалу**, с., неустановено.
- Юнд Вържева**, дн. с. Ръжево Конаре, обл. Пловдив.
- Юнд Катуниче**, с. Катунско Конаре, дн. част от с. Ягодово, обл. Пловдив.
- Юнд Манол**, дн. с. Манолско Конаре, обл. Пловдив.
- Юнджиян – и Караагач**, неустановено, нахия Коюн тепе, каза Филибе.
- Юнлю**, с., неустановено.
- Юрук кючюк**, с., неустановено.
- Юруклер**, с., неустановено.
- Юрюджеклер**, неустановено, нахия Конуш, каза Филибе.
- Юрюджюклер**, с друго име Хассас, с., неустановено.
- Явору дереси**, дн. с. Орешник, общ. Тополовград, обл. Хасково.
- Якуб бей с Балабанлъ**, изчезнало село, до с. Ново Железаре, обл. Пловдив.
- Ямурлар**, дн. с. Мокрище, общ. Пазарджик, обл. Пазарджик.
- Янболу**, днес град Ямбол.
- Яхия Факъх**, с., неустановено.
- Яхиялъ**, нахия Конуш, каза Филибе, дн. с. Селци, обл. Пловдив.
- Яхиялъ**, нахия Коюн тепе, каза Филибе, изчезнало, северозападно от с. Правище, обл. Пловдив.

КЪМ КОРЕНИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ В ТРАКИЯ
(XV–XVIII ВЕК)

Том I. Изследвания

Българска
Първо издание

Художник на корицата
Борислав Кьосев

*Георги Ковачев, Димитър Ницов, Кръстьо Йорданов,
Милена Петкова, Паулина Андонова, Стефан Димитров,
Октай Алиев, Стефка Първева*

Рецензенти:
доц. д-р Росица Градева, доц. д-р Светлана Иванова

Редактор
Светлана Стоянова

Формат: 70×100/16
Печатни коли: 27

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
unipress.bg

